

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LIV.

**TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

X.

DE
DEBRECEN
2002

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICALIV.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

X.

A Debreceni Egyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

Takács Péter

DE Debrecen 2002.

ISSN szám: 1217-4602

Történeti tanulmányok

ISSN szám: 0418-4556

Acta Univ. Debr.
Ser. Historica

Felelős kiadó: dr. Nagy János

Technikai szerkesztés: VTB Bt. Nyíregyháza

Készült a Debreceni Egyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 300 példányban
Terjedelme: 21 B/5 ív

Tartalom

Erős Vilmos

Szabó István és 1848/49

9

Tisza István

Vermes Gábor

Tisza István világnézete

41 ✓

Tőkéczi László

Tisza István vallásossága és társadalmi nézetei

55 ✓

Pölöskei Ferenc

Tisza István a miniszterelnök

65 ✓

L. Nagy Zsuzsa

A polgári demokraták és Tisza István

73 ✓

Imre László

Tisza Istvánról, Ady Endréről, az irodalomról, leginkább azonban arról, ami e kérdéskört aktuálissá teszi

81

Püski Levente

Tisza István és a magyar arisztokrácia

87 ✓

Gaál Botond

Tisza István és a Debreceni Egyetem

97 ✓

Barta Róbert

Gróf Tisza István politikai örökösei

105 ✓

Szőke Domonkos

Bethlen István Tisza Istvánról

113

Szendrei Ákos

A függetlenségi baloldal vezéralakja - Justh Gyula politikai pályája

121 ✓

Tanulmányok Nagyvárad történetéből

Orosz Isván

Adatok Nagyvárad szőlőtermeléséhez a 17. században és a 18. század első felében

137 ✓

Péter I. Zoltán

Iszlám építészet Váradon

145 ✓

Papp Klára	„Iskolába járni majdnem annyi, mint templomba járni” - A váradi katolikus iskoláztatás a török kiűzésétől a polgári forradalomig	✓ 159
Emődi János – Emődi Tamás	A nagyváradi céhek	✓ 185
Gorun-Kovács Blanka Sidonia	A nagyváradi „görögök” a XVIII. században	✓ 199
Ifj. Barta János	A szabadságharc árnyékában (Nagyvárad politikai története 1849-1852 között)	✓ 217
Apáti Tímea	A nagyváradi jótékony célú nőegyletek a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején	✓ 235
Darvas Enikő	A nagyváradiak kivándorlása az Amerikai Egyesült Államokba a XX. század elején	253
Kormányos László	Nagyvárad város történetének rövid áttekintése a magyarországi Tanácsköztársaság időszakában	✓ 269
Fleisz János	Az életmód sajátosságai Nagyváradon a két világháború között (1919-1940)	✓ 285

Tanulmányok

Kocsis Lajos	A volt székely határőrezredek vagyonának visszaadása a korabeli erdélyi sajtó tükrében	303 ✓
Bartal Anna Mária	Szociális + föld + program = szociális földprogram?	315 ✓
Balogh Róbert	Nagy Britannia európai közösséghez való csatlakozásának előzményei	331 ✓
Forisek Péter	Egy rendhagyó római győzelmi áldozat - Megjegyzés Florus 2. 24-hez	347

Contents

Vilmos Erős	
István Szabó and the Revolution of 1848/49	9

István Tisza Section

Gábor Vermes	
The concept system of István Tisza	41
László Tőkéczki	
The religiosity and social views of István Tisza	55
Ferenc Pölöskei	
István Tisza, the Prime Minister	65
Zsuzsa L. Nagy	
Civic Democrats and István Tisza	73
László Imre	
On István Tisza, on Endre Ady, on literature, but above all on what makes this field a current issue	81
Levente Püski	
István Tisza and the Hungarian aristocracy	87
Botond Gaál	
István Tisza and the University of Debrecen	97
Róbert Barta	
The political successors of Count István Tisza	105
Domonkos Szőke	
István Bethlen on István Tisza – an attempt for comparison	113
Ákos Szendrei	
The political career of the leader of the Independence Left-wing, Gyula Justh	121

Nagyvárad Section

István Orosz	
Data to the vine production of Nagyvárad in the 17 th and the first half of the 18 th century	137
Zoltán I. Péter	
Islamic architecture in Várad	145

Klára Papp	“Going to school is almost like going to church”. Catholic schooling in Várad from the expulsion of the Turks to the Civic Revolution	159
János Emődi - Tamás Emődi	The Nagyvárad guilds	185
Blanka Szidónia Gorun-Kovács	The Greeks in Nagyvárad in the 18 th century	199
János Barta	In the shadow of the War of Independence (The Political history of Nagyvárad between 1849 and 1852)	217
Tímea Apáti	Ladies’ charity clubs in Nagyvárad at the end of the 19 th and at the beginning of the 20 th centuries	235
Enikő Darvas	Immigration of Nagyvárad people to the United States of America	253
László Kormányos	A short overview of the history of Nagyvárad during the Communist regime of the Soviet Republic (March 21-April 29, 1919)	269
János Fleisz	Characteristics of lifestyle in Nagyvárad between the two World Wars (1919-1940)	285

Publications

Lajos Kocsis	The refunding of the properties of the former Szekler border guards regiments – in light of the contemporary press	303
Anna Mária Bartal	Social + land + program = social land program	315
Róbert Balogh	The antecedents of the accession of the United Kingdom to the European Community	331
Péter Forisek	An extraordinary Roman victory sacrifice. A Note to Florus 2.24	347

Erős Vilmos

Szabó István és 1848/49

Szabó István történetírói pályafutásában kétségkívül kulcsszerepe volt 1848/49-nek, hiszen, mondhatnánk, egész életművén végighúzódik a szóbanforgó problematika. Legfontosabb ezzel kapcsolatos művei már a húszas években napvilágot láttak, V.ö. doktori értekezését¹, illetve ennek előtanulmányaiként számos a helyi napilapokban és folyóiratokban megjelent cikkeit². A kérdéskörrel kapcsolatos kutatásai a későbbi időben is alapvető szerepet játszanak, aminek végső hozadéka *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című nevezetes kötet (1948)³, de joggal ide sorolhatjuk a *Tanulmányok a magyar parasztág történetéből* (1948)-t⁴ is, hiszen ennek egyik legtöbb vitát kiváltó tanulmánya a jobbágybirtok 1848-as problémáit feszegette⁵. Lényegében e tanulmányt, illetve az ezzel kapcsolatos vitát továbbgondolva írta meg az ötvenes években a Kossuth és a jobbágyfelszabadítás kérdéseit elemző munkáit⁶, melyek 1976-ban, a posztumusz kötetként megjelenő *Jobbágyok-parasztok*-ban⁷ is helyet kaptak, világosan bizonyítva a probléma súlyát és kontinuitását Szabó István életművében.

Mi jellemzi a történész 1848/49-cel kapcsolatos felfogását?

1. *Szabó István*: Debrecen 1848/49-ben. Debrecen, 1928.
2. A cikkek pontos bibliográfiai adatai megtalálhatók Bitskey Istvánné 1982-es bibliográfiájában, illetve Balogh István összeállításában, mely Szabó István Debrecennel kapcsolatos cikkeinek, tanulmányainak adatait tartalmazza.
3. *A szabadságharc fővárosa, Debrecen*, 1849.január-május. Asztalos Sándor, Juhász Géza stb. közreműködésével szerk. Szabó István. Debrecen, 1948.
4. *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948.
5. *Szabó István*: A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben. In: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. 311-396.
6. *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. *Századok*, 1952. 509-532.; Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésben 1848/49-ben. *Acta Universitatis Debreceniensis*. Debrecen, 1959. 29-46.
7. *Szabó István*: *Jobbágyok-parasztok*. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1976.

Szabó Istvánnak az e kérdéskörhöz tartozó legfontosabb nézeteit, meglátásom szerint *A szabadságharc fővárosa Debrecen*⁸, illetve *A jobbágybirtok problémái 1848-ban*⁹ című tanulmány során keletkezett vita, illetve az abban elfoglalt pozíciója jellemzi a legérzékletesebben. Mint közismert, a jobbágybirtok kérdését elemző írását amiatt érte támadás, mert Szabó István szerint 1848 és Kossuth fő törekvése és eredménye a *szabad* földtulajdon megteremtése volt, azaz - bár vannak ezt megcélzó megmozdulások is - a *földosztás* kérdése, mely az egyenlőség eszméjén alapult, nem volt napirenden.¹⁰ *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötetet pedig azért érte elsősorban támadás, mert nem értékelte kellőképp a baloldalt, a flamingóknak a forradalmi demokrácia megteremtésére irányuló törekvéseit, sőt tevékenységükről alkalmanként ironikusan nyilatkozott. A kötetrel kapcsolatban még egyéb kifogások is felmerültek, így: az egész könyvön egyfajta civis apológia húzódik keresztül, lekezelően beszél a szabadságharc irreguláris katonai alakulatairól, túlzottan kritikus az OHB, illetve a kormánybiztosok tevékenységével kapcsolatban...stb¹¹

Melyek a kérdéskörben elhangzott vádak, illetve Szabó István ezekre a dott reakciójánálk legfontosabb hozadécai?

Nem kétséges, hogy a Szabó István elleni vádak aktuálpolitikai megfontolások miatt fogalmazódtak meg. Az egyik fő cél a debreceni narodnyik ideológiával való leszámolás volt. Mint a további események bizonyították, nem csak Szabó István, hanem a népi eszmekör egyéb debreceni képviselői - így Karácsony Sándor, Bárcki

---

8. Vö. az ötvenes években megjelent Kossuth tanulmányok.

9. Vö. 5.sz. jegyzet.

10. Vö. az ötvenes években írt, már említett tanulmányai.

11. Tanulmányomban - természetesen - nem csupán a 1948-as kötetrel kívánok foglalkozni, mégis (jóllehet rendelkezésünkre állnak tanulmányok, melyek felvilágosítást nyújtanak a kötet keletkezési körülményeiről) szükségszerűnek látszik az események pontos rekonstrukciója. Ez már csak abból a szempontból is fontos, mert Szabó Istvának a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában (a továbbiakban MTA KK) található hagyatéka több fontos kérdésben nyújt felvilágosítást, kiegészítést a korábban elmondottakhoz képest. Ezek közül a legfontosabb a Balázs V. és T. által a Társadalmi Szemlében megjelent támadásaira írt válaszcikke, melyet végül a folyóirat nem közölt. Ebben Szabó visszautasítja a támadás denunciációit, többek között a civis apológia vádját, Debrecen szerepének eszményítését, a szabadcsapatok szerepének leértékelését...stb. Ugyanakkor azt is kijelenti, hogy műve nem a marxizmus, a dialektikus materializmus szellemében készült, s Grekovra hivatkozva inkább a tények tiszteletére hívja fel a figyelmet. Nem kívánja elismerni azt sem, hogy a flamingók, Táncsics, Madarász, a radikális baloldal képviselte a forradalom igazi, egyetlen alternatíváját. Szabó István válaszát közli Erős Vilmos: Szabó István körül. Aetas 2000. 3. sz. 121-135. A válasz feltehetően 1949 első napjaiban keletkezhetett, de mindezzel az ügy nem ült el. Az újjáalakult Magyar Történelmi Társulat ugyanis 1949-

Géza, Juhász Géza (a 48-as kötet egyik szerzője), Kondor Imre - is szálkát jelentettek az új berendezkedés szemében. Úgy gondolom azonban, hogy nem csak ellenfelei, hanem Szabó István koncepciójában is munkáltak aktuális megfontolások; azzal legalább is tisztában lehetett, hogy álláspontja 1948-ban mit jelent és milyen reakciókat vonhat maga után. Jelen és múlt egymásra vonatkozását Szabó István egyébként 1946-ában teoretikusan is megfogalmazta a *Történelem és élet* című 1946-ban tartott előadásában.¹² Világos és egyértelmű lehetett számára: ha nem az

ben, a centenárium lezáró aktusaként, decemberben Debrecenben tartotta vándorgyűlését s ezen Sólyom László, illetve Szabó István tartotta a megemlékező és a forradalmat értékelő előadásokat. Sólyom László előadásában (v.ö. erre még *Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. I-II. Bp. 1994. II. 238-242.*) elsősorban Görgei, illetve a békepárt /nemesség/ árulását tartotta a bukás fő okozójának. Szabó István előadása ennél lényegesen mértéktartóbb volt, tekintetbe vette ugyanis a kedvezőtlen nemzetközi feltételeket, a nemzetiségi kérdés ellentmondásait, a további harchoz szükséges ipari teljesítőképesség hiányát, a birtokos parasztság vonakodását stb. Lényegét tekintve semmit sem vont vissza *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötetben kifejtettekből. Az előadás délutánján az egyetemen külön ülés következett egyetemi és középiskolai tanárok, valamint egyetemisták részére, ahol végül megalakult a Magyar Történelmi Társulat debreceni tagozata. Itt Mód Aladár és Balázs Tibor újból bírálta a kötetet, rámutatva, hogy a könyv íróinak hibás álláspontja azóta is megmaradt. Ezután következett Szabó István válasza, melyben részint saját tárgyilagosságát hangsúlyozza, részint nem vonja vissza nézeteit s kifejti, hogy történetírásával alapvetően mindig a nép érdekeit kívánta szolgálni. „Aki eleve azzal a feltett akarattal közelít a történeti élet adataihoz és tényeihez, hogy a tárgyilag igazra való törekvéstől nem óhajtja magát befolyásoltatni, nyilván nem is éri el, nem is közelíti meg azt, már pedig szerény véleményem szerint az ilyen tudományra a haladásnak nincsen szüksége. A félreértés mégis előfordul s úgy gondolom, hogy ez azért van, mert a történelemmel szemben, ahogy megformálódott a történetkutatók kezén, további igényünk van: be óhajtjuk illeszteni egész értékrendszerünkbe. Ez az érték-igény azonban már más diszciplinák, studiumok, praktikumok, végső fokon a történetfilozófia dolga. Ebben a megállapításomban annak koncedeálása is foglaltatik, hogy a történetkutató munkája nem valami önmagában befejezett és önmaga körül forgó munka, nem önmagáért üzött kedvtelés. A történetkutató szolgál vele a közösségnek, a népének az emberi haladásnak. Magam ezt a szempontot sohasem óhajtottam szem elől téveszteni.” Ms 5439/15. Érdemes még mindehhez hozzátenni, hogy 1952 szeptemberében szintén Szabó István tartotta a debreceni egyetem névadó ünnepségének előadását Kossuth-ról. Ebben szintén fenntartja és megismétli korábban elhangzott, pl. Kossuth és Debrecen kapcsolatáról mondott nézeteit. V.ö. Szabó István előadása a KLTE névadó ünnepségén. 1952. szeptember 19. Ms 5439/10.

12. V.ö. *Szabó István: Történelem és élet. Előadás a Népművelési Főiskolai tanfolyamon. 1946. december 3.* In: *Történeti Tanulmányok VII. A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen, 1999. 215-224.o.*

egyenlőség hívei, a forradalmi baloldal jelentik 1849/49 egyetlen alternatíváját, ha nem bélyegzi árulóknak az egyéb irányzatokat, s nem sugallja, hogy csak a velük való leszámolás/osztályharc/ a forradalom sikerének záloga - ellenfelei azt a következtetést vonhatják le, hogy saját korában, 1948-ban is ellenzője az ilyen módszereknek.

Milyen szemléleti elemek határozták meg akkor Szabó István 1848/49-ről alkotott pozícióját?

Mielőtt erre a kérdésre választ adnánk, ki kell térnünk Szabó Istvánnak egy a Kossuth tanulmányával kapcsolatos vitájára, mely - felfogásom szerint - lehetőséget ad nézeteinek alaposabb körüljárására.¹³ A vita azért robbant ki, mert Szabó István e munkájában sem volt hajlandó elismerni, hogy 1848/49-ben aktuális volt a földosztás programja, s ennek megfelelően Táncsics, illetve Vasvári képviselte volna a forradalom legradikálisabb és legdemokratikusabb alternatíváját.

Részlet Spira György lektori jelentéséből:

„Táncsics programját véleményem szerint nem értékeli elég magasra. Helyes arra rámutatni, hogy Táncsics a kárpótlás nélkül történő jobbágyfelszabadítás mellett elképzelhetőnek tartotta a kárpótlással történő jobbágyfelszabadítást is, de jobban ki kell domborítani, hogy az ő programja ennek ellenére is forradalmi program volt, amit többek között az is mutat, hogy Népkönyvében életveszéllyel fenyegette meg az 1847/48-i országgyűlés követeit, ha nem szabadítják fel a jobbágyokat. - Általánosságban is megállapítható a tanulmányról, hogy ugyanakkor, amikor megmutatja, mennyire meghaladta Kossuth a jobbágykérdésben a többi nemesi politikus, nem mutatja meg eléggé, hogy a radikális baloldal ebben a kérdésben Kossuthot is meghaladta.”¹⁴

„A szerző az én korábbi helytelen álláspontomat magáévá téve mereven elválasztja a földosztás kérdését a jobbágyfelszabadítás egyéb kérdéseitől. Nem sorolja a feudális maradványok felszámolásának feladatai közé a földbirtokmegosztás megváltoztatásának feladatát, pedig annak, hogy a feudális maradványok még száz évig tovább éltek, fő oka éppen a feudális nagybirtok fennmaradása volt. Túlzottan hangsúlyozza, hogy a parasztság tudatában 1848 előtt nem mutatható ki a földosztás igénye. Ugyanakkor azonban korábbi álláspontját, amely szerint 1848-ban a földosztás kérdésének »a kor síkján még sem nálunk, sem máshol nem jött el az ideje« meghaladva, leszögezi, hogy a »földnélküli zsellérrétegnek már pusztá létével régóta adva volt a földmegosztás reformjának nagysúlyú társadalmi kérdése.« Véleményem szerint ezt a helyes megállapítást itt még erősebben kell hangsúlyoz-

13. Minderre tanúbizonyság az MTA KK Ms 5440/56-71. alatt található iratgyűjtemény *Szabó István: Kossuth és a parasztság* című tanulmányával kapcsolatos lektori jelentések, ill. levelezés.

14. Ms 54440/56

ni és szükséges, hogy a szerző ezen a helyen bírálatot gyakoroljon saját korábbi helytelen álláspontja felett...

Táncsics és Vasvári földosztó- programját véleményem szerint a szerző aláértékeli, amikor azt állapítja meg róluk, hogy nem a társadalmi reform szükségességének felismeréséből fakadtak. Pedig Táncsics és Vasvári nem azért hangsúlyozzák, hogy földet a szabadságharcban kitűnt zselléreknek kell adni, mert csak egyszerűen jutalmazni akarnák a katonai érdemeket, hanem azért, mert így akarják elfogadhatóbbá tenni javaslatukat a földbirtokosok felé. - Ezzel a szűkkörű értékeléssel a szerző akarva-akaratlan lerontja annak a felfedezésének különben igen nagy értékét, hogy megtalálta Vasvári eddig ismeretlen földosztó-javaslatát¹⁵ ...Amennyire helytelen Táncsicsot és Vasvárit így értékelni, annyira helyes Kossuth telepítési-stb. terveiről azt állapítani meg, hogy azok nem a fölbirtokmegosztás megváltoztatására irányultak. Ezzel kapcsolatban azonban nem helyes menteteni Kossuthot annak feltételezésével, hogy a forradalom győzelme esetében bizonyára előbbrejutott volna ebben a kérdésben, hanem Révai elvtárs módjára bírálni kell azért, mert nem tett meg mindent már a forradalom idején annak érdekében, hogy a paraszti tömegek még érdekeltébbé váljanak a haza védelmében.”¹⁶

Szabó István válaszában szintén a földosztás kérdését helyezi a középpontba, s jelzi, ebből a szempontból elvi eligazításra lenne szüksége.

Debrecen, 1952. május 11-i keltezéssel.

„A másik kérdés, amit most előlegesen szeretnék felvetni az, az az elvi kérdés, melyet Spira György a tanulmány általános elvi hibájaként állapít meg: a földosztás feladatának különválasztása a jobbágyszabadság feladatától. Szeretném, ha ez az elvi kérdés alaposan megfontolásra kerülne. Magam sokat foglalkoztam ezzel a kérdéssel és erre az eredményre jutottam: a jobbágyszabadság felszabadítása a jobbágyszabadság feodális rendszerének megszűnésével egyenlő, a feodális viszonya a földesúri-jobbágy viszony, a viszony tartalma az a feodális kööttség, amelyben a jobbágy áll a földesúrral szemben, így tehát a feodális kööttségek megszüntetése a jobbágyszabadság felszabadítása. A feodális viszonyára vonatkozólag Sztálin: A dialektikus és a történelmi materializmusról szóló munkáját¹⁷, kiegészítőleg Molnár Erik /Szentmiklóssy Lajos/: A feodális kialakulása Magyarországon c. kis könyvét¹⁸ veszem alapul. Ha az itt meghatározott feodális kööttség, illetőleg feodális viszony megszűnik, megszűnik a jobbágyrendszer, va-

15. U.o.

16. U.o.

17. V.ö. *Sztálin a dialektikus és történelmi materializmusról*. Budapest, 1950.

18. Molnár Erikről v.ö. *Pámlényi Ervin*: Molnár Erik történetírásáról. In. Uő: *Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989. 113-124.

gyis felszabadul a jobbágyság. Ilyen módon azonban a jobbágyszabadításhoz *elvileg* nem tartozik elválaszthatatlanul a földosztás. Amennyire képtelenség volna beszélni a feudális kötöttségek megszűnése nélkül a feudálizmus megszűnéséről, éppen annyira nem látszik szükségesnek elvileg, elvi rendszerezésben a földosztásról, mint a feudálizmus megszűnése előfeltételéről beszélni. Így érthető talán meg, hogy földosztás elképzelhető /amint volt is/ rabszolga-, feudális és kapitalista társadalomban. Így magyarázható talán meg, hogy nagybirtokrendszer elképzelhető minden feudális csökevény nélkül merőben kapitalista rendszerrel és hogy elképzelhető kisbirtokrendszer is, amelyben feudális csökevények élnek a kapitalista társadalmi forma korában is. Magam sem tévesztem azonban szem elől, hogy a nagybirtokrendszer nagyon is alkalmas a feudális csökevények további táplálására, sőt újfajta jellegű kötöttségek kifejlesztésére. Mi lehet a kiút? M. Thorez munkájában Bouthonnier¹⁹ azt írja, hogy »ha végül mégis felszabadították a földet és embert/ti a francia forradalomban/ a kiváltságosok évszázados kizsákmányolásától, nagyon sokan közülük nem juthattak saját birtokhoz«/49.1./ Vagyis a szerző is befejezettként szól a jobbágyság felszabadításáról és külön arról, hogy sokan nem kaptak földet. Magam is hasonlóképpen jártam el. Elvileg a jobbágyság felszabadításához nem kapcsoltam elválaszthatatlanul a földosztást, de külön úgy szóltam róla, mint már akkor meglevő nagysúlyú társadalmi kérdésről, amely megoldáshoz nem jutott. Nem szeretnék elvi-ideológiai tévedésbe esni, ezért fontosnak tartanám, ha pontos tisztázást nyerhetne az illetékes tudósok révén a feudálizmus megszüntetésének elvi tartalma.²⁰

Ember Győző²¹ lektori véleményében azt javasolja, hogy Szabó István rövidítse le tanulmánya első részét, másrészt dolgozza ki jobban a szabadságharc időszakát, s ebben mutasson rá a gerillaharcok jelentőségére.

„Másképpen javaslom a szabadságharcot tárgyaló fejezetnek a kibővítését. Bővebben kell itt szólni arról, hogy Kossuth milyen nagy jelentőséget tulajdonított a nép részvételének a szabadságharcban, a gerillaharcnak, a szabadcsapatoknak. - Jobban ki kell emelni azt, hogy a parasztság - annak ellenére, hogy jogos igényei nem nyertek kielégítést - milyen lelkesedéssel és eredménnyel vett részt a harcban, hogy Kossuth nevének milyen varázsa volt a népre. Szólni kell arról, hogy Kossuth milyen súlyt helyezett arra, hogy a 48-as jobbágyszabadító törvényeket

19. V.ö. *Paul Bouthonnier: A parasztlak a forradalomban*. In: *Tanulmányok a francia forradalomról 1789*. Bp., 1949. 49-72. /A kötetben Thorez a bevezető tanulmányt írta./

20. Ms 5440/58.

21. Ember Győző a szóbanforgó időszakban több művében is foglalkozott 1848-49-cel, köztük az „Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez” Bp., 1951. című kiadványban. Ő elfogadta Spira tézisét, s a földosztó mozgalmakra helyezte a hangsúlyt a szóbanforgó időszakban.

valóban végrehajtsák, hogy földesúri és megyei visszaélések e tekintetben ne forduljanak elő. - Meg kell említeni Kossuthnak azt a rendelkezését, hogy a háború terhei ne nyomják aránytalanul a népet.” /1952.V.14./²²

22. Ms 5440/60. Fontos még mindehhez hozzátennünk, hogy Szabó Istvánnak 1848 centenáriumaéhoz kapcsolódóan egy másik konfliktusa is kibontakozott. A bonyodalom, mint ezt egy Varga Endrének 1956-ban írt levelében közli, a Szabó István által a centenáriumi évre összegyűjtött és kiadni kívánt *Jobbágylevelek és Uriszéki iratok* ügyében keletkezett. A két kiadvány végül azonban az eredeti változatban nem jelenhetett meg, mert Szabó Istvánt 1949-ben kitessekeltek az Akadémiából, s - mint H. Balázs Éva 1955-ös cikke tanúsítja - szemléletében sem felelt meg az akkori követelményeknek, hiszen úr és paraszt viszonyát túlzottan patriarchálisnak ábrázolta. Szabó István Varga Endrének, 1956. június 23 - Ms 5438/11.

„Kedves Bandi!

Leveledre a kezeim között levő iratok és az emlékezet alapján a következőket adhatom elő:

A Magyar Tudományos Akadémiához 1946.március 4-i keltezéssel Pro memoria-adtam be egy, az „Iratok a magyar parasztság történetéhez” címen megindítandó kiadványsorozatról. *A kiadvány tervét magam vettem fel.* A Pro memoriában az első 8 kötet tervét mutattam be s a sorozatban a harmadik helyen a Jobbágylevelek, a hetedik helyen pedig uriszéki kiadvány szerepelt, 10-14 soros indoklással. A II. Osztály ülésén azután, amelyen részt vettem szegény Hajnal Pista azt javasolta, hogy elsőnek a Jobbágylevelek jöjjenek, mondva azt is, hogy ebben szélesebb érdeklődés számára »fantázia« van. Ugy emlékezem, hogy ekkor vagy később - ugyancsak Pista javasolta, hogy másodiknak az uriszéki kiadvány vétesse munkába. Már most megjegyzem, hogy az említett Pro memoria szerint is, melynek és a további kapcsolódó iratoknak az Akadémia /talán II.Osztály?/ irattárában meg kellene lennie- javaslatot tettem az egyes kötetek szerkesztőire nézve is, magamnak csupán, ha rám bízzák, a sorozat szerkesztését óhajtvá fenntartani, az Akadémia azonban, mind a sorozat, mind a két említett kötet szerkesztésével engem bízott meg.

... Nos, az idézett Centenárius Bizottsági kimutatás és Bálint barátunk idézett levelei szerint a munka szépen előrehaladt, már a gyűjtés befejezéséről szólt Bálint egy újabb alimentáció esetén. De többet a dologról én már nem is tudok. Amikor az Akadémiával megszakadt a kapcsolat, nem foglalkozhatattam többé a dologgal. Hallottam azután jóval később, hogy újból napirendre került. Meg tudom érteni és helyeselni, hogy talán gyűjtőmunkatársaim jártak valami megoldás után, hogy ne vesszenek kárba a munkáik, de itt is határozottan megállapítani kívánom, hogy *az uriszéki kötet felől engem senki meg nem kérdezett.* Azt is leszögezni kívánom, hogy, bár az Akadémia szívesen fizette a munka előrehaladtával részletekben is a honoráriumot, magam az *uriszéki kötet szerkesztői munkájáért emlékezetem szerint egyetlen fillért sem vettem fel.* Ezt nem azért állapítom meg, mintha bármiféle anyagi igényt óhajtanék támasztani. *Erről szó sem lehet,* ez a legkevesebb volt, ami veszendőbe ment a balvégre jutott »Iratok a magyar parasztság történetéhez« c. jobb sorsra érdemes sorozatban.

A Szabó István által igényelt elvi eligazítást Spira György fogalmazta meg. Szabó Istvánhoz írt levelét teljes terjedelmében közlöm:

Bp., 1952. május 27.

„Kedves Professzor Kartárs!

I. Tóth Zoltán kartárs megmutatta nekem május 11-én hozzá intézett leveledet és megkért arra, hogy a levél második részében felvetett problémákra válaszoljak. Annak előrebocsátásával, hogy hibát követtem el, amennyiben ezekről a kérdések-

---

Nem kívánom felvetni a szerzői jog-problémát sem. Csupán arra gondolok, hogy - ha egyszer kedvem lesz rá - utalni fogok még a nyilvánosság előtt e sorozat sorsára annál inkább, mert olyan ízetlen mellébeszélés, sőt félrebeszélés, amilyen a közelmúltban a Századok hasábjain a Jobbágylevelekkel kapcsolatban látott napvilágot, csak ködösítést végez. Ezt is csupán azért tenném, hogy ha már szóba került a nyilvánosság előtt ez a dolog, álljon az utókor előtt helyes megvilágításban tudománytörténeti adalékul.”

A megjelent kötettel kapcsolatban végül meglehetősen parázs vita robbant ki a Századok (erre utal Szabó is a fentiekben), a Magyar Nyelv, illetve egyéb kiadványok hasábjain. Bárczy Géza és Pais Dezső többek között azt kifogásolta, hogy a H. Balázs Éva által szerkesztett kötet nem betűhív másolatban közli a szóbanforgó leveleket s így a nyelvészek számára használhatatlan. Bírálják még azt is, hogy a szerkesztő elfelejtette közölni: a kötet anyagát Szabó István gyűjtötte össze s eredetileg az Akadémia kiadványa lett volna. „Különösen fájjalhatjuk - írja cikkében Bárczy Géza -, hogy az összegyűjtött kitűnő, minden tekintetben rendkívül tanulságos anyag avatatlan kezekbe került, mi, akik tudjuk, hogy a mű ötletének fölvetője, a munkálatok megszervezője és vezetője, Szabó István, áthatva a komplex vizsgálatok szükségességétől és különös hasznától /még mielőtt jelszóvá vált volna/, mily aggódó lelkiismeretességgel igyekezett megteremteni a tudományos hitelességű közlés feltételeit, hogyan ellenőrizte munkatársaival a szövegek olvasását, hogyan állította össze hosszú listákba az egyes hangjelölésváltozatokat, mennyit tárgyalt különféle szakemberekkel, nyelvészekkel, nyomdászokkal, s mindezt csak azért, hogy végül, kezeiből kikerülve ilyen kiadvány szülessék meg.” Magyar Nyelv, 1955. 382.o.

H. Balázs Éva a Századokban megjelent válaszában azt írja, hogy a kötetet 1948-ban azért nem adták ki, mert a levelekben nem történt szelekció s tartalmi problémák is voltak, különösen az úr és paraszt viszonyának patriarchális ábrázolását tartja kifogásolhatónak. „A XVI-XIX. századból származó, a jobbágyok küzdelmeit tolmácsoló leveleket 10 történész gyűjtötte, másolta, jegyzetelte. A gyűjtemény eredeti terjedelme mintegy 60 ív volt. A betűhív másolás egységes szempontja érvényesült az összegyűjtött anyagban, de a regesztázást, a jegyzetelést az egyes munkatársak igen változóan, részletesen vagy szűkszavúan végezték. Nem történt szelekció: analóg levelek, szinte sztereotíp szövegekkel követték egymást. A kötet előszava nem térhetett ki arra, hogy 1948-ban a régi gyűjtemény kiadását a lektorok részben terjedelmi, részben nyomdatechnikai okokból, részben tartalmi problémák miatt /egyes levelek az úr és paraszt viszonyát nem egyszer a valóság-
nak meg nem felelő patriarchális formában mutatták be/ nem találták helyesnek.” Századok, 1955. 721.o.

ről nem írtam bővebben már lektori véleményemben, az alábbiakban megpróbálok válaszolni kérdéseidre.

I. Leveledben arra az elvi álláspontra helyezkedel, hogy a jobbágyviszony »tartalma az a földesúri kötöttség, amelyben a jobbágy áll a földesúrral szemben«, tehát már akkor is a jobbágyviszony megszűnéséről kell beszélnünk, ha csak ez a kötöttség szűnik meg s ha nem kerül sor ezzel egybekapcsolva a birtokmegosztás megváltoztatására. Ennek e tételnek helyességét nem vitatom, magam is azt vallom, hogy a jobbágyfelszabadítás végbemehet földosztás nélkül is. Helytelennek tartom azonban azt a következtetést, amelyet ebből a helyes tételből levonsz, hogy t.i. éppen ezért a földosztás kérdése független a jobbágyfelszabadítás kérdésétől. Helyes kiindulópontodból ugyanis csak az következik, hogy a jobbágyfelszabadítás végbemehet földosztással egybekötve is, földosztás nélkül is. Erről ír Lenin is a következőképpen: »A hűbériség maradványai a földesúri gazdaságok átalakulása útján is, a földesúri latifundiumok megszüntetése útján is, azaz reformok útján is, megforradalom útján is kiküszöbölődhetnek. A polgári fejlődés előrehaladhat olyanformán, hogy a földesúri nagygazdaságok állnak az élén, amelyek egyre inkább elpolgáriasodnak, egyre inkább a kizsákmányolás burzsoá módszereivel cserélik fel annak hűbéri módszereit, - de előrehaladhat olyanformán is, hogy a paraszti kisgazdaságok állanak az élén, amelyek forradalmi úton távolítják el a társadalmi szervezethez a feudális latifundiumok 'kinövését', majd ezek nélkül 'tőkés farmok formájában szabadon fejlődnek.' 'Az első esetben a fejlődés tartalma, 'alapjában véve, a jobbágyság átnövése szolgaságba és tőkés kizsákmányolásba a hűbérurak-földesurak-junkerek földjén. A második esetben a döntő mozzanat a patriarchális paraszt átvedlése burzsoá farmerré.' 'Vegyük a jobbágyság bukásának időszakát. A harc a földesurak és a parasztok közt a reform végrehajtásának módjáért folyt. Ezek is, meg amazok is /anélkül, hogy ennek tudatában lettek volna/ a burzsoá gazdasági fejlődés feltételeiért szálltak síkra, de az előbbieket - az olyan fejlődés feltételeiért, amely a legteljesebb mértékben biztosítja a földesúri gazdaságok, a földesúri jövedelmek, a földesúri /leigázó/ kizsákmányolási módszerek fennmaradását. Az utóbbiak - az olyan fejlődés érdekeiért, amely a gazdálkodás adott színvonalán alapján a lehető legnagyobb mértékben képes biztosítani a parasztság jólétét, a földesúri latifundiumok megszüntetését, a kizsákmányolás valamennyi jobbágyi és leigázó formájának megszüntetését, a szabad paraszti mezőgazdálkodás kiterjesztését. Magától értetődik, hogy a második típusú kimenetel esetén a kapitalizmus fejlődése és a termelőerők fejlődése átfogóbb és gyorsabb lett volna, mint a parasztreform földesúri kimenete esetén.«/Lenin: Az agrárkérdésről. Bp., 1950. 459-460.1./²³ Ez a lenini tétel tehát nyilvánvalóvá teszi, hogy a jobbágyfelszabadítás

23. V.ö. *Lenin: Az agrárkérdésről* I. Budapest, 1950.

egyik alapformája a feudális kötöttségeknek földosztás nélkül történő megszüntetése, másik alapformája viszont a feudális kötöttségeknek földosztással egybekötve történő megszüntetése.

2. Ebből a lenini tételből az is nyilvánvaló, hogy a földosztással történő jobbágyfelszabadítás a jobbágyfelszabadításnak legradikálisabb, legdemokratikusabb formája. Révai József azt írja: »Táncsics 'földkommunista' programja, kapcsolatban a legelőelkülönözések revíziójával és valamennyi feudális szolgáltatás kárpótlás nélküli eltörlésének követelésével: ez volt a magyar forradalom legradikálisabb, következetesen demokratikus polgári programja.« /Révai: Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp., 1949. 98.l./²⁴ Ebből az idézetből most nemcsak azt emelném ki, hogy a földosztás programja a jobbágyfelszabadításnak legdemokratikusabb programja, hanem azt is, hogy a földosztás programja még *polgári* program. Ezt emeli ki Lenin is, amikor azt írja, hogy »minél több földet kaptak volna a parasztok a felszabadításkor és minél olcsóbban jutottak volna hozzá, annál gyorsabban, annál szélesebb alapokon és annál szabadabban haladt volna Oroszországban is a *kapitalizmus* fejlődése, annál magasabb lett volna a népesség életszínvonala, annál bővebb lett volna a belső piac, annál gyorsabban alkalmazták volna a gépeket a termelésben, egyszóval annál jobban hasonlított volna Oroszország gazdasági fejlődése Amerika gazdasági fejlődéséhez.« /Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, Bp., 1949. 619.l./²⁵ A kiemelés tőlem - S. Gy./

3. A kapitalizmus fejlődésének további menete tehát attól függ, milyen módon, földosztással-e vagy anélkül ment végbe a jobbágyfelszabadítás. Levelemben azt írod, hogy »nagybirtokrendszer elképzelhető minden feudális csökevény nélkül merőben kapitalista rendszerrel«. Lenin ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a feudális nagybirtokrendszer megmaradása szükségképpen feudális csökevények megmaradását vonja maga után: »A robotgazdaság közvetlen csökevényei, amelyeket az Oroszországról szóló gazdasági tanulmányok számtalanszor megállapítottak, nem valami külön törvény révén maradtak fenn, amelyek óvják ezeket a csökevényeket, hanem a ténylegesen fennálló földbirtokviszonyok folytán. Ez olyannyira így van, hogy... a jobbágyág kétségkívül újjászületne, ha külön törvény nem tiltaná.« Ha »egyáltalán nem nyúlnak a parasztok és a földesurak között fennálló földbirtokviszonyokhoz...akkor nem nyúlnak a falusi jobbágygazdaságok legfontosabb forrásához sem...« /Lenin az agrárkérdésről I. 250-252.l./²⁶ Mivel eszerint a feudális maradványok gyökeres felszámolása a feudális nagybirtokrendszer felszámolását követeli meg, ebből visszafelé következtetve az folyik, hogy a job-

24. V.ö. Révai József: Válogatott történelmi írások I-II. Bp., 1966.

25. V.ö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Budapest, 1949.

26. V.ö. Lenin: Az agrárkérdésről. I. Budapest, 1950.

bágyfelszabadítás legyökeresebb formája a földosztással egybekötött jobbágyfelszabadítás.

4. Végezetül lelevelben azt írod Bouthonnier-ra hivatkozva²⁷, hogy az első francia forradalom sem juttatott minden parasztot földhöz, noha minden jobbágyra érvényesen megszüntette a feudális kötöttségeket. Ebből azonban csak az következik, hogy a jakobinusok kispolgári pártja sem volt százszázalékig következetes az agrárkérdésben, s nem az, hogy a földosztás feladata nem tartozik a polgári forradalom feladatai közé. Az a tény, hogy a proletariátus a történelem egyetlen következetesen forradalmi osztálya, azzal a következménnyel jár, hogy a proletariátusnak - országonként és korszakonként változó mértékben - magára kell vállalnia a polgári demokratikus feladatok megvalósítását, - de abból, hogy a proletariátus magára vállalja polgári demokratikus feladatok megvalósítását, nem következik, hogy ezek a feladatok elvesztik polgári jellegüket és proletárjellegét nyernek. Magyarországon pl. a proletariátus valósította meg a földosztás feladatát 1945-ben, mivel más osztályok korábban ezt elmulasztották, de ezzel a magyar proletariátus csak az 1848-iki polgári forradalom egyik mulasztását pótolta. Pártunk vezetői többször leszögezték, hogy »a magyar demokrácia a nagybirtok parasztkézreadásával, a földreformmal befejezte 48 művét«. /Révai: 48 útján, Bp. 1948, 74.l. A kiemelés tőlem - S. Gy./²⁸ Ez is azt bizonyítja, hogy a földosztás feladata a jobbágyfelszabadítás többi feladatával együtt a polgári forradalom feladatai közé tartozik. Azt a megállapításodat, hogy Bouthonnier is különválasztja a földosztás kérdését a jobbágyfelszabadítás egyéb kérdéseitől, csak egyetlen idézettel támasztod alá; Bouthonnier tanulmányának egész felépítése nem ezt bizonyítja. Remélem, hogy a fentiekben valamennyire sikerült tisztáznom a felmerült kérdéseket.

Kartársi üdvözléssel:

Spira György ^{“29}

Spira György Bp., 1952. május 30-án kelt ellenőrző jelentése szerint Szabó István tanulmánya megrövidített formájában nem fogadható el, főként azért, mert a szerző a földosztás kérdésével kapcsolatos fejtegetését hagyta ki.

„A Kossuth-emlékkönyv³⁰ tanulmányainak azonban véleményem szerint nem

27. Bouthonnier-re v.ö. a 19.sz. jegyzet.

28. Révairól v.ö. Lackó Miklós: Révai József a magyar történelemről. In: Uő: Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.

29. Ms 5440/65.

30. Az utalás világosan bizonyítja, hogy Szabó István tanulmánya eredetileg a Kossuth-emlékkönyv számára készült, amelyből végül - nyilván a szóbanforgó elvi szembenállás miatt - kimaradt. V.ö. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150.évfordulójára. I-II. Bp., 1952.

eddig ismereteink vázlatos összefoglalására kell törekedniök, hanem új eredmények kidolgozásával előbbre kell vinniök a történettudomány fejlődését. Szabó István tanulmánya eredeti formájában - általam nem titkolt hibái ellenére is - megfelelt ennek a célkitűzésnek, a rövidítések végrehajtása után viszont nem... A rövidítések során a szerző kéziratának számos olyan részét kihagyta, amelyekre egyes lektori megjegyzéseim vonatkoztak. Ezért ezeket a megjegyzéseket nem vette figyelembe. Kivételt csak a lektori véleményemben a 158-159. és 160.lapon tett megjegyzések képeznek; ezeknek figyelembevételéhez, mivel a tanulmány alapvető elvi hibájára vonatkoznak/a földosztás kérdésével kapcsolatban/, feltétlenül ragaszkodom.”³¹

Debrecen, 1952. június 6-i keltezésű levele értelmében Szabó István kijavítja szövegét s azután szerinte nem lesz elvi eltérés az ő és a Spira által képviselt felfogás között.

„Ami az elvi kérdést illeti, én úgy látom, hogy lényegileg tulajdonképp nincs már különbség közöttünk. Spira barátom nem vitatja, hogy a jobbágy feudális köztöttségének megszüntetését, tehát a jobbágyviszony megszüntetését, tehát elvileg a jobbágyfelszabadítást jelenti. Viszont én - mint írtam is - elismerem, és nem vitatom, hogy a nagybirtokrendszer gyakorlatban nagyon is alkalmas, a feudálizmus alapviszonyának feloldása esetén is, a feudális csökevények fenntartására, sőt új feudális jellegű viszonyok kialakítására is, így a polgári fejlődésben a nagybirtok feloszlásával a feudális viszonyok fenntartásának és új feudális viszonyok kialakulásának a nagybirtokrendszerben adódó tényezője elesik. Azt hiszem, helyesen értelmezem, hogy ilyenformán álláspontunk összehangolódott.

Ami már most Spira barátomnak azt a fenntartását illeti, hogy az elvi álláspontnak a tanulmányban kifejezésre kell jutni, elsősorban is arra kell rámutatnom, hogy a tanulmányból a rövidítés során kiesett az a rendszerező jellegű bevezető rész, amelyben az örökváltság és fokozatai fogalmait igyekeztem magyarázni. Már eredetileg is aggodalmaskodtam, hogy ez a rész nem terheli-e meg túlságosan a tanulmányt. Amikor rövidíteni kellett, így természetesen elsőnek ezt a részt ejtettem ki, annál inkább, mert a fogalmak magyarázata többé kevésbé helyet foglal később a szövegben is esetenként. A szóbanforgó elvi kérdés /jobbágyfelszabadítás és földosztás/ e kiejtett résszel kapcsolatban került elő. E részt tehát /négy és fél oldal/ most vissza kellene a szövegbe illeszteni, sőt a jobbágyfelszabadítás és a földosztás összefüggésének a tisztázott értelemben való fejtegetésével alaposan meg is kellene toldani. Szerintem ez nem csak szükségtelen, hanem erőltetett is lenne.

Ellenben magam is kívánatosnak tartom, hogy szövegemet a tisztázott elvi magyarázatoknak megfelelően gondosabbá és pontosabbá tegyem ott, ahol a ta-

---

31. Ms 5440668.

nulmányban a kérdés /földosztás/ gyakorlati értelemben egyetlen esetben előkerül: a 9.fejezetben a 142. lapon. Itt - miután az előző oldalakon már pontosan a jobbágyviszony maradványairól akarok szólni a »Ha a feudális«- bekezdést a következőképpen kívánám módosítani:

»Ha a jobbágyviszony maradvékainak felszámolása a jobbágyfelszabadítás törvényekbe foglalása után a szabadságharcra való felkészülés óta és a küzdelem közepette nem talált Kossuthban a jobbágyszabadság régi harcosára, nem találhattak a parasztságnak földosztásra irányuló mozgalmi sem. A jobbágyság tömegében helyet foglaló, immár a teljes jobbágyság tömegét is felülmúló földnélküli zsellérretegnek már pusztá létevel régóta adva volt a földmegosztás reformjának nagyszúlyú társadami kérdése, ami gyakorlatilag magának a feudálizmus megszüntetésének is kérdése volt, hiszen a nagybirtokrendszer működésénél fogva a jobbágyviszony megszüntetése után is nagyon alkalmas a feudális csökevényeknek, a jobbágyviszony maradványainak fenntartására, sőt új feudális jellegű viszonyok /pl. ledolgozási rendszer/ kialakítására is. A nagybirtok felosztásáról előzőleg nem esett szó«...stb.»³²

32. Fontos még mindehhez hozzátennünk, hogy Szabó István nagyjából ugyanezen időben lektori véleményt készít a Spira György által szerkesztett 18. századi parasztságtörténeti tanulmánygyűjteményről is. Szabó István véleménye alapvetően elutasító, az egész munkával kapcsolatban egyfajta porsnyevizmusról beszél, mert hogy az előző írója is /Spira György/ főként az osztályküzdelmekre és a kizsákmányolásra összpontosít. Bírálja még, hogy a tanulmányírók kevés forrásanyaggal dolgoztak, inkább csak az elméleti tételek alátámasztása volt a fontos. Szabó véleménye szerint pl. a parasztság röghözkötöttsége a 18. században sem volt teljes, amit ő korábbi munkáiban ki is mutatott. A 2. tanulmányról írva mondja: „A tanulmányíró valami új jelenségként állítja olvasói elé a parasztvándorlást, s nem vesz tudomást arról, hogy a magyar parasztság a XVI-XVII. században a röghözkötöttség legmerekvebb korszakában is állandó hullámzásban volt, »A magyar jobbágyság az örökös röghözkötés korában igen nagy részben, egyes vidékeken teljesen vagy nagyobb mértékben kicserélődött.«/Szabó I. Tanul. '44.1./ V.ö. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790.* /Szerkesztette: Spira György./ Bp., 1952. Spira György szíves közlése szerint a Szabó István által bírált tanulmány végül nem jelent meg, de nem a debreceni történész, hanem Pach Zsigmond Pál kifogásai miatt. (Spira Györgynek egyébként ezúton szeretném megköszönni jelen dolgozat alapos tanulmányozását, illetve a hozzáfűzött észrevételeket).

Az 1765/66-os parasztmozgalmat tárgyaló tanulmány kapcsán azt kritizálja, hogy az író szerint az úrbérrendezés rontott a jobbágyok helyzetén, s az úrbérrendezést végső fokon a paraszti ellenállás váltotta ki. II. József jobbágyreformjai ügyén pedig nem fogadja el, hogy ezekre nem volt már szükség, hiszen a jobbágyok nem vették hasznát a szabad költözésnek.

Milyen következtetések vonhatók le mindebből Szabó István 1848/49-cel kapcsolatos felfogására vonatkozóan?

Mielőtt a kérdésre választ adnánk, nem ártana egy rövid kitekintést tenni Szabó István történetiszemléletére. Mivel az ezt feldolgozó tanulmányoknak meglehetősen híjával vagyunk, egyelőre ennek csak néhány elemét villanthatjuk fel. A történész nézeteinek szemléltetésére, különösen a negyvenes-ötvenes évek elejére vonatkozóan, inkább csak a fennálló hatalom történéseivel folytatott egyéb vitákra térnek ki, hiszen elsősorban ezek segítségével „rekonstruálhatjuk”, deríthetjük fel ennek mélyebb motívumait.

Szabó Istvánnak az ötvenes évek elején folytatott vitáiból a 48/49-cel kapcsolatos polémián kívül mindenekelőtt a Székely Györggyel, az 1351. évi törvényekkel kapcsolatos szakmai összeütközésére térnek ki³³. Mint ismeretes, Szabó István a kérdéskörrel már a háború előtti időszakban is foglalkozott (v.ö. 1938-as tanulmányok.³⁴) E munkáiban, egyebek mellett, arra a következtetésre jut, hogy az 1351. évi törvények nem a jobbágyok szabad költözéséről, hanem a földesúri bírói joghatóság érvényesítéséről szólnak. Rámutat ezenkívül arra is, hogy a kilenced bevezetésében nem az osztályharc erősödésének van elsődleges szerepe, hanem az 1340-es évek végén terjedő pestisjárványnak, aminek következtében a törvény elsősorban a kilenced beszédési kötelezettségére vonatkozik. Sok földesúr ugyanis - a járvány következtében beálló munkерőhiány miatt - úgy próbálta birtokára csalogatni a jobbágyokat, hogy terheiken könnyített s elengedte kilencedfizetési kötelezettségüket. Szabó 1954-es tanulmányának végső konklúziója szerint persze volt osztályharc a szóbanforgó időszakban, ez azonban nem a jobbágyok és a földesurak, hanem a köznemesség és az arisztokrácia között zajlott le. Az 1351. évi törvények - összhangban a társadalomfejlődési folyamatokkal - végülis a köznemesség igényeit öntötték formába, tekintve, hogy nekik sokkal inkább érdekükben állt a beszédési kötelezettség kimondása - a nagy birtokokkal rendelkezőkkel ellentétben

---

„Ha a jobbágyok e jognak már nem sok hasznát vették /az előszó szerint egyáltalán nem vették/, hogyan lehet beszélni - az adatok beszélnek - tömeges igénybevételéről és a jog kijátszásának gyorsan kialakuló új rendszeréről? Határozott meggyőződés, hogy a történeti valóságnak nem felel meg a tanulmány értékelése II. Józsefről. Abból, hogy a császárt a felvilágosodás ideológiája is befolyásolhatta talán, semmi sem jut kifejezésre.” 33.o. A szóbanforgó tanulmány *Vörös Károly: Az 1765-66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. A Spira György által szerkesztett kötet 299-383. oldalain. Ms5440/20.*

33. *Szabó István: Az 1351. évi jobbágytörvények. Századok, 1954. 497-527.*

34. *Szabó István: Az 1351. évi 18. törvénycikk. Szentpétery Imre emlékkönyv. Budapest, 1938. 419-439.; Uő.: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 1938. 10-59.*

ugyanis nehezebben mondhattak le kisebb számú jobbágyuk jövedelméről.

„Amikor a nemesi rendek a jobbágyok letartóztatásáról, a kilencedről és a jobbágyok erőszakos elviteléről törvényt kívántak, egyformán a feudális földtulajdon alapján állottak, a feudális birtokos és a jobbágy ellentétének vonalán mozogtak - vonja le tanulmánya végső következtetéseit Szabó - . Azonban érdekellentétek működtek a feudális föld tulajdonosai között is. Arról győződhetek meg, hogy a hatalmas feudális urakat és a nemesi zömöt - a közös alapkérdéseken túl - érdekösszeütközések és érdekharok állították egymással szembe. Összeütköztek a jobbágyért, e döntően becses termelőerőért. Az 1351. évi decretumban a nemesség az aranybulla mellé a maga rendi állapotának és személyes kiváltságainak védelmére új törvényeket, új 'libertas'-okat kívánt állítani. Nem véletlen, hogy a hatalmasoktól fenyegetett nemesi tömeg új szabadságai között helyet foglalnak a jobbágytörvények: ezekkel is fenyegetett érdekeinek igyekezett támasztékot nyerni.”³⁵

Szabó István ötvenes évekbeli történetiszemléletének tisztázásához fontos megemlíteni egy másik - több szempontból látens - polémiáját is, melyet az ún. „második jobbágyság” (zweite Leibeigenschaft) kérdésében folytatott. A probléma előtörténetéhez tartozik, hogy Szabó mind 1947-es³⁶, mind 1948-as³⁷ kötetében kitér

35. V.ö. *Jobbágyok-parasztok*. 160-161. Mályusz Elemér az 1954. szept. 14-i feltehetően lektori jelentésében alapvetően Szabó István véleményét fogadja el, azaz szerinte is a törvényben nem a jobbágyok fizetési, hanem a földesurak beszédési kötelezettségén van a hangsúly. A pestis hatásának a törvény létrejöttében azonban kisebb szerepet tulajdonít, mint Szabó. „Érdemben úgy látom - írja Mályusz -, a 18. cikk Szabó-féle magyarázata jobb, mint Székelyé, s a cikk nem a szabadköltözéssel, hanem a földesúri bírói jogkörrel kapcsolatos. A kilencedrendelkezésnek/6.cikk/ a pestis hatásával való magyarázata, amivel különben Szabó István nem áll egyedül, mert már előtte Kring Miklós ugyanily nézetnek adott hangot, kevésbé meggyőző. A döntő érv a pestis magyarországi pusztításáról szóló új adatok felsorakoztatása volna, - ilyenek azonban nem kerültek elő. Szabó Istvánnak másfél évtizedes újabb kutatása után, ha jól látom, csak egy új - pozsonymegyei - adattal sikerült a forráskészletet megnövelnie. Nyomás érvnek tartom ellenben Székellyel szemben Szabó István teóriája mellett azt az észrevételt, hogy a kilenced-cikk nem a jobbágy *fizetési* (Mályusz Elemér kiemelése - E. V.), hanem a földesurak *beszédési* kötelezettségét hangsúlyozza. Az 1438. szabolcsmegyei tárgyú oklevélnek döntő jelentősége van. A 16., nehezen érthető cikk magyarázata tetszetős. Oly ritka történetirodalmukban egy-egy törvénycikknek tüzetes, a stílus sajátosságaira is kiterjedő magyarázata, hogy már csak didaktikai érdekből is hasznos az említett artikulusra vonatkozó fejtegetések közzététele.” MTA KK Ms 5440/43.

36. *Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest, 1947.

37. V.ö. *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Különösen Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok - 65-158.

a nagybirtok XVI-XVII.századi előretörésének kérdésére. (Maga e probléma, a Gutsherrschaft és Grundherrschaft kérdése - mint ismeretes - már az ún Domanovszky iskola mezőgazdaságtörténeti tanulmányaiban felvetődik.³⁸ Ennek több kötetéről Szabó István ismertetést is ír a Századok harmincas évekbeli különböző évfolyamaiban³⁹). Itt kirajzolódó álláspontjának veleje, hogy a magyar fejlődés, a nagybirtok újbóli megerősödése és a jobbágyok újbóli röghözkötése, eltér a nyugat-európaítól, de különbözik Kelet-Európa fejlődésétől is. Nálunk ugyanis a nagybirtok, a földesúr árutemelő magángazdasága valamint a jobbágyság röghözkötése nem vált kizárólagossá, hiszen a társadalomban jelentős szabadmenetelű rétegek - végvári vitézek, hajdúk, mezővárosi parasztság - voltak s nagy lehetőség nyílt a jobbágyszökésre is. A magyar fejlődés ennek megfelelően egyfajta köztes, önálló helyzetet foglal el a nyugati és a kelet-európai folyamatok között. Szabó István ilyen jellegű nézeteit, úgy tűnik, az ötvenes években is fenntartotta. Bizonyítékként minderre az 1951-52-es tanévben tartott egyetemi előadásait⁴⁰ hozhatnánk fel, melyekben az 1526 utáni fejlődést elemezve tér ki a második, örökös jobbágyság kérdésére. Itt az 1556-os törvényt analizálva mutat rá arra, hogy alapjában lehetőség volt a jobbágyi költözésre.

„Az 1556.évi törvényben az országgyűlési rendek részletesen előírták, hogy milyen feltételek mellett mehet el a jobbágy urának birtokáról, és ezek azt mutatják, hogy a jobbágy ezután sem juthatott egykönnyen a költözködés jogához. A rendelkezések értelmében, a jobbágnak előbb meg kellett állapodni egy másik földesúrral, hogy őt jobbágyságba fogadja, a leendő földesúrnak szolgabírói lett kiküldenie a jobbágy földesúrához s be kellett jelenteni a jobbágy költözési szándékát. Ugyanakkor a jobbágyot felszólították, hogy mindenféle földesúri és más egyéb tartozásait egyenlítse ki és 15 napi gondolkozási időt hagytak a jobbágnak, ami nyilvánvalóan nem mindig volt egészen eredménytelen, hiszen a földesúrnak a birtokában voltak meggondolkoztató eszközei a jobbággal szemben. Ha a jobbágy mégis megmaradt elhatározása mellett, 15 nap múlva a szolgabírónak átadták a jobbágyot, aki átvezette az új földesúrhoz. Bonyodalmas volt ez az eljárás, sok útvészítője volt és az a körülmény, hogy a szabadköltözési jog érvényesítése a megye nemesi hatóságának a kezébe volt letéve, nem lehetett biztosí-

38. Minderre v.ö. *Wellmann Imre*: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. 1937. május 27. Budapest, 1937. 664-714.

39. Pl. *Komoróczy György*: Nadasdy Tamás és a XVI.századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Századok, 1933. 205-214; *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770-1815. esztendőkre. Századok, 1934. 432-435.

40. *Magyarország története 1526-1711-ig*. Debrecen, 1952.

ték a jobbágy számára. A helyzet azonban mégis az volt, hogy elvben volt szabadköltszködési törvény és ez a törvény kétségtelenül bizonyos mozgást idézett elő a magyar jobbágyságban. A jobbágylicenciáknak az összama a jobbágysághoz képest mégsem lehetett jelentős. ⁴¹

„Nálunk a jobbágyság társadalmi osztálya nem volt lezárt, mint egyes más társadalmakban, lehetett a jobbágy is nemessé és gyakran a földesúr volt az, aki vállalkozott a nemeslevélnek jobbágya számára való megszerzésére is, természetesen megfelelő anyagi juttatás ellenében. Amellett voltak ideiglenes vagy éppen végleges jellegű egyéni felszabadítások is, ilyenek voltak az inscriptiok és exemptiok. Az előbbi azt jelentette, hogy a földesúr bizonyos összeg ellenében elzalogosította jobbágytelkét a jobbágyoknak s így ezt az összeget a földesúr nem adta vissza, a jobbágy nem fizetett a földesúrnak jobbágyszolgalmányokat. Az exemptio pedig örökösen kivette a szolgáltatások alól a jobbágytelket. Azonban mindezeknél nagyobb jelentőségű volt az örökösen röghözkötött jobbágy mozgásában a jobbágyvándorlásnak, a migrációnak, a jobbágy törvénytelen szökésének. Az ország területén három imperium alakult ki és ez azt jelentette, hogy a jobbágy minden nagyobb kockázat nélkül tudott otthont változtatni, úgy, hogy ugyanakkor imperiumot is változtatott. Sokan a végvárakba álltak be, amelyekben ezidőben bizonyos szabadparaszti katonai közösségek alakultak ki⁴², itt szinte a nemesi és paraszti állapot határát elmosóan egy új vitézi katonai rend volt kialakulóban. Sokan a hajdúk⁴³ közé álltak be, akik szintén szabad parasztok voltak, sokan pedig városokba, elsősorban az alföldi magyar mezővárosokba menekültek.”⁴⁴

S hogy Szabó István a második jobbágyság kategóriáját, illetve az e mögött meghúzódó elméleti előfeltevést az ötvenes évek második felében⁴⁵ is alapvetően elutasította, azt egy Maksay Ferenchez írt 1957 január 5-i keltezésű levele is iga-

---

41. U.o. 26.o.

42. V.ö. minderről pl. *Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon /1664-1685/*. Budapest, 1980.

43. A hajdúkról v.ö. *Rácz István: A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. De általában elmondható, hogy a hajdúság története, kialakulása magának Szabó Istvánnak is kedvenc kutatási területe volt. V.ö. *Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok*, 1950. 178-198., 478-488; Uő: *A hajdúság kialakulása*. Alföld, 1956. 3.sz. 50-57.

44. U.o. 29.

45. Nézeteit Szabó István az ötvenes években továbbra is fenntartotta, amit számos ebben a periódusban tett megnyilvánulása is alátámaszt. Példaként az egyetemi tankönyv 1/2. kötetéhez írt, 1954 VI. 28-as keletezésű lektori véleményét idézném. „Ebben egyik fő kifogásolnivalója a „második jobbágyság” tézise volt, hiszen Szabó szerint az engelsi tézis Magyarország esetében nem érvényes teljes egészében. „De az Európának főleg keleti felében a XV- XVI.század óta többé kevésbé kifejlődő új

zolja⁴⁶. Ebben azt fejt ki, hogy az ún. „Bauernlegen”⁴⁷ nálunk is megfigyelhető, ez azonban csak a kismemesi falvakban nyert teret.

„Helyes - írja Maksay tanulmányáról Szabó István - hogy megvilágítást nyer az, hogy a 'Bauernlegen'-re kifejező példák találhatók nálunk is. Magam, mint idéztél is, azt írtam, hogy elvéve is alig találunk példát, tehát csak általános megállapításként szerepel nálam az a másik mondat, hogy a jobbágyoknak telkeikből való erőszakos eltávolítására nem került sor. Nyilvánvaló helyesbítésre szorul olyan mértékben, amilyen mértékben a Bauernlegen magyarországi példái kimutathatók lesznek. A kérdéshez első megjegyzésem mégis az, hogy az Általad idézett példák, amint Magad is kifejezed, elsősorban a kismemesi birtokon találhatók fel. A helyzet valóban az, hogy a XV-XVI-XVII.század folyamán egyre inkább előfordult, főleg a kismemesi falvakban, hogy a néhány jobbágytelkes kismemesi családok maguk voltak kénytelenek, amint szaporodott és osztódott a család, jobbágyaik telkeire ráülni, s így azok zselléreké lettek. Kb. erre az időre megy vissza a későbbi u.n. kuriális falvak eredete, vagyis telkes jobbágyot már nem ismerő, csupán a nemeseken kívül zselléreket tartó falvak fogalmának kialakulása. Nem óhajtom vitatni, hogy az ilyen kiszorulása a jobbágytelekről a kismemesek jobbágyainak, szintén alá vonható a Bauernlegen fogalmának, mégis azt hiszem, hogy ezek ép-

---

»második« Leibegenschaft is különböző tartalmú volt, ha egyébként kifejlődésük mögött alapjában közös tényezők működtek is - olvashatjuk a lektori jelentésben -. Különbségek voltak pedig aszerint, hogy a Leibeigenschaft »persönlich« kötelekei, szemben a »dinglich« kötelékkel milyen mértékben fonódtak rá a jobbágyaságra. E kötelékeknek különböző fokozatai alakultak ki s egyáltalában nem merültek ki a jobbágyok örökre telkéhez, földjéhez - tehát nem ura személyéhez - történt kötésében, hanem a jobbágy személyi jogképességének több-kevesebb megvonásán, a jobbágybirtok öröklésének megszorításán vagy megsemmisítésén, a jobbágy gyermekeinek cselédkényszerén keresztül elvezethetett addig a fokig, amelyen a jobbágy - mint nem ura földjéhez, hanem személyéhez kötött személy - a jobbágytelek nélkül maga személyében is elidegeníthető, eladható-vehető volt, sőt a földesúr eladhatta jobbágya gyermekét is a jobbágycsaládból kiszakítva. ...A magyar jobbágyaságnak a köteléke ugyanakkor nem látszik annyira személyesültnek, mint az említett keletnémet államok jobbágyaságáé. Hogy az 1514-ben örökre röghöz kötött, s a kizsákmányolást annál korlátlanabban viselő magyar jobbágyaság az új, második Leibeigenschaft-nak milyen állomására szorult s hogy egyáltalában helyezete foglalható-e a Leibeigenschaft fogalma alá? - véleményem szerint a XVI-XVII. századi magyar történelemnek mindenképpen egyik fontos alapkérdése. Éppen ezért úgy gondolom, hogy ha az írók idevonatkoztatható kutatásaim eredményeit nem tudták elfogadni, a kérdést nekik kellett volna alapos vizsgálat alá venni.”

46. Ms 5438/110.

47. A jobbágyoknak a földjeikről való, többnyire erőszakos elűzése - német.

pen nem tipikus megnyilatkozásai a fogalomnak. A Bauernlegen alatt alapjában mégis azt értjük, hogy a földesúr elveszi jobbágyától a telket azért, mert a maga gazdaságához csatolja, kiveti tehát a jobbágyot a telekről, viszont az ilyen telekkitvetést általában a nagybirtok fogalmával kapcsolják össze. Annál is inkább, mert az olyan nagyszámú kismemesi tömeg, amilyen Magyarországon volt található, Lengyelországon kívül ismeretlen volt egész Európában. Én mindezzel csak azt akarom mondani, hogy az ilyen kismemes Bauernlegen sajátosan magyar, esetleg lengyel - jelenség, amelyet a nyugati olvasó nem ért meg, ha nem magyarázzuk meg, a magyar kismemesség viszonylag óriási tömegét s azt, hogy e jobbadán vagy kifejezetten jobbágy módra élő kismemesek nem a jellegzetes majorsági üzem céljaitól, hanem pusztán megélhetésüktől vezetve veszik kezükbe egy-két jobbágyuk földjét.”⁴⁸

48. Szabó István véleményét még az ötvenes évek végén is fenntartotta, sőt többé-kevésbé nyilvánosan is képviselte. Mindezt a szóbanforgó egyetemi tankönyv 1959-es újbóli kiadására írt lektori véleménye is alátámasztja, melyben megisméti korábban elhangzott kifogásait. „A kérdés végigvonul a korszakon. Már a kötet előző szövegéhez benyújtott bírálatomban rámutattam, hogy a német »zweite Leibeigenschaft«-nak a magyar nyelvben »második jobbágyság«-gal való fordítása, vagy a német szöveg nyomán éppen a »jobbágyság második kiadás«-ról beszélni, torz dolog. /Az érthetetlen »a jobbágyság második kiadása« értelemszerűen inkább »a Leibeigenschaft második korszaka«, vagy »megnyilatkozása« stb. módon volna fordítandó. /Azonban azt is hangsúlyoztam, hogy nem csupán terminológiai, hanem lényegi kérdéstről is szó van. Arról nevezetesen, hogy a jobbágyság a XVI-XVII. századokban visszasüllyedt-e abba az állapotba, amelyben kb. a XIII. századig a német »Leibeigene« volt. Engels arra a megállapításra jutott, hogy a német jobbágyság - ha nem is az egész német területen - a XVI. századtól a majorsági gazdálkodás, a robotjáradék növekedése és a röghöz kötés *következményeként* újból »Leibeigene« lett, vagyis szolga-rabszolga állapotba süllyedt vissza. Azaz személyével nem rendelkező »res« lett. A XI-XIII. századi német Leibeigene-nek az időben párhuzamos magyar társadalomban az a réteg felelt meg, melyet a magyarországi latin terminológiában »servus«-nak jelöltek meg, sokszor már telekre ültetett servusokat értve. A lényeg kérdése a magyar történelemre nézve tehát az, hogy a magyar jobbágyság a XVI-XVII. századokban visszasüllyedt-e a XI-XIII. századi »servus«-ság, a »Leibeigenschaft« állapotába? E kérdés tisztázását megnehezítette az utóbbi időben, hogy nálunk - külföldön is, mint a németeknél - a »második jobbágyság« kialakulásáról szóltak, nem azt vizsgálták, hogy valóban a Leibeigenschaft állapota tért-e vissza, hanem csupán azt, amit Engels a visszafejlődést előidéző tényezőiként megállapított, tehát elsődlegesen a majorsági gazdálkodás fennforgását. Engels ok-okozat párából kiesett tehát a második tag - az alapkérdés - vizsgálata. Elég volt a majorsági gazdálkodás kialakulását megállapítani, hogy a »második jobbágyság«-ot nálunk is társadalmi valóságnak tekintsék. Pedig a majorsági gazdálkodás rendszere - ha egyébként mindenütt súlyos következményeket hozott is

Szabó István ötvenes évekbeli történet szemlélete elemzésének befejezéséeként Sándor Pál 1954-ben, a Századok hasábjain megjelent kritikáját szeretném megemlíteni⁴⁹, mely igen jelentős részben Szabó ellen irányul, s alapjában fasiszta, legalábbis a Horthy fasizmust kiszolgáló történészként jellemzi őt. Sándor Pál egyik fő kifogása Szabó István ellen az volt, hogy - elsősorban az 1941-ben megjelent összefoglalást⁵⁰, illetve *Az úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötetben megjelent tanulmányt⁵¹ elemezve - történet szemléletében elsikkasztja az osztályharcot, mert szerinte a parasztság helyzetére a középkorban is lényegében az emelkedő tendencia volt a jellemző.

Sz.I-nál „...a feudális elnyomás nem egyszer elvont, misztikus formát kap - írja tanulmányában Sándor. - A földesúri kizsákmányolás Szabónál a »társadalmi emelkedéssel ...ellentétes erők és csapások« elvont és ködös fogalomhasználatában jelenik meg. Innen van az is, hogy a középkori magyar jobbágyságot állandóan hullámzó tömegnek tekinti, amelyben az egyes rétegek »emelkedés«-ének és »süllyedés«-ének »kiegyenlítődé«-e mellett a fejlődés fő irányát - 1514-ig az »értékes igyekvő elem«-ek »emelkedés«-ében jelöli meg. A középkori jobbágyélet színvonalának Szabó István »széles skálá«-ját figyeli meg az »ínséges szegénység és a zsíros gazdagság között.« De ebben a keretben szerinte »a szélsőségek között« folyó »állandó kiegyenlítődé« mérséklő hatása érvényesült, amely - hogy Szabó

---

a jobbágyságra - nem szükségképpen süllyesztette vissza az Engels-értelmezte tulajdonképpeni Leibeigenschaft, a servus-servitus állapotába. A süllyedésnek különböző fokozatai és változatai alakultak ki az egyes társadalmakban a Leibeigenschaft igazi tartalmának, a mélypontnak elérése nélkül is. Magyarországon a legjobb tudomásom szerint a jobbágyság nem zuhant vissza a XI-XIII. századi servus-ság (a német Leibeigenschaft) állapotába. A majorsági gazdálkodás új, nyomasztó terhei és a röghöz kötöttség dacára az örökös jobbágyoknak az 1514. évi röghöz kötése után is tovább éltek a szabad költözésen kívül más személyi és különösen dologi jogositottságai. A földesúr nem rendelkezett a jobbágygal, még kevésbé családja tagjaival mint »dolog« felett, nem lett tehát a jobbágy elidegeníthető »res«. A kötetben ugyan utalás történik arra, hogy erdélyi területeken utóbb esetenként román jobbágyokat személyükben is elidegeníthettek, ez azonban a magyar örökös jobbágyság általános vonásaként nem rögzíthető meg. Annál kevésbé állja ki a kritikát a kötetnek az a megállapítása, hogy az 1514-es megtorló törvények lényegében a második jobbágyság jogi körülírását tartalmazzák.” V.ö. Szabó István észrevételei a magyar történelmet tárgyaló egyetemi tankönyv 1790-ig terjedő fejezeteiről. 1954-1959. Ms 5440/14.

49. Sándor Pál: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. Századok, 1954. 373-419.

50. Szabó István: A magyar parasztság története. Budapest, 1940.

51. Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerkesztette: Eckhardt Sándor. Budapest, 1941. 44-80.

István gondolatát végigvigyük - útját szegte az árutermelés talaján bontakozó job-
bágy nyomor növekedésének és elkerülhetővé teszi az ennek alapján élesedő osz-
tályharcot.”⁵²

Milyen következtetéseket vonhatunk le mindebből Szabó István 1848/49-es
felfogására vonatkozóan?

Úgy gondolom, nem kell különösebben bizonyítani (hiszen a szakirodalom is
számtalan alkalommal hivatkozott erre⁵³), hogy Szabó István szemlélete és a népi
mozgalom, népi írók között számos párhuzamos vonás található. (Igy a parasztság
kutatásának a középpontba való helyezése, a protestantizmus szerepének kiemelé-

-
52. *Sándor*: 410. Bár - látszólag - felvetett problémánktól kissé távolabb állónak tűnik,
mégis szeretnék kitérni Szabó Istvánnak egy a hatvanas években írt művével - *A falu-
rendszer kialakulása Magyarországon* - kapcsolatos értelmezésre, illetve polémiára
is. Ez véleményem szerint ugyanis szintén „árulkodó” nézeteire nézve. A polémia
főként Szabó Istvánnak a mű bevezetésében kifejtett interpretációjára vonatkozik,
miszerint a középkori magyar falurendszer kialakulása a *téli szállások* előzményére
vezethető vissza (a falvak ezekből alakultak ki), amit történeiszünk többek között no-
mád, baskír analógiákkal bizonyít. A bevezető elméleti rész egyik fontos következte-
tése, ebből következően, hogy a honfoglaló magyarság már jelentős részben letele-
pült s a *félnomádság*-hoz közelálló életmódot folytatott. Szabó tézisét már a munka
megjelenése után is többen vitathatónak tartották, de a legvehemensebben - újabban -
Kristó Gyula támadta a tételt. (V.ö. *Kristó Gyula*: A honfoglaló magyarok életmódjá-
ról. Századok, 1995. 3-62.) Kristó Szabó felfogásával ellenkező nézőpontra helyez-
kedik, szerinte a magyarság a honfoglalás idején alapvetően *nomád* életmódot folyta-
tott, így nem lehet szó állandó települési rendszerről, a földművesek nagyobb számá-
ról sem s különösen veszélyesnek tartja a baskír analógiára való hivatkozást. Kristó
elsősorban írott forrásokra épít, szerinte pl. Freisingi Ottó vagy Bölcs Leó leírásai
alapvetően a nomád tételt bizonyítják.

Kristó tételét persze nem minden történész osztotta/v.ö az ezzel kapcsolatos vitát a
Századok 1997-es évfolyamában, illetve Kristó, Gyula válaszát az őt ért bírálatokra
„A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről” címmel, Századok, 131.évf.,
1997. 1.sz. 234-275.//, sőt már Szabó István munkája megjelenésének idején védel-
mébe vette azt pl. Bartha Antal, aki a „IX-X.századi magyar társadalom” című köny-
vének 174. oldalán található lábjegyzetet teljes egészében Szabó Istvánnak szentelte.
Barthának van ugyan néhány kifogása Szabóval szemben, pl. magának a „nomád”
fogalom lekicsinylő értelmezését illetően, alapvetően azonban egyetért történeiszünk-
kel.

V.ö. még Bartha Antal levele Szabó Istvánhoz. Bp., 1967. IV. 10. Ms 5438/126.

53. Leginkább v.ö. *Für Lajos*: Szabó István. In: *Jobbágyok-parasztok*. Bp., 1976. 7-30.,
illetve *Balogh István*: Adalékok egy korszak történetírásához. Debreceni Szemle, 1993.
119-134.

se, az Alföld, ill. a Tisza vidék nemzetfenntartó/nemzetmegőrző erejének bizonyítása, éles Habsburg-ellenesség).⁵⁴ Meglátásom szerint azonban nem kapott elég

54. Szabó István és a népi mozgalom érintkezési pontjai már a harmincas évekre visszanyúlnak, tekintve, hogy ekkor recenziót ír Erdei Ferencnek a makói tanyavilágról készített művéről. A recenzió 1937-ben jelent meg a Századok hasábjain, s meglehetősen kritikus hangvételű, különösen Erdei teoretikus fejtegetéseit illeti elítélő szavakkal. V.ö. Szabó István recenziója Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza című könyvéről. Századok, 1937. 259.

Szabó és a népiek érintkezésének egy következő, látványos és forrásokkal dokumentálható epizódja 1942-re tehető, amikor Móricz Zsigmond levélben kereste meg a történészt, arra kérve, hogy működjön közre Magvető című könyve egy szakmai problémájának megoldásában.

Móricz Zsigmond Szabó Istvánnak, Szolnok, 1942. július 3.

„Új kiadásban kiadom a Magvetőt. Ez irodalmi antológia, melyet 1940-ben hoztam ki s azóta teljesen elfogyott, úgyhogy most új kiadásra van szükség.

A Magvetőnek az a jellegzetessége, hogy az ifjúságot végig vezeti a magyar szellem egész fejlődésén Anonymustól kezdve s elsősorban a *népi gondolat/sic!* irányát és tüneteit gyűjti egybe. Anonymust és a krónikákat Szabó Károly fordításában, a többi újabb kiadványok alapján válogattam össze s közlöm benne. Szeretném felvenni azt az 1138-ból való alapítólevelet, amit Kerecsényi-Pais Régi magyar olvasókönyvében találtam, de nem ismerem annak magyar fordítását.

Nem vállalnád-e, hogy lefordítsd?

Nekem azért lett volna kedves, mert többszáz magyar szolganév van benne felsorolva. A nevek között mai szemmel is sok nevet magyar szóval ismerünk, de a túlnyomó részt laikus egyáltalán nem tudja kihámozni, mi lehet kiejtésében. Ez nem baj s nem is akarnék erőszakolt magyarázatokba bocsátkozni, elég nekem a névsor, s dokumentum. Ezekhez tehát nem muszály /sic!/ hozzányúlni, bár ha könnyen lehet valamely névnél a mai szót jelezni, zárójelben mellé kellene írni.

Lefordítani csak a bevezetést, befejezést, és az összekötő sorokat kellene. “ Ms 5438/107.

Szabó István és a népi gondolat közötti érintkezési pontok a negyvenes évek későbbi időszakában is fellelhetők. Itt elég arra utalni, hogy 1943/44-ben négyrészes tanulmányt közöl a Sorsunk című folyóiratban *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* címmel, mely a 19. században uralkodó politikai nemzet, s a korábbi rendi nemzet gondolatával szemben a népi nemzet eszméjének uralomra jutását tartja kora aktuálisan megvalósítandó gondolatának. (V.ö. Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. Sorsunk, 1943. 730-738, 836-844; 891-895. és 1944. 34-42.) De ugyancsak érintkezési pontok találhatóak a feltehetően 1945-48 között készült tanulmányában (V.ö. Szabó István: Parasztságszemléletünk alakulásáról. Közvetteszi: Kósa László. Protestáns Szemle 1996. 4.sz.. 309-322.), melyben a korszerű parasztságszemlélet megfogalmazóit a két világháború közötti népi mozgalom - Márciusi Front...stb. - több szervezetében és programjában jelöli meg. S hogy Szabó történetszemléletét az ötvenes

években is összefüggésbe lehetett hozni egyfajta népi gondolkodással, azt világosan alátámasztja Sándor Pál 1954-es, már említett tanulmánya is. Ebben, mint erről már szó esett, Sándor a Horthy-fasizmus népi közösségének ideológusaként aposztrofálja Szabót, aki így - bár vannak párhuzamos vonásai a népi mozgalommal, mégsem igazi népi, mert nem követeli pl. a földosztást s a társadalmi, szociális kérdések megoldását a fennálló hatalomtól, a „közhatalom gyámolító és egyensúlyozó kezé”-től várja.

„Nem a földosztást, hanem »a közhatalom egyensúlyozó és gyámolító kezé«-nek kiterjesztését: ezt a megoldást ajánlotta Szabó István a paraszti sérelmek orvoslására. És ez nemcsak megállást jelentett a polgári ideológia útján, de letérést is erről az útról. Attól a »közhatalomtól« várni a »parasztság társadalmi erejét megtartó, sőt növelő intézkedéseket«, amely évtizedek óta véres bizonyosságát adta reakciós politikájának, nemcsak mélységes önellentmondás, amely zsákutcába vezet, de egyúttal negatív kifejezése a gyökeres megoldástól való tartózkodás álláspontjának is. Szabó István szemléletében vannak bizonyos népies elemek, amikor a parasztságot emeli fel történelemformáló társadalmi erőnek »amelyekből mindig meríthető...ifjító és megújító erő.«...De Szabó István nem népies író, hanem a népiségkutatás, népiségtörténet egyik vezető képviselője volt. A népiségtörténet szemlélet pedig - szemben a parasztdemokráciát követelő »népies baloldal« elveivel - lényegét tekintve különbözik. Nemcsak, hogy passzív »népi tartalék«-nak tekinti a parasztságot, amelyből csupán friss »népi vért« akar a történelmi Magyarország elhasznált véredényeibe átömlesztetni, de egyben - nacionalista szemlélete - valamilyen felsőbbrendű népi erőnek is képzelet, amely a környező, főként szláv népeket ellenállhatatlan vonzással magábaolvastja, »felszívja, elmeríti. A népiségtörténet nacionalista íze mellett egyben van bizonyos arisztokratizmusa is, amellyel a parasztságot« - mintegy felülről - »a magyar politikai és szellemi hatalom kiépítését végző«, »Felső rétege«-ek mögé, »tartaléknak helyezi el«... Antifeudalizmus, amely a nagybirtok védelmével szemben a paraszti polgárosodás szabadabb és könnyebb útjáért küzd, de maga sem követeli a nagybirtok felosztását - feloldhatatlan ellentmondás, ahonnan előre is, de visszafelé is vezethet az út.” Századok, 1954. 410.

Mindezekhez érdemes még hozzáfűznünk, hogy Szabó és a „népiek” kapcsolatára a hatvanas évekből is tudunk felhozni adatokat. Itt elég arra utalni, hogy egyik közeli munkatársának és barátjának, Balogh Istvánnak a visszaemlékezései szerint 1960-ban elvitte őt Veres Péterhez. A köztük lefolyt beszélgetés - Balogh István szerint - mindenekelőtt a parasztság történetéről, történelmi szerepéről, valamint a magyar nemzeti tudat kérdéseiről szólt, s itt Veres Péter Szabót mindkettő - parasztság és magyarság - történetírójának nevezte. De utalhatunk arra is, hogy a hatvanas években elkészült nevezetes kötet, „A parasztság története a kapitalizmus korában” legfontosabb támogatói között szintén megtalálható Erdei Ferenc és Veres Péter. Végül azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy 1967-ben, Révész Imre halálakor Erdei - a Magyar Tudomány akkori főszerkesztője - Szabó Istvánt kéri meg az elhunyt debreceni történész és püspök nekrológiájának megírására. V.ö. *Szabó István: Révész Imre /1889-1967/. Magyar Tudomány, 1967. 784-786.*

hangsúlyt Szabó István és a népi szemléletnek az a rokon vonása, amit közismert - de persze nem mindig pontosan definiált, ugyanakkor mégis érthető - kifejezéssel *harmadik útnak* szoktunk nevezni. Szabó István történet szemléletének az elemzésekor láthattuk ugyanis, hogy ennek egyik legfontosabb összetevője, az ún. második jobbágyság tézisének elutasítása volt, azaz Szabó szerint az 1500-as évektől kibontakozó fejlődésünk, bár sok szempontból elkanyarodott a nyugat-európaiktól s a jobbágyság helyzetének jelentékeny romlását, az újbóli kötöttségek súlyos előretörését eredményezték, fejlődésünk mégsem azonos a kelet-európaival, különösen nem az annak végletes típusát jelentő orosz fejlődéssel, hanem egyfajta köztes, átmeneti állapotot foglal el, hiszen jelentős szabadmenetelű rétegek maradtak (hajdúság, mezővárosi parasztság, végvári katonaság, a nemesség legalsó rétegei), s a jobbágnak pl. jelentős birtoklási lehetőségei maradtak.⁵⁵

55. Hogy Szabó István a magyar fejlődést átmenetiként képzele el Kelet és Nyugat között, s ezért utasítja el a második jobbágyság kategóriáját, azt egyértelműen alátámasztja a Maksay Ferenc által szerkesztett *Urbáriumok a XVI-XVII.sz-ban* című kötetéről írt lektori véleménye is. Ms 5440/16.

„Ha a bevezetés az előrebocsátottak szerint az általánosító vonások összefoglalására irányul, különösen fel lehetett volna használni arra, hogy a kibontakozó általános kép egy szélesebb európai háttérbe helyeztessék. A szerző ugyan néhányszor utal az európai fejlődésre, azonban ezek az utalások meglehetősen formálisak és szűkszavúak. Amellett a szerző véleményem szerint tulságosan sématicusan utalja ki a magyar jobbágyság helyét a kelet-európai parasztság keretében, holott *fenntartott véleményem szerint a magyarországi jobbágyság bizonyos átmeneti helyet* (Az én kiemelésem - E.V.) foglal el ekkor a kelet-európai jobbágyrendszerek között. E tekintetben természetesen elsősorban a jobbágy személyi és dologi jogi állapota lehet elsősorban mérvadó, s ha az urbáriumok erre vonatkozólag nem is öntik olyan bőven az adatokat, mint más források (jobbágyi végrendeletek, szerződéses stb.), mégis megszólaltathatók lettek volna.“

De ugyanezt az átmeneti helyzetet rögzíti „A parasztság a magyarság történetében” című, feltehetően 1945 és 48 között készült tanulmányában, ahol világosan utal arra, hogy fejlődésünk az adóztató és termeltető nagybirtok között rekedt meg.

„A középkor vége óta nálunk is megindult a csupán jobbágygazdaságokra és termelésükre támaszkodó adóztató uradalmaknak termelő uradalmakká való átalakulása. Ez az átalakulás ott, ahol végbement, mint cseh-morva és keletnémet területen, a birtokos parasztság társadalmi lehanyaglásához, gazdaságainak elnyomorodásához és a parasztföld elfogyásához vezetett. Az uradalmi gazdálkodásnak a XVI. században nálunk is volt lendületes korszaka, azonban az uradalmi termelés nagy jelentőségre nem emelkedett akkor sem. Ezzel szemben a birtokos egyre nagyobb arányban használta ki a nemes földhöz kapcsolódó különféle jogösítványokat: az erdő, legelő használatának külön megfizettetését, a borkimérést, a mézszárszék és malomtartás jogait, jobbágyai termelvényére előjogaival ő jelentkezett vevőként, de a jobbágy fogyasztá-

Míndez pedig aktuális vonatkozásban 1848/49-cel, illetve 1949-cel kapcsolatban vitán felül az orosz minta, azaz a sztálinista diktatúra, a proletárdiktatúra és így a kommunista párt egyeduralmának elutasítását jelentette, s véleményem szerint ez áll annak háttérében is, hogy Szabó István nem volt hajlandó elismerni, hogy Táncsics és Madarász, illetve a baloldali radikálisok képviselték a forradalom és szabadságharc egyetlen igazi alternatíváját - s sokkal inkább a nemességre támaszkodó, liberális Kossuth a legrokonszenvesebb számára 1848/49 szereplői közül. Ezzel áll összefüggésben azután az a tény is, hogy az egyenlőség szocialisztikus eszméjére épülő földosztással szemben - amit persze egy a teljes demokráciát hirdető, de egy kisebbség diktatúráját megvalósítani kívánó radikalizmus hirdet - Szabó Kossuthnak a liberális elveknek sokkal inkább megfelelő a szabad földtulajdon megteremtésére irányuló programját látta a forradalom igazi agrárprogramjának. Ami persze összhangban volt a liberális nemesség elveivel is, sőt a vele való összefogást a kossuthi érdekegyesítés programjának megfelelően alapvetőnek tartotta.⁵⁶

Itt szeretnék azután arra is utalni, hogy Szabó István ellenfeleinek, támadóinak egyik fő kifogása az volt, hogy a debreceni történész nem hangsúlyozza eléggé a szabadságharcban az osztályharcot és azt, hogy végső soron a köznemesség árulása volt 1848/49 kudarcának alapvető oka is. Itt nyilvánvaló ellenfeleinek historizálása, hiszen ha 1848/49-ben a szélsőbaloldal eszméin kívül mindenkit nemzetárulónak tekintenek, úgy nyilvánvaló, hogy saját korukban is a velük szembeni kíméletlen osztályharc, azaz a leszámolás és a diktatúra az igazi „demokrácia” megteremtésének eszköze. Láthattuk azonban, hogy Szabó számára nem az osztályharc a történelem kizárólagos mozgatórugója (sőt egyéb tanulmányaiban jobbágy és nemes egymásrautaltságát hangsúlyozza - v.ö. népiségtörténeti munkái vagy az *Úr és paraszt a magyar élet egységében, A jobbágy megnemesítése* Turul 1941..stb.⁵⁷) - amiből jogosan következtethetünk arra, hogy saját korában sem az „uralkodó osztály

---

si szükségletét is ő igyekezett ellátni, mindezek haszna tehát az ő jövedelmét gyarapította. Ez a sajátos, tulajdonképpen az adóztató és termeltető uradalom között /Az én kiemelésem - E.V./ megrekedt, a magyar nagybirtok jövedelme túlnyomó nagy részét nem a saját eszközökkel folytatott termelésből, hanem jobbágysági szolgálataival mellett elsősorban a birtokhoz kapcsolódó jogosítványok kihasználásából nyerte, viszont ez azt jelentette, hogy az uradalmi rendszer valójában a jobbágyüzemen nyugodott.” V.ö. *Szabó István: A parasztság a magyarság történetében*. In: Szabó István Emlékkönyv. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette Rácz István. Debrecen, 1998. 55-70. /Kósa László forrásközlése./ 62-63.

56. Kossuthról - természetesen - alapvető *Szabad György*: Kossuth politikai pályája. Bp., 1977.

57. *Szabó István: A jobbágy megnemesítése*. Turul, 1941. 11-21. Uő: Nemesség és pa-

tályokkal” való leszámolásban látta a demokrácia megvalósításának egyetlen esz-
közét.⁵⁸

Azt is hozzá kell tenni persze, hogy Szabó felfogása az osztályok, társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyában nem feltétlenül idilli, hiszen a korábbi idő-
szakokban, de 1526 után, sőt a kapitalizmus korszakában /V.ö. 1965-ös kötet/⁵⁹
hangsúlyozza, előtérbe állítja és kritikus szavakkal illeti a jobbágy helyzetének
romlását s pl. a a jobbágyokkal szembeni visszaélés számtalan esetére mutat rá.
Ebből a szempontból érdemes összevetni szemléletét Szekfü Gyuláéval, aki az
újkorban kifejlődött nagybirtokot sok szempontból dicsőíti s annak nemzetfenn-
tartó szerepét hangsúlyozza. De meglátásom szerint ugyanúgy kevesebb jelentősé-
get tulajdonít a szociális kérdésnek, s főként a parasztság kérdésének Mályusz
Elemér is - több tekintetben Szabó mestere -, aki inkább a köznemesség nemzet-
fenntartó szerepével vagy a népi egység megvalósításával foglalkozik.⁶⁰

---

rasztság Werbőczy után. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. 44-80. Ugyanez
a tanulmány - némi változtatásokkal - megjelent a *Jobbágyok - parasztok* című kötet-
ben is, *A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI-XVIII. században* címmel a
237-252. oldalakon.

58. Meg kell itt még persze azt is jegyezni, hogy nem Sándor Pál véleménye jelentette a
fennálló hatalom s pl. a Századok szerkesztőségének egyetlen véleményét. *Léderer
Emma* ugyanis „Historiográfiánk történetibb vizsgálatáért” címmel - igaz rövid - vita-
cikket közölt a Századok 1955-ös évfolyamában. Szerinte a Domanovszky-iskola
földesúr-paraszt patriarkalizmusa nem nagybirtok-védelmet jelent, hanem sokkal in-
kább Otthmar Spann Staendestaat-jához kapcsolódik. Nem igaz az sem, hogy Szabó-
ék feltétlen nyugati orientációt követnének, hiszen Wellmann Imre és Szabó István
fejlődésünk sok keleti vonását emeli ki - legfeljebb azért lehet bírálni őket, mert nem
ismerték a különbséget az amerikai és a porosz utas fejlődés között. Századok, 1955.,
103-106.
59. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. /1849-1914/*. Szerkesztette
és bevezette Szabó István. I-II.kötet. Budapest, 1965.
60. Úgy gondolom, hogy érdemes itt még röviden idézni Szabó István többször említett,
1947-ben megjelent tanulmányát, */A jobbágy birtoklása/*, mely világosan bizonyítja,
hogy Szabó nézeteit /a magyar fejlődés Kelet és Nyugat közötti köztes fejlődéséről/
expressis verbis is megfogalmazta. Szabó ebben a tanulmányában főként a jobbágy-
birtoklás kérdésében mutatja ki a magyar jobbágy kettős, átmeneti helyzetét /különö-
sen az irtásföldek és a szőlők esetében bizonyítja a jobbágyi tulajdonlás meglétét/ sőt
arra is utal, hogy 1848-ban is csak a földesúri szolgáltatásokat kellett eltörölni, hiszen
a föld sok tekintetben már korábban is a jobbágyé volt. Ehhez kapcsolódóan azután a
jobbágy és a földesúr egyfajta patriarchális viszonyára utal.
„A magyar jobbágy a földesúri jog alatt birtokolt földjeit joggal tartotta magáénak -
olvashatjuk Szabó tanulmányában -. Úgy élt rajta, mint örökös vagy örökössé teendő
földjén, magáénak nevezte és tudta. Ha lelki tényezők nehezen ellenőrizhető területé-

Felvethető azután az a szempont, hogy Szabó István valamiféle nacionalista, nemzeti múltunkat megszépítő szándéktól vezérelve hangsúlyozza, védelmezi a nemesség 1848-ban, illetve az egész magyar fejlődésben betöltött szerepét. Ugyanígy lehet egyfajta nacionalista felhangja annak a tézisnek is - amely, mint láttuk alapvető Szabó István nézetrendszerében -, hogy fejlődésünk egyfajta különút (Sonderweg) jegyében eltér a kelet-európaaitól, hiszen nálunk pl. a jobbágyság sohasem került olyan jogfosztott, szinte rabszolgaállapotba, mint Kelet-Európa egyéb országaiban. Ide részben az a megjegyzés kívánkozik, hogy a későbbi kutatások⁶¹ részben igazolták, hogy pl. más kelet-európai országokhoz képest (igaz, nem Nyugat-Európáéval megegyező mértékben), a nemesség valóban nagyfokú önzetlenségről tett tanúbizonyságot s a parasztság igen jelentős rétegeit segítette a földhözjutás lehetőségéhez. Másrészt arról sem feledkezhetünk meg, hogy e felfogásnak /a harmadik út tézisének/, illetve annak hangsúlyozásának, hogy történelmünkben nem játszott kizárólagos szerepet az osztályharc, a Kelet-Európától való eltérés, különbség kiemelésének a szóbanforgó időszakban, 1948 után éppen hogy demokratikus tartalma volt, hiszen ez az orosz minta követésének, a sztálinista diktatúrának az elutasítását jelentette s az osztályharcról kiderült, hogy nem a társadalmi haladás, a demokrácia megvalósításának a záloga.

És itt jogosan adódik az a feltevés, hogy esetleg valamiféle kapcsolat van Bibó István és Szabó e korban kifejtett nézetei között. A történész és a politológus - politikus nézeteinek kapcsolatára utal egyébként maga Bibó is, aki Hajnal István mellett nem utolsósorban Szabó Istvánra is épít az európai társadalmfejlődésről

---

re óhajtanánk lépni, nem volna nehéz feltenni, hogy a magyar parasztban máig meglevő biztonságérzet és önérzet, amely a földhöz való viszonyát jellemzi, sok évszázados gyökerekből táplálkozik, magából a jobbágyságból veszi eredetét. A felszabaduló magyar jobbágyság természetes tulajdonaként vette kezébe jobbági birtokát s e tekintetben jellemző, hogy az 1848. évi IX. t.cikk nem is tartotta szükségesnek kimondani, hogy a föld ezentúl a jobbágié, hanem csupán a földesúri szolgálatokat törölte el: ezzel a ténnyel a törvényalkotók felfogása szerint már fel is szabadult a jobbági-birtok, automatikusan, már a teher levételével a jobbágié lett, mert eddig is az volt. "/ I. m. 75./ A magyar jobbági helyzetét azután a francia és német fejlődéssel hasonlítja össze, s arra a következtetésre jut, hogy nálunk a jobbágyság /mivel a jobbági pl. végrendeletében sokszor megajándékozta földesurát/ egyfajta - Nyugaton nem létező - patriarkális viszonyban van földesurával. Ami egyúttal azonban mélyebb jobbági viszonyt is maga után vont.

61. Erről újabban V.ö. *Jobbági felszabadítás 1848*. Mezőgazdasági Múzeum. Budapest, 1998. A kötetben különösen Varga János és Szabad György utal erre. V.ö. *Varga János: Mérlegen a magyarországi és az erdélyi jobbági felszabadítás. Valamint: Szabad György: A jobbági felszabadítás hatása a magyar társadalom szerkezetének átalakulására*. U.o. 5-7; 37-43.

írott nagyszabású tanulmányában.⁶² Jelentősebbnek tekinthetjük Hajnal István Szabó Istvánra gyakorolt hatását. Hajnalnak szerepe volt a Szabó által szerkesztett *Iratok a magyar parasztság történetéhez* című sorozat megindításában, valamint - Szabó István Hajnalhoz írt leveleinek tanúsága szerint - a Teleki Intézet által kiadott *Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez /1948/*⁶³ című kötet megjelenésében is. S hogy az együttműködés nem csupán gyakorlati-technikai, hanem elméleti téren is jelentkezett, azt világosan bizonyítja Szabó István *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában* című tanulmánya⁶⁴, vagy akár *A középkori magyar falu* megfelelő fejezetei⁶⁵. Itt a debreceni történész lényegében elfogadja Hajnalnak a paraszti élet „szokásszerűségéről” és a hagyományok, valamint a „közösség” fontosságáról vallott nézeteit. Ebből pedig joggal következtethetünk arra, hogy nem állt tőle távol Hajnalnak a nyugati fejlődést kritikusan tekintő felfogása, mely elveti annak mennyiségelvű, pusztán a munka végeredményére összpontosító, individualisztikus fejlődését. Ugyanakkor tartózkodó az osztályharc elméletével szemben is s emellett, hogy a parasztságot tekinti a társadalom legfontosabb erejének, a Tönnies-i „Gemeinschaft” értelmében úr és paraszt egymásrautaltságát hangsúlyozza.⁶⁶

---

62. Szabó és Bibó kapcsolatát Huszár Tibor is felveti Bibó válogatott művei 1986-os kiadásának utószavában. Itt Huszár rámutat, hogy a politológus többek között Szabó Istvántól vette át a középkori jobbágyság emelkedő tendenciájáról való tézist. Nem vette át viszont Szabónak az úr és paraszt idilli viszonyáról vallott elképzelését. Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy Szabó felfogásában sem volt mindig oly idilli úr és paraszt egysége, ugyanakkor - Bibóhoz hasonlóan - elutasította az osztályharc elmélet mindenekfelettségét is. Mindezekután jogos a feltevés, hogy van összefüggés a Bibó István által megfogalmazott Közép-Európa gondolat és Szabó István nézetei között. V. ö. Bibó István: Válogatott tanulmányok. I-II. Bp. 1986. III. 430.

63. V.ö. 4.sz. jegyzet.

64. V.ö. korábbi jegyzetek.

65. *Szabó István: A középkori magyar falu.* Bp., 1969.

66. Hogy a Szabó István narodnyikizmusával kapcsolatos vádak a hatvanas években sem szűntek meg, ezt alátámasztja egy Sági Vilmossal folytatott írásbeli pengeváltás is. Sági a mezőgazdasági munkásság XVI-XVIII. századi viszonyairól írt kéziratában sok kivetnivalót talált Szabó /sőt végső változatában nem is javasolta kiadását/. Különösen az Acsády Ignáccal kapcsolatos félreértést, valamint a betyárok és csavargók kérdéskörbe való bevonását és saját nézeteinek „narodnyik” minősítését sérelmezte: Ms 5440/25-29. A lektori vélemény Bp., 1964 okt. 1.-i keltezésű.

Résumé

Vilmos Erős: István Szabó and the Revolution of 1848/49

One of the historical interests of István Szabó was the Revolution and War of Independence of 1848/49. His articles and essays written in this field were severely criticized in 1948-49. The vulgar Marxist, Leninist advocates of the cultural policy guided by József Révai launched an attack on the famous historian, and due to the assaults István Szabó was deprived of his membership in the Academy, his commissions were revoked. The paper shows this debate, providing a detailed documentation, citing from the letters of the offensive debaters, from opponents' reports as well as Szabó's answers to these assaults. The essence of the whole work of István Szabó, the historian who has been deservedly rehabilitated by now lies in the respect for fact and sources. The truth they preserved were taken as much more important by Szabó throughout his career than a subjection to political demands.

Tisza István
(1861 - 1918)

A Debrecenben 2000. október 30-án megrendezett
Tisza-konferencián elhangzott előadások
szerkesztett változatai

Vermes Gábor

Tisza István világnézete

Tisza István a 19. század embere volt a század fordulóján. Ez volt mind erejének mind tragédiájának a forrása. Az első azért mert ő is osztotta az elmúlófélben lévő század alapvető hitét az emberi haladásban, a második azért mert a századforduló változó körülményei aláásták azokat a lényeges feltételeket, melyek az ő haladasképével elválaszthatatlanul összeforrottak. Tisza István világnézete Magyarország talajában gyökerezett, de ezt a világnézetet jobban megismerhetjük, amennyiben nemcsak saját hazájának, hanem egyúttal Európa korabeli szellemi életének keretébe helyezzük.

1889-ben Ernest Renan újra kiadta egy korábban megírt könyvét *A Tudomány jövője* címmel, melyben szenvedélyes hitet tett az ész hatalma és a haladás mellett. „A tudomány egy vallás”, írta Renan. Sokak szemében ez a hit a századfordulóra összeomlott. A századvég számukra nem annyira ideálok beteljesülését mint inkább csalódást hozott, mert a tudományos pozitívista világnézet a maga pedantériájával és mechanisztikus gondolatvilágával nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Ugyanezt lehetne mondani a gazdasági haladás és az abból fakadó meggazdagodás aszimmetrikus társadalmi következményeiről, és a több országban uralkodó liberális politikáról, melynek sekélyes és korrupt volta, különösen Franciaországban és Olaszországban, egyre visszataszítóbbá vált számos kritikusa szemében. Bizonyára még többen voltak azok, akiket a gyors változások, a városiasodás zaklatott életvitele, és ezzel együtt a régi világ kényelmes tempójának, megrögzött szokásainak és biztonságának fokozatos eltűnése zavart meg egyre inkább, és tett nosztalgikussá egy idealizált múlt után.

A szociáldemokrata pártokhoz való csatlakozás szolgálhatott ellenszerül, hiszen ők a marxi világnézet keretén belül egy jobb szocialista jövő felvázolásával nyújtottak egy, a réginél talán még bizakodóbb és eltökéltebb biztonságérzetet. De szocialistának lenni a századfordulón olyan elkötelezettséget jelentett, mely a korszak uralkodó eszményeinek, a liberalizmusnak és nacionalizmusnak kritikáját vonta maga után, nem beszélve - értelmiségiek vagy polgárok esetén - a társadalmak peremére való szorulásról.

A másik végleletet filozófusok, történészek, írók és költők képviselték, akik a szemükben már elavult hamis objektivitás romjain felújították illetve megalkották

az egyéni szubjektív meglátásoknak, ösztönöknek és érzékeknek a világát. Mindez nem volt teljesen új, hiszen a gyökerek visszanyúlnak a koraszázadi romantikához és Nietzschehez, aki már az 1870-es és 80-as években meghirdette az alkotó és hősi egyéniség felszabadítását az általa nyárspolgárinak tartott és elkorcsosodott szellemiségnek a béklyóiból. De míg a romantika felölelte az emberi érzelmek egész skáláját, ezt a fajta századvégi mentalitást gyakori esetben a borúlátás és az életuntság jellemezte, mintha az emberi szellem elfáradt volna ennek a mozgalmas századnak a végére. Amikor a fiatal, 23 éves Francois Mauriac Bordeauból Párizsba érkezett 1908-ban, a következő megjegyzést tette: „Fáradtság, kimerültség ... a betegségem egyetlen neve az unalom.”¹ Ezt a fajta világunottságot és általában a századforduló művészi hangulatát senki kegyetlenebbül nem ostromozta mint a budapesti születésű Max Nordau, akinek Berlinben 1892-ben megjelent könyve *Enttartung* (Elkorcsosulás) címmel nagy sikert aratott. Nordau, Cesare Lombroso kriminalista írásaiból merítve azt állította, hogy nemcsak bűnözők viselik az elkorcsosodás bélyegét, de egyes írók, költők és festők is, akiknek misztikus vagy hisztérikus alkotásai a kulturális mélypontot képviselik a Nordau által nagyra becsült klasszikusokhoz, különösen Goethe-hez viszonyítva.

Nordau kétségen kívül elvetette a sulykot durva biológiai determinizmusával, de ugyanakkor konzervatív értelmiségiek nyomós érveket hoztak fel az egész iparosodó, demokratizálódó, nagyvárosias, modern világgal szemben. Julien Benda, híres könyvében, az *Írástudók árulásá*-ban a következőket írta: „Úgy 1890 körül, értelmiségiek, különösen Franciaországban és Olaszországban rájöttek arra, hogy a tekintély, a fegyelem, a tradíció, a megvetés a szabadság szelleme iránt, és a háborús éretnyek feldicsőítése, mindezek az eszmények népszerűbbé váltak egyes emberek szemében mint a liberalizmus és emberiség érzélgősségei.”² 1899-ben, Charles Maurras egy kiáltványt írt a királypárti francia írók nevében, melyben kifejezte reményét egy royalista diktatúra felállításában, mely megteremtené a francia talajban, vérben és az ország gazdag hagyományaiban gyökerező dinasztia uralmát. Olaszországban Gaetano Mosca és Vilfredo Pareto támasztottak kétséget a képviseleti rendszer életképessége felől, és a költő, Gabriele D’Annunzio, Nietzsche nyomán, olyan vezetők után sóvárgott, akik szellemi felsőbbségük tudatában tartanak hatalmuk alatt az őket vakon követő szolgálalkú és a szabadságot nem értékelő tömegembereket.

Természetesen lehetne még hosszabban sorolni azoknak a költőknek, íróknak és filozófusoknak a neveit, akiknek antennái érzékenyen reagáltak a századforduló válságára. Csalódásukat a liberalizmusban, a 19. század uralkodó eszményében egy német-amerikai történész, Fritz Stern a kulturális kétségbeesés politikája kifejezéssel jellemezte. Egy másik, szintén német-amerikai történész, Felix Gilbert erről a kor-

1. Eugen Weber, *France. Fin de Siècle* (Cambridge, 1986), 16.
2. Julien Benda, *The Betrayal of the Intellectuals* (Boston, 1995), 135.

szakról szóló könyvének egyik fejezetét a politikai konszenzus csökkenése címmel illette. Ebben Felix Gilbert felsorolta mindazokat a tényezőket, melyek a századfordulón aláásták a nemrégben még diadalmasan optimista liberalizmust. Listája így fest: a szocialista pártok rohamos növekedése, az emberi méltóságot és a liberalizmusban rejlő jogi egyenlőséget sértő imperializmus, és az azzal szervesen összefüggő rasszista és szociáldarwinista gondolkodásmód.

Míndezt letagadni nem lehet, de a válságjelenségek sokszor és legtöbbször akaratlanul felnagyítva jelennek meg a történelmi panorámán, mert mi már tudjuk mi lett a végeredmény, tudjuk például azt, hogy hová vezetett a nagyhatalmi imperializmus és a rasszista, szociáldarwinista gondolkodásmód. Ugyanakkor kétségtelen az, hogy a századforduló közvéleményének többsége nacionalizmusuk természetes bővítéseként ünnepelte az imperializmust és magáévá tette, ha sokszor tudatalatt is, a szociáldarwinista gondolkodást, a gyengék jogosult letiprását az erősebbek által. Mégis, mindez nem borította fel teljesen a 19. századtól örökölt liberális világrendet, csak módosította azt, és ezért említettem feljebb, hogy a válságjelenségeket néha eltúlozzák a történészek. Európa legtöbb országában szavaztak az emberek, szabadon nyilvánították ki véleményüket, szabad sajtót olvastak és gondosan ügyeltek alkotmányos jogaik megőrzésére. Ez az 1914 előtti „békebeli béke” tele volt ellentmondásokkal, de általában aki bármi módon hasznot húzott társadalmából, elsiklott ezek felett saját nyugodt életvitele érdekében.

Ugyanilyen alapon, az emberek többsége vagy nem vett tudomást a századforduló zaklatott, nyugtalan és csalódással teli művészi, irodalmi, filozófiai mozgalmairól, vagy nem vette őket teljesen komolyan, és 1900 eljöttével büszkén ünnepelte az elmúlt század rendkívüli teljesítményeit és bizakodással nézett elébe a 20. századnak. Alfred Russell Wallace 1899-ben kiadott könyvében, *A csodálatos század*-ban, noha a szerző nemcsak a teljesítményeket, de egyes hiányosságokat is felsorolt, mint például a fejlődésből kimaradottak szegénységét, a mű végkicsengése mégis optimista. „Mi folyunk az áradattal” írta Wallace. Egy cikk az angol *Daily Chronicle* 1900. december 31-i számában a 19. századot a történelem legnagyobbikának nevezte, és hitét fejezte ki afelől, hogy minden ami abban a században jó volt, átáramlik majd a jelen századba, és kiküszöböl minden rosszat. H. G. Wells 1901-ben írott cikkeiben megjósolta, hogy a 20. század valóra váltja a világbékét egy világkormány égisze alatt, és magával hozza majd az általános jólétet és a nyomor valamint a betegségek eltűnését. Legfrappánsabban talán egy angol történész, James Laver, fogalmazta meg a századforduló átlagemberének a gondolkodását. „Bizonyára - írta Laver - egy ilyen csodálatosan elrendezett világ örökké kell hogy tartson.”³

3. Alfred Russell Wallace, *The Wonderful Century* (New York, 1899), 381; *The Mind of the Century. Reprint from the „Daily Chronicle.”* (London, 1901); Hillel Schwartz, *Century's End. A Cultural History of the Fin de Siècle from the 1890's through the*

Valahogy így érezhetett sok magyar az 1896-os milleneumi ünneplésen. Mondhatná valaki cinikus azt, hogy az óriási felhajtás, pompa és ünnepi túltengések az akkori kormány által mesterségesen szított propagandájából eredtek. Részben talán igen, de jól tudjuk azt, hogy ami a lényegét illeti, az utca embere és nemcsak a budapesti utcáé, őszintén átélte ennek az ünnepségnek a jelentőségét, és őszintén ünnepelte az ország ezeréves évfordulóját. Remélem hogy nem veszik ezt szerénytelenségnek, de engedjék meg, hogy most a saját könyvemből idézzek, magyarul, Deák Ágnes fordításában: „A közvélemény eufóriája és a nemzeti öndicséret eksztázisa sem tudta elrejteni a vidéki kunyhók és városi nyomortelepek szegényeinek millióit, akik közül sokan az országukban rájuk váró állandó nyomor helyett inkább az Újvilág bizonytalanságát választották. Mégis volt ok az ünneplésre. Magyarország számos területen ért el jelentős előrehaladást, kezdve az oktatástól, Budapest metropolisszá fejlődésétől az ipari fejlődésig, fejlett mezőgazdasági technikák alkalmazásáig.”⁴ Minden belső problémája ellenére a dualista Magyarország, ha nem is zárkózott fel a fejlett nyugat-európai országokhoz, de feltétlenül megközelítette azoknak gazdasági és kulturális nivóját.

Engedjék meg, hogy két példát hozzak fel ennek a milleneumi ünnepi szellemnek a dokumentálására: az egyik költői, a másik prózai. A költő Szabolcska Mihály, akit később Karinthy Frigyes gúnyolt ki, de aki a maga korában népszerű és nagyra becsült volt. Így írt Szabolcska 1895-ben: „Erősödünk, szaporodunk, napról napra többen vagyunk. Mire ez az ezer évünk elhalad: tízmillió magyar ember köszönti a másikat! ... Magyarország történetje fényes csodák tündérkertje.” A prózai példa a korszak nagyra becsült irodalomtörténésének, Beöthy Zsoltnak a tollából ered, a jólismert kép a volgai lovasról, arról az ősmagyarról, aki a maga vitézségével, nyíltságával, áldozatkészségével, nemzetéhez való hűségével és szabadságszeretetével megtestesíti a magyarság legnemesebb kollektív tulajdonságait.⁵

A történelmi múlt szónoki túlzásai könnyen gúnytáblákká válhatnak a kijózanult utókor szemében. De ez az olcsó kifogás kikerülné a fenti példákban kifejezett érzelmek valódi történelmi jelentőségének értelmezését. A magyar századforduló lényegében elkerülte a más országokban oly gyakori életuntságot, csalódottságot, valamint a szabadságelvet elutasító tekintélyelvi alternatíva hangoztatását, vagy ha volt is ilyen, sikertelenségre volt ítélve. Amikor az autoriter báró Bánffy Dezső miniszterelnök megbukott és a békülékeny Széll Kálmán követte őt a miniszterelnöki székben 1899-ben, az egész ország közvéleménye fellélegzett, szinte pártkülönség nélkül.

1990's (New York, 1990), 183; James Laver, *The Age of Optimism. Manners and Morals 1848-1914* (London, 1996), 254.

4. Vermes Gábor, *Tisza István* (Budapest, 1994), 92.

5. Nemeskürty István, *Diák, Írj Magyar Éneket. A Magyar Irodalom Története 1945-ig* (Budapest, 1983), 648; Beöthy Zsolt, *A Magyar Irodalom Kis-Tükre* (Budapest, 1896).

Lényegében azért, mert a magyar nacionalizmus hangsúlyozta mindenképp a jelen szerves kapcsolatát a múlttal. Dehát, kérdezhetné bárki, nem ismérve-e ez minden nacionalizmusnak? Természetesen igen, de sok függ a múltkép konkrét tartalmától. Ez a magyar esetben kiemelte a magyarságnak szinte állandó küzdelmét a külső ellenségekkel szemben az ország alkotmányos szabadságának és függetlenségének az érdekében. Az itt most lényegtelen, hogy pontosan mi fedte vagy mi nem a történelmi tényeket ebben a múltképben, vagy más szóval, mit hagytak ki és mit nem egy idealizált múltképből. A lényeg az, hogy egy idealizált történelmet nem lehet a semmiből elővarázsolni, hogy volt elég anyag ahhoz, hogy ezt a múltképet a századforduló követelménye számára valódivá tegyék. Hiszen Hunyadi János tény volt, a végvári vitézek harca a törökök ellen szintén, nem beszélve Rákóczi Ferenc kurucairól és az 1848/1849-es szabadságharcról. És igen lényeges megemlíteni azt, hogy itt nemcsak megértésről volt szó a nagyközönség részéről, hanem szenvedélyes átérzésről, ezt sugallta a korabeli sajtó, a színház, különösen a népszínház és az oktatás az elemi iskoláktól kezdve bezárólag egészen az egyetemekig.

Így a magyar nacionalizmus, reformkori örökségként, szervesen összefonódott az alkotmányos szabadság gondolatával, tehát a liberalizmussal, és ez a szenvedélyes érzelmeiktől átfűtött kombináció, a történelmi folytonosságnak ez az elvállalása és átérzése egy olyan étoszt teremtett, melyben egyes kivételektől eltekintve nem volt helye a másutt divatos dekadenciának és antiliberális tendenciáknak. Ausztriában virágozhatott egy a német faji felelősséget hirdető pán-germán rasszista és antiszemita párt, Magyarországon ennek magyar változata pár évvel működés után feloszlott. Ilyen értelemben a magyar közvélemény túlnyomó része azokkal azonosult más országokban, akik optimizmust merítettek a 19. század teljesítményeiből és így reménységgel tekintettek a jövő felé. A magyar optimizmus csak részben gyökerezett az ország anyagi és szellemi fejlődésében, a másik forrás történelmi volt középponti módon, de úgy, hogy a jelenbe folyó magyar múlt egyben erősítette és ásta alá ezt az optimizmust. A francia liberalizmust fűtötte a nagy francia forradalomból származó szenvedély, de az ország lakossága erősen megosztott volt a forradalom értékelése terén. Németországban a gyenge liberalizmus a konzervatív államhatalom kiszolgálója lett, a magyarhoz még leghasonlóbb lengyel liberalizmus vergődött egy három részre felosztott országban, az olasz Risorgimento liberalizmust pedig, noha szintén hasonló volt a magyarhoz, felőrölte az ország észak-déli megosztottsága és a katolikus egyház ellenségessége. A századforduló magyarjai legszívesebben az angol liberalizmust vallották mintaképpül, de igazában tévesen, mert noha a Magna Charta és az Aranybulla időben egybeestek és sok hasonlóság volt valóban az iratlan angol és magyar alkotmányosság között, lényeges különbség maradt az önelégült, arrogáns, birodalomban gondolkodó angol és az állandó fenyegetettség-érzésnek kitett, kisországi,

élet-halál sorskérdésekkel átítatott magyar mentalitás között, amely lényegében annak maradt még akkor is, amikor Magyarország Ausztria társországává vált a Monarchiában. Ha meg is nőtt az önbizalom már a századfordulóra és egyesek, mint Rákosi Jenő, egy 30 milliós birodalomról ábrándoztak, a kifelé mutatott erős hangerő nem volt mindig egyensúlyban a belülről érzett biztonságérzettel. A múlttól örökölt „áldjon vagy verjen sors keze itt élned, halnod kell” gondolat ha lehet még erősebben konzerválta a liberalizmus és nacionalizmus jellegzetesen magyar ötvözetét és fütötte a mögötte rejlő szenvedélyeket. És éppen azért mert a magyaroknál az önbizalom a külső és belső ellenségektől való félelemmel vegyült, itt gondolok elsősorban Oroszországra és a szláv és román nemzetiségekre, a századfordulói optimizmus is esetenként bizonytalan vagy erőltetett volt, legalábbis az önbizalomtól duzzadó angol és különösen az amerikai optimizmushoz viszonyítva.

Ami ennél viszont sokkal feltűnőbb, az ennek az étosznak általános jellege. A parlamenti két nagy tábor, a 67-esek és 48-asok között ilyen téren különbség nem volt. Mint a világháborús Tisza kormány politikája megmutatta, a 67-esek is voltak olyan jó magyar nacionalisták mint a 48-asok, és az alkotmányosság lényegéhez, ha nem is mindig gyakorlatához, mindkét tábor egyformán ragaszkodott. A Katolikus Néppárt kezdetben jobbról támadta a fennálló rendszert, de idővel hozzásimult. A merkantilista-agrárius ellentét sem fajult el odáig, hogy a nagyvárosi dominancia és a tőke uralma ellen fellépő agráriusok felborítani kívánták volna a fennálló rendszert; inkább mint egy agrárius lobby saját nagy és középbirtokosi érdekeik érvényesítéséért küzdöttek.

A parlamenten kívüli pártoknál és csoportoknál már nem volt ilyen egyszerű a helyzet. Tény az, hogy a Magyar Szociáldemokrata Párt élesen elhatárolta magát a haza fogalmától, melyeket a Népszavának egy 1907-es cikke „csupán a kiváltságok takarójának” nevezett el. Ez a fajta elhatárolódás a pártnak elszigetelődését, „önkéntes karanténba vonulását” hozta magával,⁶ noha a párt, 1910. évi kongresszusa után éppen azért, hogy kitörjön ebből a karanténból, mérsékelte ezt az álláspontját, és elismerte a magyarság dominanciáját progresszív alapokon. Ez az utóbbi pont volt egyik sarkköve annak a baloldali értelmiségi mozgalomnak, amelyik a 20. század első közel másfél évtizedében éles támadást indított a hagyományos liberális nacionalista intézmények és étosz ellen. Néhai kedves kollégánk, Hanák Péter egy ragyogóan szellemes tanulmányban mutatta ki azt, hogy míg az osztrák, önmagát mindenféle nacionalizmustól elhatároló állampatrióta liberális értelmiség számára az Ausztriában különösen felkavart helyzetben más kiút nem maradt mint önmaguk pszichéjébe, Hanák szerint a „kert”-be való menekülés, addig Magyarországon ez az értelmiség – és ezt már én mondom, szintén magába szívta a mindent felölelő magyar nemzeti érzést – és így, Hanák szavaival egy műhelyt alkotott, ahol célja a nemzeti

6. Litván György, *Magyar gondolat - Szabad gondolat* (Budapest, 1978), 71.

7. Hanák Péter, *A Kert és a Műhely* (Budapest, 1988), 130-136.

fogalomnak demokratikus tartalommal való feltöltése volt.⁷ Noha nem kétséges az, hogy retorikájukban sokszor erős túlzásokra ragadták magukat, ennek a mozgalomnak legjobbjai Ady Endre és Jászi Oszkár, hogy csak két nevet említsek, hittek a nemzet erkölcsi regenerálódásában egy demokratikus átalakuláson keresztül. Jászi maga is elítélte azokat az ifjait a Galilei Körnek, akik átgondolatlan doktrinerséggel őszinte nemzeti és vallási érzelmeiket sértették meg.⁸

Az elsődleges célpontja ennek a baloldali értelmiségi tábornak Tisza István volt, aki 1903-tól kezdve, tehát első kormányalakításától haláláig, 1918-ig a magyar liberális nacionalizmus legszámottevőbb képviselője volt. Vegyük szemügyre először is nacionalizmusát. Manapság amikor a nacionalizmus szótól rosszízű mellézköngéi miatt a legtöbb politikus menekül, történelmietlen lenne azt Tisza Istvántól megtagadni. A több tucat definíció közül Hans Kohn-nak egy régi, 1955-ös meghatározása szerintem még ma is érvényes: „A nacionalizmus egy olyan lelkiállapot, melyben az egyén legfőbb, döntő lojalitása a nemzeti állam felé irányul.”⁹ Ezt a lelkiállapotot maga Tisza fejezte ki tőle némileg szokatlan szenvedélyességgel 1905-ben, amikor egy képviselőházi beszédében a következőket mondta: „... egy igaz szent ügyért küzdeni gyönyörűség, egy igaz szent ügyért elpusztulni megdicsőülés.”¹⁰ Az „igaz szent ügy”, melyet Tisza még fiatalemberként magáévá tett, és amelyet három évtizeden át rendíthetetlen odaadással szolgált, a magyar nacionalizmus volt. Korában ő volt az egyetlen magyar államférfi, aki a magyar nemzetállam iránti hűségét nem azonosította sovíniszta vaksággal, hanem kimutatta milyen veszélyeztetett helyzetben volt Magyarország. „Ez a kis nemzet,” figyelmeztetett egy korai, 1892-es képviselőházi beszédében, „ez a kis nemzet oda van állítva Európának egyik legexponáltabb pontjára, óriási veszélyek, hatalmas nemzetek nagy törekvései elé. Hiszen e kis nemzetnek kellett megvédeni a civilizációt és a szabadságot az Iszlám által fenyegető veszélyektől hosszú századokon keresztül, és meg kell azt ma védenie egy más nagy veszéllyel szemben, mellyel a szláv abszolutizmus egész Európa kultúráját fenyegeti.”¹¹ Ezért ellenezte a Rákosi Jenő által propagált grandiózus terveket egy 30 milliós magyar birodalom megteremtésére, mert nem hitte azt, hogy az ilyen és az ehhez hasonló fantazmagóriák összhangban voltak az ország rendelkezésére álló erőforrásokkal. Ehelyett Tisza ezeket az anyagi és szellemi erőforrásokat az ország belső fejlesztésére kívánta fordítani, természetesen az önmaga által meghatározott korlátokon belül. És ezért vált ő, kora gyerekkorától kezdve, szenvedélyes védelmezőjévé az osztrák-magyar kiegyezésnek. „A szomorú igazság az,” mondta 1903-ban, „hogy 1526,

8. Litván György, i.m., 83-86.

9. Hans Kohn, *Nationalism* (Princeton, 1955), 9.

10. Barabási Kun József, szerk., *Gróf Tisza István Képviselőházi Beszédei* (Budapest, 1930-1937), III, 377. 1905, január 5.

11. Barabási Kun József, i.m., I, 237. 1892. december 16.

a mohácsi csata óta Magyarországnak szüksége volt szövetségesre, mivel saját ereje kevésnek bizonyult az ország védelméhez.”¹²

Tisza szerint elsősorban az osztrák-magyar kiegyezés garantálta Nagymagyarország területi integritásának és a magyar szupremációnak a létét és jövőjét. Ez nem volt népszerű álláspont Magyarországon, és ellenfelei a Parlamentben és a sajtóban gyakran lehazaárulózták. De Tisza annyira hitt ebben, hogy alkalmanként hajlandó volt e hitének feláldozni másik „szent ügyé”-t az alkotmányosságot, hiszen köztudott az, hogy többször is, az érvényben lévő házszabályok megsértésével, brutális módon törte le az ellenzék obstrukcióját. Egy ilyen alkalommal, 1904-ben mondta azt, hogy „a lényeg megőrzése, mely megmenti az országot Lengyelország sorsától, fontosabb a forma megőrzésénél.”¹³

Ugyanakkor joggal vágta oda egy parlamenti vitában az egyik ellenzéki vezérnek azt, hogy „Bécsben is vagyok legalább olyan magyar, mint Ugron Gábor úr!” Joggal mondta ezt, mert a dualista egyezmény keretein belül töretlenül ragaszkodott Magyarországot előjogainak csorbitatlan fenntartásához. Nagy botrány tört ki Bécsben 1903-ban, amikor a parlamentben Tisza István miniszterelnök az osztrák miniszterelnököt, Ernest von Koerberet, egy „distinguished foreigner-nek, előkelő idegennek” szólította, mert szerinte dilettáns módon avatkozott bele Magyarország belügyeibe.¹⁴ Továbbmenve ennél, Tisza hitt Magyarország vezető szerepében a Monarchiában, de tekintettel kellett lennie az osztrák hivatalos körök, különösen az általa nagyra becsült Ferenc József király és az ausztriai közvélemény érzékenységre, mely heves ellenkezéssel reagált volna egy ilyen igényre. Ezt a vezető szerepet csak mint az ország első világháborús miniszterelnöke váltotta valóra, amikor az Entente blokád hatása következtében, Magyarország mint agrárállam előnybe került az ipari Ausztriával szemben. Amikor Tisza kihasználta ezt az előnyt, még az ellenzéki sajtó is megtapsolta. Az igazság az volt, hogy az 1867-es kiegyezést még a 67-esek, tehát Tisza István is csak egy funkcionális egyezménynek tekintették, mely Magyarország létét, épségét, erejét volt hivatva megőrizni, de még őket sem kapcsolta az osztrák-magyar közös sorshoz bármiféle érzelmi elkötelezettség.

Amikor 1903-ban először nevezte ki őt a király miniszterelnöknek, Tisza István a liberalizmust és a magyar nacionalizmust nyilvánította ki kormánya két egymással szervesen összefüggő vezérlő elveként, mondván azt, hogy ő a liberalizmust nem elvont és doktriner elvnek, hanem gyakorlati iránymutatónak tekintette úgy, hogy a problémákat kormánya liberális szellemben, de a nemzeti érdek mindenkéfély helyezésével oldja majd meg. Tisza nyíltan kimondta azt, amit minden önmagát

12. *Országgyűlési Napló*, XI, 146. 1903. január 31.

13. Barabási Kun József, i.m., III, 171. 1904. november 15.

14. Barabási Kun József, i.m., II, 95, 98. 1903. november 18.

liberálisnak mondó kormány a századforduló korában valóra váltott: a nemzeti érdek illetve érdekek előtérbe helyezését liberális módszerekkel. Tisza mindig harcolt az elvont, doktriner liberalizmussal szemben, nem vévén észre azt, hogy a nacionalizmus korában minden liberális párt és kormány nemzeti volt a maga módján, és így elvont és doktriner liberalizmus csak könyvekben és egyetemi katedrákon létezett. A kérdésnek tehát itt is annak kell lennie, mi volt a magyar liberalizmus konkrét tartalma, mi az amit megtartott a reformkorban gyökeret vert modern alkotmányosság és a társadalmi osztályok közötti érdekegyesítés programjából?

Az eredeti liberális remény és ígéret betartásának számonkérése általános európai probléma volt. Liberális kormányok a 20. század elején egy időben próbálták hozzáidomítani politikájukat országaik társadalmának rohamosan változó körülményeihez, megőrizni azt amit tudtak liberális hagyományaikból, és előmozdítani azoknak a társadalmi osztályoknak és csoportoknak az érdekeit, melyek kormányaik támogatói voltak, mindezt a nemzeti érdekek védelmének a cégére alatt. David Lloyd George, Anglia liberális miniszterelnöke a 20. század elején mondta állítólag azt, hogy az angol üzletemberek az ország lángeszének kiáltották ki, amikor az ő gondoljaira ügyelt, de walesi tolvajnak, amikor a munkások érdekeit próbálta megvédeni. Nyilvánvalóan a gazdaság és társadalom harmóniáját elképzelő liberális utópia súlyos megrázkódtatásoknak lett kitéve a különböző és egymással ellentétes érdekek küzdelmében. Liberális kormányok, félretéve a manchesteri laissez faire tanát, társadalmi reformok beiktatását kezdték szorgalmazni e súrlódások csökkentése érdekében, többek között Angliában David Lloyd George és Olaszországban Giovanni Giolitti miniszterelnöksége alatt.

A magyar válasz ezekre a kihívásokra nem ruganyosság vagy kompromisszumképeség de megmerevedés volt, az ellentéteknek nem feloldása, de tagadása. És itt elmellőzhetetlen Tisza István háromlábú világnézeti állványa harmadik lábának megemlítése, és ez konzervativizmusa. Ezt elhallgatni, letagadni politikai hitvallásának és életművének megcsonkításával érne fel, mégha ez a szó rossz visszhangot is kelt, hiszen reformkori Habsburgstreu arisztokraták és 1849-es muszkavezetők emlékét idézi elő. Szekfü Gyula erre a korszakra gondolva írta a *Három Nemzedék*-ben: „súlyosabb vádat elkeseredett magyarok nem vághattak egymás arcába, mintha egymás liberalizmusát vonták kétségbe.”¹⁵ Tisza természetesen sohasem mondható csak egy konzervatívnek a szó hagyományos értelmében, mert ő mindig is hű maradt hazájának parlamenti alkotmányosságához, de az ő idejében felerősödött az a tendencia, mely az ország jövőjét máshogy mint a magyar úri osztály vezetése alatt elképzelni nem tudta. Ezt legelősebben az ország demokratikus átalakulása, konkrétan az általános választójog bevezetése elleni harcában láthatjuk.

15. Szekfü Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest, 1989), 267.

Tisza meg volt győződve arról, hogy az általános választójog „elvágná a nemzet életerejét, előidézné a nemzet pusztulását.”¹⁶ Rémülettel gondolt egy ilyen alapon megválasztott parlamentre, mely tele lenne nemzetiségi képviselőkkel, szocialistákkal, klerikálisokkal, mindenfajta szélsőségekkel, akik szerinte szétrombolnák mindazt, ami hagyományos és nemzeti volt Magyarországon. Vonakodva némi engedményeket tett a munkások választójogának kiterjesztése érdekében, de hajthatatlan maradt a parasztság számára nyújtandó választójog kérdésében, mert a parasztokat nem tekintette szellemileg érettnak és anyagiilag függetleneknek ahhoz, hogy ezt a jogot gyakorolják. Hosszútávon valamikor, de ahhoz az alsóbb néposztályok anyagi, szellemi és erkölcsi felemelkedése lett volna az előfeltétel. Ha ez az utóbbi pont őszinte gondolat is volt a részéről, a demokratikus haladás szempontjából sokat nem jelentett, mert Tisza ugyanakkor ellenezett bármiféle földreformot és mind az ő kormánya, mind a többi magyar miniszterelnöké nagyon kevés erőt és energiát fektetett a parasztság anyagi és oktatásügyi felemelkedésébe. Tisza István elismerte a korszakában rejlő dinamikáját a gyors változásoknak, és elvben üdvözölte azokat. Egy 1909-ben tartott beszédében szólt az emberi ismeretek és tudományok robbanásszerű növekedéséről, melyek tükröképei a gazdasági, társadalmi és politikai változásoknak. De már ebben a beszédében is figyelmeztetett arra a veszélyre, melyet a szabad gondolatok elterjedése „félíg-művelt” és „műveletlen” tömegek között vonna maga után.¹⁷ Tisza tehát hitt abban, hogy a változások módját és mértékét saját szempontjaival kell összhangba hoznia és sikerrel befolyásolnia.

Tiszának természetesen igaza volt abban, hogy amennyiben az úri osztály uralmának és Nagymagyarország megőrzésének érdekei voltak a fő szempontok, akkor valóban egy kis rétegre korlátozott választójog, valamint az anyagi és oktatási lehetőségek szűkösége mind a magyar, mind a nem-magyar parasztság számára biztosították a status quo fenntartását. Előre gondolva, 1910-ben Ignótus, a *Nyugat* főszerkesztője váteszi módon belelátott a megoldhatatlan magyar problémába. Tisza hajthatatlan ellenállását a választójogi reformmal szemben kilátástalannak tartotta, de ugyanakkor rádöbbsent arra, hogy az ő és elvbarátai által sürgetett reformok szintén Nagymagyarország felbomlásához vezetnének, ahhoz a véghez, amit a baloldali demokratikus tábor is katasztrófának tartott volna.¹⁸

Tisza maga is tele volt aggodalmakkal. Ignótus előbb idézett cikkében így írt erről: „Memento mori – minden nagy beszédének ez a tulajdonképp való tartalma.” Talán legdrámaibban ez egy már az első világháború kezdetén Berzeviczy Alberthez írott leveléből világlik ki. Íme Tisza levele 1914. augusztus 27-én: „Keserves hús

16. Barabási Kun József, i.m., III, 765-766. 1905. december 20.

17. Count Stephen Tisza, *Protestant Faith and Enlightenment* (Philadelphia, 1909), 5, 6.

18. *Nyugat*, 3. 1910. 15. sz. 1025-1028.

esztendőn keresztül gyötört az a gondolat, hogy ez a monarchia s benne a magyar nemzet pusztulásra van kárhozthatva, mert az Úristen el akarja veszteni azt, akinek elveszi az eszét. Az újabb néhány évben kezdett jobbra fordulni a dolog, mind újabb és újabb örvendetes események keltették új életre a reményt, hogy a világtörténelem nem tér meg napirendre felettünk. Most e nagy idők válságos napjaiban dől el a dolog, de ezt a nemzetet, amely így viseli a reá tornyosuló veszélyek között, nem ítéltéti halálra a Gondviselés.”¹⁹

Ugyanakkor Tiszában a kétellyel egybekeverve élt azért az a hit is, hogy nemzete bírja a túléléshez szükséges akaratot, de az előtte tornyosuló akadályokat és bukkanókat csak egységes nemzetként tudja áthidalni, bármi széthúzás végzetes lehet. Némi ironia van abban, hogy Tisza teljes lendülettel vetette bele magát a legkülönbébb széthúzásokba, főképpen azért, hogy véget vessen nekik. Szilárdan meg volt győződve arról, hogy előbb-utóbb józan érveivel maga mögé, mint a nemzet szószólója mögé, tudja majd állítani tévelygő 48-as társait, és ha nem is tudja kiküszöbölni az agrár és katolikus néppárti ellenzéket, racionalizmusával és a hazafiságukra való apellálással semlegesíteni tudja majd érveiket.

Ami pedig a magyar parasztokat és munkásokat illeti, ők és különösen a romlatlan és tisztaszívű parasztok, tiszteletteljesek az urak iránt, és kár csak abból származik, hogyha külső agitátorok kavarrák fel közöttük a bajokat. Természetesen remélte azt, hogy az urak is, hozzá hasonlóan tisztességesen bánnak parasztjaikkal. A nemmagyar nemzetiségektől is elvárta, hogy „fenntartás és hátsó gondolat nélkül a magyar nemzeti állam szolgálatába szegődjenek.”²⁰ Ismét ennek így kellett történnie, mert a jóindulatú magyar magatartás nem adott okot elégedetlenségre. Bármiféle rendellenesség és az elvárt normáktól való elhajlás csak rosszindulatú bajkeverők aknamunkájának számlájára volt felírható. Borúlátó víziójának ellensúlyaként így alakult ki benne ennek a patriarchális társadalomnak idealizált képe, és ezt próbálta ráerőszakolni a valóságra. Ennek a törekvésnek a sikertelensége erősítette fel benne aztán újra a borúlátó víziót, melynek végzetes kimenetele annyira elrettentő volt számára, hogy ismét visszatért liberális utópiájának balsamához. A két ellenkép természetesen nem vált el egymástól élesen, hanem összemosódva teremtett meg benne egy szinte állandó lelki feszültséget nemzetéért érzett aggodalma és optimizmusa között.

Liberalizmusa így még szorosabban kapcsolódott össze egyfajta nacionalista konformizmussal. David Lloyd George hadat üzent a Lordok Házának és nem tartott attól, hogy összedől Anglia. Tisza a végén elérte azt, hogy még egy irányában rokonszenvező életrajzíró is a „temető rendje”-ként jellemezte az általa erős kézzel uralt parlamentet.²¹ Ez a Tisza István által védett, elavultnak tűnő társadalmi rendszer érett-

19. *Tisza István Gróf Összes Munkái*, (Budapest, 1923-1927), II, 93. 1914. augusztus 27.

20. Barabási Kun József, i.m., IV, 510. 1911. március 23.

21. Gustav Erenyi, *Graf Stefan Tisza: Ein Staatsmann und Martyrer* (Bécs, 1935), 119.

nek tűnt a bukásra. Jászi Oszkár is így látta Szabó Ervinhez 1905-ben írott levelében: „Alá kell aknázni az uralkodó társadalmat szellemileg és erkölcsileg egyaránt. Minél több egyént, minél több osztályt be kell oltani a jövő társadalmi rend szérumával.”²² De nem így történt. Tisza és újjászervezett pártja, a Nemzeti Munkapárt, az 1910-es aránylag tiszta választáson döntő győzelmet aratott. Az első világháború előestjén, Tisza István magyarországi hatalmának és befolyásának tetőpontján állt. „Magyarország Tisza lábainál fekszik” - írta Ignóthus.²³

Szinte axióma azt állítani, hogy ez a háború előtti időszak a válság korszaka volt, de gondolom itt ismét közrejátszik a következmények, az első világháború, az összeomlás és a forradalmak tudata. Én inkább úgy vélem, hogy ez a kihívások korszaka volt, melyekre Tisza István, minden belső aggodalmai ellenére, a legnagyobb sikerrel felelt meg. Ismétlem, csak erre a rövid háború előtti periódusra hivatkozom, mert az kétségtelen a szememben, hogy még a háború nélkül is az akkori magyarországi társadalmi rend és maga a monarchia is hosszútávon nem lett volna életképes.

Hiba lenne Tisza István sikerét csak az erős kéz politikájának betudni, már csak azért is, mert ez az erős kéz elsősorban csak a parlamenten belül és valamennyire az államháztartásban érvényesült. 1913-ban, második miniszterelnöksége kezdetén, és 1914-ben Tiszát gyűlölő pártok alakultak szabadon, és egy sajtótörvény ellenére sem tompult le az ellenzéki sajtó éles hangja. Egy már a háború előtti feszültségben meghozott, és az állampolgári jogokat valamennyire megnyirbáló törvényalkotási hullám sem ásta alá egyértelműen az egyéni szabadságjogokat. Még a Szociáldemokrata Párt is szabadon működött, és országos kongresszust tartott 1913. októberében. November 2-án megtartott tüntetésen a sajtótörvény ellen tiltakoztak, november 21-én pedig már nemcsak a sajtószabadság, de egyesek a forradalom és köztársaság mellett is tüntettek. Végsőfokon tehát még ez a korlátozott liberalizmus is szerves része volt az alkotmányos örökség felvállalásának, mely fonálnak elszakítása elképzelhetetlen lett volna mind a magyar közvélemény, mind magának Tiszának a számára is. Ennek a liberális-konzervatív centrumnak a szilárd megtestesítése, ha nem is hozott Tisza számára tomboló népszerűséget, de elismerést igen, valamint szavazatokat az akkori politikailag aktív választóközönség jelentős részéről.

Egy államférfi nagyságának, legalábbis részben, néha nem az a fő érdeme amit tett, hanem az amit nem tett. Tekintettel a magyar politikai vezetőréteg és a közvélemény egy jelentős részének aggodalmaira és fenyegetettség érzetére, mindig voltak hangok Magyarországon, melyek ha nem is egy diktatúra bevezetését, de egy ahhoz elég közel álló félig-autoriter rendszer elfogadása mellett kardoskodtak. Senki Tisza Istvánnál gyötrődöttebben nem élte át ezt az aggodalmat. És mégis, nem volt a ma-

22. Litván György és Varga F. János, szerk., *Jászi Oszkár Válogatott Leveli* (Budapest, 1991), 66.

23. *Nyugat*, 7. 1914. 13sz. 1.

gyar vezetők közül bárki skrupulózusabb az alapvető szabadságjogok védelmében mint ő. Felhozhatná most valaki azokat a bizonyos korlátozó törvényjavaslatokat, de hát fogatlan oroszlánok voltak azok. Sokkal fontosabban, Tisza fellépett az erőszakos magyarosítás ellen, egyedül a vezetők között próbált kiegyezni a román kisebbséggel, és egyetlen ellenfélnek sem görbült meg miatta még a haja szála sem, pedig kígyót-békát kiáltottak rá. Amikor a háború első éveiben kitört egyfajta még az árnyékban is kémeket és szabotőröket kutató hisztéria, Tisza komoly időt és energiát ölt bele a katonai és polgári önkényességek elleni harcába. Mint amikor írt egy erdélyi főispánnak, mert egy román parasztot letartóztattak román újság olvasásáért. „Az ilyenféle szekatúrák,” írta Tisza, „kártékony ostobaságok, s nem erőnek hanem gyengeségnek jelei. Egyaránt csökkentik a magyar állam tekintélyét és a vele szemben érzett rokonszenvet.”²⁴

Ez a fajta liberalizmus, minden hiányossága ellenére nem lebecsülendő, és véleményem szerint, Tisza István öröksége, izzó hazaszereteten kívül, ez. Lehet valaki téves a nagypolitikában, de ha miniszterelnöki tekintélyét egy parasztember jogainak érdekében latba veti, akkor ez kétségkívüli emberi tisztességén kívül arra is utal, hogy hazájának egyik legnemesebb hagyományát komolyan vette. Nem élek itt már 44 éve, de gondolom arra az aggodalomra, mely Tiszát emésztette, már nincsen ok, de az egyéni szabadságok védelme soha el nem avuló örökségünk, és ezért többek között Tisza Istvánnak is hálával tartozunk.

---

24. *Tisza István Gróf Összes Munkái*, i.m., III, 21. 1915. január 7.

Résumé

Gábor Vermes: The concept system of István Tisza

The paper seeks to analyse the ideological system, the "world view" of István Tisza. The multi-denominational and multi-ethnic Hungary was part of the Austrian-Hungarian Monarchy between 1867-1918. Her political elite was brought up on the 19th-century liberal heritage and nationalism. István Tisza's social and political ethos was being formulated by his family traditions, the principles of his Puritan Calvinist belief, home and foreign universities he attended as well as the patriarchal social relations he came across with on the Bihar county family estates. His political views and actions were alike influenced by the threat from the Russian Empire, the Pan-Slavism and the reservations he was making against the Austrians. The conviction he inherited from his political predecessors and his father holding the Prime Ministerial chair for 15 years that the Hungarians could only preserve their national existence within the framework of the dualist state of Austria-Hungary. Tisza's conservative liberalism was nurtured by similar considerations in principle and practice. He was destined to have an individual tragedy intertwined with his nation's tragedy.

Tőkéczi László

Tisza István vallásossága és társadalmi nézetei

A személyiség mélyrétegeinek meghatározó elemeihez tartozik a hite, a vallásossága, amely messzemenően formálja a világról és az emberről való felfogást s azt az értékvilágot, amely az egyéni és a közösségi gyakorlati magatartást irányítja. A marxista történetírás általában csak érdek-személyiségeket ismert, mivel az értékorientációt általában az ideológia, vagyis a „hamis tudat” illetve a pusztán „érdeklepezés”, valamint az ellenfelek „megtévesztése” eszközének tekintette. Valójában azonban a „legérdekebb” embernek is nyilvánvaló értékorientációi, hite és - akár öntudatlan - identitása van. A világról tisztán érdekalapúan gondolkodni nem lehet, mivel minden személyiséget - jól-rosszul -, valamilyen értékrend jegyében is neveltek, s így még a tagadásoknak is érték-tartalmuk van.

*

Tisza István vallásosságának mély családi és közösségi gyökerei vannak, amely akár rutinszerű magátólértékdőséggént is befolyásolhatta volna életét. Elődeinek öntudatos református hite sem volt pusztán, elvont személyes/magánügy, egyértelmű egyéni életvezetési és közösségi cselekvést jelentett. Szolgálni és áldozatot hozni egy nem előnyös helyzetű egyház/közösség érdekében, nos, ez eléggé cáfolja az érdekeltség, a haszon és hatalom keresésének esetleges feltételezését. Tisza István elődei a legkülönbözőbb pozíciókban és módon szolgálták a református egyházat, s ez olyan hagyományt is jelentett a korán érő gyermeknek, amellyel elég korán tudatosan is szembesült.¹

A mélyen hívő, szeretetteljes anyai keresztyén „modell” mellett a gyermek Tisza Istvánt igen jelentősen befolyásolta nevelője, a nagy műveltségű Géresi Kálmán, aki a kor református (tiszántúli) ortodoxiája és a nyugati modellt követő liberális protestantizmus „közötti” hívő ember volt, aki a tudás és a műveltség nagyra becsülésével az alkatilag is racionális ifjú Tiszát inkább a liberális protestantiz-

1. Országgyűlés Képviselőházi Napló (ezentúl: OKN.), 1898. március 26. 291.o.

mushoz kapcsolta. Amint hogy ahhoz kapcsolta minden, a „korszellem” éppen úgy, mint az olvasmányai és tanulmányai is.

Ez a liberális protestantizmus (sokaknál deizmus, sőt egyszerű „haladás hit” vagy etikailag hasznos polgári meggyőződés) nagyon szorosan kötődött a politikai és gazdasági liberalizmushoz, amely az akkor óriási tudományos-technikai hatékonyságnövekedés mindent megoldó hitében élt. Az ésszerű szabadság mind az életben, mind a piacon állítólag az igazságos berendezkedést szolgálta, noha Tisza István ifjúsága idején már egyre hangosabb lett a kritika, főleg a kapitalizmus társadalmi következményeit illetően. Tisza művelt, sokat olvasó emberként ismerte a kritikákat, azok jelentős részét jogosaknak is tartotta, de egyértelműen elutasította az új radikális, baloldali eszmék ateizmusát és materializmusát s azt a látomást, hogy emberi eszközökkel tökéletes világot lehetne teremteni.

A tradicionális, „népegyházi” világba beleszületett Tisza István nem lett szokásszerű keresztyén s főleg nem volt a dogmákat ismételtető hívő. Ő „megharcolt” a hitéért és „kiküzdötte” azt, ami azt jelenti, hogy számot vetett minden (keresztyénellenes) kritikával és végiggondolta *raciónalisán* az alternatívákat és egyben a következményeket is. Ezek alapján Tisza István az emberi ész Istenhez való *szükségszerű megterését* hirdeti, amely természetesen azt is jelenti, hogy el kell fogadni a teremtési rend emberileg sokszor paradox, de meghaladhatatlan voltát: „Meg vagyok róla győződve, hogy amint a felületes műveltség elvezet a vallástól, úgy az igazi, a mély gondolkodás visszavezet a valláshoz. Mert bármily téren, az exakt tudományok terén is, a gondolkodó elme mihamar eljut az ész határaihoz, eljut ama problémákhoz, amelyeket bonczoló ésszel s a dialektika módszerével megérteni, felfogni nem lehet és ha ekkor a teljes szkepszis sivárságában elmerülni nem akar, kell, hogy visszatérjen a vallásos érzéshez, az Istenben való megnyugvás sziklaszilárd talajához”¹

Míg a „modern” ateista irányzatok képviselői ezt az álláspontot a polgári világ „irraciónalishoz” való „menekülésének” minősítik, addig Tisza István válasza ezekre a sokféle racionális pótvallást teremtő újdonságokra csak az, hogy nagy kár „a mi szegény, nyomorult emberi elménkkel . . . azt mondani, hogy én nem hiszem azt, amit én meg nem értek”² Szó nincs tehát arról, hogy Tisza István ne lenne hajlandó szembesülni mások „lázadó” gondolataival, pusztán arról van szó, hogy a népszerű - vagyis a népnek, a hátrányos helyzetűeknek a hatalom megszerzésének érdekében hizelgő - tézisek realitására, értelmességére rákérdezve áll ki az utópisták szerint „rossz” és „elavult” világrend mellett: „A szocialisták szerint azt kívánja a természetjog, hogy mindenki egyenlő vagyonnal jöjjön a világra s a születés által okozott vagyonkülönbség égbekiáltó igazságtalanság. És a természetjog, az igaz-

---

2. *Tisza István: Protestáns hit és felvilágosodás, Protestáns Szemle, 1909. 566.o.*

ság szempontjából aligha nekik nincs igazuk. Hát van-e abban igazság, hogy valaki, csakis mert véletlenül gazdag szülők gyermeke, kényelmes tétlenségben élhesse át életét, míg mást, aki az Úrnak éppen olyan teremtménye, születése örökös munkára, örökös nélkülözésre kényszerít. Vagyonunk fönmaradása a halálunk után s átszállása azokra, kiket szeretünk, leghatalmasabb rugója a vagyonmegtartásnak. A családi élet folytonossága egyik nemzedékről a másikra s evvel együtt az örökösödési jog az emberiség anyagi és erkölcsi exisztenciájának létföltétele, melynek szükségét csak hígvelejű utópisták vagy rossz lelkű izgatók vonhatják kétségbe, de alapját csakis (ama) célszerűségi indokok képezik. Az igazság szempontjából igen bajos volna indokolnunk”³

Tisza István sem s más sem tudja azt, hogy miért alapszik a teremtségi rend a *sokféle* egyenlőtlenségen, azt azonban viszonylag egyszerű volt belátni, - ma már feleslegesen véres tapasztalatok után *mindenki tudhatja* is! -, hogy hatékony társadalom és civilizáció sincs egyenlőtlenség, azaz, például nem egyenlő magántulajdon nélkül. Ábrándozni éppen lehet ma is „egyenlőségi igazságokról”, de azok nem vezetnek sehová, illetve egyértelműen az értelmetlen erőszakhoz vezetnek: „Amíg az emberi természet alapjában meg nem változik, addig a magánvagyon és a magántőke fogja képezni a termelés, az anyagi jólét egyedüli biztos alapját, addig minden olyan terv és törekvés, mely ennek megváltoztatására irányul, mely legalább is a termelésben használt tőkére nézve bizonyos kollektivisták szempontot állít fel: merő utópia lesz, mely hiú ábrándokra és *esetleg ártatlanul kiontott vérre vezet*”⁴ (kiemelés - T. L.)

Tehát Tisza István - a „haladó” történetírás szerint - forradalomellenes álláspontra helyezkedett önző nagybirtokos „junkerként” volt. A valóságban azonban a „forradalom” (=újkorai értelmiségi „tudományos”, ténylegesen utópista társadalom-mérnökösödése) helyett ő kétféle más „megoldást” is kínált a társadalmi bajok ellen. Ennek egyik útja az egyének közösségi feladatvállalása, a keresztyén szolgálat-etikának megfelelően. Itt egyszerre van szó egyéni karitásról („Aki elég szerencsés helyzetben született arra, hogy mentve legyen az élet fenntartásáért vívott küzdelmekről, más bajával is kell egy kicsit törődni”⁵) és közélet önzetlen (ingyenes) szolgálatról („Azt tartom, minden független szociális állású s főleg földdel bíró embernek kötelessége erőinek megfelelő körben részt venni a közéletben. Valódi szabadságot és rendet teremtő alkotmányosság egyik alapfeltétele, hogy ezen noblesse oblige hassa át az illető körök minden tagját, elég szomorú, hogy ez annyira kihálóban van nálunk”⁶)

3. *Tisza István összes munkái* (ezentúl: TIÖM) I.k. Bp., 1923. 370.o.

4. OKN, 1897. február 9. 261.o.

5. *Tisza-émlékkönyv*, Debrecen, 1928. 61.o. (Géresi Kálmánhoz írt levélből)

6. U.o. 62.o. (Tóth Istvánhoz, az ifjúkori barátához írt levél)

Más oldalról Tisza István meg volt győződve arról a „haladásról”, amely a tudás, a technika és az *erkölcs* együttes „fejlődése” folytán *szükségszerűen* el fog következni nálunk is s így a tömegek bajait orvosolni fogja az *idő*. Azt is mondhatnánk, hogy Tisza a liberális „fejlődés-elv” jegyében harcolt a „demokratikus” forradalom ellen: „Ezt a magasztos elvet (t.i. az alsó osztályok felemelését - T. L.) felforgató teóriák megvalósításával soha nem fogjuk elérni. De a technika haladása jelenlegi társadalmi rendünk alapján nyújt biztos módot reá. A gépek fokozták a munka produktivitásának lehetőségeit, maga a produktivitas kevésbé testi erő, mint szellemi és erkölcsi fajsúly kérdése. A munkás szakképzettségétől, értelmességétől és *megbízhatóságától* függ és ezzel együtt jóformán korlát nélkül fokozható. Fokozzuk a munkás ezen tulajdonságait, azzal a munka produktivitasát, a nemzeti termelés értékét, a nemzeti jövedelmet fokoztuk. E többlet eddig nem sejtett jólétet biztosíthat a munkásnak a társadalom többi osztályainak károsítása nélkül. Magasabb munkabér, rövidebb munkaidő, tisztességes lakás, a művelődésnek és kellemes társas együttlétnek, szóval emberhez méltó egzisztenciának számtalan lehetősége nyílik meg a munkás előtt, amint erejének, értelmességének s a vállalt munka teljesítésében tanúsított *buzgalmának és hűségének* segélyével értékesebbé teszi a nemzeti termelést”⁷ (kiemelés - T. I.)

Szerencsésebb világtájakon ilyen alapokon bontakozott ki a „jóléti állam”, amelyhez képest nálunk utópisták és „forradalmárok” elit- és hatalomváltásban, politikai „demokratikus” eszközök varázserejében bízva hevítették az „osztályharcot”, amelyben az „igazság” érdekében persze, de *minden* meg volt engedve s az erkölcsöt csupán, mint a „burzsoázia” félrevezető módszerét tekintették a „haladó erők”. Vagyis a „humanizmus” jegyében bizonyos egyéneknek és társadalmi csoportoknak nincs joguk, csupán az eltűnés, a felszámolódás/likvidálás más oldalról lehet a sorsuk. Tisza István ugyan jó liberálisként elfogadja az „osztályok” és az „osztályharc” tételét, viszont hívő keresztyénként, az egyház(ak) szolgálatával lényegében fel akarja azt számolni, hiszen az egyháznak minden ember és minden társadalmi csoport számára van örök értékű mondanivalója és gyakorlata: „Álljon ott (ti. az egyház - T. L.) a szegény ember oldalán, tartsa őt vissza a materializmus, az élvhajhászat s az osztálygyűlölet végzetes indulataitól, legyen igaz barátja, hű tanácsadója, lelki gondozója az élet minden viszonyai, küzdelmei, szenvedései között, töltsen meg erkölcsi tartalommal, a szeretet szellemével gazdasági érdekeire irányuló törekvéseit is . . . De álljon oda a gazdag ember mellé is. Figyelmeztesse őt azon nagy és magasztos hivatásra, amely ezen a téren (ti. a társadalmi tevékenységben - T. L.) vár reá; hozza lelkét a szegény emberhez közelebb; tegye fogékonyabbá azon áldásos szerep iránt amely a körülötte élő nép lelki gondozása

---

7. TIÖM, I.k. 588.o.

terén vár reá. Az egyháznak ez a hivatása nem egyedül a lelkeszi kar vállaira nehezedik. Mi egyetemes papság vagyunk.”⁸

A szocialisztikus, kollektivisták elleni harcban Tisza István egyszerre keresztyén és józanul racionális érveket vonultatott föl egy olyan világban, ahol a „modern” értelmiségi kritika minden fennállót kikezdett, miközben saját (utópista) „ajánlatait” a tökéletesség ígéréssel hirdette. Tisza szerint azonban: „Olyan emberi intézményt, mely a visszaéléseket lehetetlenné tege, nem mutathat fel a történelem s nincs könnyebb, mint e visszaélések tendenciózus előtérbe állításával érni el bizonyos hatást. Minő hálás téma például szembe állítani egy feslett életű, hitvány, jellemtelen nagyúr alakját a derék, becsületos szegény emberével ... Hálás tárgy s földolgozott versben és prózában, szebbnél-szebb variációkban, de nem győzött meg egy okos embert sem az egyéni tulajdon eltörlésének helyességéről”⁹

Tisza István azonban nemcsak a „tudományos” kollektivisták utópizmus ellen hadakozott eltökélten, hanem az individuális-szabadságos/libertinus elvek ellen is, amelyek tulajdonképpen az önistenítő embernek mindent megengedtek. Ő a teremtési rendet itt a hit küldetését, rendeltetését felismertető gyakorlatában látta: „Keresztyén, ki megalázza magát Istene előtt, de erős szövetségben él Istenével s kit Isten irgalmába vetett bizodalma e világ hiúságai, kételyei, kísértései és megpróbáltatásai fölé emel . . . Keresztyén, ki tisztában van az élet nagy problémáival és Isten akaratában megnyugodva tölti be rendeltetését, küzdi meg az élet harcát s fogadja, mit reá mért a sors”¹⁰

A „modern” szabadsággal szemben Tisza nemcsak a keresztyénséget állítja szemben, hanem a létezés meghaladhatatlan kötöttségeit, függéseit, amelyek nélkül a társadalom és a nemzet nem működhet: „Olyan szívesen helyezzük magunkat a világ közepébe. Olyan szívesen szabadítjuk fel magunkat mindazok alól az alkalmatlan etikai korlátok alól, melyek akkor, amidőn a porszemet szerves kapcsolatba hozzák a mindenséggel, amidőn az atomot beleillesztik magasabb rendű lények életébe, amelyekhez csak azáltal emelkedhetik fel, hogy törvényeiknek aláveti magát, tényleg szabadabb, igazibb, magasabb rendű élet sorompóit nyitják meg a véges ember előtt, mert hiszen az egyént csak az emelheti fel, ha magasabb céloknak aláveti magát; csak az teheti valóban szabaddá, ha hivatásának szolgálatába szegődik”¹¹ Ime a protestantizmusnak „laikusokra” is kiterjesztett „eredeti” *vocatio* gondolata, amely valóban a forradalom ellen hat.

Természetes az is persze, hogy a közösségi jellegű emberi létezés *mindig* hierarchikus, viszont nagyon érdekes az, hogy a társadalmi tagoltságot természetesnek tar-

8. *Tisza István: A szocializmus és az egyház*, Bp. 1903. 21.o.

9. TIÖM, I.k. 370-371.o.

10. Gondnoki székfoglaló beszéd, Bp. 1902. 5.o. (elhangzott Nagyszalontán, 1902. szeptember 4-én)

11. TIÖM I. k. 532.o.

tó Tisza István a szellem, a műveltség birodalmában teljesen „demokrata”. Ez a véleménye is egyértelműen következik a protestáns bibliikusságból: „Micsoda forradalmi gondolat volt, hogy gondolkozó lénynek tekintünk minden embertásunkat, s hogy minden embertársunkban a keresztyén társadalomnak öntudatos tagját lássuk, akit egyenrangú polgárrá teszünk a leghatalmasabbal, mert az kezébe is odaadjuk a vallási igazságok egyetlen kútfejét: a Szentírást”¹² Tisza István történetileg is büszke hit-testvéreinek szellemi („bildungsbürger”) demokráciájára s ezt bővebben kifejti gróf Bethlen Mihálynak 1691-ben született naplójával kapcsolatban: „Műzslése nullán alul van . . . több érdeklődést tanúsít a drágaságok, raritások, monstrokok iránt, mint a műkincsek iránt . . . Tudományos műveltség dolgában azonban teljesen megüti korának legmagasabb mértékét . . . Ami végül az igazi felvilágosultságot illeti, abban megelőzi korát. Az a humanizmus, amely az árvaházak, szegényházak iránt kelti fel érdeklődését, igen ritka jelenség a XVII. században. Igazán meglepő, milyen ritkán találunk naplójában a felekezeti elfogultság nyomaira . . . Abban a korban Erdély volt az egyetlen hely széles e világon, ahol ez a felvilágosult, türelmes felfogás kifejlődhetett. Ugyancsak Erdély társadalmi élete, Bethlen Gábor, Rákóczi György, Lorántffy Zsuzsanna legszebb tradíciói tükröződnek abban a jó pajtási és baráti viszonyban vissza, amely a fiatal főurat a külföldi egyetemeket felkereső kálvinista diákokkal köti össze . . . gőgnek, arisztokratikus előítéletnek sehol, semmi nyoma”¹³

Vagyis Tisza Istvánban a történelmi érdekem és az egyéni szellemi-lelki minőség adták a demokrácia alapját. Innen táplálkozott az általános választójoggal szembeni ellenszenv, amelyben az „éretlen” tömegnek hízelgő demagógia uralomra jutását látta. (Noha tudta, hogy a korabeli cenzus sem tudta megakadályozni a közönyt, a vesztegetést és a demagógiát) Persze a hazai soknemzetiségű helyzetben leginkább attól félt, hogy az „internacionalizálódott” műveltebb magyar tömegek miatt a fanatizálható kevésbé művelt nemzetiségi politikai erők jutnak többségre, s akkor elvész a magyarságnak a dualizmusban kapott kedvező történelmi esélye hazája integritásának megőrzésére. Nem véletlen az, hogy e kérdés lassú „tömegeket felemelő” iskolázási programja nála született meg, amelyet majd az államtitkár munkatárs Klebelsberg Kuno fog megvalósítani. Tisza István, jó liberálisként, e kérdésben általában etikai racionalistaként gondolkodott, vagyis úgy gondolta, hogy a minél több tudás az embert jobbá is teszi, noha másrészt tudta azt, hogy „semmilyen tanultság nem segít a morális romlottság ellen”¹⁴

12. Gróf Tisza István elnöki megnyitója a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság díszgyűlésén, Protestáns Szemle, 1909. 483.o.

13. TIÖM, I.k. 580.o.

14. *Tisza-émlékkönyv*, Debrecen, 1928. 57.o. (Szentpéteri Kun Béla: Tisza István ifjúkori levelei)

Ezért is volt a racionális és liberális Tisza István aki a dogmákat sem szerette¹⁵, a régi tekintéllyel is alátámasztott társadalmi szabályoknak a hive. Ő úgy gondolta, hogy azoknak nem csak hátrányai vannak: „Nincsenek meg (tehát) ma már azok a tekintély által megszabott sarokszlopai az emberi gondolkodásnak, amelyek, ha talán akadályul szolgáltak a haladásnak, de legalább biztos zálogát képezték az emberiség nagy tömege lelki egyensúlyának és lelki megnyugvásának. Ma már ezeket a főszlopokat a lélek belső oszlopaival kell pótolni. Ma már azon szellemi fegyverekkel szemben, amelyek ostromolják az emberiség hitét, szellemi védekezéshez kell nyúlni”¹⁶ Tisza a „modern”, napi politikai célokra felhasználta „szociológiát” is a feltétlenül elfogadandónak deklarálta, dogmaszerű tézisei miatt utasította el. Ugyanis nem látott különbséget a vallási dogmákat felváltó „tudományos” dogmák, ahogyan a „burzsoázia diktatúrát” felváltó „proletár diktatúra” között. Számára mindkettő a gondolkodás szabadságát sérthette. (Hangsúlyozandó egyébként, hogy Tisza a *gondolkodás szabadságát* és a szabadgondolkodást - egyébként nagyon helyesen - ellentétnek látta hiszen a szabadgondolkodás nem akarta túrni azt, ha valaki - úgymond - elavultan, etikai-hitbeli kötöttségekkel gondolkodott.)

Tisza István egyébként sehol sem szerette a dogmatizmust, noha - még barátai szerint is - bizonyos általa felismert szükségszerűségekkel kapcsolatban (pl. a dualizmus fenntartása, az általános választójog elutasítása stb) szinte dogmatikus-ként viselkedett. Valójában azonban ő telivér politikusként mindig a közösségnek hasznot hozó *célszerűségeket* védelmezte, s ezért utasította el a mechanikus utánzásokat, amelyek valószínűleg (politikailag) *célszerűek* voltak *máshol*, de amelyeknek alkalmazása akár veszélyek vagy bajok forrása lehetett idegenben. Egy nemzetileg homogén állam módszerei és strukturái például nem *célszerűek* egy nemzetileg (és felekezetiileg) heterogén közegben. S ugyanez érvényes egy gazdag és egy szegény ország viszonylatában. Tisza István különösképpen kiemelte mindig azt, hogy egy jog birtoklása és a vele való helyes élés s nem visszaélés mindig a személy minőségétől függ, a jog önmagában nem teszi jobbá az embereket, ahogyan a hatalom sem!

Ezért kereste Tisza mindig azt, hogy hogyan lehetne az emberi minőséget fokozni. A már említett iskolázási terveken túl még két területen látott esélyt a saját maga elképzelte nem konfliktusos nemzeti társadalom építésére. Az egyik ismét nem vé-

---

15. „Minden dogma emberi mű. Magán viseli az emberi gyarlóság bélyegét és annak a kornak a bélyegét, amelyben megszületett . . . A dogmára lehet szükség . . . De a dogma fogalmából, a fejlődés fogalmát kizárni nem lehet . . . A dogmát nem tolhatjuk a krisztusi igazságot kereső elme és Jézus Krisztus közé. A dogma igenis ott állhat, hogy fonalat adjon azoknak, akik megnyugszanak abban a tanításban, amit az egyház ad” Protestáns hit és felvilágosodás, 568.o.

16. U.o. 562.o.

letlenül, a protestáns egyházi-gyülekezeti autonómia példájának, a másik a nemesi vármegye önkormányzati hagyományainak általánossá tétele volt: „Át kell vezetni a társadalmat az önkormányzatnak az iskoláján. Oda kell vinni a társadalmi tevékenység terén a nemzetet, hogy ki-ki foglalkozzék nemcsak a saját ügyeivel, hanem az osztálytársainak (sic!) hitsorsosainak ügyeivel is; részt vegyen a gazdasági élet az egyházi élet terén oly autonómszervezetek működésében, amelyek megannyi iskoláját képezik azután a politikai életnek és abba a helyzetbe hozza a társadalmat, hogy bizonyos érettséggel, bizonyos helyes gyakorlati érzékkel, bizonyos politikai judiciummal foglalkozhassék azután az ország sorsával is”¹⁷

A másik „minőségtermelő”, tehát pozitív társadalmi tőkét előállító viszonynak Tisza István a patriarchális, tehát egyenlőtlen, de kölcsönös egymásrautaltsági emberi munkakapcsolatokat tekinti. Egy ilyen viszonyban, főleg az „érett korú” szereplők között olyan felelősségi szemlélet alakulhat ki, amelynek révén el lehet tekinteni az anyagi nincstelenség vagy az iskolázatlanság problémájától: „Ma még Magyarországon vannak jóra való gazdák és természetesen állandó cselédek leginkább jóra való gazdáknál lesznek találhatóak, akik igazán foglalkoznak cselédjeikkel, akik szellemi érintkezésbe is jutnak velük. És én azt hiszem, hogy az a cseléd, aki huzamosabb időn, évek hosszabb során át egy gazdánál volt, egyfelől a maga erkölcsi megbízhatóságáról ad tanúbizonyságot, másfelől alkalmat nyert az emberi társadalmat mozgató kérdéseket olyan oldalról is meglátni és tekintetbe venni, ami bizonyos magasabb érettségre, bizonyos helyesebb ítélőképességre képesíti őt”¹⁸

Lehet persze a fenti szavakat - *utólagosan* - ókonzervatív utópizmusnak minősíteni, azonban a magyar társadalom történetében számos bizonyíték van arra, hogy a cselédeskedés, az „úri szokások” és a polgári életforma megismerése, milyen magasabb szellemi, életvezetési aspirációk kiindulópontja lett. (lásd pl. székiek kolozsvári cselédeskedését vagy Sütő Andrásék pusztakamarási „egyéni” esetét!) Tehát Tisza István inkább bízott a hagyományos világ etikummal áthatott viszonylatainak szerves, lassú, pozitív változásaiban, mint a modern világ „tudományos” recipéiben, amelyek egyébként is szembeállították egymással a hitet és a tudományt, azt a két szférát, amelyek Tisza Istvánban személyes kiegyensúlyozottságban léteztek. Sajátos egyensúly ez, mert nemcsak a „balról” érkező, tisztán racionalista tanokat utasította el, hanem az újjáéledő neokonzervatív katolikus tekintélyelvűség uralmát is. Tisza a „fejlődést” is mintegy a Bibliát parafrázálva (“ha Istentől van a dolog . . .”) gondolkodik a „kellemetlen” újdonságokról is: „Én egyáltalán nem vagyok barátja annak, hogy bárminő kellemetlennek látszó mozgalomnál az emberek az árnyékuktól is megijedjenek. Én a magam részéről abban

17. *Tisza István képviselőházi beszédei* (ezután: TIKB), IV.k., Bp. 1937. 160.o.

18. TIKB, IV.k. 937.o.

a nézetben vagyok, hogy az ilyen áramlatok saját magukban hordják ellenszerüket; hogy a leghelyesebb és a leggyökeresebb orvoslás az, ha lefolyni hagyja az ember a hullámot, ha mesterséges akadályok, tiltó eszközök alkalmazása által nem nehezíti meg a kijózanodásnak azon természetes processzusát, amely a dolognak legjobb ellenszerét képezi”¹⁹

A társadalmi mozgások, változások Tisza István számára olyan hullámszerűségekben zajló folyamatok, amelyeknek mindig van jó hozadéka, pozitív tanulsága is. Tisza még a gazdasági materializmustól sem tagadja meg tudományos hozadékának elismerését, amennyiben az fontos történelemalakító anyagi összefüggésekre mutatott rá. Baj csak ott van - szerinte - ha a „szerves” és „szabadságos” változások helyett egyesek akár erőszakosan vagy célszerűtlenül akarnak változtatni. Hangsúlyozni kell, hogy Tisza István, vezető magyar politikusként mindig magyar prioritásokkal gondolkodott, felelősségét a nemzeti közösség egészéért hangsúlyozta. Az élénken nyomon követett nyugati világot, még az olyan nagy rokonszenvvel nézett angolt sem gondolta közvetlenül utánozhatónak. Tisza István a sokak fejében ma is élő képpel ellentétben nem volt erőszakos, csupán következetes ember. Bizonytalán nem ártott volna, ha több benne a rugalmasság. Ő azonban predestinációs hitű ember volt, úgy *tudta s hitte is*, hogy a világot Isten vezeti: „Nem vak sors szeszélye hányja az emberiség hajóját cél és rendszer nélkül ide s tova, egy bölcs kéz vezeti azt megpróbáltatások, szenvedések, véröntások szikláinak és zátonyai között, mindig tovább magasztos rendeltetése felé. Kicsinyek és nagyok, gyengék és erősek, egyesek és nemzetek öntudatlan eszközök az ő kezében”²⁰

Tisza István politikai pályájának legmélyebb paradoxona az, hogy meggyőződéses liberálisként került - kiemelkedő képességei és családi viszonylatai révén - egy olyan ország és birodalom egyik vezető pozíciójába, amelynek egzisztenciális érdekei kívántak *kemény konzerválásokat is*. Hiszen mind a geopolitikai, mind a nagyhatalmi helyzet valamint a belső nemzetiségi felekezeti és szociális összetétel rendkívül érzékeny egyensúlyokon vagy hatalmi irott vagy íratlan „kiegyezéseken” nyugodott. Óriási felelőtlenség volt e helyzetben azt gondolni, hogy a radikális átalakítások csak akarat kérdésén múlnak vagy azt, hogy e helyzetben pusztán egyes érdekcsoportok léte vagy szándéka a döntő. A dualizmus magyar társadalma rendkívül bonyolult folyamatos átalakulásban élő társadalom volt, amely nagyon rövid idő alatt fantasztikus hatékonyságot és eredményeket ért el, s jogállamként egyre többet adott az állampolgároknak. A dualizmus a lehetőségek társadalma volt, minden gondja és baja ellenére. Tisza István jó meggyőződéssel védhette ezt a világot.

---

19. TIKB, II.k. 295.o.

20. TIÖM, I.k. 43-44.o.

A maga számára azonban jellemző módon így látta működését: „Én bele tudok nyugodni a bekövetkezett eseményekbe. Teljes megnyugvást önt belém a történelem tanulmányozásából évek és évtizedek során magamba szítt és mindig erősebb meggyőződésemmé vált tudat, hogy botor féreg az ember, ha irányítani akarja a jövődőt, hogy meg kell nyugodni abban, hogy mindannyian öntudatlan eszközök vagyunk az emberiség sorsát magasabb szempontok szerint intéző világhatalom kezében és hogy teljesítsük a mi kötelességünket, végezzük el azt a munkát, amelyet elénk tár a sors, de ne sokat örüljünk a sikernek, ne sokat, búsuljunk a balsiker felett. Ki tudja azt véges ember megmondani, hogy az, amit sikernek vél, nem káros gyümölcsöket fog teremni és esetleg nem a balsiker-e egy jobb jövő forrása?”²¹

Hát igen. Tisza István eme „életfilozófiája” bizony elég „premodern” jellegű és nem lehet rokonszenves egy olyan utókornak, amely a legkülönbözőbb módon - néha individualistán, néha kollektivistikusan, de leginkább manipulativan - a jövőt akarja uralni s ezért a mindenkori jelenben „társadalommérnökösködik” - s így a kudarc és költség mindig azokra marad, akik csupán élni, dolgozni, hivatásukat, rendeltetésüket megtalálni akarják.

Résumé

László Tókéczki: The religiosity and social views of István Tisza

The faith, the religious devotion of historical personalities has a profound impact on their political conviction and the means they choose to realize their political purposes. It is well-known that István Tisza was deeply religious. Tisza acquired his Puritan Calvinist belief as a domestic heritage which was further deepened by the years he spent in Debrecen as a student. The paper investigates how this Calvinist Puritan devotion could be touched upon through Tisza's implementing his principles in practice. The views he maintained in economic policy, the practice of taking the liberty of thinking primarily in view was likewise imbued with the Protestant ethics. One can frequently encounter with the rigidness of this moral system throughout Tisza's private life. The deepest paradox of his political career was that being a faithful Liberalist, time after time he had to face the fact that he was one of the responsible leaders of a country and an Empire, the survival of which needed hard conservationist measures to be taken perpetually.

---

21. TIKB, IV.k. 117.o.

Pölöskei Ferenc

Tisza István a miniszterelnök

Tisza István az előző századforduló egyik nagy formátumú politikusa, egyben képzett, tudós államférfia volt. Nehéz politikai, illetve tragikus körülmények közepette, két ízben a magyar miniszterelnöki tisztséget is betöltötte. Először a századelőn, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia és benne Magyarország 1867-es kiegyezési biztonságát belső válságjelenségeinek egész sora törte meg, miközben gazdasági fejlődése újabb lendületet nyert. Másodszor már a világháborút megelőző évben került a miniszterelnöki bársonyszékbe, és csak a világháború utolsó, befejező szakaszában vált meg tőle. Politikai tevékenysége természetesen túlmutat kormányelnöki feladatkörén, hiszen a kiegyezéshez feltétlenül ragaszkodó két nagy pártot, a Szabadelvű Párt és a Nemzeti Munkapárt tényleges vezetőjének számított.

Egyéniségét, politikai karakterét a családi hagyományok, a hazai és külföldi tanulmányai, s nem utolsósorban az Osztrák-Magyar Monarchia belső rendszerében és külső életfeltételeiben bekövetkezett változások alakították.

Tisza István a politikai közéletben jelentős szerepet vállaló nagybirtokos családok közé tartozott. Kezdetől idegen maradt azonban tőle az arisztokrata életmódot űző, az ország és a világ gondjaival mit sem törődők tábora. A Bihar megyei geszti családi kastélyt ízig-vérig olyan férfiak lakták, akik tudatosan készültek a megyei közigazgatási és országos tisztségekre, eközben azonban hagyományosan vállalták birtokaik igazgatását is, nem bízták azt a századfordulón már oly divatos uradalomigazgatási gyakorlatra, idegenkedtek a jószágigazgatók, intézők, gazdasztek teljhatalmától. Ezért ismerniük kellett a termelési kultúrák jövedelmezőségét, az értékesítés lehetőségeit, a bevételek és kiadások egyensúlya megtartásának művészetét, ami eleve nem tartozhatott a könnyed és könnyelmű játékok közé. Közülük többen éppen ekkortájt palotákat, villákat, előkelő lakásokat építettek maguknak elsősorban Budapesten, vagy az Adria tenger partján. Az év egy részét itt, a másikat vidéki kastélyaikban töltötték. Mindkét helyen kialakultak luxusszokásaik, hiszen amíg vidéken főként vadásztak, lovagoltak, addig a fővárosban élén-

kebb társasági életet éltek, időnként színházba, operába is járhattak. A Tiszák azonban kizárólag Gesztet tekintették otthonuknak, s bár sokat tartózkodtak Budapesten, csak bérelt lakásokban laktak. Szabad idejükben pedig a hosszú, fárasztó utazást is vállalva indultak Gesztre.

Életfelfogásának, jellemének mindvégig fontos eleme maradt a családban hagyományozódó vallásos neveltetése, s a református egyházhoz kötődő személyes kapcsolata. Kezdetben egyházmegyei világi gondnoki tisztséget vállalt, majd 1907-ben megválasztották a pápai székhelyű Dunántúli Református Egyházkerület főgondnokává. Ezt a feladatkört apja, Tisza Kálmán 1867-től haláláig, 1902-ig látta el. Fia, István számára a predestináció, az eleve elrendelés mély vallásosságának, református hitének egyik sarkkövévé vált s hozzá erős hivatástudat kapcsolódott. Hitt az általa felismert eszmék s fontosnak tartott tettek megváltó erejében.

Már a kortársak szemében is könnyűnek tűnhetett az 1861. április 22-én született Tisza István gyorsan magasba szárnyaló pályáíve. Hiszen apja, akkor a képviselőház első alelnöke, majd 1865-ben a balközép vezetője, 1875-ben pedig az ország miniszterelnöke, amikor fia még csak 14 éves. Vagyis gyermekkorától kezdve közvetlenül megismerhette a napi politika országos terepét, benne az Osztrák-Magyar Monarchia rendszerét, belső erejét, ellentmondásait.

A családi örökségnek így jelentős szerepe lehetett Tisza István politikai útjának, jellemének kialakulásában, ám eleve nem adhatott válaszokat az időközben – esetenként gyökeresen – megváltozott új történeti – társadalmi – politikai kérdésekre. Ezt ő maga is jól tudta. Hivatás- és küldetés-tudata ezért ösztönözte – főleg fiatal korában – ismereteinek bővítésére és korszerűsítésére.

1886-ban, 25 évesen már országgyűlési képviselőnek választották a vízaknai kerületben. Politikustársai közül sokan a reflektorfényvel övezett pályán önfelédten, szinte játszva vágattak, Tisza István azonban tudatosan készült az általa különben nem is titkolt, az ország érdekében való meghatározó szerepére. 15 éves korában érettségi vizsgát tett a debreceni Református Kollégiumban, majd a budapesti jogi karon tanult. Külföldi tanulmányai során pedig különös szorgalommal megismerkedett a modern polgári közgazdasági, közigazgatási elméletekkel és gyakorlati alkalmazásukkal, s mindezt tudományos igényességgel, összevetve a hazai irodalommal és saját tapasztalataival. Ebbéli munkásságából kitűnő, szak-szerű, de máig alig-alig méltányolt művek, könyvek születtek.

Politikai felfogásának legfontosabb elemei voltaképpen apja hosszú 15 éves miniszterelnöksége idején alakultak ki benne. Tőle azonban egyben-másban eltértek nézetei és kormányelnöki tettei, módszerei is. Igaz, a külső és a belső körülmények is változtak. Tisza Kálmán miniszterelnöksége ugyanis az Európa-szerte jellemző nyugalmi időszakra esett, amikor az urbanizációval, a népesség nagyarányú növekedésével, a belső társadalmi béke is együtt járt. A századfordulón azonban

elemi erővel törtek fel a politikai válságok, amelyek kiterjeszkedtek a kormányzatra, megjelentek a munkás és a modern új paraszt és más polgári mozgalmak. Fel erősödtek a nemzetközi feszültségek is.

A nemzeti követelések sorában, az uralkodó elit soraiban is megjelent a kiegyezés, illetve a dualista rendszer két államában meghonosodott gyakorlat felülvizsgálatának, illetve egyes részeinek megváltoztatási igénye. Képviselői között találhatjuk Apponyi Albertet, ifj. Andrássy Gyulát, Szilágyi Dezsőt, és az oppozíciót kedvelő, a gyűrődések elsimításához értő nagy taktikust, Széll Kálmánt is. Tisza István határozottan szembeszállt ezzel az irányzattal és mindvégig a kiegyezés változatlan fenntartását tekintette feladatának.

A századvégen a parlamenti viták középpontjába már a véderőreform ügye került. A közös hadügyi vezetés ugyanis növelni kívánta a hadsereg létszámát és a hadikiadásokat. Az ellenzék azonban nemzeti engedményekhez – a közös hadseregben belül magyar ezredek létrehozása, önálló vámterület, bank stb. – kötötte ezek parlamenti megszavazását, és az agrárérdekek védelmét is zászlajára írta. Az ellentéteket a századforduló miniszterelnöke, Széll Kálmán átmenetileg feloldotta ugyan, amikor azonban a véderő újólapon napirendre került, pozíciója megrendült, és – miként ez ismert – 1903 őszén Tisza István kinevezésére került sor. A véderő-vita nyomán ismét fellángoltak a belpolitikai harcok, s ebben a megnehezült korban már nem lehetett játszani könnyedséggel feloldani az Ausztria és Magyarország, a képviselőházon belüli és a parlamenten kívüli ellentéteket. Továbbá a tarokk-partik közbeni vagy a Nemzeti Kaszinó bájában folytatott szóbeli egyeztetési kísérletek lehetősége is. Az írott és precízen fogalmazott szövegek váltak a kompromisszumkeresés formáivá. Tisza István egyébként azt tekintette méltónak a kormányzati munkához. Korábban is idegen volt tőle a könnyű, könnyed alkuk világa. Igaz, ebben az új, megnehezült időben már nehezebben igazodott el, mégha bízott is a maga igazában és érvei erejében. Energiáit, idejét a véderő és a házzsabályok ügye, az obstrukció foglalta el. Válaszút elé került. Vagy módosítja, szigorítja az obstrukcióra lehetőségeket adó házzsabályokat, és ezáltal lehetővé teszi a véderőreform elfogadását, vagy lemondhatott az új véderőről. Az ellenzék ugyanis a napirend előtti hozzászólásokkal, a név szerinti szavazások tömegével, a jegyzőkönyv-hitelesítési vitákkal és a véget nem érő beszédekkel megakadályozta a szavazást a véderő javaslatról. A miniszterelnök 1904-ben kidolgozta új házzsabály-módosító tervezetét. A november 18-i ülés jórészt még a technikai obstrukció jegyében telt el. A zárt ülés végeztével azonban Tisza István így zárta beszédét: „Itt egy marad hátra: vagy sorsára bízni az országot vagy véget vetni az egész komédiának.” Amikor pedig az előre megbeszélte taktika szerint Perczel Dezső házelnök elővette a zsebkendőjét, a szabadelvű párti többség felállt s az elnök ezzel a házzsabály-reformjavaslatot elfogadottnak nyilvánította. 1905 januárjára pedig kiírták az új képviselőválasztásokat. A hatalmon lévő

Szabadelvű Párt azonban vereséget szenvedett. Az ellenzék győzelme az Osztrák-Magyar Monarchia egész területén nagy feltűnést keltett. A magyar parlamentarizmus korábbi történetében ez az első és egyetlen esemény, amikor az ellenzék győzelmet aratott a kormánypárt felett. Ferenc Józsefet megdöbbenette, Tisza Istvánt pedig valóságos sokkhatás érte.

Ferenc József azonban elzárkózott az ellenzéki kormány kinevezésétől. 1905 júniusában parlamenten kívüli kormány alakult Fejérváry Géza báró, a királyi testőrség parancsnokának vezetésével. A választásokon győztes koalíció csak 1906 áprilisában kerülhetett kormányra, miután feladta korábbi nemzeti programját. Tisza István négy évre visszavonult geszti birtokára, s csak a koalíciós kormány bukása után, 1910-ben tért vissza a fővárosba.

1912. május 22-én házelnökké választották. 1912. június 4-én az ellenzéki képviselőket parlamenti őrség segítségével kivezettette a parlament ülésterméből, és így könnyűszerrel megszavaztathatta az új kormánypárttal a véderőreformot. Hasonló módon iktatták törvénybe még 1912-ben a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről és a hadigazdálkodásról szóló törvényeket. 1913-ban nyerte el másodízben a miniszterelnöki tisztséget. Ezekben a háború árnyékába került években előremutató reformok is születtek.

A debreceni és a pozsonyi egyetem alapításáról az 1912:36. tc. rendelkezett. Az 1913: 7. tc. pedig előírta a fiataikorúak bíróságának megszervezését, ami a büntetőjog korszerűsítését jelentette, további közelítését a nyugati jogállamok gyakorlatához. 1913-1914-ben több jogszabály módosította a választási rendszert. Törvények bővítették a választói jogosultságot. Külön törvény tartalmazta a választói jog büntetőjogi védelmének szankcionálását, s ezáltal a választási korrupciók visszaszorítását.

Az 1910 utáni jogszabályalkotás jellege, a nagyhatalmak közötti ellentétek felerősödése, az 1912-1913-ban zajló balkánháborúk, egyáltalán a közvetlen háborús veszély miatt ezért rendkívül ellentmondásosnak tűnik. Miként Tisza István tevékenysége is, hiszen ezek a körülmények mindenkinél jobban hatottak rá. Ezért egyfelől tovább folytatódik az ipar, a kereskedelem és közlekedés fejlesztése, a mezőgazdaság modernizálása, az infrastruktúra bővítése, a büntetőjog és az egyetemfejlesztés, másfelől azonban felgyorsul a hadigépezet, a hadiipar fejlesztése, s a nemzeti egység biztosításának jegyében a belpolitikai rendszer egyes elemeinek csorbítása, liberális elemeinek megnyirbálása. Tisza István különösen nagy szerepet vállalt a debreceni tudományegyetem megalapításában. Több nagyváros már évtizedek óta versengett az egyetem alapítási jogáért és a vele járó állami támogatásért. (Debrecen, Pozsony, Pécs, Szeged, Nagyvárad stb.) Tisza írta 1911. augusztus 8-án barátjának, az akkori kultuszminiszteri államtitkárnak, Balogh Jenőnek: „Azt hiszem ha keresztül tudjátok a két egyetem felállítását vinni, akkor Debrecen nem fenye-

geti veszély. Megvallom azonban, hogy cseppet sem lepne meg, ha csak egyre kapnátok fedezetet. Akkor egész erővel actióba kell Debrecen mellett lépünk.” Ezzel az alföldi város meg is nyerte a versenyt. A minisztertanács 1911. november 21-én a debreceni és a pozsonyi egyetem felállítását határozta el. A debreceni városi tanács, a tiszántúli református egyházkerülettel karöltve, az új egyetem alapítási okmányába kezdetben belefoglalta a protestáns szellemű nevelés követelményeit is. Tisza bizalmasa, Balogh Jenő 1911. július 21-i, Kovács József polgármesterhez írott levelében kifogásolta ezt a cikkelyt. „Az egyetemi oktatásnak – írta Balogh Jenő – legjellemzőbb ismérve és elválaszthatatlan alkatrésze a tanítás szabadsága, amely magába foglalja azt, hogy az egyetemi tanár előadásának irányát és tartalmát semmiféle cenzúrának alávetni nem lehet... Hogy félre ne érts, a magam részéről természetesen legmelegebben óhajtom, hogy egyetemeinken hazafias irányú tanítás folyjék, én mint protestáns ember, a tanítás protestáns keresztyén szellemét csak előnynek tarthatom, de ez az óhajom és meggyőződése nem menthet fel annak az igazságnak kiemelésétől, hogy az egyetemi tantárgyak nagy tömegénél a legnagyobb nehézségbe ütközik annak megítélése, hogy mi egyezik meg igazán a protestantizmus szellemével? Különösen a jogi és természettudományi tárgyaknál ez a pont állandó, mindennapi összeütközésnek és a legkellemetlenebb szellemi harcoknak volna kétségtelen okozója.” A debreceni polgármester 1911. augusztus 2-i válaszlevelében nem fogadta ugyan el a kultuszminiszteri államtitkár érveit – mert szerinte a protestáns szellem maga a tanszabadság és szabad vizsgálódás –, ennek ellenére bejelentette az alapítólevél módosítását.

Amíg azonban Tisza egyértelműen elítélte a felekezeti túlkapasokat, a vallás szerepét nagyon is fontosnak tartotta fő célkitűzéseinek biztosításában, a demokratikus és forradalmi mozgalmak visszaszorításában s az uralkodó osztályok hatalmának megszilárdításában. A dunántúli református egyházkerület főgondnokaként ennek jegyében vett részt annak közgyűlésein.

Elítélte a társadalom demokratikus, szabadgondolkodó szervezeteit, óvott ugyanakkor ezek brutális felszámolásától. Szerinte a szabadkőművességben belül jelentkező veszélyes tendenciákat nem lehet egyedül adminisztratív rendszabályokkal megfékezni.

A történettudomány mérlegén természetesen szembejönnek a tévutak, a zsákutcák Tisza István esetében is. Így: a Németország erejébe vetett vakhite, a kiegyezés erejének túlbecsülése, vagy a monarchia alkotmányosságának idealizálása. A szociális kérdések megítélésének egyenetlenségei is észlelhetők nála, hiszen amíg a szakképzett munkásságot igyekezett beemlíteni a választójog sáncái mögé, addig az agrárszegénység tömegeitől mindvégig jobban tartott, vele szemben inkább a nyers hatalmi erőt látta célravezetőbbnek. Módosították, csorbították az esküdtszékek hatáskörét, tovább korlátozták az egyesülési és a gyülekezési jogot, új saj-

tótörvény elfogadására is sor került, amely az 1848. évi demokratikus sajtótörvényt hatályon kívül helyezte. Lényegében bevezette a cenzúrát, növelte a felelősség körét, a terjesztést pedig szigorú feltételekhez kötötte. Az ellenzék tiltakozása közepette újra- és újrakezdte egyezkedő tárgyalásait is a magyarországi Román Nemzeti Párttal, anélkül, hogy az egyezés megszületett volna. Mert a románok mindig több engedelményt kértek ígéreteinél.

Mindazonáltal alig akar ismert magyar politikus, akinek tettei, eszméi és egyénisége körül a szenvedélyek még életében olyan magasra csaptak volna, mint Tisza István esetében. Őt azonban sem feltétlen hívei, sem ellenségei nem befolyásolhatták. Mindig a maga útját járta, amit küldetéstudata, eszméibe, tetteibe vetett hite, saját értékének tudata övezett. Elsősorban innen ered rideg zárkózottsága és egyben a terhesnek érzett népszerűség elhárítása is. Ebben bizonyára alkata, vezetői elhivatottság-tudata is szerepet játszott, de jórészt dualizmus korának új, megnehezült korszaka érlelte szinte már mosolytalan, az emberi kapcsolatokkal mit sem törődő államférfivá. Azzal nőtt a vezető politikai körök figurái fölé, hogy egyáltalán felismerte az 1867-es belpolitikai rendszert fenyegető veszélyeket. Felfigyelt az erősödő szocialista és demokratikus mozgalmakra, az osztrák és a magyar uralkodó körök növekvő ellentéteire, észrevette a Monarchia külpolitikai helyzetének megváltozását, gyengülését, a balkáni kis államok Monarchia-ellenes nemzeti mozgalmait. Látta a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldatlanságát, nyugtalanította a szabad gondolkodás térhódítása.

Ilyen körülmények között aggasztották a vezető politikai körök ellentétei és az egységüket bontó felekezeti viták. Ezeken azonban a nagyformátumú politikus sem tudott úrrá lenni.

Ferenc Ferdinánd és feleségének 1914. június 28-i meggyilkolása után a hadvezetés – a némettel egyetértésben – elérkezettnek látta az időt a Szerbia elleni leszámolásra. Tisza azonban kezdetben ellenezte a háborút. A merénylet idején Geszten tartózkodott. A hírre azonnal a fővárosba, majd Bécsbe utazott. Korábbi nyilatkozataihoz hasonlóan a sikeres háború előfeltételének az új, kedvezőbb balkáni konstelláció kialakítását tekintette. Máskülönben elkerülhetlenné válik a háború kiszélesedése, mindenekelőtt Oroszország távoltage a balkáni fegyveres konfliktustól. A román támadás lehetősége is aggasztotta. Nem esett tehát a trónörökös meggyilkolása nyomán keletkező érzelmek hatalmába, sőt ebből az örvényből akarta kiragadni a Monarchia hajóját, elsősorban az uralkodót. A július 7-i közös bécsi minisztertanácsi ülésen erélyes, de Szerbia részéről nem elfogadhatatlan feltételek rögzítését kívánta. Amikor azonban megbizonyosodott Vilmos császárnak a háború megindításáról vallott határozott felfogásáról, sőt, Ferenc József hasonló elhatározásáról is, válaszút elé került. Csatlakozhatott Ferenc József elhatározásához vagy lemondhatott a miniszterelnökségről. Az uralkodói felségjogok

ugyanis kiterjedtek a hadügy egész területére, így a hadüzenetre, a hadbalépésre és a békekötésre is. S miután Tisza mindenféle fenntartás nélkül vállalta a kiegyezés teljes rendszerét, s különben sem volt eleve idegen tőle Szerbia megrendszabályozásának igénye, a nagy délszláv állam létrehozásának megakadályozása, logikusnak tűnik, hogy a háborút vállalta annak valamennyi következményével együtt. A július 14-i közös minisztertanácson már feladta korábbi különvéleményét.

A háború kitörése után korábbi politikai mozgástere összeszűkült, pályáive megtört, személyisége a Monarchia hadvezetésének árnyékába került. S ha bírálta is annak egyes ballépéseit, vagy – saját hadászati javaslataival rukkolt elő – meghallgatásra is alig talált a zárt világú, bécsi felső tiszti vezetés körében.

1916. november 21-én, 68 évi uralkodás után, 86 éves korában elhunyt Ferenc József. A trónörökös, Károly Ferenc József 29 éves korában elfoglalhatta a trónt. A koronázásra 1916. december 30-án került sor. Hamarosan kitűnt, hogy Tisza hiú ábrándokat táplált, amikor IV. Károly feltétlen támogatásában reménykedett. Pártját, politikáját változatlanul legyőzhetetlennek tartotta. Az új uralkodó Tisza István iránti bizalma azonban nem mérhető Ferenc Józsefével. S miután a választójog ügyében nem találták meg a modus vivendit, Tisza 1917. június közepén távozásra kényszerült. Csak 1918. október 17-én ismerte be a parlamentben a háború elvesztését.

Életének végzetes utolsó napján, 1918. október 31-én feleségével, gyér házi személyzetével a Hermína úti Roheim-villában tartózkodott. A villa csendjét újra és újra katonai autók zaja szakította meg. Délután öt és fél hat között két vászon ponyvás katonai teherautó állt meg a Roheim villa közvetlen közelében. Az autókból kilépő fegyveresek oly gyorsan és szinte óramű pontossággal cselekedtek, hogy kizárhatjuk a véletlenszerűséget, vagyis a különböző fegyvernemek uniformisait viselő katonák nyilvánvalóan részletekbe menő, kidolgozott programmal érkeztek. Négyen csőre töltött fegyverrel a lakásba indultak. Majd eldördültek a lövések. Utolsó szavai ezek voltak: „Ennek így kellett történnie.” Az érkező orvos már csak a bekövetkezett halált állapította meg.

Tisza István életútjáról, pályájának megítéléséről holta után, sőt napjainkig is izznak a szenvedélyek, miközben a szélsőséges vélemények újra-újra napvilágot látnak. Jócskán akadnak ugyanis, akik nem hagyják magukat befolyásoltatni a tények által, s vagy piederasztálra emelik az egykori miniszterelnököt, vagy mindenben elmarasztalják. Joggal hihetjük, hogy alakjának újabb felvillantása oldja a gyakran csak öröklődő indulatokat.

Résumé

Ferenc Pölöskei: István Tisza, the Prime Minister

The time when István Tisza was consciously preparing for a political career was the era of a relative tranquility of his father's 15-year period at the Prime Minister's office. At that time it was possible to govern the country with decisions made jovially, with the greatest ease dismissing casual deals between two games of tarot in the club-life of the National Casino. In the thick of the social and ethnic conflicts having deepened by the turn of the century, in the shadow of the menace hanging over the country from the grand powers at all sides, it was, however, only possible to come off to a result by seeking to make a compromise in a precisely recorded and properly expressed way. This is what was better to behave the personality of István Tisza. In the midst of his consciousness of vocation and missionary zeal Tisza did not hunt for popularity. This was one of the reasons of the individual tribulations leading to his tragic death. At the beginning of the 20th century he failed in putting down parliamentary obstruction. Afterwards it was the World War-policy he always wanted to escape from yet stoutly assumed and took a stand for that made him unpopular up until his murder. His afterlife is also thrown about between the extremes of the judgement of historians: without any respect for facts and historical constraints, historians either adore him to the utmost, or have a mortal hatred of him. It is high time to give an unbiased evaluation of his real place and role in the history of the Hungarians as well as of the dualist state of Austria-Hungary.

L. Nagy Zsuzsa

A polgári demokraták és Tisza István

A 19-20. század fordulóján az a feladat állt a magyar társadalom és a politika előtt, hogy választ adjon az ipari forradalom és az 1867-es kiegyezés nyomán bekövetkezett, az élet minden területére kihatott változásokra. A hagyományostól eltérő új gazdasági és társadalmi szerkezet következtében változott a gondolkodásmód, az értékrend, az életmód. A fiatalabb generációk, az értelmiség, a társadalmi élet „újonnan jöttjei” nemcsak átélői, de sürgetői, előmozdítói is voltak e folyamatnak. Kezdetben e törekvés mögött még nem állt politikai vagy módszerbeli irányultság, elkötelezettség. Ez volt az oka, hogy egy olyan új szervezetben, mint a Társadalomtudományi Társaság, egy olyan új folyóirat kiadásában, amelyet Huszadik Századnak neveztek el, még mindenki együtt lehetett, aki úgy gondolta, hogy az új század kezdete új kihívásokat támaszt s azokra a régi módon és régi módszerekkel már nem lehet válaszolni. De a másik oldalon, az idősebbek, a gyakorló politikusok között is voltak, akik az előre haladást illetően sokat vártak az iparosodástól, a városiasodástól, annak hatásától, egészében véve az új századtól. Közéjük tartozott Tisza István.

A 20. sz. legelején a változásokhoz fűzött remények még képesek voltak eltakarni azokat a lényeges különbségeket, ekkor még csak lappangó ellentéteteket, amelyek abból fakadtak, hogy a különböző csoportok másként ítélték meg, mit és hogyan, milyen eszközökkel kell elérni, megvalósítani. Ez az oka, hogy Jászi Oszkár 1901-ben a Huszadik Században még inkább dicsérte, semmint bírálta Tiszát, hiszen ő is az iparosodás és városiasodás támogatója volt. Állam-filozófusi mivoltát tárgyalva leszögezte: „Mi a Tisza István gróf politikai pályáját mindig tisztelettel és rokonszenvvel szemléltük. Az ő politikájának két alappontja van, a protestantizmus és az industrializmus. Mindkettő jelentőségét alig lehet elég nagyra becsülni közéletünkben. A protestantizmus a vallás és a szabad eszmék kompromisszumát jelenti, amelyben kétségtelenül megvan a hajlandóság a haladásra s az okos engedékenységre az állam és a társadalom érdekeivel szemben, igen gyakran a saját maga rovására. Az industrializmus pedig sokkal több, mint egyszerű közgazdasági kérdés. Az industrializmus megerősödése és uralomra jutása a felvilá-

gosult és demokrata haladás, a polgári társadalom megteremtésének létfeltétele.” E sorok olvastán az az érzés támad, mintha Jászi Tisza protestantizmusára apellálva kívánta volna szuggerálni, hogy neki a változásokat, a reformokat kellene támogatnia. 1903-ban Ady Endre is úgy írt, hogy Tisza a jövőendő embere, benne van a „megváltás”.

Mind e megnyilatkozások mögött nemcsak remények álltak, amelyeket akkor még Tisza nem rombolt szét, hanem az is, hogy benne a liberális rendszert kiépítő - stabilizáló Tisza Kálmán fiát látták. Jól érzékelték azonban, hogy az apa liberális eszméit és kompromisszum készségét, ha úgy tetszik, bizonyos értelmű politikai lágyágát, a fiúban más vonások váltották fel: merevség, mondhatni, konokság, nemcsak mély református hitében, politikai nézeteiben, a konzervativizmus egész értékrendjében, akár az előítéletességig. Semmi jelét nem adta, hogy a politikusokra oly jellemző tulajdonság, a népszerűség keresése, a legkisebb mértékben is sajátja lett volna. E helyett inkább elzárkózó gögősség, ridegség vette körül. Tisza Istvánról és idejéről Mikszáth Kálmán már nem írhatott volna kedéllyel átszőtt beszámolókat, mint tette azt az atya korszakáról.

A polgári és kispolgári demokratáknak valamint Tiszának elkerülhetetlenül szembe kellett kerülniük egymással, eltérő értékrendjük és amiatt, hogy mást-mást reméltek elérhetni a modernizáció révén, és egészen más eszközöket kívántak alkalmazni annak érdekében. A polgári demokraták a latifundiumok, ezzel együtt az arisztokrata gazdasági, politikai hatalom megtörését, újfajta agrárszerkezetet, ezzel együtt új parasztságot, a tőkés – polgári elemek nagyobb szerephez juttatását, az állampolgári és politikai jogok kiterjesztését kívánták. Amikor – nézetem szerint – eltűnt az ország viszonyainak feudális jellegét, ezt főként azért tették, hogy indokolják, mennyire nagy szükség van a 20. században egy nyugat-európai típusú polgári társadalom megteremtésére. Világosan látták s e tekintetben az európai szellemi áramlatoktól is ösztönzést kaptak, hogy a 19. századi liberalizmus már nem ad választ a változott viszonyok problémáira, hogy a liberalizmusnak „tovább kell fejlődnie”, hogy a liberalizmusnak demokráciává kell változnia.

Tisza egészen másként gondolkozott. Életcéljának a dualista rendszer, a történeti Magyarország helyének, szerepének megőrzését tekintette. Ő – szemben a demokratikus ellenzékkel – nem változtatni, hanem megőrizni, megtartani akart, mégha így a gazdaság, a társadalom, a politika feudális elemeit konzerválják is. Bár apjánál jóval dinamikusabb, erőszakosabb egyéniség volt, végső fokon úgy tűnik, annak politikai elvét követte, a „non movere”-t, mert minden változástól és változtatástól az általa megőrzendőnek véltet féltette.

A dualista kormányzat polgári valamint munkás/szociáldemokrata ellenzéke kizárólag alkotmányos eszközökkel akarta elérni célját, hitét a parlamentarizmusban még semmi sem rendítette meg. Úgy vélte, ha a parlament összetétele megvál-

tozik és demokratikusabbá válik, akkor ez lehetséges. Ezért vált elsőrendű követelménnyé a választójog kiszélesítése, amit az is indokolt, hogy az ipari munkások zöme, de még a városi kispolgárság egy része sem bírt választójoggal. Igazán demokratikusnak, korszerűnek azt tartották volna, ha törvénybe iktatják az általános és titkos választójogot. A választójog szerényebb reformja is megbonthatta volna a megmerevedett hatalmi-politikai viszonyokat. Ezért tudtak Választójogi Blokkba tömörülni a Szociáldemokrata párt, a Jászi vezette radikálisok, Vázsonyi kispolgári pártja és Károlyi Mihály pártja, bár sok tekintetben különböztek egymástól.

Tisza nemcsak az általános titkos választójog bevezetését tekintette lehetetlennek, amit még magyarázhatnánk, de a jogosultak körének szerény kiszélesítését is konok merevséggel utasította el. Ő, aki a 20. század elejének kétségtelenül legnagyobb szabású politikusa volt, e tekintetben is súlyos hibát vétett. Még akkor sem látta át u.i. e reform jelentőségét, amikor pedig engedékenyebb politikával nagy mértékben gyengíthette volna ellenzékének erejét és egységét. A válság közepette s az összeomlás küszöbén, 1917 nyarán, a Választójogi Blokk városi gyűlésére az volt a válasza, meg kell akadályozni, hogy „a Vázsonyi Vilmosok” döntsenek Magyarország sorsáról. Ilyen veszély egyáltalán nem fenyegetett, Vázsonyi pártjának az országgyűlésben nem, legfeljebb a főváros közgyűlésében volt befolyása. De nem hajolt meg IV. Károly előtt sem: 1917-ben inkább lemondott, semmint hogy ő terjesszen elő reformokat a választójogra, a szociálpolitikára vonatkozóan. Hatvány Lajos elemzése jól mutat rá arra, hogy Tisza István negációja nem a Mikszáth Kálmán által megrajzolt gentry szűklátókörűségéből fakadt. Tisza István esetében egy modern értelemben vett konzervatív merevségről volt szó, amely olyan modern törekvésekkel szállt szembe, amelyek meggyőződése szerint nem a megtartást, hanem a bomlást, a szétesést eredményezték volna.

A polgári reformerek és a Tisza közötti ütközésnek 1903-1905 körül kellett bekövetkeznie, ekkortól változott meg a demokraták véleménye Tiszáról. 1903-ban Tisza István lett a miniszterelnök, 1905-ben kiéleződött a válság Bécs és Budapest között, a társadalom megoldást követelő problémái tömegmozgalmakban törtek felszínre, fellángoltak a függetlenségi törekvések Béccsel szemben, s nagyok voltak a remények a reformok, mindenekelőtt a választójog tekintetében. A kérdés, hogyan kell reagálni minderre, szétszakította a Társadalomtudományi Társaságot, a Huszadik Század szerkesztőségét. A mérsékelték, a konzervatív liberálisok kiszorultak illetve kiváltak a vezetésből, a két szervezet a Jászi Oszkár vezette radikális demokraták irányítása alá került. A demokraták Tisza-képéből a megértés és méltánylás minden eleme eltűnt, mivel Tisza nem reformokkal, hanem a régihez ragaszkodó erőszakkal felelt a válság kihívására.

Arról a Tiszáról, akiben kezdetben „a liberalizmus bajnoká”-t látták, Jászi 1906-ban már azt írta: „Ma Magyarországon csakis Tisza István politikai hulláján át

vezet előre a demokrácia útja.” Mert, mint 1910-ben Tiszához intézett nyílt levelében leszögezte: „Csakis a magyar agrárfeudalizmus romjain épülhet fel a magyar iparos állam, a magyar polgár állam, a magyar jogállam.” A „vad geszti bolond” azonban, ahogyan ekkor már Ady nevezte Tiszát, éppen e romokat védelmezte.

Tisza István nem véletlenül, hanem habitusa, politikája és tevékenysége miatt lett a konzervativizmus, a megmerevedett dualista berendezkedés szimbóluma, ő testesítette meg mindazt, amiben a polgári társadalom kiépülésének akadályát és akadályozóját látták. Aligha tagadható, hogy egyénisége és elvei révén ritka képessége volt arra, hogy személye iránt indulatokat támasszon, hogy könnyebb volt gyűlölni őt, mintsem szeretni.

A polgári demokraták számbeli aránya a polgári, értelmiségi rétegek között viszonylag szerény volt, hatásuk azonban ezt jócskán meghaladta. A kortársak s az utókor egy része máig szívesen kicsinyíti, szívesen marginalizálja ezt a hatást. Nem így Tisza. Ő tisztában volt azzal, hogy amikor az értelmiség, a polgárság jelentős részének világlátása, ízlésvilága változóban van, mint volt a századfordulón, s amikor ezt a nyugat-európai kulturáramlatok is támogatják, nemcsak a politikai életben, a politikai eszmék terén, hanem a szellemi, művészeti életben megjelenő új is ellene hat az ő értékrendjének és célkitűzésének. Ezért szükségesnek ítélte az általa veszedelmes, dezintegráló, Nyugatról jött „beteg irányzatok” befolyásának kivédését, hatásuk semlegesítését. Annál inkább, mivel az 1905/6-os válságot követően a politikai viszonyok korábbi stabilitásukat nem nyerték vissza, noha a tizes évek derekáig senki sem gondolta, hogy az egész dualista rendszer léte veszélybe kerülhet. Tiszának azt kellett tapasztalnia, „a veszedelmes irányzatok” az irodalomban, a művészetekben is teret nyertek. A „bomlás virágait” látta Ady költészetében, de a képzőművészet új irányjaiban szintén. Nem irodalmi, művészeti ízlése miatt utasította el mélyeséges megvetéssel, sőt, mondhatni, undorral az irodalom, a képzőművészet új alkotásait, hiszen a művészeti értéket akkor is el lehet ismerni, ha azokkal azonosulni nem tudunk. Ugyanaz a meggyökeresedett konzervativizmus, a hagyományoshoz való merev kötődése vezérelte, mint ami a politika terén. Így aztán, bár figyelemmel kísérte a művészeti életet, véleménye lesújtó volt róla. 1911-ben pl. megtekintette Rippl Rónai József kiállítását, amelyen a csodálatos Majális is szerepelt. Ezt követően kijelentette, úgy érezte, a látványtól - bocsánat az idézetért - „elhányja magát”.

A mód s az eszköz, amelyet az általa károsnak ítélt befolyás ellensúlyozására választott, Tisza karakteréből és a korszellemből egyaránt következett. A nagyon kemény kezű Tisza, aki sztrájkoló munkások, nemzetiségi szervezkedések ellen nem habozott igénybe venni az erőszak eszközeit sem, ilyesmire most nem gondolt. De a dualista rendszer liberalizmusa, amely egyébként Tiszától sem volt teljesen idegen, lehetetlenné tette, hogy magyar értelmiségi szervezetek, folyóiratok ellen már ekkor olyan durva erőszakot alkalmazzanak, mint majd az első világháború idején, a tizes

évek második felében, hogy a két háború közötti, majd a második világháború utáni évtizedek megtorló intézkedéseiről, pereiről ne is szóljak.

Tisza szokásos pöstyénfürdői nyaralása idején, kellemes sétáik során, közeli barátjával, Herczeg Ferenczel beszélgetve formálta meg egy új folyóirat indításának gondolatát. Ez lett a Magyar Figyelő, amelynek első száma 1911-ben jelent meg. A szerkesztőbizottság elnöke Tisza lett, a szerkesztői tisztet Herczeg Ferenc látta el. Tisza szándékát – visszaemlékezésében – minden köntörfalazás nélkül idézi fel Herczeg: a folyóirat célja az volt, hogy „támadó hadjáratot indítson a politikai radikalizmus, a világpolgári gondolkodás, a történelmi materializmus, az amorális irodalom, a művészeti dekadencia ellen.” És tovább: „Az ellenséges fronton /már e kifejezés is sokat mondó/ főleg a Huszadik Század körül csoportosuló polgári radikálisoknak szólt a támadásunk.” „A Magyar Figyelőt – summázta Herczeg – mi a készülő forradalom ellen alapítottuk.” Bár a folyóirat ötlete Tiszáé volt, célját, feladatát is ő jelölte ki, mégis tartott attól, hogy „a Magyar Figyelő polémiáival bizonyos súlyt ad egyébként jelentéktelen embereknek.” Annyira azonban mégsem tartotta őket jelentékteleneknek, hogy ne látta volna szükségesnek a szembeszállást velük.

A Magyar Figyelő kapcsán lehetetlen nem gondolni egy későbbi, de sokban ehhez hasonlatos lapindításra, a Magyar Szemlé-re, amelyik Bethlen István és Szekfű Gyula műveként már nem a polgári radikálisokkal, hanem az ugyancsak reformokat, változtatásokat kívánó mérsékeltekkel, konzervatív liberálisokkal, népiekkel vitázott.

A polgári demokraták és Tisza közötti kibékíthetetlen ellentétek nem zárták ki, hogy egyes pontokon érintkezzen felfogásuk, vagy aggodalmuk. Ilyen volt az, hogy elítélték a jobboldali szélsőségeket, amelyek a századfordulón a politikai antiszemitizmus formájában is jelentkeztek, hogy szemben álltak az „ultramontán katolicizmussal”, amely ugyancsak ekkor bontogatta szárnyait. Rajtuk kívül alig voltak a politikai elitben, a politizáló polgári rétegekben, akik átlátták a nemzetiségi kérdés, a magyarok és a nem magyarok együttélésének problematikáját, azt, hogy a növekvő feszültségek késleltetett bomba szerepét játsszák.

Ha jól meggondoljuk, mind Jásziék, mind Tisza, a területi integritás megőrzésének alapján álltak, s jól látták, hogy ezt elsősorban Erdély, Románia felől fenyegeti veszedelem. És ebben talán nemcsak helyes helyzetelemzés játszott szerepet, hanem az is, hogy realitásérzéküket a Partiumhoz, Erdélyhez fűződő személyes kapcsolataik is motiválták. Ennek ellenére mégis áthidalhatatlan ellentét feszült közöttük és törekvéseik között.

Jásziék úgy gondolták megőrizhetni a történelmi Magyarország épségét, ha a birodalom demokratikus berendezkedésű államok szövetségévé alakul át, ha létrejön egy Dunai Egyesült Államok, egy dunai konföderáció. Tiszától azonban mély-

ségesen idegen volt minden ilyen koncepció, Erdély megtartásának reményében sem volt képes vagy hajlandó mérlegelni ilyen vagy hasonló megoldást. Azt és úgy kívánta megtartani, ami és ahogyan volt. Az adott erőviszonyok között mindkét elgondolás tökéletesen irreális volt. Bennünket nem is ezért érdekel, hanem azért, mert a szemben álló felek gondolatvilágát és gyökeres különbségét világítja meg.

Tiszának Erdéllyel kapcsolatos reális aggodalmai magyarázzák álláspontjának alakulását 1914-ben, a Szerbia elleni háború megindításával kapcsolatban. Ez utalja a legendák birodalmába azokat a nézeteket, amelyek Tiszát a béke hívének, a háború ellenzőjének tüntetik fel. Tisza reálpolitikus volt, aki jól tudta, hogy háborúba lépni Szerbia ellen úgy, hogy a Monarchia nem tudja maga mögött Romániát, szinte egyenértékű Erdély majdani elvesztésével. Ez és nem valamiféle sajátos békepartiság vezérelte, amikor kezdetben ellenezte egy hadüzenet jellegű jegyzék elküldését. Július 14-én azonban, berlini, bécsi és budapesti nyomásra mégis teljesen megváltoztatta véleményét, ő is igent mondott. Saját, mély meggyőződésen alapult felfogását kellett megtagadnia, s ezzel az „igen”-nel önmagát tette meg a háború jelképévé. A kortársak – mit sem törődve azzal, hogy az utókor milyen mentségeket talál majd számára -, a négy éves háborút megszenvedett katonák, hadifoglyok, benne látták a háború párti politika képviselőjét, szenvedéseik előidézőjét.

A történészek jól tudják, hogy válságos időkben, nemzeti katasztrófák idején a rendszerellenes tömegelégedetlenségnek valamely személyben kell megtestesülnie, a felhalmozott indulatoknak nem egy megfoghatatlan hatalom, hanem valamely személy ellen kell kirobbaniuk. Ez történt 1918. október 31-én is, a polgári demokratikus forradalom budapesti győzelmének napján, amikor Tisza István életét veszítette.

Böhm Vilmos nem túlzott, amikor azt írta, hogy az idők folyamán Tisza „Magyarország leggyűlöltebb embere”, „a háború legkonokabb védelmezője” lett. Ez volt az oka, hogy „a disztingválni nem tudó népharag” úgy számolt le vele, mintha a rendszerrel tette volna. Jászi Oszkár, akitől minden távolabb állt, mint annak elfogadása, hogy az erőszakot a politika eszközeként alkalmazzák, mégis úgy látta, „Tisza Istvánnak épp úgy meg kellett halnia 1918 októberében, mint ahogy 1919 augusztusában Kun Béla semmiképpen sem kerülhette volna el sorsát”, ha Budapesten marad.

Ha Jászit és Tiszát kellene összevetnem, amire nem vállalkozom, mert az külön tanulmány tárgya, mindenesetre azt mondanám, hogy két mély meggyőződésen alapuló elvek által vezérelt férfiről volt szó, akik nézeteikhez következetesen ragaszkodtak. A két férfi és a két koncepció úgy jelenhet meg előttünk, mint egy folyó két partja, amelyet azonban híd nem köt össze. Tisza mereven konzervatív törekvése csakúgy irreális volt, mint Jászinak az új európai szellemet előrevetítő programja, amelynek elfogadására még éretlenek voltak a viszonyok. Ennek árát az ország és a térség is drágán fizette meg.

Résumé

Zsuzsa L. Nagy: Civic Democrats and István Tisza

The survival of the dualist state of Austria-Hungary was a question of vital importance for the Hungarians at the beginning of the 20th century. This was in the same way shared by István Tisza declaring conservative liberalist views as the Civic Democrats arguing for a civic transformation, led by Oszkár Jászi. The latter, together with Oszkár Jászi founded great hopes on Tisza keeping to a liberal political practice. The ever deepening social crisis in Hungary which the political and historical answer the political elite was striving to find for, however, fatally confronted Tisza adhering to conservative national liberalism and the Civic Democrats striving for a radical democratic social change. The papers proposes to follow this process.

Imre László

**Tisza Istvánról, Ady Endréről, az irodalomról,
leginkább azonban arról, ami e kérdéskört aktuálissá teszi**

Arra a kérdésre, hogy szükség van-e Tisza-revizióra, csakis igennel lehet válaszolni, s nem is elsősorban csak azért, mert egyoldalúan negatív beállításhoz, a vulgármarxista Tisza-képhez semmi okunk ragaszkodni, s nem is pusztán azért, mert az 1920-as, 1930-as éveknek a Tisza méltatlan halála és az akkori politikai helyzet által indokolt kultuszához sem tanácsos mechanikusan visszatérni, hanem azért is, mert az eltelt csaknem egy évszázad, a XX. század utolsó negyedének történései meg kiváltképp „megváltoztatják” a múltat. Amit hosszan (politikai számítás és sunyiság nélkül is) egyértelműen pozitívnak deklaráltak, azt az utóbbi évtizedek után lehetetlen már ugyanúgy látni: a posztmodern kor egyik axiómája, hogy a felvilágosodástól továbböröklődő haladás-koncepció és forradalom-kultusz változatlan formában tarthatatlan immár. Magyarán: Tisza István kortársi ellenfeleinek és későbbi pocskondiázóinak tételeit hosszú távon nem igazolta az idő.

Ennek megfelelően az aktuálpolitikai meghatározottságú Tisza-képtől nem nehéz megválni, más a helyzet azonban Tisza és az irodalom viszonyát illetően. Hiszen az egykori Galilei-körösök (köztük Rákosi Mátyás) álláspontjától, vagy a későbbi Károlyi Mihály kultusztól talán nem is olyan nehéz megszabadulni, de Tiszának az a felfogása (igaz, magánkörben hangzott el, de Tisza nem riadt volna vissza attól, hogy ennek lényegét nyíltan is vállalja), mely szerint „Ady és a *Nyugat* levéltetvek a magyar kultúra pálmafáján”, aligha fogadható el, s az 1920-as évektől nem is igen tudunk számottevő politikai vagy kulturális irányzatot, amely ezt a nézetet tarthatónak, vagy akár csak menthetőnek vélte volna. Nemcsak a népi írók és az urbánusok, tehát mindenki, az egész magyar irodalom, hanem a katolikus (Sík Sándor) és a református (Makkai Sándor) egyház kiválóságai is visszautasították ezt.

Mondható erre, persze, hogy politikusok irodalmi, művészeti nézeteivel nem érdemes (és nem is nagyon szoktak) foglalkozni, mint ahogy a költők politikai nyilatkozatait nem szabad tulságosan komolyan venni. Ezra Pound, a XX. század

talán legnagyobb amerikai költője például rajongott a fasizmusért, s Petőfi Sándornak Széchenyire vonatkozó lesújtó véleményével sem érdemes sokat foglalkozni. (Mint ahogy a XX. század azt is bebizonyította, hogy nem a királyság intézménye a legádázabb ellenfele az emberiség boldogulásának.) Mindezek alapján a Tisza-Ady viszony sem érdemelne sok szót, hiszen ha Tisza-Ady-fóbiája tájékozatlanságon és „zsigeri” ellenszenven alapult, ugyanez elmondható Ady Tisza-fóbiájáról is, sajnálatos hozzá nem értések és elfogultságok, az ezekből származó szitkozódások pedig aligha érdemlik ki az utókor figyelmét.

Maguknak a tényeknek az előadásában egyébként Hegedüs Loránt, Tisza bizalmasa (aki aztán könyvet írt *Ady és Tisza* címmel), valamint Király István akadémikus, Ady marxista monográfusa nagyjából egyetért. Az értelmezésben, persze már eltérnek: Hegedüs Loránt úgy vélik, hogy Ady azért kapott sírógörcsöt, s hátralévő heteit meghatározó sokkot Tisza vlaóban galád meggyilkolásának hírére, mert voltaképpen olyasfajta gyűlölet-szeretet fűzte hozzá, melybe belefért még az is, hogy a vesztes Magyarország érdekeinek egyetlen eredményes védőjét látta benne, Király István szerint viszont Adyt elsősorban a forradalom bemocskolása izgatta fel végletesen. Abban azonban egyetértenek, hogy Tiszának olyan mértékben eszményképe volt a kálvinista, puritán, nemzetcentrikus Arany János, hogy még az illedelmes szerelmi költészetet is ellenszenvvel nézte (pl. a Goethéét). Beethovent még szerette, Wagnert már nem. Vonzódott a cigányzenéhez, a magyar nótákhoz, a realista valóságábrázoló festészetéhez. Herczeg Ferenc volt a legjobb barátja az írók közül. A bomló, amorális francia társadalom mindenféle fertőző termékének tartotta a dekadens életérzést és az érthetetlen szimbolizmust. (Ez elterjedt nézet volt a korabeli Európában a poroszok franciák feletti győzelme, s a vilmosi Németország diadalmasnak tűző fejlődése miatt.) Az a Tisza, aki az irodalmat egyoldalúan világnézeti, erkölcsi alapon ítélte meg (tehát szinte kizárólag nevelő hatást várt tőle, mint később a szocialista irodalomkoncepció), szükségképpen nem tarthatta nagyra a vérbajos és alkoholista Adyt, akinek megnyilatkozásai zsúfolva voltak a zseni gőg és a baloldali politikai demagógia jegyeivel. Tiszának, természetesen, joga volt így vélekedni. Az viszont már nem volt szerencsés a részéről, hogy tollat ragadott, hiszen tisztában kellett lennie azzal, hogy a tekintélyelvű magyar közélet ezt kormánydöntésnek, de legalábbis nemzeti akaratnak fogja tekinteni. Még kirívóbb, hogy Tisza még azt a Horváth Jánost is megtámadta, aki (a XX. század legnagyobb magyar irodalomtörténésze ekkor még fiatal tanár volt) ugyan pontosan olyan elítélően nevezte nemzetietlen, nihilista erők bábjának Adyt, mint Tisza, de költői nagyságban Vörösmarty mellé állította. Tisza tehát nem egyszerűen nem volt képes a művészi értékek felismerésére (ehhez szükséges érzéket vagy szakértelmet nem is kérhetünk számon rajta), hanem a hozzáértő, művészi értékre ügyelő, elfogultságmentes véleménynyilvánítást is elmarasztalta.

Ady álláspontja nem írható le egyszerűen azzal, hogy feudalizmusellenessége jegyében támadta a sok tekintetben rendi gondolkodású, konzervatív Tisza Istvánt például a választójogi törvény dolgában. Hiszen nyilvánvaló volt, hogy nem merőben haladás és reakció összecsapása ez egy olyan országban, amelyben a lakosságnak csaknem fele nem magyar anyanyelvű. Tisza valójában messzebb látott, mint ellenzéke, a 48-asok, az ország feldarabolását elkerülendő próbálta a jövőbe átmenekíteni az integer Magyarországot, meglehet sok esetben a ma felől nézve is nagyon támadható érveléssel és módszerekkel. De kan Báthory Erzsébetté, csóvás geszti bolonddá csak az a düh növeszthette Ady szemében, amelyet számtalan személyes indulat motivált. (Többek között az elszegényedő, valamikor állítólag előkelő Ady leszármazottjában az újonnan felkapaszkodó, udvarhű, frissen meggazdagodott Tiszák iránti ellenszenv nem éppenséggel plebejus indulata.)

Ismeretes, hogy kezdetben Ady (akárcsak Jászi) sokra tartotta Tisza liberalizmusát, a klerikálisokkal, a sovínisztákkal, az antiszemitákkal szembeni határozott fellépését. (S tegyük hozzá: Tisza ilyesfajta liberalizmusából halála percéig semmit nem engedett.) Abban már megoszlanak a vélemények, hogy Ady ellenszenvé mikor és mitől nőtt meg iránta. Tudomásunk szerint egyetlen személyes találkozásuk alkalmával (a költő ösztöndíj-kérelemmel fordult hozzá) Tisza kedves volt hozzá (Ady egy levelében írja ezt), bár ösztöndíjat nem adott. Tisza is úgy nyilatkozott e találkozásról utóbb, hogy az elutasításban semmiféle személyes elem nem motiválta, bár emlékezett rá, hogy nagyváradi ujságíró korában Ady sokat szidta a Tiszákat. Hogy az Adyt pártfogoló, ma azt mondanánk: szponzoráló polgári radikális és szociáldemokrata körök mennyiben hangolták Tisza ellen, nehéz volna megmondani.

Tisza és Ady konfliktusának azonban nem volna igazából tulságosan nagy súlya az utókor számára. Hiszen azon sem elmélkednek konferenciák, hogy Petőfi miért beszélt olyan megvetően minden idők legnagyobb magyar kormányáról, a Batthyany-kormányról. Jól tudjuk a választ: egyoldalú felfogása folytán tévedett. És Csokonai megbízhatatlanságát, bohémságát, veszélyesnek ítélni világnézeti és politikai kalandjait miért nem tolerálta jobban a Debreceni Kollégium? A választ ez esetben is tudjuk: megfelelő nagyvonalúság hiányában. Ady és Tisza szembekerüléséért is a kölcsönös nagyvonalúság hiánya és az egymásnak feszülő egyoldalúságokból eredő tévedések okolhatók. Csakhogy az Ady-Tisza ügy annyiban más és több Csokonai és Petőfi idézett konfliktusainál, amennyiben hosszan továbbélő, s egyesek részéről gondosan tovább szított ál-ellentétek, vagy legalábbis nem szükségszerű szakítások forrása lett. Mert máig ható, komolyan veendő, tragikus tanulságai vannak Tisza és az irodalom viszonyának. Ezek közül most hármat veszünk sorra.

1. Újra és újra érdemes felidézni, sőt az utókor emlékezetébe vésni azt, hogy a legtisztább szándékú nemzeti konzervativizmusnak is lehetnek önvészélyes reflexei. A protestáns puritánságot, a nemzeti kötelességteljesítés parancsát konstruktívnek és megtartónak kell hinnünk, ha a finneket vesszük példának. Ha azonban ez egy más temperamentumú nép, mint a magyar, esetében nem párosul megfelelő tapintattal és rugalmassággal, az ellenkező álláspontot is megérteni kívánó empátiával, olyan hibás szembeállításokhoz vezethet, mint Tisza esetében. Kivételes államférfiúi és erkölcsi formátuma ellenére is alkalmat adott arra, hogy az Adyékkel való konfrontáció ürügy lehessen a nemzeti és a keresztény eszmerendszer lejáratására. Tegnap és ma és holnap is megszívlelendő: ha nem tanúsítunk kellően segítőkész figyelmet az újabb és újabb nemzedékek miénktől eltérő alkati jegyei, nemzetközi kapcsolódási háttére iránt, a legnemesebb szándékok is oly elidegenítően hatnak, hogy az általunk gyanúsnak, netán veszélyesnek ítélt elvek oldalára taszítjuk át az utánunk jövőket. Ha Tisza pozitív meggyőződése kevesebb merevséggel párosul, akkor ellenfelei, s mindazok, akik hosszú távon nem tulságosan dicsteljes szerepet játszottak a magyar történelemben, nem kerültek volna abba a kényelmes pozícióba, hogy a századelő legnagyobbjai (Ady, Babits, Kodály) révén lehessen szembefordítani vele a közvéleményt.

2. Tisza (s a vele többé-kevésbé egyetértő századfordulós népnemzetiek, az ekkor már aggastyán Gyulától Vargha Gyuláig) azt nem értették meg, hogy nem lehet annyira (esetleg hosszú távon valóban időtálló) igazuk, hogy ez elhomályosítsa előlük: minden új nemzedék új igazságokra vágyik, egyik sem érheti be az előttük járók, az idősebbek igéinek ismételtetésével. (Hogy Tiszát nemzedéki idegenkedés is befolyásolta, arra jól példa, hogy az írásaiban sok tekintetben frivol, Babits szerint is „léha”, a nemzeti elhívatottsággal keveset törődő Mikszáthot, apja barátját, sosem támadta.) Tiszának csak az apja, s a maga pályáján kellett volna tárgyilagosan végigtekintenie, s már felismerhette volna a nemzedékváltások dialektikáját. Úgy tudjuk ugyanis, hogy az emigrációból visszatérő gróf Teleki László egyáltalán nem tartja aktuálisnak Kossuth koncepcióját. Maga Tisza István sem változatlan formában vitte tovább apjának, Tisza Kálmánnak vonalát. (A Vilmos császári Németország hatására keményebb kezű lett apjánál.) De már az utánajövők ötle eltérő felfogása (nemcsak művészet-felfogása) iránt kevés megértés tanusított. Ezzel ezután olyan előnyös helyzetbe hozta vitapartnereit (lényegében a XX. század végéig), amiről azok nem is álmodhattak volna az ő ilyesfajta rugalmatlansága nélkül. (És itt nemcsak az ún. baloldali politikusokra és történelemértelmezőkre gondolok, hanem Szekfű Gyulától Németh Lászlóig, Bibóig sokmondenkire, akik mind elmarasztalták.)

3. Intő példa ez a konfliktus mindazok számára, akik elfeledkeznek arról, hogy az irodalmi fejlődésnek alapeleme a sokszínűség. Nem egység, hanem sokféleség

az, ami megtermékenyíti a művészeteket. Nemcsak elvileg helytelen, sőt abszurd, mert kivihetetlen kívánság az, amelynek értelmében egy ponton (teszem azt, Arany János szellemében) meg kellene merevíteni az irodalmat, hanem kártékony is. Első pillantásra ellenszenves, érthetetlen, taszító emberi gesztusokkal társuló művészi törekvések gáncsolása hatalmi pozícióból mindig ezek életképességét növelte. Különben is: ha még valóban felfoghatatlan is a kortársak számára valamely új irányzat, utóbb olyan fejleményei támadhatnak, amelyek utóbb jelentékeny mértékben járulnak hozzá az egyetemes művészet gazdagodásához.

Befejezésül: talán nem akkor élünk helyesen az alkalommal, ha patikamérlegben kimérjük: Tisza István és az új magyar irodalom vitájában ki, mikor, mekkora baklövést követett el, hanem ha annyiban tanulunk mindebből, hogy lehetőleg ne kerüljenek szembe egymással nemzeti alapértékeket képviselő nagyságok. S ha már mindenképpen szembekerülnek (ami olykor elkerülhetetlen), ebből ne pusztító vádaskodás, hanem értékgyarapodás származzék. Egy Tisza-monográfiát olvasva kivételes, néha szinte légritka szférába, magasságba emelő élményben részesülünk, végigkövetve politikai pályájának páratlan szellemi és erkölcsi megpróbáltatásait. Ady és a „modernek” művészete egy másfajta katarzisban részesített. Mindennek révén át kellene élni kockáztatás, hűség, vállalkozás, vereség, erőösszpontosítás, mérlegelés, rettegés és mégis bizakodás nem mindennapi perceit, a közösségi-nemzeti erőfeszítések határhelyzeteit és csúcsteljesítményeit (ilyen a Tiszáé, ilyen az Adyé) ahhoz, hogy a nemzet jövőjét nagyobb biztonsággal, érzékenyebb lelkiismerettel, tisztultabb szemlélettel, önkritikusabb veszélyérzettel és szerénységgel formálhassuk.

Nem az egykori ellenfelek közötti utólagos igazságosztás a feladat tehát, nem is a Tiszát ért sok sérelmes minősítés után most egyoldalú és igazolhatatlan felmagasztalása, hanem az egykori dilemmák olyan hiteles, drámai és őszinte feldolgozása, mely nem ki nem érdemelt bírói székbe ülteti az utókort, hanem óvatosságra és fokozott felelősségérzetre tanítja.

Résumé

László Imre: On István Tisza, on Endre Ady, on literature, but above all on what makes this field a current issue

It is well-known that the relationship of Endre Ady and István Tisza was not harmonical. Their antagonism almost full of hatred against the person of each other came to such a point that Tisza, in private company went so far as to pronounce that "Ady and the *Nyugat* [periodical] are lice on the palm tree of Hungarian culture"; still Ady, also in his verse and prose writings called Tisza "the fool of Geszt [family mansion of the Tisza]", or, a "rag", "as a lord, as Hungarian, all the same". It was such a critical period for the country and the nation when all the manifestations of the poet and the politician were filled with this implacable hatred against one another that led mercilessly and ineluctably to World War I and the Peace Treaty of Trianon. It is obvious that both sides were fired by an antagonistic animosity. Its reason must be that both persons were un- or disinformed of one another's purposes, actions and desires, which both of them misinterpreted. One is not only to come to a conclusion concerning the past from this so far irresolvable antagonism but also in regard to the future one should acquire the mutual necessity to take one another's opinion into consideration both in the sphere of intellect and ideology.

Püski Levente

Tisza István és a magyar arisztokrácia

A kiegyezés utáni magyar politikai élet egyik legfontosabb jellemzője az arisztokrácia magas részvételi aránya. A korszak 15 miniszterelnöke közül 9, 111 miniszteréből 38 volt az arisztokrata. „A Monarchia diplomácia testületében a magyarországiaknak majd 2/3-as is közülük került ki. De a főispánok között is magas - 1/3-os volt az arányuk.”¹ A törvényhozásban a képviselőház tagjainak 8-16 %-át, a főrendiháznak pedig 72-76 %-át adták. A felsorolt adatok elsősorban annak függvényében érdekesek, hogy létszámát tekintve viszonylag kis rétegről van szó: a XX. század elején közel 600 család, ill. nemzetség. Önmagában persze a magas részvételi arány nem döntő, ám az arisztokraták minden más társadalmi rétegnél jobban függetleníthették magukat - politikai karrier, egzisztenciális helyzet tekintetében - az államtól, ráadásul a hivatalos fórumok mellett más elsősorban informális hatalommal bíró intézmények is voltak, mindenekelőtt a Nemzeti Casinó. A mondottakból logikusan következik hogy az arisztokrácia politikai téren messze a legbefolyásosabb csoportnak tekinthető, amely a kiegyezés rendszerének fenntartásában is döntő szerepet játszott.²

Péter László egyik tanulmányában viszont éppen azt hangsúlyozta, hogy a mágánások jelentős mértékben veszítettek súlyukból a dualizmus éveiben.³ Úgy látta, hogy az arisztokrácia befolyásának megítéléséhez kulcsfontosságú a századelő politikai viszonyainak, parlamenti küzdelmeinek elemzése. Ez az az időszak, amikor a magyar politikai élet egyik meghatározó személyiségévé nőtte ki magát Tisza István. Annak vizsgálata tehát, hogy Tisza mennyire tekinthető mágánás politikusnak, milyen viszony fűzte a társadalom eme elitcsoportjához, hozzájárulhat az arisztokrácia politikai szerepének a tisztázásához.⁴

1. Gerő András: A polgárosodás kora. Bp. 1992. 72.
2. Gerő András: Az elsőprő kisebbség. Bp. 1988. 133-189.
3. Péter László: Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon. In: Túlélők. Válogatta: Kontler László. Bp. 1993. 191-241.
4. A téma feldolgozásában, az anyagok összegyűjtésében nagy segítségemre volt Kun András történész, amit ezúton is köszönök.

A kérdés megválaszolása jóval nehezebb annál, mint az első látásra tűnik. Egészen véve ugyanis elmondható, hogy a különösen a két világháború közötti időszakot illetően igen gazdag szakirodalom ezzel a témával alig foglalkozott. Tisza István személyét a társadalom számos rétegével kapcsolatba hozták, kiemelték vonzódását az alföldi parasztság irányába, a munkáskérdésről vallott nézeteit, az arisztokráciát illetően azonban többnyire hallgattak. Pontosabban: öltözködése, viselkedése, magatartása alapján puritán, kálvinista vidéki birtokosnak, a vidéki magyar középosztály jellegzetes képviselőjének tartották. „Ő grófi rangja és maga közjogi állása mellett is alapjában véve mindig egyszerű magyar birtokos nemes, gentry-ember maradt.” - jelentette ki életrajzírója, Horánszky Lajos.⁵ Esetleg hozzátették, hogy „Tisza István szívéhez korántsem a mágnások társadalmi rétege állott a legközelebb.” Személyében a külföldi megfigyelők is „a magyar gentry legszebb hajtását” látták,⁶ sőt volt olyan vélemény - Kristóffy Józsefé - hogy amíg ifj. Andrassy Gyula az arisztokrácia, addig Tisza István a középosztály vezéralakjának tekinthető.⁷

Ezeknek a véleményeknek úgy tűnik van bizonyos létalapjuk. Tisza levelezésében, parlamenti beszédeiben és egyéb írásaiban csak elvétve foglalkozott az arisztokráciával mint társadalmi réteggel. Megnyilatkozásai alapján nyoma sincs Tiszában az arisztokrata öntudatnak, s egy alkalommal - saját magát jellemezve - inkább „cudar falusi természetéről” ír.⁸ Igaz ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy grófi címet Lajos nagybátyján keresztül csak 1897-ben kapott. Az a mély elhivatottság, kötelességtudat, mely politikai szereplését motiválta, kettős forrásból táplálkozott. Részben erős kálvinizmusából, vallásos hitéből. Részben pedig kétségtelenül társadalmi helyzetéből, nemesi származásából. Géresi Kálmánnak 1878 febr. elején írt leveléből idézve: „A politikai tanulmányokra nem azért adtam magamat, mintha a politikai pályát a legháládatosabbnak találnám, ... hanem kötelességérzetből. Noblesse oblige;⁹ annak aki elég szerencsés helyzetben született arra, hogy mentve legyen az élet fenntartásáért vívott küzdelmektől, más bajával is kell egy kicsit törődnie.”¹⁰ Később egy másik levelében ezt az álláspontját megerősíti, ill. kiegészíti a következőkkel: „Valódi, szabadságot és rendet teremtő alkotmányosság egyik feltétele, hogy ezen noblesse oblige hassa át az illető körök mind-

5. *Horánszky Lajos*: Tisza István és kora. I.k. 106.

6. *Zsigmond Ferenc*: Tisza István és az irodalom, Baranyai Béla: Tisza István a külföldi háborús emlékiratokban. In: Tisza-Emlékkönyv. Debrecen, 1928. 246. és 291.

7. *Kristóffy József*: Magyarország kálváriája. Bp. 1927. 162.

8. *Szentpéteri Kun Béla*: Tisza István ifjúkori levelei. In: Tisza emlékkönyv... 62.

9. Ez a kifejezés természetesen nem az arisztokrata, hanem a nemesi származású, földbirtokos Tiszára vonatkozik.

10. Uo: 61.

egyik tagját; elég szomorú, hogy ez annyira kihalóban van minálunk.”¹¹ Ifjúkori levelei alapján egy önmagát elsősorban vidéki földbirtokosnak tartó és társadalmi helyzetével elégedett, arisztokrata rangok és címek után nem ácsingózó fiatalember arcképe rajzolódik ki.

Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy Tisza egyáltalán nem foglalkozott az arisztokráciával, vagy hogy nem ismerte őket közelebbről. Gondolkodását, felfogását befolyásolta, hogy később mégis gróf lett, s bár nem kereste ezt a rangot, de egyértelműen vállalta. Emellett mind a magán, mind a közélet számos területén gyakran került érintkezésbe - esetenként szorosabb kapcsolatba - mágnásokkal.

Az arisztokráciához fűződő viszonyának legalább három szintjét lehet elkülöníteni. Az egyik a magánélet szférája. A Tisza-család elsősorban anyai ágon, számos mágnás rokonnal, felmenővel rendelkezett: Teleki, Bethlen, Dégenfeld-Schomburg, Károlyi, Radvánszky, Almásy, Csáky, Wesselényi család. Közülük az irodalom elsősorban anyjának, Dégenfeld Ilonának, anyai nagypjának Dégenfeld Imrének, valamint Podmaniczky Gézának a hatását emeli ki.¹² A fiatalabb generációkból közeli kapcsolatban állt többek között a Bethlen család két tagjával is, Károllyal és Pállal, valamint Wesselényi Bélával és Almásy Denissel.¹³ Tisza tehát már ifjúkorától részben arisztokrata körökben mozgott, mégha ezek a családok nem is tartoztak a magyarországi főnemesség csúcsaihoz.

Családi kapcsolatai mindenestre elegendő háttérrel biztosítottak számára ahhoz, hogy egy másik területen, a társasági életben is önbizalommal léphessen fel. Lehet, hogy mint az arisztokrácia soraiba frissen felemelkedetteknek, volt valamilyen kisebbségi érzése. Tisza valószínűleg maga is tisztában volt azzal, hogy az előkelő arisztokrata körökben nem számít egyenrangú partnernek, sem vallása, sem származása, sem erőteljes - saját szavait idézve - kissé „falusias” viselkedése miatt. Erre utal, Tiszának egyik, Schmidt Henrik által feljegyzett csipős megjegyzése: egy ízben állítólag úgy nyilatkozott, hogy „minél előkelőbb helyre megy az ember, annál kevesebbet adnak enni...”¹⁴ Andrassy Katinka leírja emlékiratában, hogy az ő köreiben milyen fanyalogva nézték azt, ahogyan Tisza viselkedett vagy táncolt a nagy pesti bálokon.¹⁵ Az öntudatos Tisza számára azonban úgy tűnik mindez mellékes tényezőnek bizonyult. Nem kereste, nem erőltette a kapcsolatot a legnagyobb és legelőkelőbb arisztokrata családok tagjaival, írásaiban nincs nyoma annak, hogy társasági viselkedésük miatt valaha is panaszkodott volna rájuk. Azt

11. Uo: 62.

12. *Szász Károly*: Tisza István. Bp. 1921. 5-8. Schmidt Henrik: Tisza István boldog évei. Bp. 1923. 14.

13. *Schmidt Henrik*: Tisza István boldog évei... 37-61.

14. Uo: 125.

15. *Károlyi Mihályné*: Együtt a forradalomban. Bp. 1967. 130.

azonban soha nem tűrte, hogy társadalmi helyzete miatt hátrányos helyzetbe kerüljön. A Nemzeti Kaszinóban és más fórumokon is mindig megadta a kellő tiszteletet - leveleiben külön ügyelt arisztokrata politikustársai megszólítására - és ugyanazt megkövetelte a saját személye irányába is. Két tanulságos példa jól prezentálja a mondottakat. Második miniszterelnöki megbízatása után 1913. június 13-án bemutatkozó beszédet tartott a főrendiházban is. Beszédében megsértette Hadik János grófot, aki lovagias elégtételt követelt. Párbajra nem került sor, az ügy a félreértések tisztázásával elintéztést nyert. A megbeszélésen Hadik Jánost - ez még nem meglepő - gr. Andrassy Gyula és gr. Edelsheim-Gyulai Lipót képviselte, Tisza megbízottai viszont szintén neves arisztokraták - hg. Odeschalchi Géza és b. Üchritz Zsigmond - voltak.¹⁶ Másik eset: 1918 elején Károlyi Mihály és Károlyi Imre súlyos politikai és személyes konfliktusba keveredtek, ezért a Nemzeti Casinó igazgatója felkérte mindkettőjüket, hogy amíg ügyük nem tisztázódik ne látogassák a casinót. Károlyi Mihály tiltakozott a döntés ellen, arra hivatkozva, hogy Tisza Istvánnal évek óta nincsenek beszélő viszonyban mégsem zavarják a tagok nyugalalmát. Mire mindenki meglepetésére felállt Tisza, igazat adott legádázabb ellenfelének és kijelentette, amíg a Károlyi Mihály ellen emelt vádak beigazolást nem nyernek, teljes jogú tagja a kaszinónak.¹⁷

Tisza politikai téren már ifjú korától fogva erősen konzervatív nézeteket vallott, melyek azonban bizonyos liberális elemekkel keveredtek. Írásainak rendszeresen visszatérő eleme, hogy a magyar társadalom számbelileg is jelentős része nem elég érett ahhoz, hogy aktívan részt vehessen a politikai életben, s a társadalomnak szüksége van egy szűk vezető réteg - a „műveltebb, értékesebb, politikailag megbízhatóbb” elemek - irányítására. A demokráciát mindig is elitista értelemben fogta fel. A természetes vezető csoportok alatt elsősorban a földbirtokos osztályt és az értelmiséget, saját szóhasználatával az intelligenciát értette.¹⁸ Ebből következően élesen és következetesen elutasította az általános választójog magyarországi bevezetésének gondolatát. „Az általános szavazati jog megsemmisíti az intelligencia politikai hatalmát,” hangoztatta folyamatosan.¹⁹ A szélesebb tömegek politikai jogokhoz jutását két okból is veszélyesnek tartotta. Egyrészt, mivel így lehetőség nyílik „túlzó nemzetiségi agitációra”, másrészt ezáltal a politikai vezetés „extrém, fölforgató elemek kezébe kerül.”²⁰ Nézetei ebben a tekintetben az idő előrehaladtával nagyon keveset változtak, lényegében ugyanazokat az alap-

16. Újság 1913. június 14. 14.

17. *Hajdú Tibor: Károlyi Mihály.* Bp. 1978. 250-251.

18. *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei.* Összeáll: Barabási Kun József. Bp. 1937. III.k. 401. és 766. *Gróf Tisza István összes munkái.* Bp. 1928. I.k. 214. és 233.

19. *Gróf Tisza István összes munkái...* I.k. 214 és 230.

20. *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei...* III.k. 765-766.

gondolatokat ismételte politikai pályája során. Módosulás két vonatkozásban tapasztalható. Mindenekelőtt idővel maga is elkerülhetetlennek és kívánatosnak tartotta az ipari munkásság egy részének, elsősorban a szakmunkáságnak politikai jogokhoz juttatását.²¹ Továbbá azt tapasztalta, hogy a Magyarországon végbemennő gazdasági-társadalmi átalakulás részeként bizonyos átrendeződés megy végbe a középrétegeken belül. „Fogy a magyar középosztály azon része, mely eddig a falusi népességet vezette,” de helyette erősödnek a városok, mint a „magyar társadalmi élet új forrásai.”²² Ezzel összefüggésben az 1910-es évekre vezető erőként már nem általában a középosztályt, hanem egyértelműen az „intelligenciát” jelölte meg.

Tisza István nagy ideálja volt a szűk, partikuláris érdekeken felülemelkedni tudó magyar társadalom: „Atyáink - úgymond megalapították az egységes magyar nemzetet. A jelenlegi Magyarországnak az a feladata, hogy kidomborítsa a magyar társadalmi egységet. Meg kell alapítanunk az egységes magyar társadalmat.” - jelentette ki 1911 október 19-én egy politikai vacsorán. Más alkalommal azt hangoztatta, hogy „egyetlen ... osztály sem keresheti a maga jóvoltát, a maga boldogulását a többi osztályok rovására. Összhang kell a különböző foglalkozási ágak között.”²³ Felfogásából következett, hogy - mint a társadalmi egység megbontóit - elítélte a századforduló neokonzervatív indíttatású mozgalmait, melyekben az arisztokrácia egy része igen jelentős szerepet játszott: a gr. Zichy Nándor alapította Katolikus Néppártot és a gr. Károlyi Sándor vezette agráriusokat.

A fenti nézetekkel bizonyos ellentmondásban állnak azon kijelentései, melyekben tagadta, hogy az arisztokráciának társadalmi kiváltságai lennének, vagy ha mégis, akkor igyekezett bagatellizálni a problémát. „Rég megszűntek már azok az előjogok, amelyek ólomsúllyal nehezdedek a nagy néptömegekre és megszibbasztották az állam erejét... Nincs ma már hatalom egyesek és osztályok kezében, amellyel szolgaságba hajthatnának más osztályokat” - jelentette ki egyik, választójoggal kapcsolatos értekezésében.²⁴ Rendszeresen védte a hitbizomány intézményét. Több ízben is kifejtette, hogy a kötött birtokot egészében véve jó és szükséges intézménynek tartja. Igaz - tette hozzá - a hitbizomány néhol valóban akadályozza a paraszti birtokszerzést, a problémát azonban megoldhatónak vélte azzal,

21. *Tisza István: A választójog reformja és az ipari munkásság. Magyar Figyelő* 1912. október-december. Ugyanakkor hozzátette, hogy „a valódi általános szavazati jog segítségével... a falusi néptömegek jutnak mindent elnyelő túlsúlyra. Ezek pedig politikai jogok öntudatos gyakorlására merőben képtelenek.”

22. *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei...* IV.k. 363.

23. Uo: III.k. 401. IV.k. 626.

24. *Gróf Tisza István összes munkái...* I.k. 231.

ha egyes majorátusokat fokozatosan áttelepítenek más vidékre.²⁵ 1904 május 19-i parlamenti beszédében hangsúlyozta, hogy a kétkamarás rendszer híve és a magyar főrendiház fennálló - egyébként erősen arisztokratikus - szervezetével szemben lehetnek ugyan kisebb kifogások, de a főrendiház reformja nem aktuális. Ugyan ebben a beszédében néhány idegen származású arisztokrata család honosítása kapcsán fontosnak tartotta leszögezni, hogy „többnyire olyan indigéniákat ruháznak fel főrendiházi tagsággal, akik teljesen elsajátították a magyar jelleget és a magyar érzést.”²⁶ Egy alkalommal még a családhoz közel álló Mikszáth Kálmánnal szemben is védelmébe vette az arisztokráciát. A neves magyar írónak egyik, a magyar mágnások műveltségét bíráló megjegyzését ezekkel a szavakkal utasította vissza 1888-ban „Húsvéti (a Nemzetben megjelent) tárcájában /ti Mikszáth/ pl. elmondja, hogy miben különbözik a magyar mágnás a nyugat-európaítól. Megegyezem szőrtől-bőrtől azokat a nyugat európai főurakat, akiket Mikszáth látott. Hát honnan van bátorsága írni olyan dolgokról, melyeket úgy ismer, mint hajdú a harangöntést.”²⁷

Tisza felfogásának eme ellentmondásossága azonban bizonyos mértékig feloldható, ill. magyarázható. Mindenekelőtt a hitbizomány fennmaradását nemzeti szempontból tartotta fontosnak. Felfogása szerint ezáltal lehet a magyar szupremáciát legjobban biztosítani a nemzetiségi vidékeken. Továbbá az arisztokráciát is a vezető réteg részének tekintette, amelyet szükség esetén védeni kell az esetleges támadásokkal - mint például a nemzetietlenség vádja - szemben. Elfogadhatónak, sőt természetesnek tartotta az eliten belüli átrendeződést - földbirtokos osztály visszaszorulása, értelmiség erősödése - de azt szerette volna, ha ez a folyamat fokozatosan és konfliktusoktól mentesen megy végbe. A réginek tanulnia kell az újtól, az újnak a régitől, jelentette ki egyik beszédében.²⁸ Emellett Tisza taktikai okokból tudatosan kerülni igyekezett a konfliktust közte és az arisztokrácia között. Mindig vigyázott arra, hogy amikor bírálja az agráriusokat, vagy a Katolikus Néppártot, ne utaljon azok erős arisztokrata háttérére. Bár maga sem értett teljesen egyet például a főrendiház adott összetételével, úgy gondolta, egyes reformok szükségességének feszegetése fölösleges és nemkívánatos konfliktusokhoz vezet és nincs arányban a bekövetkező változásoktól várható előnyökkel.

A dualizmus időszakában a képviselőház tagjainak egy jelentős részét - mint már szó volt róla - az arisztokraták adták. Bár előbb-utóbb minden politikai irányzat megtalálta a maga mágnáspolitikusát, általános jellemzőként elmondhatjuk,

---

25. Uo: I.k. 231. II.k. 336.

26. *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei...* II.k. 585.

27. *Zsigmond Ferenc: Tisza István és az irodalom* In: *Tisza-émlékkönyv...* 246.

28. *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei...* IV.k. 626.

hogy az arisztokrácia zöme 1875 után a három évtizeden át kormányzó Szabadelvű Pártot támogatta. Az 1901-ben megtartott parlamenti választások után összesen 53 mágnás tagja volt a képviselőháznak és közülük 45 volt a Szabadelvű Párt tagja. Ez a masszív kormánytámogató szerep jelentős részben Tisza István tevékenysége, mindenekelőtt a házszabály 1904 novemberében keresztülvitt erőszakos reformjának köszönhetően jelentősen megváltozott. Az arisztokraták nagy része otthagya a kormánypártot és az 1905-ös választásokon már a szövetkezett ellenzék táborát erősítette.

Arisztokraták a képviselőházban²⁹

választás éve	Tisza-pártiak	ellenzékiek	összesen	képviselőházi arányuk
1901	45	5	53	12,8 %
1905	21	31	56	13,6 %
1906	-	42	43 ³⁰	10,4 %
1910	37	24 ³¹	61	14,8 %

Az 1905-ik évi választások eredményeképp sajátos helyzet állt elő. Egyrészt az arisztokrata képviselők zöme immár nem a szabadelvű pártot erősítette. 31 képviselő állt az ellenzék oldalán és 21 a szabadelvű pártén. Másrészt annak eredményeképp, hogy mindkét táborban maradtak arisztokraták, parlamenti számuk és persze arányuk egészében véve nőtt. /56 képviselő, ami 14,4 %-ot jelent./ Az 1906-os választásnak elvileg hasonló trendet kellett volna követnie, mivel azonban sem Tisza, sem pártja nem indult a választáson, az eredmény bizonyos fokig torz helyzetet tükröz. Egészében véve kevesebb lett a mágnás képviselők száma - 43 személy - és ők, egy kivétellel, az addigi ellenzéki koalíció pártjaihoz tartoztak. Valamivel realisabb eredményt hozott az 1910-es választás, melyen kiderült, hogy a századforduló viszonyai - minimális ellenzéki és sok kormánypárti mágnás - már nem hozható vissza és inkább az 1905. évi viszonyokhoz hasonló szituáció alakult ki. Tisza győzött, az arisztokrácián belül is, ám az ellenzék szintén jelentős - igaz több párt és irányzat között megoszló - arisztokrata politikuscsoporttal rendelke-

29. A táblázat az 1901-1910 közötti országgyűlési almanachok adatai alapján készült. Az összesítések csak csekély eltérést mutatnak Lakatos Ernő számításaitól. *Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg 1848-1918.* Bp. 1942.

30. Egy képviselő pártonkívüli volt. A pártonkívüliek zöme egyébként besorolható volt valamelyik táborba.

31. Az ellenzéki képviselők egy részét - mint például az Andrássyak, vagy Károlyi Mihály - pártonkívüliek alkották. Politikai magatartásuk alapján azonban őket is az ellenzékhez soroltam.

zett. Tisza oldalán 37, ellenzéki oldalon 24 mágnást találunk. A fentiek további következményeként az arisztokraták összlétszáma minden addigi rekordot megdöntve 61 főre emelkedett /14,8 %/. Tiszának azonban nemcsak egy jelentős létszámú és vele valamint politikájával stabilan szembehelyezkedő mágnáscsoport létét kellett tudomásul vennie. Péter László és Kristóffy József rámutatott³² ennek az arisztokráciának a belső megosztására is. Az arisztokrácia legfelsőbb rétege - az udvarhoz szorosabban kötődő néhány hercegi és grófi család - közvetlenül nem kapcsolódott be a politikába, így a pártharcoktól is távol tartotta magát. A főnemesség vezető erejét alkotó, nagy tradícióval és tekintéllyel, jelentős társadalmi kapcsolatokkal és többnyire komoly vagyonnal is rendelkező része viszont immár tartósan - az 1905-ös és 1910-es választás is ezt mutatja - Tiszával és politikájával szemben foglalt állást. Olyanok sorolhatók ide mint az Andrassy, Apponyi, Batthyány, Dessewffy, Széchenyi, Zichy családok. Az 1905-ös választáson az ellenzék oldalán lett képviselő az Andrassy, Batthyány, valamint az erős konzervatív és aulikus hagyományokkal rendelkező Zichy családnak 4 a Benyovszky és Hadik családnak 3, a Károlyi és Esterházy családoknak 2-2 tagja. Ez az állapot, valamegyest mérsékeltebb formában, de 1910 után is fennmaradt. Ha az arisztokráciának a tekintélyesebb, előkelőbb és gazdagabb elemei 1905 után tartósan a Tisza-ellenes oldalra kerültek, akkor kérdés, hogy kikből állt a geszti gróf tábora. Elvileg kézenfekvő magyarázat, hogy azokból, akik kitartottak mellette a régi szabadelvű pártból. Ez az állítás 1905-ben még jórészt igaz is. 21 mágnás képviselőjükből 12-t lehet újraválasztottnak tekinteni. 1910 után azonban a 37 munkapártiból csak 9-nek volt korábban mandátuma, bizonyos felfrissülés tehát bekövetkezett. Péter László szerint az „új bárók”, mint amilyenek maga Tisza is tekinthető és néhány protestáns család alkotta az arisztokrata háttérret.³³ A képviselők összetételét vizsgálva - néztem szerint - Péter László állítása csak részben igaz. Protestánsokkal például a másik oldalon is találkozhatunk, elég ha a későbbi miniszterelnök Bethlen Istvánra, vagy Prónay Dezsőre gondolunk, igaz utóbbi ekkor már a főrendiházban politizált. Új bárók valóban viszonylag nagy számban találhatóak Tisza mellett, de meghatározó jelleget ők sem adtak a csoportnak. 1910-ben munkapárti oldalon találunk két Zichy és Bethlen, valamint egy Nyáry és egy Csáky grófort. Közöttük szép számmal előfordulnak protestánsok és katolikusok, erdélyiek és magyarországiak, komoly tradícióval rendelkező és nemrégiben rangot szerzett családok. A Nemzeti Munkapártban egymás mellett foglalt helyet a katolikus, aulikus múlttal rendelkező Zichy János, a régi erdélyi családból származó, reformá-

32. Péter László: Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció... 217. Kristóffy József: Magyarország kálváriája... 162-165.

33. Uo: 217.

tus Bethlen Pál, a grófi címét csak nemrég viselő Zelensky Róbert, vagy a szabad-
elvű párti családi hagyományokkal bíró Podmaniczky Endre. Úgy tűnik Tiszának
ebben az értelemben nem voltak előítéletei és mindenkit kész volt befogadni tábo-
rába. A válogatásnál mindössze két egyéni szempontot lehet felfedezni. Minde-
nekelőtt - régi hagyományokhoz igazodva - igyekezett személyes híveit mandá-
tumhoz juttatni. Így került be a parlamentbe 1910-ben a hozzá közel álló Vojnits
István és Zelensky Róbert, vagy a rokonok közül Tisza Kálmán és Bethlen Pál. A
másik szempont a párthűség volt. Úgy tűnik Tisza István nem várta és nem fogadta
vissza azokat pártjába, akik őt korábban, 1904-1905 folyamán, elhagyták.

Ez a politikai helyzet, Tisza és az arisztokrácia felső csoportjainak tartós szem-
befordulása, rendkívül érdekes helyzetet eredményezett a századelő magyar poli-
tikai életében. Tisza számára kétségtelenül nagy kihívást jelentett, ám igyekezett
továbbra is nézeteiben és politikájában konzekvens maradni. A jelenség kétségte-
lenül zavarta. Az irodalom visszatérően emlegeti, hogy mennyi bosszúságot és
keserőséget okozott neki küzdelme Andrassy Gyulával vagy Apponyi Alberttel. A
konzervatív szellemiségű Magyar Figyelő 1912 utolsó negyedévi számaiban szá-
mos olyan cikk látott napvilágot, amely keményen bírálta a politikai zűrzavart
élvező, csak saját hatalmi szempontjait előtérbe helyező és radikális irányzatokkal
szövetkező mágnások újfajta típusát.³⁴ Ezek az írások nem Tisza tollából szület-
tek, de aligha kerülhettek nyilvánosságra az ő tudta és jóváhagyása nélkül. Ennél
messzebb azonban nem ment. Olyan nyilvános kijelentést pedig - tudomásunk sze-
rint - soha nem tett, amelyben önmagát és az arisztokráciát, vagy annak zömét
politikai ellenfélként állította volna be. Több okból sem. Egyrészt, mert - mint már
szó volt róla - az efféle konfliktushelyzeteket mindig is kerülte. Másrészt mert
politikai bázisa szempontjából nem az arisztokráciát tartotta a döntő tényezőnek.
„A magyar intelligenciának a helyes útról való eltántorodása okozta az 1905-i ve-
reséget és a magyar intelligencia visszatérése a helyes útra okozta a mostani si-
kert.” / t. i. a Munkapárt 1910. évi választási győzelmét/ - magyarázta az esemé-
nyeket a Nemzeti Munkapárt alakuló ülésén.³⁵ Továbbá figyelembe kell venni, ha
politikai küzdelemről volt szó, Tiszára nem, vagy csak csekély mértékben hatottak
a tekintélyes, jól csengő nevek: 1916-ban például habozás nélkül kitessékelte a
Munkapártból a korábban többször is miniszter gr. Serényi Bélát. Persze elége-
dettséggel tölthette el Tiszát, hogy az ő pártja mögött is szép számmal sorakoztak
fel mágnások, többek között 37 képviselő a parlamentben. Ezt azonban csak cse-
kély mértékben lehet tudatos politikájának tulajdonítani. Inkább arról volt szó,

34. Magyar Figyelő, 1912. október-december. 162-163. 416-418. Egyes írások név sze-
rint kiemelték Andrassy Gyulát, Apponyi Albertet és Károlyi Mihályt.

35. *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei...* IV.k. 434.

hogy az arisztokrácia egy része felsorakozott Tisza támogatására. Akár elvi okokból - a kiegyezési rendszer adott formájú fenntartásának támogatójaként, a Szabadelvű Párt örökségét támogató -, akár bizonyos szociális összetartozás - protestánsok, „homo nóvusok” - alapján, vagy egyszerűen csak személyes ambícióktól vezérelve. Végeredményben a századelőn közel hatszáz arisztokrata család élt Magyarországon és egy részük önmagában is hatalmas, szerteágazó nemzetségeknek tekinthetők. Közülük különösebb erőfeszítés nélkül is lehetett kellő számú ambiciózus képviselőjelöltet találni. annál is inkább mivel a Munkapárt mögött ott állt a kormányzati hatalomban való részesedés lehetősége.

A mondottakból következően Tiszát zavarta és bosszantotta, hogy 1905 után hosszabb távon jelentős arisztokrata táborral találta magát szembe, ez azonban sem nézeteire, sem gyakorlati politikájára érdemben nem volt hatással. Tisza társadalomképe politikai irányvonala ugyanis ezúttal is állandónak, az aktuális erőviszonyok által kevésbé befolyásolhatónak bizonyult. S mivel ebben az arisztokrácia soha nem foglalt el központi szerepet, a veszélyt sem látta különösebben nagyknak.

Résumé

Levente Püski: István Tisza and the Hungarian aristocracy

It was a political peculiarity of the dualist age was the that a great proportion of aristocratic families of a historic past got involved in everyday political life. They had a representation far surpassing their proportion in the House of Parliament (of Representatives, or Lower House). It is characteristic that at the beginning of the 20th century those holding historic names in most of the cases opposed Tisza's conservative national liberalist policy and thrive to realize their political aims in the opposing party. István Tisza having the *count* title newly inherited was not particularly admired at all in aristocratic companies. This, however, did not make restraints on Tisza in his political conviction. He proved to be much more a man of character than come to a far-reaching political conclusion from these signals.

Gaál Botond

Tisza István és a Debreceni Egyetem

Tisza István alakja úgy tűnik föl előttem, mint egy eleve elrendeltségének tudatában hazájáért, népéért és egyházáért küldetéses lelkiismerettel küzdő, életének gazdag szellemi-lelki-anyagi kincseit odaáldozó magyar főúr. Valamiképpen mindig tisztelgetet és rokonszenvet éreztem a Tisza-család iránt. Egyfelől azért, mert édesapám, aki a szatmári és beregi vidék nagy szerelmese volt, s jól ismerte a kocsordi Tiszák történetét is,¹ megbecsüléssel említette a nevüket; másfelől pedig azért, mert Tisza István és testvérei is annak a gimnáziumnak a diákjai voltak, amelybe én is jártam, s amelynek bő 100 évvel később tanára és igazgatója voltam.² A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumáról van szó. A Tisza-fiúk többnyire magántanulók voltak itt. István 1875-ben, 14 éves korában tett érettségi vizsgát kitűnő eredménnyel. Az érettségi anyakönyv úgy tünteti föl, mint aki mind a nyolc „gymnáziumi tanfolyamot” a Debreceni Kollégium gimnáziumában végezte.³ Az anyakönyv tanúsága szerint az 1873/74. és az 1874/75. tanévben az iskola rendes tanulója volt.⁴ Egyetemi éveit Pesten, Berlinben és Heidelbergben töltötte. 18 éves korában már jogi doktor lett Pesten. Gyorsan ívelt a pályája magasra.

1. Gaál Miklós református lelkészről van szó, aki a beregi Barabásból származott, és 1960-tól 1988-ig Mátészalkán, Kocsord tőzsomszédságában, a Szatmári Református Egyházmegye esperese volt.
2. E sorok írója az 1974-82 közötti években igazgatóhelyettese, 1982-87 között pedig igazgatója volt a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának.
3. Amikor Tisza István volt „tanuló”, még nem váltak szét az iskolai szintek a mostani tagozódás szerint. A fiatal akkor mehetett tovább, amikor éppen eleget tett a tanulmányi követelményeinek, különösen ha magántanuló volt. Ő 14 évesen érettségizett, de a vele együtt érettségizők között van 18, 19, 20 és 21 éves diák is. Az 1873/74-es és az 1874/75-ös tanévet töltötte Debrecenben rendes diákként, és a saját tulajdonú, Piac utca és Széchenyi utca kereszteződésének sarokházában lakott. 1873-tól a „főgymnáziumi rendszer” bevezetésével már az osztályonkénti rendeződés jobban szabályozottá vált.
4. A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Kollégium Levéltára.

Ameddig a család pontos történetében vissza lehet menni, az ősök szinte kivétel nélkül mind benne éltek az egyházban. Jellemző példa erre, hogy a Nagyszalontai Református Egyházmegye gondnoki tiszte négy nemzedéken át apáról fiúra szállt ilyen sorrendben: László, Lajos, Kálmán és István.⁵ De számos más jelből is kitűnik, hogy Tisza István felmenőinek életében a közéleti felelősségvállalás és az egyházi szolgálat elválaszthatatlanul egybefonódott. Az ő esetében is ugyanígy volt. A magas politikai szerepek mellett a református egyház jónéhány választott tisztségét is betöltötte. Fiatal kora miatt nem minden aggály nélkül, de 23 évesen 1884-ben a Nagyszalontai Egyházmegye tanácsbírájává választották, majd egy évvel később a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési képviselője lett, s ezt követően - más és más funkciókban - ebben az egyházkerületben egészen haláláig volt a közgyűlés tagja, 33 éven át.⁶ De az országos egyházi szervezetek is a legmagasabb szintű és legigényesebb munkát kívánó bizottságaikba választották be. Már 1886-tól a közegyházi ügyeket intéző egyetemes Konventnek lett a tagja, és 1891-től pedig az egyházi törvényhozásért első rendben felelős valamennyi zsinaton képviselő volt, vagy később hivatalból lett annak tagja. – Édesapja halálakor, 1902-ben választották meg a Nagyszalontai Egyházmegye gondnokává, s ily módon is kötődött mindvégig a Tiszántúlhoz, majd pedig 1907-ben a Dunántúli Egyházkerület főgondnokává választották. Ezeket az egyházkormányzói tisztségeket haláláig viselte. E magas tisztségek azonban nem szakították el a valóságos gyakorlati élettől. A család ősi birtokának központjában, Geszten és Kocsordon⁷ is tagja volt a gyülekezetnek. Kocsordon a főgondnoki tisztséget is betöltötte egy rövid ideig, de Geszten csak presbiter akart maradni.⁸ Geszten annyira buzgón részt vett a gyülekezeti életben, hogy az egyházközségi iskolai vizsgán nemcsak hogy jelen volt, hanem maga is kérdéseket tett föl a gyerekeknek.⁹ Egész családja és ő is bőkezűen adakozott. A sok-sok esetből csupán kiragadott példaként említjük, hogy

5. Szentpéteri Kun Béla: Tisza István és a református egyház. Füzet. Debreceni Ref. Főiskola Könyvtára, I. 2025. jelzet. 7.
6. Most könnyebb érteni ha egyházkerületi „közgyűlést” mondunk, de az 1880-as években még csak „gyűlés” volt a neve ennek a testületnek. A közgyűlés kifejezést akkor a kisebb szervezeti egység, az egyházmegye esetében használták.
7. A szatmári Kocsordon inkább Tisza István öccse, Lajos volt jobban ismert, aki szintén bőkezű támogatója volt a református egyháznak, és sok rászoruló gyermeket taníttatott a debreceni református gimnáziumban. Ő maga is itt tett érettségi vizsgát.
8. Geszten nem volt szokásban főgondnokot választani, Kocsordon igen. Amikor fölkinálták Tisza Istvánnak a geszti főkurátori tisztséget, elhárította magától. V.ö. Szentpéteri Kun Béla: Tisza István és a református egyház. Füzet. Debreceni Ref. Főiskola könyvtára, I.2025. jelzet. 15-24.
9. V.ö. Szentpéteri Kun Béla: Tisza István és a református egyház, i.m. 25.

Geszten egy teljesen fölszerelt református óvodát létesített, Pápán pedig 40.000 koronát adományozott a református leánynevelő intézet létrehozásához.¹⁰ A Máramarosszigeti Lyceum, amely jogakadémiával és gimnáziummal rendelkező felsőoktatási intézménynek volt tekinthető, Tisza Istvánt kérte föl és választotta meg a főgondnoki tisztségre, amely a legfelső ellenőrzés felelősségével járt együtt.¹¹ Elvállalta, mert ezzel a magyar nemzeti felemelkedést szolgálhatta.

Honnan volt mindezekhez testi-lelki-szellemi ereje? – Kétségtelenül rendkívüli tudással és képességekkel rendelkezett. Írásaiból az látszik, hogy tetteit legerősebben a jövő látásának a jelenbe visszasugárzó érzése irányította, melyet a mély keresztyén hite is táplált. Egyházi beszédeiből egy magasan művelt, erősen biblikus gondolkodású, reformátori elveket valló világi vezető egyéniség rajzolódik ki, aki eleve elrendeltsége tudatában vallja, hogy a keresztyén élet prófétai sajátossága az, ha „se jobbra, se balra” (5 Móz 5,32) nem tér el Isten igéjétől. Nem tudott másként cselekedni, ez határozta meg egész egyéniségét. Szükséges itt idéznünk őt: „... *És vigyük bele egész gondolkozásunkba, egész működésünkbe a reformációnak legfelségesebb tulajdonságát: az egyéni igazságnak őszinte, becsületes, a dolgok mélyére ható keresését az ilyen módon kiküzdött egyéni meggyőződésnek mindennel szeretni tudó erejét. Az én meggyőződésem, ..., hogy mindazzal a sok kísértéssel szemben, amit kulturális téren is jelent a modern élet a keresztyén emberre nézve, csak ez az egyéni hit állja ki a tűzpróbát, amit nem gépiesen sajátítottunk el, hanem az igazság becsületes keresése által magunk szereztünk magunknak. Amit magunknak, saját lelkünk munkájával kerestünk meg, ami egy darab a mi énünkől, ami megadja azt a minden megpróbáltatással dacolni képes szilárdságot és azt a bátorságot, ami jellemezte a reformátorokat a megpróbáltatások, kísértések és szenvedések napjaiban, s amelyre szükség van ma is, mert ha megszűnt is a gályarabság, a máglya, belső féreg rágja a keresztyén társadalom lelkét, belső ellenség fenyeget, amelyik ha alattomosabb, ha a külső erőszak terrorja helyett a lelki csábítás csalétkével támad ránk, annál veszedelmesebb.*”¹² – Ebben a rövid szakaszban Tisza István nagyon sokat elmond fölfogásáról. Az „igazság őszinte keresése” a hitbeli dolgokban is tényleg a reformátoroktól származik. A gondnoki beszédében ezt „szabad vizsgálódásnak” nevezi. A „hit, amelyet magunk szereztünk magunknak” gondolat azonban a korabeli európai protestáns teológia hű tükörképének látszik, nevezetesen a nagytekintélyű heidelbergi Ernst Tröltzsch (1865-1925) teológiai liberalizmusával cseng egybe, mely szerint nemcsak a *kanti*

10. V.ö. Szentpéteri Kun Béla: Tisza István és a református egyház, i.m. 25.

11. Hogy mely években töltötte be ezt a tisztséget, a rendelkezésre álló adatok alapján nem sikerült megállapítani.

12. „Gróf Tisza István elnöki megnyitója a Protestáns Irodalmi társaság díszgyűlésén.” Protestáns Szemle, XXIX. évf. 9-10. füzet. 1917. 485.

morális *a priori* létezik, hanem egyfajta *vallási a priori* is, amelynek segítségével az emberi szellem képes kifejleszteni önmagában a vallást. Ezt a református teológia nem sokkal később félretette, de Tisza korában még benne volt az európai szellemi életben. A külföldi tanulmányai során ezzel a gondolattal bizonyosan találkozott. Meglepő azonban, hogy észrevesz más, nagy horderejű kérdéseket is. Tanulmányai és útjai során pontosan megfigyelte az angolszászok, a németek és a franciák kultúráját, visszatekintett és előrenézett az egyházi életben, s meglepő világossággal ismerte föl korának egyik legkomolyabb problémáját, amely nyugaton is és idehaza is emésztette a társadalmat: „*milyen széles úr, milyen áthidalhatatlan ellentét mutatkozott Krisztus tanai és a társadalom egész berendezkedése között!*”¹³ – állapította meg már 1903-ban. Más megfogalmazásban, de ez ugyanaz a tény, amit Barth Károly is észrevett a nyugati társadalom életében, s ez vált a 20. századi modern „teológiai ismeretelméleti forradalom” egyik kiindulási tényezőjévé. Eszméltetően és megújítóan hatott ez később az egyetemes egyházra is! Tisza István helyesen látta azt is, hogy a tudományos fejlődés áldást hoz az emberiségre, és ha az ember az igazi keresztyén tanítást követi, akkor nem kerül ellentétbe a tudománnyal.¹⁴ Ezért harcolt az egyházi képzés minél magasabb szintre emeléséért és e cél érdekében könyörtelenül szembeszállt még az egyházi vezetőkkel is. Ezt joggal megtehetette a reformátori egyetemes papság elve alapján, amit határozottan és helyesen kifejtett az egyházi testületek előtt.¹⁵ De az egyéni szabadság bibliai szellemű értelmezése szerint a hit dolgaiban is megkövetelte a szabad vizsgálódást és vallotta, hogy a református ember a Szentírásen kívül nem kötheti magát semmilyen más tekintélyhez.¹⁶ Ebben is igaza volt. Meglepően jól ismerte egyházának szinte minden alapvető tanítását. Ezért is örvendett köztisztületnek. Tudása, jelleme, akarata és bátorsága ismert volt mindenhol. Szilárdan hitte, hogy küldetéses sorsa Isten kezében van. Teljes egyénisége mintha John Knox skót reformátoréhoz volna hasonlítható, akiről azt jegyezték föl a gályarabsága idején,

13. Tisza István: A szocializmus és az egyház. Budapest, 1903. 8.

14. V.ö. Gróf Tisza István: Protestáns hit és felvilágosodás. Megnyitó beszéd a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1909. november 2-i ülésén. V.ö. még Tisza István gróf főgondnoki székfoglaló beszéde 1907. április 30-án, Pápán. Protestáns egyházi és iskolai lap, ötvenedik évf., 19-20. szám. 292.

15. Gr. Tisza István: Gondnoki székfoglaló a Nagyszalontai Egyházmegye 1902. szeptember 4-i közgyűlésén. Budapest, Hornyánszky és Kir. Udv. Könyvnyomda, 1902. 17. V.ö. még Főgondnoki székfoglaló beszéd, i.m. 307.

16. V.ö. Gr. Tisza István: Gondnoki székfoglaló a Nagyszalontai Egyházmegye 1902. szeptember 4-i közgyűlésén. Budapest, Hornyánszky és Kir. Udv. Könyvnyomda, 1902. 6-8. Itt a dogmákhoz való kötődésről vélekedett Tisza István, s ezzel a katolikus fölfogással polémizált. V.ö. még Gróf Tisza István: Protestáns hit és felvilágosodás, i.m. 563-569.

hogy „emberi orcától soha meg nem rettent”! Tisza István soha nem a saját népszerűségét kereste, hanem nemzetének a jobb jövőjét munkálta. Ilyen volt ő a politikai életben és az egyházi tisztségeiben egyaránt. Csak a reá bízottak boldogulásán fáradozott a református ember hitvalló bátorságával.

Mindezek láttán, komolyan merül föl az emberben az, hogy 1920-ban és 1921-ben bizonyára nem véletlenül gondoltak Tisza István nevére, amikor róla nevezték el debreceni egyetemünket. Élete és tevékenysége valóban szorosan kötődött a református egyház mindennapjaihoz. Ez jelentette az egyszerű gyülekezeti tagokkal és presbiterekkel való együttgondolkodást, a felelős tisztségekben való jövőt formáló döntéseket, de az iskolázási múltjának lelke mélyén büszkén őrzött debreceni kötődéseit is, vagy családjának egyházi szolgálatban végzett évszázados törekvéseit és a *Sola Scriptura* reformátori elvből fakadó küldetéstudatot, s azt a természetes érzést, mellyel ő az egész országban otthonosan forgolódott a református egyházi közösségen belül. Mindez az örökség az ő személyében sokszor rejtetten, máskor pedig észrevehetően igenis ott munkálkodott a debreceni egyetem fogantatásának és megszületésének a pillanatában, sőt első botorkáló lépéseinek megtételekor pedig az atyai kéz vigyázásában. 1911. augusztus 8-án kelt levelében Balogh Jenő államtitkárhoz ezeket a sorokat írta: „*Azt hiszem, ha keresztül tudjátok a két egyetem felállítását vinni, akkor Debrecen nem fenyegeti veszély. Megvallom azonban, hogy egy cseppet sem lepne meg, ha csak egyre kapnátok fedezetet. Akkor egész erővel akcióba kell Debrecen mellett lépnünk.*”¹⁷ Pölöskei Ferenc történész megjegyzi, hogy „ezzel az alföldi város meg is nyerte a versenyt”.¹⁸ Tisza István párhívei¹⁹ ott voltak abban a nagyszámú debreceni és tiszántúli seeregben, akik 1911. október 26-án fölvonultak a Magyar Parlament kupolatermébe és közölték egyetemalapítási szándékukat a kultuszminiszterrel. Ő elnökölt azon a parlamenti ülésen, amely 1912. július 5-én tárgyalta és második olvasat után július 7-én ellenszavazat nélkül megszavazta a Debreceni és Pozsonyi egyetem alapítását. Ezt megelőzően részt vett azon a konventi ülésen, amely 1912. április 26-án – nem kis vita után – megszavazta a Debreceni Református Kollégium „fakultásrangú” intézményeinek egyetemmé fejlesztéséről szóló határozatot, és hozzászólásában azt hangsúlyozta, hogy „nem borongós hangulattal, hanem megnyugvással”²⁰

17. Közli Pölöskei Ferenc: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910-1914. Akadémiai Kaidó, Budapest, 1970. 48.

18. Pölöskei Ferenc: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910-1914, i.m. 48.

19. A Nemzeti Munkapártra gondolunk. V.ö. Némedi Lajos: A Kossuth Lajos Tudományegyetem rövid története 1912-1987. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1988. 10.

20. Szentpéteri Kun Béla: Az egyetemmé alakulás története, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 1941. 44. Az események kronológiai leírása a 38-45 oldalakon.

kell fogadni a nemzeti kultúra ügyének eme előrelépését. 1913. május 28-án személyesen is megjelent a Kollégium igazgatótanácsának ülésén, amely a kollégiumi tanszékek, tagozatok egyetemmé szerveződését tárgyalta, s az ülés végén gratulált az elnöklő gróf Dégenfeld József egyházkerületi főgondnoknak. Másnap a Tiszántúli Egyházkerületi Közgyűlés a javaslatot egyhangúlag elfogadta. Külön köszönetet mondtak Tisza Istvánnak a „megegyezés gondos előkészítéséért”.²¹ Amint a dokumentumokból kitűnik, az egyházkerület elnöksége – talán biztonságból - az egyetemmel kapcsolatos intézkedéseiről rendszeresen tájékoztatta az ismét miniszterelnökké választott Tisza Istvánt is.²² Később, 1915-ben Tisza István nagyon szépen írt az ősi Református Kollégium szellemi örökségéről és Debrecen város, valamint a Tiszántúli Egyházkerület áldozatáról, melynek révén létrejöhetett az „ifjú egyetem”.²³ Személyében kétségtelenül a debreceni egyetemi ügy egyik legnagyobb katalizálóját ismerhetjük föl. Nem volt alapítója, de szinte ott volt a háttérben mindenütt és gondosan vigyázta a dolgok alakulását.

Mindezek láttán miként értékelhetjük Tisza Istvánt, a neves politikust és egyházi vezetőt? Debrecenből nézve semmiképpen nem függetleníthetjük az ő személyét az egyetem létrehívásától. Személyes véleményemet úgy tudnám kifejezésre juttatni, hogy ő erre rendeltetett, mert politikai kapcsolatai, társadalmi rangja, egyházi tekintélye és nemzeti kulturális elkötelezettsége, valamint európai kitekintésű műveltsége őt erre predestinálta. Nagy gondokkal küzdő korszak embere volt, nehézségekben kellett mázsás súlyú döntéseket hoznia. Hazáját féltette a széthullástól, ezért sem szociális téren, sem pedig a politika mezején nem akart megrázkódtató változásokat. Nem vagyok biztos abban, hogy életének fő művét a politika terén kell keresnünk, vagy a sokrétű egyházi szolgálatában. Szerintem egyikben sem! Talán legjobb tudomásul vennünk, hogy vannak nagyszerű életek, amelyeknek titkát sohasem fogjuk megfejteni. Olybá tűnik ez, mint az egyik egyházkerületi főgondnokunk sírfelirata mondja: „Eszköz voltam Isten kezében!”²⁴ – Számomra elfogadhatóbb magyarázat Tisza István nemzeti és egyházi szolgálatának értékelésére az, hogy amikor a debreceni és tiszántúli reformátusok föltették a nemzet oltárára a legdrágább kincsüket, az ősi Debreceni Kollégiumot, akkor azzal együtt Tisza István élete is odakerült az oltárra, s az ő titkon való áldozata révén a Református Kollégiumból éppen a mi debreceni egyetemünk emelkedett ki!

21. Szentpéteri Kun Béla: Az egyetemmé alakulás története, i.m. 51.

22. 1913. novemberében is volt ilyen intézkedés. V.ö. Szentpéteri Kun Béla: Az egyetemmé alakulás története, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1941. 53.

23. Szentpéteri Kun Béla: Az egyetemmé alakulás története, i.m. 72. és 73. oldal között fotokópia a levélről.

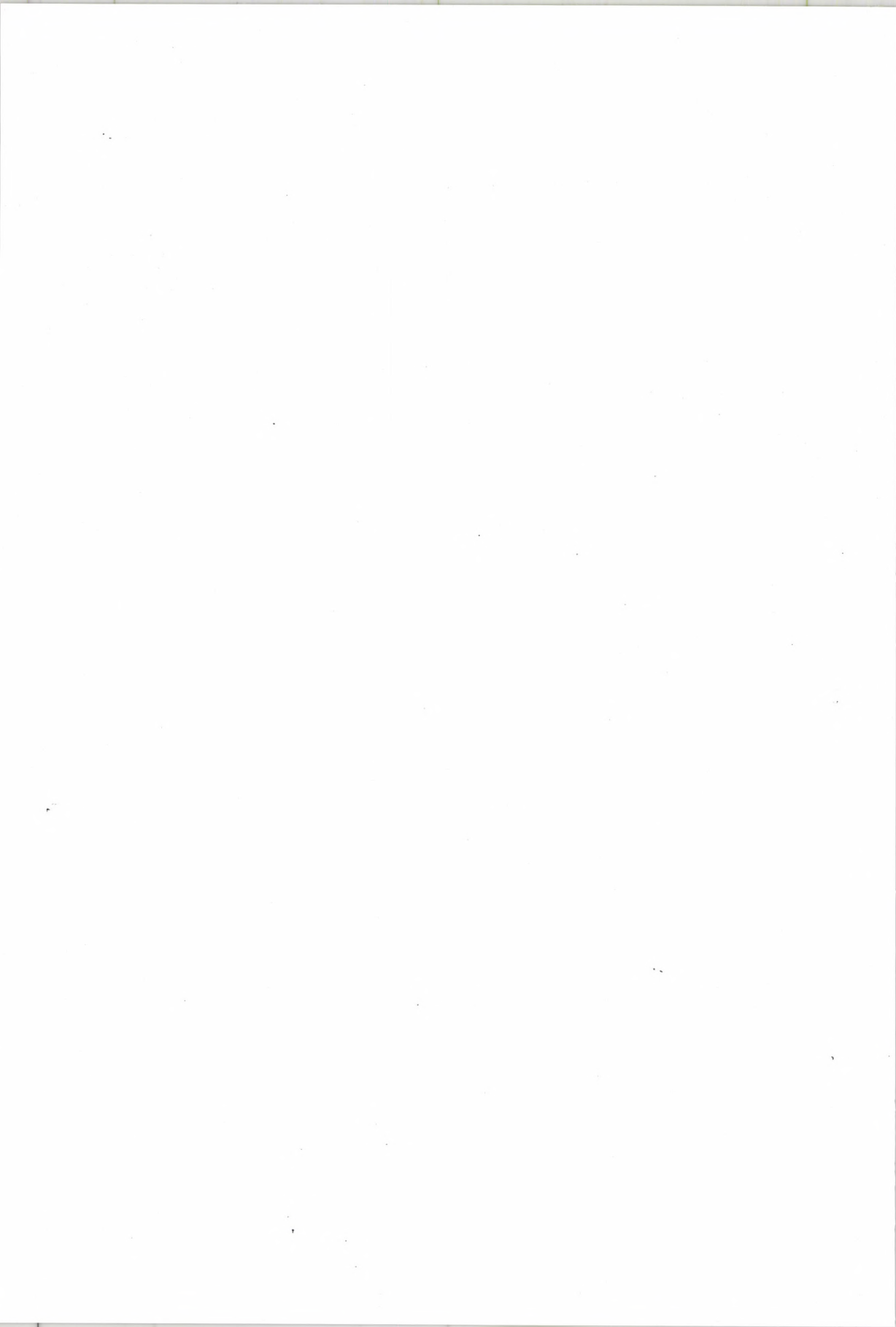
24. Gaál István egyházkerületi főgondnok sírján olvasható ez a mondat, a Debreceni Köztemetőben.

Résumé

Botond Gaál: István Tisza and the University of Debrecen

The commitment of István Tisza to Debrecen is well-known. The forefathers of his family took an important role in the congregations of Calvinist communities. Many of them worked as presbiters, church curators, diocesan wardens and supirintendents. István Tisza did not refrain himself from undertaking tasks like these. It was his Calvinist faith that resulted in his parents having him educated in Debrecen. This was where he was graduted from, this was when he was launched towards foreign universities. As Prime Minister he never forgot about Debrecen. It is not a little due to him that Debrecen was granted the right to found a university 90 years ago.

Barta Róbert

Gróf Tisza István politikai örökösei

Az első világháborús vereség és a történelmi Magyarország felbomlása nyomán az ország olyan mély gazdasági, politikai és társadalmi válságba került, amely nemcsak a korábbi dualista rendszert sodorta el, de a magyarság és az állam fennmaradását is kérdésessé tette. Az 1918 őszétől 1921 tavaszáig tartó időszak forradalmi és ellenforradalmi próbálkozásai arra tettek kísérletet, hogy különböző módokon és programok alapján valamiféle kiutat találjanak az ország számára. Az ekkor zajló események menetét a szereplők azonban alig befolyásolhatták. Magyarország lehetőségeit, mozgásterét a győztes hatalmak és új szomszédai szabták meg. Ebben a helyzetben sokáig szó sem lehetett a Tisza István nevéhez kötött időszak, kormányzati berendezkedés bármiféle restaurációjáról, már csak azért sem, mert a Képviselőház és a Felsőház 1918 őszi felbomlásával a munkapárti politikai elit jó része — még ha átmenetileg is, de — kivonult a politikából. A társadalom egy része Tisza István erőszakos halálát történelmi igazságszolgáltatásnak, a háborús veszteségek és szenvedések miatti jogos bosszúnak tartotta, de még többen voltak olyanok, akik úgy ítélték meg, hogy az 1918 előtti rendszerhez semmilyen módon sem lehet visszatérni. Tisza István politikai örökösei ezért döntően csak a Bethlen-kormány megalakulása (1921. április 14.) után aktivizálódtak.

Hangsúlyozandó, hogy az 1920-as évek belpolitikai konszolidációja során a politikai elit és közvélemény egyre nagyobb része vallotta magáénak Tisza politikai örökségét, de mindez sokszor csak a propaganda, publicisztika, retorika szintjén volt tetten érhető. Ezért ez a tanulmány Tisza István politikai örökösei¹ kapcsán főként az alábbi kérdésekre keresi a választ: az 1919 utáni politikai elitből kik voltak azok a meghatározó személyiségek, akik Tisza politikai örököseinek tekintették magukat. Milyen módon és szervezeti keretek között próbálták mindezt kép-

1. A legújabban megjelent Tisza István életrajzok mellett (*Vermes Gábor és Tőkészki László* munkái) Pölskei Ferenc könyve ad részletes áttekintést az 1919 utáni Tiszakultusról (*Tisza István*, Gondolat Kiadó, Bp. 1985.)

viselni? Fontos megvizsgálni azt is, hogy a korszak két emblemikus politikusa, gróf Bethlen István és gróf Klebelsberg Kuno milyen téren és mennyiben azonosult a Tisza által vallott elvekkel, valamint milyen felfogásbeli különbségek voltak közöttük. Végül, de nem utolsósorban figyelembe kell vennünk azt is, hogy a korszak egyik vezető ideológusa, Szekfű Gyula hogyan alakította a Tisza-képet, mert a Szekfű által képviselt történet szemlélet szervesen beépült a Horthy-rendszer politikai elitjének és az akkori társadalom középső- és felsőbb rétegeinek gondolatvilágába.

Kétségtelen tény, hogy a nemzeti munkapárti politikusok közül 1919 után (főként a Tanácsköztársaság, de már korábban a Károlyi-féle forradalom miatt is) sokan visszavonultak, néhányan azonban 1919. őszén újra aktivizálódtak. A mintegy kéttucatnyi régi munkapárti politikus közül számos volt főispán és képviselő akadt, s ez a konzervatív-liberális csoport², amellet, hogy Tisza programját tűzte zászlajára, már elfogadhatónak találta Bethlen irányító szerepét is. 1921 januárjában, Bethlen kormányalakítási törekvéseinek támogatására dinamikus politizálás-hoz kezdtek az 1919. december elején alakult Nemzeti Középpárt tagjai Lukács László³, báró Kürthy Lajos és Heinrich Ferenc vezetésével. A párt a mérsékelt keresztény nemzeti politika hívének tekintette magát és az 1920 elején zajló választásokon tizenegy választókerületben állított jelöltek. A későbbiekben, a párt sikertelensége miatt a vezetés az 1922-es választásokra új párt kialakításába kezdett Nemzeti Polgári Párt néven. Korszakunkban ez volt az utolsó önálló kísérlet arra, hogy a régi Nemzeti Munkapárt (valójában Tisza) programjának korszerűsítésével újra megszervezzék annak egykori társadalmi bázisát. Támogatták a kormányt, de Bethlenéktől eltérően konzervatív-liberális alapokra helyezkedve elsősorban a keresztény városi középpolgárság merkantil és kereskedelmi érdekeinek szószólóiként léptek fel. A főváros három listás kerülete mellett az 1922-es választásokon még néhány nagyváros egy-egy egyéni választókerületében is tudtak jelöltek állítani (Debrecen, Győr, Miskolc).⁴ Az Egységes Párt 1922-ben parlamenti mandátumhoz jutott politikusai közül (ez akkor 140 parlamenti helyet jelentett a 245 tagú országgyűlésben) mintegy ötvenen nemzeti munkapárti múlttal rendelkeztek, egyértelműen a néhai Tisza István híveinek számítottak. Pártonkívü-

2. Az ismertebb politikusok (gróf Klebelsberg Kuno, báró Perényi Zsigmond, gróf Ráday Gedeon, Rakovszky Iván) mellett feltétlen Tisza-hívőnek és a csoportosulás hangozójának számított még Iklódy-Szabó János volt munkapárti parlamenti képviselő, valamint báró Solymossy Lajos is.
3. Lukács László 1895 és 1905 között pénzügyminiszter, 1912-1913 között miniszterelnök volt.
4. A Nemzeti Középpárt történetéhez ld.: *Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920-2000.*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. I. kötet 22. és 32. o.

li, valamint keresztény ellenzéki, de kormánytámogató honatyákkal együtt ez a csoport megközelítette az 1919 utáni parlamenti politikai elit 20 %-át. 1926-tól, Bethlen szűkebb kormánypárti környezetét a liberális színezetű politikusok mellett legalább húsz volt munkapárti honatya alkotta, akik korábban egyértelműen Tisza István hívei voltak. Ez a társaság, valamint vezetőik jól megjelenítették azt a nagybirtokos, nagytőkés elitszót, akik korábban Tiszában, most Bethlenben látták a rendszer fő támaszát és a miniszterelnököt az 1918 előtti rendszer kisebb módosításokkal történő továbbvivőjének tartották.⁵

Noha Bethlen István az első világháború előtt és a háborús évek alatt is politikai nézetei és pártkötődése alapján erőteljesen szemben állt Tiszával és a munkapárti politikai elittel, mégis az erdélyi ügyek kapcsán bizonyos közeledés történt a két politikus között. 1915 májusában Tisza elfogadta Bethlen határozottabb álláspontját az erdélyi románság elleni keményebb fellépés ügyében és 1916 nyarán ezen a téren már harmónikus együttműködtek. A miniszterelnök belátta és elfogadta Bethlen régebbi érvelését, miszerint Romániát csak az erő politikájával lehet az erdélyi területi követelésektől eltéríteni és a Hármasszövetség mellett tartani. Ezzel Tisza és Bethlen között megszűnt az egyik legfontosabb politikai ellentét.⁶ Bethlen 1921. április 19-i nemzetgyűlési kormányprogramot adó és bemutatkozó nagy beszédében már Tisza hívének mutatkozott, de eléggé ambivalens módon. A múltra ugyan szervesen alapozó, de mégis új politikát hirdetett meg: „... új politikát kell kezdenünk, mert a politikát ott, ahol Tisza István elhagyta, újrakezdeni nem lehet ... A régi jelszavak elkoptak ... sok irányzat, amely ebben az országban diadalmasan haladt előre, ma nem követhető. Megváltoztak a viszonyok, megváltozott körülöttünk a világ képe, megváltozott ideben az ország képe, új irányok és új emberek léptek a porondra. De azért, bár új politikát keresünk, ezt a politikát össze kell kapcsolnunk a múlttal, össze kell kapcsolnunk azokkal a nagy nemzeti tradíciókkal, amelyek felépül ennek a nemzetnek, ennek az országnak, ennek az államnak a rendje. ... Össze kell kapcsolnunk azokkal a nagy nemzeti tradíciókkal, mert ha ezeket nem vesszük figyelembe, romba dől ebben az országban minden. ... Új politikát kell követnünk, de a régi politika hibái nélkül. ... Mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy egy nemzet életének vagyunk az őrei, nem osztályoknak, nem felekezeteknek, nem pártoknak... nem egyéni érdekeknek, ha-

5. Bethlent szűkebb, volt munkapárti politikusi körének vezetői Alföldy Béla a Tisza Emlékbizottság és 1927-től az Egységes Párt elnöke, Görgy István az Egységes Párt budapesti ügyvezető igazgatója és Bíró Pál a Rimamurány - Salgótarján Vasmű vezérigazgatója voltak.

6. Erre nézve ld.: *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 1991. 57-71. o.

nem kizárólag a nemzet érdekének. ...”⁷ Az irányított demokrácia tiszai modelljét Bethlen minden további nélkül helyénvalónak tartotta, s ennek bemutatkozó beszédében is hangot adott: „A demokrácia az állam uralmi formájának berendezése és biztosítja azt, hogy minden néposztály megtalálja boldogulását egyformán az országban, azáltal, hogy az állami hatalmat úgy szabályozza, hogy minden néposztálynak egyforma befolyása legyen rá. ... Azt mondtam, hogy egyforma. Nem jelentheti tehát a demokrácia a tömegeknek, a nyers tömegeknek a vak uralmát. ... Az igazi demokrácia biztosítja az intelligens osztályoknak a vezetést, s bevonja a nép széles rétegeit az állami életbe. ... Az a demokrácia, mely nem meri kimondani azt, hogy ebben a demokráciában az intelligencia vezető szerepre van hivatva, az nem demokrácia, hanem demagógia.”⁸

1934-ben, - Apponyit méltató emlékbeszédében - Bethlen újra megerősítette, hogy továbbra is magáénak vallja Tisza demokrácia felfogását, mert „nem elég a jog, a nemzeti önrendelkezés, e mögött erőnek is kell állnia”. A nemzeti ügy és az erős kéz politikája szorosan összetartozó fogalmak, ezeket feladni nem lehet. A Tisza Emlékbizottságban, a volt miniszterelnök születésének 65. évfordulóján, 1926-ban megtartott beszédében a már sok területen konszolidálódott rendszert és annak berendezkedését egyre több szállal kötötte Tisza örökségéhez:

„... Tisza példája arra tanít, hogy ez a nemzet súlyos időkben egy erős és céltudatos akarat, egy kemény kéz vezetése mellett legfényesebb tulajdonságait képes kifejteni és olyan erényekről tesz bizonyosságot, melyekkel kevés más nemzet vetekszik, de erre a vezetésre szükség is van, mert a gyöngö és pipogya vezérek mellett rettenetes bűnök vesznek rajta erőt, megfélemeznek önmagáról és vakon megy neki az öngyilkos pusztulásnak.”⁹

A bethleni rendszer nem csupán az elvek és az ideológia szintjén mutatott hasonlóságot az 1918 előtti berendezkedéssel, de a törvénykezés és a hatalomgyakorlás területén is. Bethlen 1924. novemberi házszabály revíziós terve¹⁰ gyakorlatilag azonos volt Tisza 1912-13-as tervezetével, amit akkor Bethlen hevesen támadott, és azt 1920-ban hatályon kívül is helyezték. 1931 után, lemondása utáni visszatérésére készülve, Bethlen nem csupán Tisza helyét foglalta el a parlamentben, de

7. *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. 1. kötet Budapest, 1933. Genius Könyvkiadó Rt., 154-155. o.

8. U.ott 154-168. o.

9. U.ott 2. kötet. 120-124. o.

10. A nemzetgyűlés 1924. december 11-én, az Országos Demokratikus Szövetségben tömörült képviselők távollétében meg is szavazta a házszabályok szigorítását. Eszerint a napi tárgyalási idő legfeljebb 12 óra lehetett, a viták időtartamát és a beszédeket korlátozni lehetett, a fegyelmi jogot és szankciókat a zárt ülésekre is kiterjesztették.

az 1910 és 1913 között létrejött pártvezér (Tisza István) – miniszterelnök (gróf Khuen-Héderváry Károly, majd Lukács László) hatalommegosztást is aktualizálni kívánta (Bethlen István, mint az Egységes Párt vezére és gróf Károlyi Gyula, mint miniszterelnök). Ugyanúgy vakon megbízott Teleszky János személyében és tudásában, mint annak idején Tisza, nem véletlen, hogy lemondása után és a gazdasági válság miatti szükségintézkedések ürügyével eredetileg Teleszkyt javasolta a miniszterelnöki posztra. A választójogi reform 1937-38-as heves belpolitikai és parlamenti vitáiban Bethlen Tiszához hasonló nyíltsággal és vehemenciával vett részt, nem törődve a népszerűtlenséggel sem. 1932 novemberében, egyenes arányban a közvetlen hatalomból való kiszorulásával és a Horthy mellett egyre fontosabbá váló politikai bizalmasi szerepkörrel, kétkötetes beszédei és írásai előszavában Bethlen már fenntartás nélkül dicsérte Tiszát. Ezt mintegy túlcitálva, 1935 tavaszán a legitimista Magyarország című lapban Pethő Sándor már Tiszát, Andrásyt és Bethlent a század három legnagyobb államférfijaként aposztrofálta.

A konszolidált ellenforradalom politikai vezető rétegéből leginkább a belügy-, majd később kultuszminiszterként nemzetközi ismertségre is szert tett gróf Klebelsberg Kuno vallotta magát Tisza István követőjének. Mindenekelőtt a volt miniszterelnök mély református hite imponált Klebelsbergnek, aki ugyanilyen mélyen élte meg katolicizmusát. A politikai pálya tekintetében valójában 1917 márciusától vált Tisza bizalmasává, amikor miniszterelnökségi adminisztratív államtitkárként a hadigondozással foglalkozott. Noha Tisza Klebelsberget már 1916 novemberében titkos tanácsossá nevezte ki (Bethlennel együtt), nagy munkabírá-sára, pontosságára és szervezői tehetségére inkább a hadigondozási ügyek kapcsán figyelt fel. Nem volt tehát véletlen, hogy Klebelsberg a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott elnöki megnyitójában (1920. május 14.) különös súllyal méltatta Tisza érdemeit:

„Ennek a nagy magyar embernek élete sommáját én három nagy felismerésben látom, melyek közül a két első valósággal relevációszerű. Korán észrevette a nemzetet erőt vevő disszolúciót, a köztünk elharapódzó féktelenséget és fegyelmezettséget, amely a végén lehetővé tette az 1918. év őszének és az 1919. év tavaszának siralmas eseményeit. Ebből a felismerésből folytak küzdelmei az obstrukció ellen, a parlamenti rend érdekében. Megsejtette a világháború közeledését, s a nagy erőpróbára katonailag is erőssé akarta tenni nemzetét. Ezért pártolta a véderő fejlesztésére irányult katonai javaslatokat. De világosan látta a monarchia gyöngeségét is. Ezért mindent elkövetett a háború elkerülésére.”¹¹ Mindezeket túl Klebelsberg

11. A Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott elnöki megnyitó. In.: *gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917-1932)* /Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Glatz Ferenc), Európa Könyvkiadó, Bp. 1990. 57. o.

kifejtette, hogy Tisza, másokkal ellentétben nem lapult meg 1918 őszén, bátran fogadta sorsa beteljesülését és végül mártírhálált halt. Ily módon beteljesedett morális integritása példa kell hogy legyen a mai politikusok számára is. Ugyanez az érvelés ismétlődött Klebelsberg 1926. október 3-i, a Budapesti Hírlapban megjelent cikkében is, ahol a Tisza szobor debreceni kormányzói felavatása kapcsán Tisza nagy munkabírását is hangsúlyozta: „Az alkotómunkának valóságos fanatikusa volt ő, sehol sem lenne tehát szobra inkább helyénvaló, mint a debreceni klinikai telep előtt, mely a most élő magyar nemzedéknek talán legnagyobb kulturális és közegészségügyi alkotása.”¹²

Klebelsberg, már kultuszminiszterként a korszak egyik meghatározó történetíróját és ideológusát, Szekfű Gyulát kérte fel egy Tisza életrajz megírására. Szekfű ugyan vállalta a munkát, de az életrajzból csak az 1935-ben újra megjelent *Három nemzedék és ami utána következik* című kötetben közölt egy fejezet látott napvilágot: *Két magyar sors a hanyatló korban* címmel.¹³ Szekfűt azonban nagyon is foglalkoztatta a tiszai örökség, főként az a — megítélése szerint — követendő erkölcsi, politikai tartás, amivel a volt miniszterelnök egész pályája során rendelkezett, s amit Szekfű szerint mindenképp követni kell. Nemcsak a belpolitikában, de a külpolitikában is Deák Ferenc eszméit vitte tovább, hiszen elsődleges célja volt megtartani a nemzetet az oroszok és a németek között. Szekfű Gyula szerint ma sincs sürgetőbb feladat ennél. A dualista rendszer elfogadása, a kényszerű német szövetség, az ország közép-európai hatalmi állása, a belső magyar hegemonia és a területi integritás voltak Tisza politikai életművének sarokkövei, s mindezekhez a legvégsőkig ragaszkodott. Két szempontból azonban Szekfű is hibásnak tartotta Tisza tevékenységét; egyrészt bírálta a volt miniszterelnök liberalizmusát, mely nem a változást szolgálta, hanem inkább a teljes erózióknak kívánt gátat szabni. Továbbá Szekfű szerint Tisza túldimenzionálta a parlamenti politizálást és a parlament szerepét, a pártpolitikai szempontok sokszor a nemzeti szempontok elé kerültek.

Összességében megállapítható, hogy a Tisza István nevével fémjelzett 1918 előtti berendezkedés alapelveit, eszméit, ideológiáját az 1919 utáni magyar politikai elit meghatározó része ugyan jórészt magáénak érezte, de a gyakorlatban többnyire nem kívánt ahhoz visszatérni. Tisza emléke, időnkénti kultusza szervesen beépült a Horthy-rendszer ideológiájába és közgondolkodásába, mintegy jelezvén a folyamatosságot és a korábbi politikai elit részleges továbbélését.

12. Az Alföld egészsége és műveltsége, Budapesti Hírlap, 1926. október 3. In.: *gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai ...* 262. o.

13. Szekfű sajátosan Ady Endre ekkori pályáját állította a Tiszáéval párhuzamba.

Résumé

Róbert Barta: The political successors of Count István Tisza

The paper explores that in the new political situation following World War I from when and who was to stand up to carry on the political heritage of István Tisza. After the political consolidation of 1921 several of the politicians of the 'merry old times' tried to organize a party on the grounds of Tisza's political program. Following the failure of the National Civic Party there were about 50 politicians who entered the Unified Party led by Count István Bethlen who were prominent representatives of István Tisza's National Labour Party. Tisza's political principles were to be furthered by – within the changed circumstances – the former opponent, István Bethlen. A major supporter and active participant of this political platform was Count Kuno Klebelsberg; and who was it propagated and conserved in the sphere of ideology by was Gyula Szekfü, a historian of great talent and influence.

Szőke Domonkos

**Bethlen István Tisza Istvánról
- egy kis összehasonlítási kísérlet -**

Örökösei voltak egymásnak. De nem a jogfolytonosság értelmében. Az egyik a régi kort védte, egy illúziókba csomagolt „Boldog békeidőt”, s a tanítvány, egy új Magyarország megteremtésének volt, nem túl sikeres politikusa. Vagy hát itt is tartózkodjunk a végletes ítéletektől, hiszen Bethlen tízéves regnálása mégiscsak más európai hatalmi szituációban történt, mint Tisza kétszeri miniszterelnöksége. Tisza egy európai értelemben is számontartott nagyhatalom magyar részeseként kívánta az ország „nagyhatalmiságát” megőrizni, Bethlen pedig egy megvert és megalázott országot kívánt a korabeli európai értékrendbe beilleszteni. Nem tudjuk, hogy melyikő-jüké a tragikusabb sors. Népharag végzett az egyikkel, szovjet börtönben halt meg a másik. A Tisza család felmenője szolgáltatta Jókai egyik legismertebb konzervatív figuráját, a Baradlay családfőt, de a fiuk között már a 48-as forradalom hőseit fedezhetjük fel. A Bethlen ősből nem lett ilyen irodalmi minta, de a rájuk való hivatkozásban Erdély történeti aranykorának ábrázolásával, gyakran történik Bethlen ősökre utalás. Tisza István 1861 áprilisában született, Bethlen István 1874 októberben. A tizenhárom évnyi különbség mégis generációs eltérésnek mutatkozik, ha nem is az évszámokat illetően. Bethlen politikai tanulói évei Tisza István politikai karrierjének csúcspontjára esnek. Tisza István konzolidált családi milióban nő fel, Bethlen árvaként, gyámkodó szülők mellett. Tisza István debreceni diák, Bethlen Istvánt a bécsi Teréziánium küldte útjára. De mindketten reformátusok. Tisza nyakasabban kálvinista, Bethlen szintén, de nyitottabb a katolikus eszmeiség iránt. Tisza egyetemi éveit „komolyabban” vette, Bethlen kicsapongóbb. Az életről vallott felfogásuk is eltérő volt. Tisza szinte küldetéses tudattal, mintegy messiánisztikusan tudta, apja örökébe kell lépnie, s politikussá kell válnia. Bethlenre, legalábbis kezdetben a gazdálkodás évei vártak, nem hiába szerzett oklevelet a mosonmagyaróvári gazdasági főiskolán.

Szellemi képességeik mindkettőjüknek kitűnőek, ha nem is azonos értékrendűek. Tisza eljut Angliába, a viktoriánus korszakban, s ez jól megfelel egyébként is

puritán szemléletének. Természetesen minden magyar csodálja Angliát, Széchenyitől kezdve Tisza Istvánig, mégis más-más ragadja meg őket az ott szerzett tapasztalatokból. Széchenyit a mindenre kiterjedő hasznossági elv, nevezetesen, hogy ott a közlekedés, gazdaság, pénzügyi intézmények zavartalanul és folyamatosan működnek. Tiszát inkább az a parlamentarizmus, amely továbbra is biztosítja és fenntartja az arisztokrácia uralmát. Bethlen István csak később jut el Angliába, de ő is azt tapasztalja, a liberalizmus angol konzervatív változata nem kérdőjelezi meg a történelmi elit uralmát.

Utaljunk még egy családi vonatkozású hasonlóságra is. Mindketten unokatestvérüket vették feleségül, ami nagyon sajátos családi kapcsolatot teremtett. Tiszánál kevésbé konfliktusos helyzetet, Bethlen esetében már bonyolultabb volt a viszony.

Tisza István az 1886-os választáson nyert először mandátumot a Szabadelvű Párt színeiben, hogy a későbbiekben egészen 1918-ig a képviselőház tagja maradjon, Bethlen István 1901-ben kerül be első ízben a parlamentbe, s annak egészen 1944-ig lesz a tagja. Tisza István a monarchia felbomlásáig határozta meg a magyar politika életét, Bethlen István igazi aranykora 1921-gyel vette kezdetét.

Mégse mondhatjuk, hogy politikai értelemben összenőtt ikertestvérek lennének. De hogy közösek a gyökerek azt sem vitathatjuk!

Bethlen István politikai tapasztalatait részben azokban az években szerezte, amikor Tisza István 1913 és 1917 között második miniszterelnökségét töltötte. Ekkor vele „ellenzéki” szerepben politizált, de Tisza irányában megértőbb ellenzéki politikus, mint amilyen Bethlen István volt, aligha lehetne találni. Alapvetően összekötötte őket a nemzetiségi kérdés, s azon belül is az erdélyi románság ügye, s az a korabeli hazai legégetőbb kérdés, amely a választójog kiterjesztésével volt kapcsolatos.

Tisza István a korabeli Magyarország erős embere volt. Kemény kézzel és erőszakos eszközöket is alkalmazó politikus. A politika életterét a parlamentben értelmezte, az utca embere nem nagyon számított értéktényezőnek politikai filozófiájában. Emberi és politikusi nimbuszát sajátos módon még ellenfelei is emelték. Ady nem túl hízelgően, vad geszti bolondnak, gyújtogató csóvás embernek, úrnak, magyarnak egyként rongynak nevezte, de azért szeretetre ajánlotta a magyar népnek. S vajon lehetett volna-e mást várni a költőtől, akit viszont Tisza egy korábbi korszakában egyszerűen tetűnek minősített a magyar irodalom pálmáján. De még ahhoz is elég erősnek érezhette Tisza magát, hogy polémiába bocsátkozzék egy vidéki ismeretlen tanárral, aki nem átalotta megfogalmazni azon véleményét, hogy egy értelmiségi tanár embernek üres hassal nem lehet a himnuszt énekelni.

Igenis Tisza mélyen konzervatív meggyőződésű politikus volt, a fogalomnak nem mai, de századelői értelmében. Cikkek tömkelegét írta a Magyar Figyelőbe „Ruszticus” álnévvel, meg az Igazmondóba, amelyet korabeli olvasatában, s szeretném hangsúlyozni nem a talán az indokoltnál nagyobb megértést tanúsító érték-

rendben, semmiképpen sem lehet haladónak tekinteni. Idézzük csak ide Szabó Dezső Tisza Istvánnak 1911-es keltezésű válaszát, amelyet a Magyar Figyelő dörgedelmes Tisza cikkére válaszolva fogalmazott meg. Tisza ebben a cikkében úgy fogalmaz: „Nekünk a gondolkodás szabadságát a »szabad-gondolkodók« ellen kell megvédenünk”. Szabó replikája már az elkövetkező, vitriolos stílusban leírt mondatokat idézi: a hazafias érzéseket nem lehet felvizezni az anyagi nyomorgás oltárán. Szabó Dezső válasza kegyetlen, ki az igazi hazafi, talán nem az, aki több tízezer holdnyi vagyonnal figyelmezteti a nyomorgókat arra, hogy szenvedjenek a hazáért. Ez az értékelés az a Tisza értékelés, amely még az elvesztett háború előtti időszakra vonatkozik, de már sejteti, a miniszterelnök semmiképpen sem lehet modern a Magyarország megteremtésének karizmatikus alakja.

Pedig Tisza így indult. Messiánisztikus küldetés-tudattal vallotta, hogy elő kell ugyan segíteni az ország polgári átalakításának megfelelő gazdasági fejlődést, amely azonban nem szabad hogy befolyásolja a társadalom öröklött hierarchikus szerkezetének a fenntartását. A nagybirtokos osztálynak továbbra is joga van az ország vezetésére, amelyet az un. nép elfogad. Ennek politikai keretét adhatja ugyan a parlamentarizmus, amely a liberalizmus nagy vívmánya, de annak működését ellenőrzés alatt kell tartani. Tisza számára a politika, a parlamentben kezdődött, s annak minden kérdését és problémáját ott kívánta elintézni. Gyakorlati tevékenysége során mindig is így járt el. A századelő magyar parlamentjében azonban már megjelentek olyan feszültségek, amelyek azt mutatták, hogy azokat egy tekintélyelvű uralmi rendszerrel nehezen lehet kezelni. Most röviden csak három dologra kívánunk utalni, amelyek kapcsolatosak lesznek a Bethlen – értékeléssel. Egyik a választójog kibővítésével összefüggő csatározások; másik a nemzetiségi kérdés kezelése, s harmadikként említsük meg a birodalom nyugati részéhez való viszonyulást, amely az 1919 utáni időszakra elveszti jelentőségét. Az első két kérdés szorosan összekapcsolódott, hiszen valójában a birodalom fennmaradását érintette. Tisza mindig is úgy tartotta: a soknemzetiségű birodalom, s annak magyar része nem tehető magyarrá, az ország teljes elmagyarosítása *teljesíthetetlen* feladat, de talán a nemzetiségekkel való megbékélés megteremthető. Ennek feltétele nem a választójog korlátlan kiteljesítése lehet, még magyar vonatkozásban sem, hanem a nemzetiségi kérdés bizonyos patriarchális viszony megteremtésével rendezhető. Ugyanakkor Tisza mindvégig azt is vallotta, a monarchia minden vonatkozásban, gazdaságilag, politikailag és katonailag is annyira gyenge, hogy Habsburg és német szövetség nélkül a szláv miliőben integritása nem tartható fenn.

Tisza bízott ugyan a monarchia integritásának magyar szempontból is alapvető szükségességében, de ez a felfogás még a régi értékekhez kötődött. A szláv irányba engedékenyebb Ferenc Ferdinándban már azonban nem bízott, a parlamentarizmusban a magyar nagyhatalmiság elvesztését látta. S végső soron az a IV. Károly menesztet-

te miniszterelnöki tisztségéből, aki meglehetősen ellentmondásos és gyenge politikai törekvésekkel akarta a monarchiát föderalisztikus formává átalakítani.

A modernkori magyar politikának mindig voltak „karizmatikus” egyéniségei. Ezt többé-kevésbé még a történeti átértékelés is átvette. Tisza Kálmán volt a *generális*, akit híveiként és kiszolgálóiként a mamelukok követték. Tisza István már a *vezér* nevet kapta és érdemelte ki, aki olyan eszközöket alkalmazott, hogy híveinek nem lehetett ellentmondani. Bethlen István már a *gazda* lett, s híveinek ebben a formában kellett szolgálnia őt. Történeti értelmezésben, én úgy látom a lényeg mindhárom esetben hasonló. Parlamentális keretben és eszközökkel kívánja megjeleníteni ugyanazt, amit nagyon nyersen fogalmazva mégiscsak egyfajta diktatúrának értelmezhetünk. Mindhármójuknak volt egy, a magyar viszonyokat sajátosan kifejező küldetéstudata. Az idősebb Tisza azzal a Jókaiival tarokkozott, aki ugyan radikális eszméket képviselt a 48-as forradalomban, de mindketten úgy látták, a 67-es kiegyezés politikai alkuja teremtheti meg a magyar polgári átalakulás legoptimálisabb keretét. Az ifj. Tisza már úgy vélte, egy meglehetősen megerősödött birodalmat kell védenie a koreszmék ellen. S Bethlen Istvánnak kellett szembesülnie azzal, hogy a volt nagyhatalmiság történelmi illúzió, a háborús vereséggel az ország Európa által is cserbehagyottan magára maradt, a kis nemzeté vált Magyarország sorsa nem lehet más, mint az alkalmazkodás.

Kettőjük viszonyának értelmezéséhez, kapcsoljunk még be egy fontos momentumot. Lényeges habitus-beli kérdés ez is, kapcsolódva megannyi más értékrenddel. Tisza István sohasem volt igazán városi politikus, ha tehette gyakran menekült falusi, geszti birtokára. A csendes szemlélődő vidéki magányt sokkal többre tartotta, mint a város, számára idegen mozgalmas világát. A város számára mindig is egyfajta radikalizmust képviselt, ami mindig gyanús egy arisztokrata politikus számára. Ezzel szemben Bethlen István már ízig-vérig városi politikus volt, jól ismerve és alkalmazva pl. a sajtó szerepét és a közéletiség befolyásolásának fontosságát. Tisza István szemléletében mindvégig adys értelemben kurucos nacionalista maradt, s legkedvesebb nótáját is ebből az érzelmi körből választotta: gyakran húzatta a cigánnyal:

„Bécs várában sír a német, fáj a szíve a szegénynek,
mert a Lajta partján napok óta, áthallik a kuruc nóta.”

Bethlen Istvánnál nem ismerünk ilyen érzelmi megnyilvánulásokat. Ő már európai értelemben volt nacionalista, mondhatni modern nemzetállami formában képviselt magyar érdekeket.

Bethlen István kettős értelemben volt Tisza István tanítványa és eszméinek örököse. Az egyik terület a magyar választójog kérdése körül koncentrált, a másik a nemzetiségi kérdéshez való viszonyulás, s annak értelmezése a trianoni korszak után.

Még a világháború kitörése előtt felmerült a román kérdés kezelése. Tisza 1914 januárjában tárgyalásokat kezdett román vezetőkkel, s a magyar nacionalista köz-

élet kikezdte ezt a tárgyalást. Egyébként a nem létező román paktum megkötéséről terjedtek el híresztelések, s Bethlen István ekkor ellenzéki szerepben a kérdés fontosságára való tekintettel a parlamentben kiállt Tisza István mellett, de azt azért vitatta a monarchia bukaresti osztrák-magyar követének, nevezetesen Czernin Ottokárnak nincs joga véleményt formálni erdélyi román ügyben, amely mégiscsak az ország szuverenitását érinti. Mindketten Tisza és Bethlen István is úgy értelmezték a magyar nemzetiségi helyzetet, ha a magyar-román kérdés viszonylag rendezett, a többi nemzetiségi probléma már számarányánál fogva sem jelenthet nagyobb gondot. Igaz ebben a vonatkozásban egyikőjük sem bízott abban, hogy a nemzetiségi kérdés, a birodalmi és a magyar érdekeket egyaránt figyelembe vevő formában megoldható lenne. Bethlen félelme minden esetre nagyobb volt, hiszen birtoka Erdélyben található!

1917 tavaszán Tisza Istvántól Bethlen felkérést kap arra, hogy lépjen be a kormányba. Bethlen mint Erdély rekonstrukciójának egyik tekintélyes képviselője visszatartja a felkérést, mintha megsejtette volna azt a nehéz feladatot, hogy Erdély ügyében már nem lehet mit kezdeni, pedig még nem is tudhatta, hogy az 1916 augusztusában aláírt titkos bukaresti szerződés Erdély hovatartozásáról már rendelkezett.

A Tisza-Bethlen kapcsolat másik fontos területét a választójog kiterjesztésének kérdésében képviselt sokban hasonló, de nüanszaiban eltérést is mutató, megítélései adják. Ez a kérdés olyan átnyúló probléma volt, amely alapvetően érintett politikai, alkotmányjogi kérdéseket egyaránt. S legfőképpen kapcsolatban volt a parlamentarizmus szerepének értékelésével. A vízváltó ebben az esetben is a monarchia léte és a felbomlás utáni állapot. Bethlen egy 1910-es beszédében úgy fogalmaz, hogy a választójog kiterjesztése csak az államérdek szempontjából mérlegelhető, annak meggondolatlan kiterjesztése, megrendítené a parlament működését, s ránk hozná az óriási nemzetiségi harcot. Egy későbbi 1918-as véleményében már úgy fogalmaz: a választójog kiterjesztése ne az írás és olvasás ismeretéhez köthessék, hanem a magyarul írni és olvasni tudás ismeretéhez. Bethlen az 1918-as összeomlás előtt mindenképpen ragaszkodott a tiszai állásponthez, hogy ti. ne legyenek radikális elképzelések, s ne legyenek radikális reformok, még a választójog kérdésben sem. Kétségbeesett helyzetértelmezés ez, amikor a történeti Magyarország megmentésének nagyobb képviselője lesz az a Tisza István, aki már a körülmények hatására engedékenyebbnek bizonyult, mint Bethlen István. S hogy nemsokára forduljon a kocka, Bethlennek kellett nagyobb engedményeket tenni a demokrácia irányában, mint ahogyan az egyéni felfogásából korábban elképzelhető lett volna.

Amikor az októberi „forradalmi” napokban József főherceg fogadja többek között Bethlen Istvánt is, a majdani miniszterelnök már elfogadja a titkos szavazati jog megadásának szükségességét, s késznek mutatkozik arra, hogy a nemzetiségeknek autonóm fejlődést kell biztosítani!

Az 1920 utáni helyzet mindenképpen új szituációt teremtett a Tisza-Bethlen kapcsolatban. Tisza halott, akire még minden bizonnyal fontos feladatok vártak volna a korabeli magyar politikai közéletben, de az új szereplő már az a Bethlen István lesz, aki ízig-vérig Tisza tanítvány, de neki már egy más Magyarország megteremtésének érdekében kell politizálnia.

Amikor Bethlen István 1920 környékén hozzáfogott a majdani egységes párt megszervezéséhez, Tisza hagyományokhoz nyúlt. Bethlen egy olyan új értékrendű pártalakulatra gondolt, amely messzemenően ragaszkodik a hagyományokhoz, vállalva a liberális értékrendet, s elfogadva annak parlamentáris keretét, de azt mindenképpen tiszai eszközökkel és módszerekkel kívánta kordában tartani. A világháború utáni helyzet azonban Magyarország számára új szituációt hozott. Bethlennek az előzmények után természetesen el kellett határolódnia a baloldaltól, de a körülményekkel messzemenően számoló politikusnak a jobboldaltól is. Bethlen ekkor úgy viszonyult a tiszai hagyományokhoz, hogy azokat „megtagadva”, de továbbvive hasznosítható elemeit, egy konzervatív-liberális értékrendben kívánta megteremteni az új Magyarországot. A parlament szerepéről azt vallotta, mint ahogyan ezt kitűnő Bethlen monográfiájában Romsics Ignác bizonyította, 1920-ban azokhoz a módszerekhez nyúlt vissza, amelyeket korábban Tisza Istvánnal kapcsolatosan maga is helytelenített.

Bethlen a tiszai hagyományokat úgy vitte tovább, hogy azokat alkalmazta a húszas évekre. Ugyanúgy, mint Tisza István, megkülönböztetett szerepet tulajdonított az államnak. Szerepét mindketten azonosan értelmezték, hogy ti. azt nem szabad kiszolgáltatni a szélsőséges politikai erők uralmának. E témakörben egyik legfontosabb véleményét Bethlen István 1934-ben fogalmazta meg *Hagyomány és a forradalom a politikában* címmel a Magyar Szemle februári számában. Feltett kérdése így hangzik, megteremthető-e egy nyugalmi állapot a liberális értékrendet képviselő kapitalizmuson belül, vagy elkerülhetetlen a radikális átalakulás. Bethlen, aki Tiszával ellentétben nagyobb megértést tanúsított a szociális kérdések iránt, világosan megfogalmazza: a kapitalista rend olyan válságban van, hogy az alsóbb néposztályok radikalizálódása kikerülhetetlen, s ezért a politikának ezzel a kérdéssel is foglalkozni kell. A szociális kérdés kezelésének eszköze ugyanakkor mégsem lehet a forradalom, hanem az óvatosan alkalmazott konzervatív reform. Bethlen úgy véli a kortársi politikusnak egyaránt kell tanulnia a hagyományokból és a forradalomtól. Bethlen ellentétben Tiszával, a forradalmon nem kezelhetetlen károszt ért, hanem a régivel olyan szembenálló új irányzatot, amely megteremti a kikerülhetetlen változás szükségességét.

Bethlen Tisza értelmezéséhez legcélszerűbben használt fogalma a konzervatívizmus volt. Tisza konzervatívizmusa birodalom-védő konzervatívizmus volt, a Bethlené egy huszadik századi alkalmazkodó konzervatívizmus. Mindkettőben volt

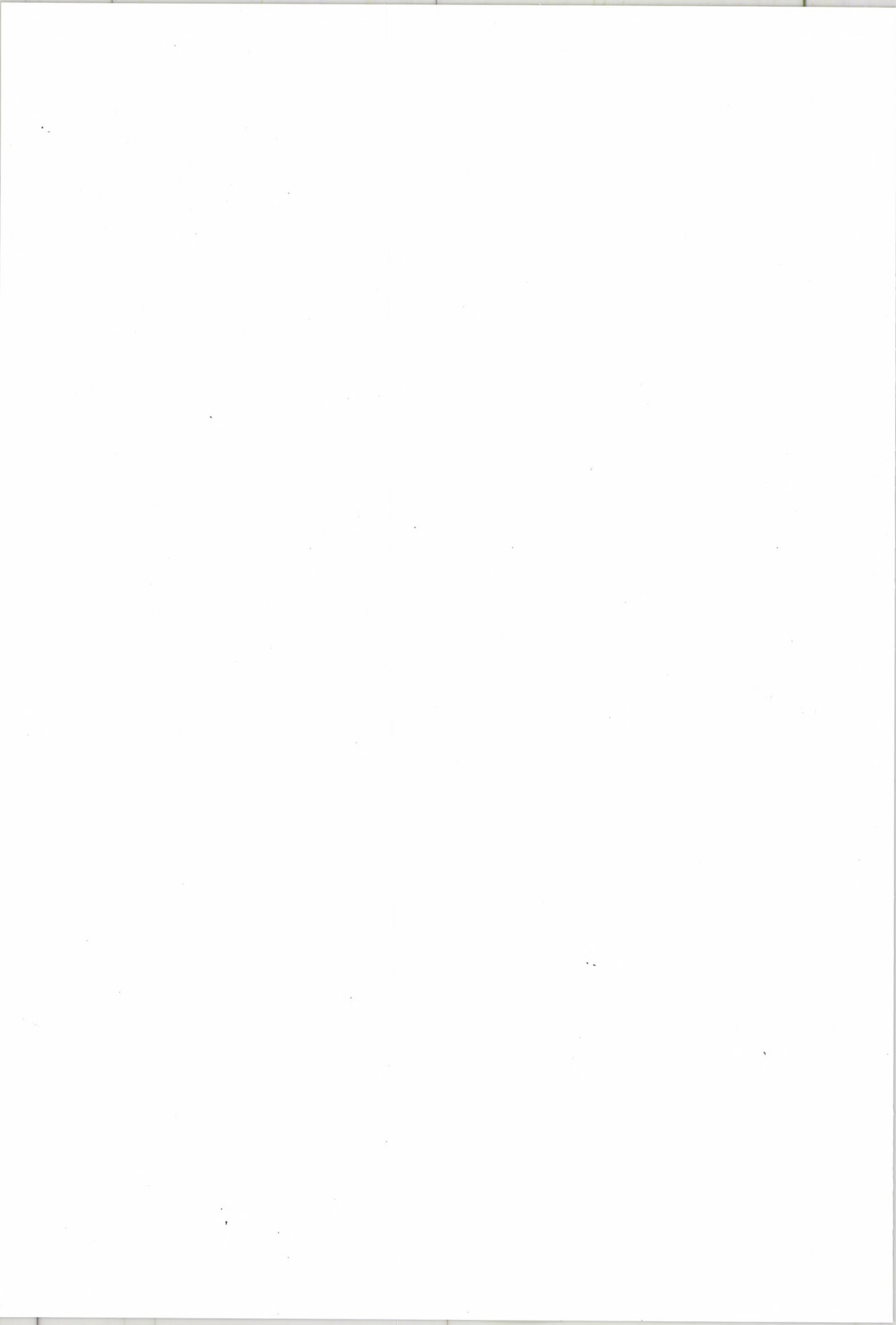
egy liberális tengely, amelyre azonban sajátos értékrendben fűzték fel a konzervatív eszmét. Tisza maradibban volt konzervatív, Bethlen nyitottabban. Mindketten hittek a történelmi nemesi osztályok küldetésében, de míg ezen Tisza jottányit sem kívánt változtatni, addig Bethlen, ha nem is túl radikálisan, de a konzervativizmus értelmezésében nagyobb szerepet engedett az egyes osztályoknak. Elméletibb volt Tisza, gyakorlatiasabb Bethlen. Tisza a maradéktalan megőrzést képviselte, míg Bethlen a pragmatikusabb hagyományőrzést. Mindketten sajátos kortermékek voltak, s ahogy a fentiekben már utaltunk rá, ellenezték a „szabad-gondolkodást”, de míg Tisza viszolygásig gyűlölte, addig Bethlen, ha nem is túlzott engedékenységgel, de a korparancsnak engedve, bizonyos korlátok között elfogadta azt.

Mégis azonos mércével kell mérnünk őket. A kor volt más és a körülmények, amelyben szerepelniök kellett. Kevésbé játszott jól a mester, a tanítvány, ha nem is sokkal jobbat, de számunkra elfogadhatóbbat produkált!

Résumé

Domonkos Szőke: István Bethlen on István Tisza – an attempt for comparison

The paper tries to make a comparison of the activity of two conservative national liberal politicians – István Tisza and István Bethlen. In a different age, in a different system of conditions the political principles and the methods of government held by the two politicians can be related in many aspects. One can look upon Tisza as the master of István Bethlen. While the work of Tisza serving the uncurtailed conservation fell into a tragedy, István Bethlen policy for tradition preservation resulted in a political consolidation.

Szendrei Ákos

A függetlenségi baloldal vezéralakja Justh Gyula politikai pályája

Necpáli Justh Gyula 1850-ben született a Túróc vármegyei Necpálon, egy 2000 holdas római katolikus nemesi családban.¹ Apja, Justh István az 1840-es években a túróci liberális nemesség irányítója volt, majd 1848-ban főszolgabíró lett. A család az '50-es évek elején költözött a Csanád megyei Tornyára, az anya Pákozdy Matild birtokára. Justh István 1865-ben a Határozati Párt színeiben egy ciklusra országgyűlési mandátumot szerzett.²

Justh Gyula a középiskolát Pesten a piaristáknál végezte, majd jogot tanult és 1872-ben doktorált. Ezt követően hivatalt vállalt (Békés vármegye aljegyzője, majd a gyulai járás főszolgabírója lett), de a családi függetlenségi hagyomány nem kedvezett a megyei karrierjének, így az 1878-as tisztújításon kimaradt a testületből. Ezzel egy időben - a '70-es évek végén- hivatalosan is bekapcsolódott a *Negyvennyolcas Függetlenségi Párt* megyei szervezésébe, és közvetlen kapcsolatot alakított ki Irányi Dániellel és csoportjával.³

Justh az 1870/80-as évek fordulóján több nyugat-európai körutat tett és tanulmányozta az osztrák, a német, az olasz, a svájci és a francia államberendezkedéseket. Különösen a francia politikai kultúra volt rá nagy hatással, ekkor vált az alkotmányosság és a jogállam hívévé. Hazatérve *Az Arad és Vidéke* című politikai lapban kezdett publikálni. Valódi politikai pályája 1884-es makói képviselővé választásával indult.

Politikai nézetei a kossuthi alapokból építkeztek, a párton belül pedig a Helffy-Irányi vezette csoporthoz tartozott. 1889-ben zajlott le első politikai vitája Tisza Istvánnal a *haderőreform* kapcsán, ami előrevetítette a későbbi ellentétet. A sikeres parlamenti szereplés, Justh második képviselői ciklusának végére (1890/1892), pártjában is meghozta az elismerést és a *Negyvennyolcas Függetlenségi Párt* libe-

1. Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedéki táblákkal*. Pest, 1859. Ráth Kiadó. 371.o.
2. Horn Emil: *Justh Gyula*. In: Budapest, 1970 március.
3. Fábró-Újlaki: *Magyar országgyűlési almanach 1892-1897*. 264.o.

rális szárnyának vezető személyiségévé vált. A már idősödő elnök, Irányi Dániel támogatásával 1890-ben Justh Gyulát választották a párt alelnökévé.

A '90-es évek elején átalakult a függetlenségi párt belső struktúrája, a vezetés (a betegeskedő Irányitól) az Eötvös Károly, Ugron Gábor és Justh Gyula alelnökök képviselte fiatalabb generáció kezébe került. Az elmúlt években három elkülöníthető csoport alakult ki a párton belül: az ortodox (Thaly Kálmán csoportja), a konzervatív (Ugron Gábor és Bartha Miklós csoportja) és az egyre inkább megszilárduló liberális-demokrata csoport (Eötvös-Justh csoport).

Az Eötvös és Justh vezette csoport az Irányi-féle elvek folytatását kívánta, ami a liberális gondolkodás felújítását és korszerűsítését jelentette.⁴ Az új vezetés magával hozta azt a felismerést, hogy a kormány megbuktatható, azt azonban nem ismerhették fel, hogy ez a maximum amit elérhetnek, ui. a kormány „csak” megbuktatható, de fel nem váltható. A párt felfogásában a legfontosabb újdonság a reálpolitikai érzékenység fokozódása volt, amit az 1890 után időről időre jelentkező kormányválságok tettek indokolttá.

Az 1892-től zajló *egyházpolitikai harcok* szokatlan állapotot teremtettek a képviselőházban: a közjogi törésvonal helyett a vallási tekintetben értelmezett liberális és konzervatív álláspontok lettek a meghatározóak. A függetlenségi párt sem képviselt egységes álláspontot. Az Eötvös és Justh vezette liberális-demokrata szárny a Csáky Albin, Szilágyi Dezső, Tisza István és Wekerle Sándor által kidolgozott reform mellé állt. A katolikus Justh az ország érdekeit az egyház érdekei fölé rendelte és ezt hangoztatta: „*Elsősorban vagyok magyar és csak aztán katolikus*”.⁵

Justh és csoportja, az egyházpolitikai törvény kapcsán konstruktív ellenzékként viselkedett. Irányi Dániel 1867-óta huszonháromszor nyújtott be javaslatot a vallásszabadság és a felekezeti egyenjogúság ügyében. Az 1892-es törvényjavaslat Justh véleménye szerint az évtizedek óta hangoztatott függetlenségi program részeként értelmezhető, amit a kormány Irányi indítványára egészített ki az izraelita vallás recepciójával.⁶ Justh határozott reformerségének köszönhetően a függetlenségi többsége (és így a képviselőház többsége) kiállt az egyházpolitikai újítások mellett.

Irányi halála után közvetlenül (1892. november 2.) a függetlenségi párt elnöke Eötvös Károly lett. Azonban a több hullámban jelentkező pártszakadás (Ugron csoportja 1892 tavaszán, ill. a hozzá csatlakozó ortodoxok 1893 tavaszán váltak

4. A Függetlenségi és 48-as Párt kiáltványa. In: Mérei Gyula: *A magyar polgári pártok programjai 1867-1918*. Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó. 225.o.

5. *Képviselőházi Napló*, 296. ülés. 1894. február 21.

6. T. Boros László *Egyházpolitikai harcok*. in: *A magyar országgyűlés története 1867-1927*. szerk. Balla Antal. Budapest, 1927. Légrády Nyomda és Könyvkiadó RT. 122.o.

ki) Justh Gyulát tolta előtérbe, és a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt 1893 májusában őt választotta elnökének.

Justh elnökké választása után, 1893 szeptemberében új programot hirdetett, amelyben felvállalta a hagyományos függetlenségi követeléseket és elkötelezte magát az egység mellett, a pártot pedig *Függetlenségi és 48-as Párt* néven szervezte újjá. Ez sikert is hozott: Ugron, az ortodoxok és Eötvös hívei is visszatértek a pártba (maga Eötvös nem).

Kossuth Ferenc 1894 téli hazatelepődése után a Justh vezette függetlenségi felé közeledett. Justh Gyula pedig az ifjabb Kossuth politikai szándékai láttán önként átadta a Függetlenségi és 48-as Párt elnöki helyét, és alelnökként tevékenykedett tovább. Ennek hatására Ugronék újból kiléptek, Eötvös pedig belépett a pártba. Kossuth Ferenc azonban nem a Justh által képviselt liberális-demokrata csoport Helfy, Irányi és Mocsáry által megteremtett hagyományokat támogatta, hanem neokonzervatív irányú súlyponteltolódásra törekedett. Ebben a helyzetben továbbra is fennmaradt a párt kettéosztottsága, ahol Kossuth Ferenc és tábora a neokonzervatív, Justh és Eötvös csoportja pedig a liberális-demokrata szárnyat jelentette.

A '90-es évek második felében a Kossuth Ferenc és Justh eltérő felfogásából adódó heterogenitás ellenére a hagyományos szavazótábor - az alföldi protestáns közép- és kisbirtokosság ill. gazdaparasztság zöme - továbbra is a Függetlenségi és 48-as Pártban látta a kormány legkövetkezetesebb ellenfelét. A párt, klubszerű szervezése azonban egyre kevésbé volt alkalmas a modern elvárások követésére. Alkalmanként a párt képes volt széleskörű támogatottságot felmutatni, de ez sem volt egységes, ui. a neokonzervatív szárny agrárius szociális reformjai és a liberális-demokrata szárny radikális célkitűzései különböző szavazótáborokat érintettek, és ezek egymással sem összeegyeztethető támogatókat vonzottak a párt mögé.⁷ Kossuth elegendőnek tartotta a parlamenten belüli politizálást, Justh azonban a tömegek megnyerését vélte fontosnak.

Justh és a függetlenségi párt többsége az 1897-es *sajtóvita* alkalmával ismét az ellenzék bevált politikai fegyverét, az obstrukciót alkalmazta, amikor a kormány a sajtóvétséget az esküdtszéktől az állami bíróságok elé kívánta rendelni. Bár a Ház a sajtókérdésben végül kompromisszumos javaslatot fogadott el, Tisza az erős ellenállás láttán az ellenzék politikai tevékenységét lehetetlenné tevő házszabályokat követelt. Justh ebben az alapvető liberális jogok megsértését látta. Kettejük vitája 1897 nyarán, a vámszövetség tárgyalásán mélyült el. Justh a híveivel a kiegyezés alapján álló külön magyar vámterület 1898. január 1-től való felállítását

7. Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar politikai gondolkodásában. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986*. Budapest, 1986. Atlantis. 110.o.

követelte. Az „önálló vámterület-önálló bank” jelszava azonban csak Justh szűk körének programjában szerepelt, a Kossuth Ferenc vezette többség a közös vámterület alapján állt, és kizárólag annak megreformálását tartotta fontosnak. A függetlenségi többség és Justh véleménye közötti különbség csupán a végkövetkeztetésben érhető tetten. A többség csak reformot akart, Justh pedig a gazdasági közösség felmondását.

A határozott nemzeti érdekek védelmét Justh, a közjogi konszenzus kereteinek megszegése nélkül, minden lehetséges eszközzel szükségesnek tartotta, és ebben az esetben alkalmazhatónak ítélte az obstrukciót is. Ha a kormány - ellenzék által nem támogatható politikája - máshogy nem fékezhető meg, abban az esetben egyetlen járható út a parlamenti törvényhozás megbénítása - vélekedett. Justh tisztában volt vele, hogy az obstrukció a parlamentarizmus részleges korlátozása, de az ellenzéki érdekek semmibevétele mégis ezt kívánta meg.⁸ Azzal érvelt, hogy egy az ország érdekeit szemmel tartó kormány nem az obstrukció letörésére dolgozna ki tervet, hanem az obstrukció parlamenti konszenzus útján történő elkerülésére. Tisza István ezzel vitatkozva az ország kormányozhatóságát tartotta fontosnak. Szerinte felvállalható az alkotmányosság visszaszorítása is az állam erejének megőrzése érdekében. A vita csak azért nem alakult át komoly politikai összecsapássá, mert a szabadelvűek többsége kételkedett az erőpolitika indokoltságában és Andrassy csoportja (disszidensek) ki is vált a pártból.

Justh már a századfordulón fontos tényezőként kezelte a választójog kérdését, és ebben leginkább a Szociáldemokrata Párt támogatására számíthatott. A függetlenségi liberális-demokrata szárny és az MSZDP közös tömeggyűléseket szervezett. Az addig Batthyány Tivadart, Eötvös Károlyt és Justh Gyulát szerepeltető nagygyűlések a '90-es évek végétől már Bokányi Dezső, Kiss Adolf és Pfeiffer Sándor részvételével zajlottak. Az MSZDP-vel kapcsolatba kerülő függetlenségi-ek azonban nem élvezték a pártvezetés támogatását. Kossuth Ferenc - Justh baloldali nyitásával párhuzamosan - a neokonzervatívokkal, Apponyival és Károlyi Sándorral épített ki kapcsolatot.

Széll Kálmán kormányalakításával a Szabadelvű Párt látványosan megerősödött: Andrassy disszidensei visszatértek, és Apponyi Nemzeti Pártja is fuzionált a kormánypárttal, Szilágyi Dezső liberális köre és Károlyi Sándor agráriusai szintén csatlakoztak. Az ellenzék négy egymással is ellentétben lévő pártra oszlott: a Kossuth- és az Ugron vezette függetlenségi-ekre, a Katolikus Néppártra és a pártonkívüliekre. A Kossuth-féle függetlenségi párt konstruktív ellenzéki magatartást követett, és Justh csoportja is támogatta Széll belpolitikai reformtörekvéseit. Justh különösen a *kúriai bíráskodásról* szóló törvény mellett érvelt, amely a választási visszaélések miatt volt indokolt. Szilágyi és Justh reformcsoportjai közbenjárás-

8. *Képviselőházi Napló*, 260. ülés, 1898. március 12.

ára a törvény (1899/XV.tc.) az adóhátralékosok szavazati jogát is visszaadta. A függetlenségek - szintén Justh irányításával- kiálltak a *gazdasági összeférhetlenséget* korlátozó javaslat mellett is. Justh részt vett az e törvényt előkészítő munkálatban, és kifejezetten a Tisza Kálmán és Tisza István vezette merkantil kör pozícióit kívánta megingatni. Tisza István le is mondott a Magyar Ipari- és Kereskedelmi Bank elnökségéről, de a törvényt mégis a „kiskapukkal” együtt fogadták el.

Széll kompromisszumkészsége súlyponteltolódást hozott a függetlenségeiknél is. Justh alelnök és a szociáldemokraták kapcsolatai egyre erősödtek, ami hatással volt a párt irányvonalára, Kossuth pedig - igaz csak taktikai okból- nyitottabbá vált ez irányban. A szociális kérdések iránti fogékonyság Justh részéről nem csupán taktikázás volt. A szociáldemokraták követeléseivel - a földosztást kivéve - egyetértett, és szimpatizált az általános választójogért való küzdelmükkel is.

A függetlenségek konstruktív ellenzéki politikájának a Fejérváry honvédelmi miniszter által beterjesztett *hadseregfelvezetési javaslat* vetett véget. A tervezet 20 ezer fővel kívánta megemelni az éves K.u.K. hozzájárulást. Justh elfogadta a létszámemelést, de azt az önálló *magyar hadsereg* megteremtéséhez kívánta kötni. Noha a környező államok és Oroszország ill. a létrejött francia-brit-orosz szövetség igazolta a hadügyi reform napirenden tartását, Justh a birodalmi hadsereget nem tartotta alkalmasnak a fejlesztésre, mert az nem a nemzet, hanem az uralkodó érdekeit szolgálta. Csak egy önálló vezérkarral rendelkező és a magyar kormány-nak felelős hadsereget látott alkalmasnak a fejlesztésre. Az újonclétszám felemelését így a magyar szolgálati nyelvtől, az önálló magyar ezredek kialakításától és hazai katonai iskolák felállításától tette függővé.

A Justh képviselte függetlenségi javaslat és az obstrukció időlegesen megbontotta a kormánypárt egységét, de hosszútávon előtérbe tolta Tisza rendpárti elképzeléseit. Tisza az önálló hadseregben az 1867-es konszenzus megsértését látta, és úgy vélte, hogy a közös külpolitika egyértelműen képviseli a magyar érdeket. Már Széll lemondása után (1903. június) a király Tisza Istvánt kérte fel kormányalakításra, de Apponyi és Andrássy tiltakozására a szabadelvű többség nem állt ki mellette. Khuen-Hederváry Károly néhányhónapos miniszterelnöksége után azonban az uralkodó, a válság megoldására ismét Tiszát kérte fel.

Az új miniszterelnök elfogadta a kormánypártiakból alakult „kilences bizottság” (ál)reform javaslatát - amely a magyar vezényleti nyelvet sem vette be a programjába-, majd ezt követően előállt a már ismert hárszabály tervével. A párhuzamos ülések bevezetésére Apponyi újjáalakította a Nemzeti Pártot, és közeledett a Függetlenségi 48-as Párt álláspontjához. Kossuth, aki a Széll kormány alatt is csak taktikai okból követte Justh irányvonalát, az új Nemzeti Párttól remélt parlamenti támogatást, és visszatért a közjogi elveket valló programhoz, ami az évtized közepe-re neokonzervatív politikai magatartással egészült ki. Kossuth megbomlasztva a

párt névleges egységét nem támogatta az Ugron és Polónyi vezette hadügyi obstrukciót. A függetlenségek obstruáló részéből megalakult a „harcoló ellenzék” nevű csoport. Kossuth pedig a „csendes ellenzék” irányítójaként az obstrukciós politikáról történő lemondással akarta Tiszát eltéríteni a házszabály módosítástól.

Justh mindkét függetlenségi csoporttól távol tartotta magát. A felesleges obstruálás ellen volt, de az obstrukció elvi lehetőségéről nem akart lemondani. Véleménye szerint Tisza a váltógazdaság-nélküliséget az ellenzék nélkülséggel kívánta felváltani, ezért a végsőkig ragaszkodott a parlamentáris alapokhoz. Tisza törekvéseit felismerve, a miniszterelnök ellen fellépő frakciók összehangolásán kezdett dolgozni. Justh demokratikus nézetei ellenére az ellenzéki egységet a nemzeti-konzervatív pártokkal kívánta létrehozni. Ennek érdekében a legradikálisabb elemeket elhagyta követeléseiből (választójog, önálló vámterület, stb.), de hosszútávon ezek érdekében kívánta elhárítani az erőpolitika veszélyeit. Az egységterv azonban már saját pártjában is komoly ellenfelekre talált. Kossuth a gyors siker érdekében Tisza felé kívánt nyitni, és az ő csoportjába tartozó Thaly Kálmán ajánlata után helyre is állt a parlamenti látszatbéke. Justh elítélte a Tiszával való megegyezést és a „harcoló ellenzék” álláspontjához közeledett. A miniszterelnök túlértékelve az ellenzék megosztottságát, újból kísérletet tett a házszabály módosítására, de sikertelenül. 1904. november 19-én megalakult az ellenzéki pártok szövetsége, a *koalíció*.

Tisza erőltetett fellépésére válaszul a Katolikus Néppárt, a Polgári Demokrata Párt, a Nemzeti Párt, az Andrássy disszidenseiből alakított Alkotmánypárt, a Bánffy vezette Új Párt, az Ugron-frakció és a Függetlenségi és 48-as Párt összehangolta tevékenységét. A koalíció irányítószerve a Vezérlő Bizottság volt. Elnöke névlegesen Kossuth Ferenc, domináns pártja a függetlenségek voltak, de valójában Apponyi, majd Andrássy irányította a pártszövetséget. Justh Gyula is tagja lett a Vezérlő Bizottságnak, de demokratikus nézete miatt, a legradikálisabbak közé tartozott. A koalíció elsősorban közjogi célokért küzdött, de a demokratikus csoportok támogatása érdekében társadalmi reformokat is megfogalmazott. A program egyik fontos részévé vált a választójog - egyelőre nem részletezett - kibővítése.

Tisza kérésére az uralkodó feloszlatta a képviselőházat, és új választásokat írt ki. Az ellenzék ezt megnyerte. A koalíció győzelme után a parlamenti pártstruktúra is átalakult. Az Apponyi vezette Nemzeti Párt és Kossuth függetlenségi pártja fuzionált. Kossuth és Apponyi a párt kormányképessé tételét tartották fontosnak, ennek rendelték alá a programok átalakítását is.

A koalíció az 1905 januári választáson elért fölényes győzelmet (243:159) azonban nemcsak a nemzeti konzervatív erők összefogásának, hanem a szociáldemokraták támogatásának is köszönhetette.⁹ A parlamenti ellenzék és a baloldal hivatalos

9. Országgyűlési választások 1848-1990. In: *Pártpanoptikum*. szerk. Jónás Károly. Budapest, 1990. Interart 28.o.

együttműködésére most sem került sor, hiszen az megbontotta volna a koalíció ill. a fúzió után megnőtt Függetlenségi és 48-as Párt egységét, de néhány koalíciós képviselő magánkezdeményezése ilyen irányt mutatott. Vázsonyi Vilmos és Justh Gyula az MSZDP vezetőivel, Goldner Adolffal és Garami Ernővel is folytatott tárgyalásokat. A koalíciónak így is sikerült megőrizni nemzeti-konzervatív jellegét. Apponyi és Kossuth igyekezett pártját távol tartani a szociáldemokratáktól, Justhnak pedig a képviselőház elnöki posztját kínálták fel.

Justh a házelnöki tiszttel komoly pozícióba került, de politikai mozgásteret erősen szűkült. Elnökségének első időszakában -1905 február és 1906 április között- komoly kihívással kellett szembenéznie: a koalíció parlamenti többsége ellenére kétes volt a pártszövetség kormányalakítása. A király Andrásyt szerette volna felkérni, de ő a hadügyi feltételek miatt nem vállalta a miniszterelnöki posztot. Apponyi és Kossuth sokkal kompromisszumkészebb volt ennél, és közeledni próbáltak a „kilences bizottság” tervezetéhez, de a Vezérlő Bizottság leszavazta álláspontjukat. Ferenc József ekkor a parlamentarizmus szabályait semmibe véve Fejérváry Géza tábornagynak parlamenttől független kormányát nevezte ki.

Justh felelősége ezzel megnőtt. Ő volt az egyetlen közjogi hivatalt betöltő politikus, akit a koalíció delegált. Házelnökként alapvető feladata volt a parlamentarizmus védelme, ami az új kormánnyal való szembenállást követelte meg. Kossuth 1905 júniusi bizalmatlansági indítványát követően, amikor a miniszterelnök az országgyűlés berekesztését kívánta elérni, lehetővé tette az indítvány felolvasását, és az ország törvényhatóságait értesítette a bizalmatlansági indítvány részleteiről (1905. június 21.). Ezzel hozzájárult a „nemzeti ellenállás” kibontakozásához, amelynek irányítását a Vezérlő Bizottság végezte. Andrásy visszaemlékezése szerint az „ellenállás idejében Justh, Kossuth rémületére, pénzt akart gyűjteni fegyverek szerzésére, és mozgósítani készült a népet.”¹⁰

1905. szeptember 15-én a szociáldemokrata tüntetők Justh Gyula házelnökhöz menesztett küldöttsége kérvényben követelte az általános és titkos választójog törvénybeiktatását. Ezt a követelést Ugron, Vázsonyi és Justh reálisnak ítélte, de a koalíció pártjai között hosszas egyeztetés következett a kérdésben. Az elszigetelt kormány ezt kihasználva, Kristóffy belügyminiszter útján megegyezett Garami Ernő szociáldemokrata vezetővel a munkástömegek kormánytámogatásáról ill. a választójog kiszélesítéséről. A választójogi terv nyilvánosságra kerülése után Tisza sem állt az új kormány mellé. A koalíció pedig a parlamentáris alapok megsértése miatt nem támogatta azt, de valójában Andrásy, Apponyi és Kossuth saját kormányra jutásukat előkészítve álltak a reformellenes táborba, és a koalíciós politikusok szín-

10. OL Andrásy család levéltára. A/ ifj. Andrásy Gyula iratai. Andrásy napló.- 1909-január 28-i bejegyzés. Idézi: Dolmányos István: A koalíció az 1905-1906.-évi kormányzati válság idején. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó. 71.o.

tén ennek rendelték alá megnyilvánulásait. A koalíción belül Justh volt, aki leginkább napirenden kívánta tartani a választójogi reformot, aminek következtében saját pártjának vezetésével is szembekerült. Szeptember 15-e után, amikor házelnöki minőségében átvette a követeléseket, azt továbbította a Vezérlő Bizottságba, de a koalíciót megelőzve a kormány vette pártfogásába az ügyet. Justh ekkor még fontosabbnak tartotta a koalíció egységét és kormányra kerülését, mintsem egy parlamenten kívüli kormány által felkarolt választójog támogatását. Ennek ellenére 1905. decemberében Holló, Batthyány és Justh együtt követelték a választójogi reformot a Vezérlő Bizottság ülésén.

Ezzel párhuzamosan Kossuth és Justh ellentéte is mélyült: az eddig meglévő társadalmi-szociális különbségek mellé katonapolitikai különbségek is felsorakoztak. A koalíció végül Kossuth „kilences bizottság”-hoz közelítő tervét támogatta és ennek rendelte alá magát Justh is.

A koalíciós Wekerle-kormány titkos *áprilisi paktumban* egyezett meg a királlyal a hatalomra kerülés feltételeiről. A nyilvánosságra hozott korányprogram változásokat hirdetett. Céljával tűzte ki az Ausztriához való viszony *szereződéssé* alakítását, az *önálló vámterület* és az *autonóm vámtarifa* létrehozását, ill. az *általános, községenkénti választójog* megalkotását. Ekkor vette kezdetét Justh házelnökségének második szakasza (1906 április-1907 tavasz), amelynek legfőbb jellemzője a kormány és a házelnök ellentétének újrajelentkezése volt. A koalíció és a függetlenségi párt sem ekkor, sem később (a kormányzása alatt) nem ment túl a nemzeti jelzavak hangoztatásán. Továbbra sem vállalta a konfrontációt az uralkodóval, és nem foglalt egyértelműen állást a választójog ügyében sem. A koalíciós kormány három esztendejét a félmegoldások és látszatcselekvések jellemezték, mert a 67-es alapot elfogadó kormány és a függetlenségi többségű képviselőház kezdetől fogva ellentétben volt egymással. Az 1906-os és 1907-es év még a reformok és a nemzeti ügy jegyében telt: megtörtént Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc és Thököly Imre hamvainak hazahozatala, a *negyedik iparfejlesztési törvény*, az *adórendszer reformja* és a *munkásbiztosítás* bevezetése.

Justh bár a kormányra lépéskor sem osztotta a koalíció által követett politikai irányvonalat, eleinte nem kívánta megbontani az amúgy is ingatag egységet. Ennek ellenére 1907 tavaszától felvette a kapcsolatot a koalíció belső ellenzékével, és a választójog kérdésében Eötvös radikális (általános választójogot követelő) véleményét osztotta. Az év elején Ausztriában bevezették az általános és titkos választójogot, ennek ellenére a magyar kormány nem kívánt hasonló lépéseket tenni. Nagy György, Szappanos István és Justh Gyula függetlenségi politikusok előbb a párton belül maradva bírálták a koalíció vezetését a választójogi reform elsikkasztásáért, majd Szappanos és Nagy kiváltak a pártból. Önálló pártot alakítottak *Függetlenségi és 48-as Balpárt* néven. A koalíció és a függetlenségiek sorait

végül Andrassy plurális választójogi terve bontotta meg véglegesen. A demokratikus célkitűzések kudarca után a nemzeti várakozások sem igazolódtak: az 1907. október 8-án aláírt vámszerződés csak a nevében hozott újat, a vámunió érintetlen maradt. A függetlenségek nemzeti és demokratikus hagyományait támogató többség Justh Gyula vezetésével felújította az *önálló magyar jegybank* követelését, amit az Osztrák-Magyar Bank 1910. január 1-én lejáráó szabadalma tett lehetővé. Ez azonban nemcsak a Függetlenségi és 48-as Párt keretein belül okozott újabb ellentétet, hanem a kormányon belül is, amivel kezdetét vette a koalíciós kormány hosszú haláltusája.

Justh 1908/1909 fordulóján a nyílt ellenzék élére állt, de a koalícióval és Kossuthal való alapvető ellentétet nem a választójog kérdése jelentette, hanem a párt hagyományos nemzeti követeléseinek elmaradása. A *tízéves vámszövetség* lejártakor Justh nemzeti gazdaságreformot akart, és nem osztotta Wekerle véleményét miszerint csak a gazdasági egység elnevezése (ti. *vámszerződés*) változzon meg, annak valódi tartalma ne. Justh a Függetlenségi és 48-as Párt nagy részét maga mögött tudva, „*az önálló vámterület és önálló bank*” tíz évvel korábbi követelése-ihéz tért vissza, azzal a különbséggel, hogy ekkor kész volt a pártvezetéssel való szakításra is. Justh határozottságát természetesen az növelte, hogy ezúttal nemcsak egy szűk csoport támogatását élvezte, hanem a párt nagyobbik felét tudhatta maga mögött. A későbbi szakadás tényéből kiindulva helytelen azt feltételezni, hogy célja a koalíció és a párt szétszakítása lett volna. Ő Kossuth Ferenc megnyerésére törekedett. Holló Lajos, Polónyi Géza és Justh Gyula voltak az önálló bank leghatározottabb hívei, de mindannyian a kérdés párton belüli tisztázását kívánták.

Ennek lehetősége 1909 elejétől elhalványult, amikor a Vezérlő Bizottság a koalíció pártjainak fúzióját próbálta előkészíteni az Alkotmánypárt és a Függetlenségi és 48-as Párt egyesítésével. Justh ezt nem támogatta. Ő a függetlenségek önálló kormányra kerülését tartotta reálisnak. Az a formula- vélte Justh - amelyben egy Alkotmánypárttal kibővített függetlenségi párt jutna kormányra, a nemzeti követelések háttérbeszorítását eredményezné. Ennek ellenére nem állt határozottan a kilépők oldalára. Házelnökként és a Vezérlő Bizottság tagjaként a koalíció megőrzését tartotta fontosnak.

A *nagy bankvita* kezdetétől (1909. január 11.) Justh már határozottan a koalíció belső ellenzékének táborába tartozott, és a Balpárt bankjavaslatát támogatta. Kiállt az önálló bank mellett. A függetlenségi többséggel a *Magyar Bank* megerem-tését határidőhöz kívánta kötni, de még ekkor sem kívánt szakítani pártjával, csupán a koalíció eredeti ígéreteit kérte számon. 1909 tavaszán vetődött fel először a koalíció és Justh szakításának lehetősége, amikor Wekerle többszöri lemondása után ügyvezető miniszterelnökként tovább funkcionált, és ennek következtében nőttek az ellentétek a függetlenségi párt Apponyi és Justh vezette pólusai között.

Wekerle lemondásaival párhuzamosan Justh csoportja megerősödött, és a függetlenségi frakció többsége a „bankosokhoz” csatlakozott. Justh elsőszámú célja még ekkor is Kossuth Ferenc megnyerése volt, de ő Apponyi csoportjához közeledett, és ezzel ténylegesen megindult a párt kettészakadása.

1909. november 7-én - mindketten a többség megnyerésére számítva - Kossuth Budapestre, Justh Makóra hívta támogatóit: a pártelnök oldalára 91-en, a bankcsoportéra 115-en álltak. Justh a makói értekezleten nem az önálló pártalapítást hangsúlyozta, hanem a egységet és a koalíció 67-eseitől való távolságtartást toltá előtérbe. Ezzel szemben Kossuth tényként kezelte a szakítást. Nem kívánt együttműködni a Justh vezette csoporttal, és önálló programot hirdetett. Ezt követően november 11-én a párt szervezetileg is kettészakadt, és Kossuth új pártot alapított *Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt* néven. Justhot az eredeti párt többsége és a hamarosan beolvadó Szappanos vezette Balpárt, 1910. január 25-én a Függetlenségi és 48-as Párt elnökévé választotta. Kossuth és Justh szakítása természetesen megszüntette a függetlenségi párton belüli kétpólusú pártvezetés elmentéit, aminek következtében a Justh-párt a korábbi (nagy)függetlenségi párt liberális-demokrata szárnyának hagyományait követte. Justh és Kossuth függetlenségi pártjainak önálló útra lépése a bankkérdés kapcsán jött létre, annak ellenére, hogy a probléma megoldása, noha a korszak lényeges kérdése volt, messze nem jelentette a legfontosabb politikai feladatot. Ennél meghatározóbb kérdés volt a választójog, amiben szintén nem egyezett Justh és a Kossuth-Apponyi-féle pártvezetés. Justh és Kossuth szakítása mégsem Justh demokratikus állásfoglalása okán vált elkerülhetetlené, hanem a köztük lévő közjogi ellentétek okozták. A szakítás körülményei így a Justh-párt tagságát és támogatottságát lényegesen megnövelték, de Justh liberális-demokrata felfogása korántsem jelentett elsöprő többséget a megújult pártban sem.

Justh politikai súlyát igazolja, hogy a koalíció és a függetlenségi párt szétválásának az időszakában az uralkodó két audiencián is tárgyalt vele, 1909. január 26-án és 1909. december 30-án. Justh az első találkozón még Kossuth Ferenc kormányalakítását javasolta, és elvileg nem zárkózott el egy-két 67-es politikus miniszterségétől sem, ha hajlandóak elfogadni a függetlenségek által kidolgozandó kormányprogramot.

A Wekerle kabinet válságának megoldására 1909. október-novemberében több megoldási terv született: Andrássy reformja a katonai kérdésekre koncentrált. Kossuth a vitás kérdések ideiglenes kikapcsolását kívánta előkészíteni. Justh a bankcsoport vezéréként, majd a kettészakadt Függetlenségi és 48-as Párt (egyik) elnökéként az önálló magyar bank megalakítására alapozta a kibontakozást. A király érzékelve az erőviszonyokat, Lukács László pénzügyminisztert kérte fel a rendezésre, az általános választójog és a bankkérdés alapján. Lukács a koalíció minden

vezérével tárgyalni kívánt, és reformhajlandóságát hangsúlyozva, magát az általános és titkos választójog hívének vallotta. Elvben a gazdasági reformoktól (így az önálló bank megalakításától) sem zárkózott el, de azt az általános választójog alapján összeülő országgyűlés állásfoglalásától tette függővé.

Lukács és Justh között hónapokon keresztül folyt a vita, melynek során a pénzügyminiszter újabb és újabb tervekkel állt elő.¹¹ Lukács a tárgyalások végén már saját magát is „önálló jegybankosnak” vallotta, amire Justh és pártja memorandumot küldött a királynak a kormányalakítás feltételeiről, amelyben az általános választójog és az új országgyűlés megalakítása állt középpontban. Justh számára csak az 1909. december 30-ai újabb audiencián lett világos, hogy Lukács kelepcebe csalta, a király semmiképp nem támogatná az általános választójogot és az önálló bankot.¹²

Khuen-Hederváry kormányalakításával biztossá vált, hogy az uralkodó nem kíván tárgyalni a felbomlott koalíció pártjaival. Helyettük a Szabadelvű Párt romjain létrejövő *Nemzeti Munkapártot* és Tisza Istvánt tartotta a helyzet kulcsának.

Az új választások kiírása után a Nemzeti Munkapárt az Alkotmánypárt, a Kossuth-párt és a Néppárt, a demokratikus (pl. MSZDP, Polgári Demokrata Párt, a polgári radikálisok és a Justh-párt) ill. parasztpártok ellen választási szövetségre lépett. A Justh-párt és a polgári demokratikus ill. szociáldemokrata pártok a konzervatív oldal szervezkedése ellenére sem építettek ki szorosabb kapcsolatot a választások előtt. Justh saját pártjának befolyását túlértékelte, és kormányalakító tényezőként tartotta számon. Justh tévedése azzal magyarázható, hogy nem vette figyelembe a hagyományos függetlenségi szavazótábor megoszlását (a Kossuth-párt és saját pártja között), a választójogi reform felvetésére pedig nem ítélte alkalmasnak az időt. Nem ismerte fel, hogy az új helyzetben pártja nem lehet kulcstényező, hiszen a „bankkérdés” csak a függetlenségi párt kettészakításhoz volt elegendő, a választások megnyeréséhez nem. Justh pártja támogatottságának túlértékelése miatt az 1910 tavaszán megalakult Választójogi Szövetségben - amely a reform radikális és liberális híveit egyaránt tömörítette (Polgári Demokrata Párt, Szociáldemokrata Párt, Bánffy-párt és a Justh-párt) - nem vállalt vezető tevékenységet.

Az új választásokból (1910 tavasza) a Nemzeti Munkapárt került ki győztesen. A vereség és a bankjavaslat elvetésének (az Osztrák-Magyar Bank szabadalmát 10 évvel meghosszabbították) hatására Justh pártja gyors demokratikus átalakuláson ment át: eltávolodott a közjogi vitáktól, és a választójog kérdését tekintette a legfontosabbnak. A Függetlenségi és 48-as Párton belüli legfontosabb kérdéssé az

11. Beck Lajos: *A régi Magyarország*. Budapest, 1944. Universitas Könyvkiadó Társaság, 253.o.

12. Beck, 1944. 257-258.o.

vált, hogy mennyiben követik Justh demokratikus programját. Justh ekkor határozta el, hogy szakít a parlamenti hagyományokkal, és minden párttal hajlandó szoros szövetségre lépni a választójog és a népparlament érdekében. Ezt követően szoros politikai egyeztetés kezdődött az MSZDP-vel. 1911 tavasza és 1912 ősz között Batthyány Tivadar, Holló Lajos és Justh Gyula Kunfi Zsigmonddal és Garami Ernővel országjáró körúton vett részt. Aradon, Budapesten, Hódmezővásárhelyen, Kassán, Makón, Nagyváradon stb. több tízezer embert felvonultató választójogi nagygyűléseket tartottak.¹³ A népgyűlésezés és a szociáldemokratákkal létesített kapcsolat magában a Justh-pártban sem okozott osztatlan sikert, de a községi képviselőtestületek választásánál a két párt összefogása számos munkapárti jelöltet buktatott ki, így a Függetlenségi és 48-as Párt Tisza István legkomolyabb ellenfelévé vált.

Justh és pártja a parlamenti ellenzék szerepét össze kívánta egyeztetni a parlamenten kívüli pártok tevékenységével. A képviselőházban Kossuth pártjával közösen a véderőjavaslat ellen obstruált, a képviselőházon kívül a szociáldemokratákkal és polgári radikálisokkal együtt tömeggyűlésezett. Az MSZDP-vel, mint tömegpárttal kötött szövetség Justhot a választójogi harc vezetőjévé tette, amit igazol, hogy a *Választójogi Országos Szövetség* 1911. novemberében az elnökévé választotta. A választójogot minimális kulturális és vagyoni cenzus alapján képzelte el: minimálisan 6 polgári osztály elvégzése és 1 szobás lakás tulajdonlása alapján.

A Justh-párt kemény obstrukciója hamarosan nyilvánvalóvá tette, hogy a kormány a hagyományos parlamenti vitavezetés alapján nem képes véghezvinni az elképzeléseit. Berzeviczy házelnök - Khuen-Hederváry miniszterelnök és a kormány tudtával - tárgyalásokat kezdeményezett az ellenzékkel egy kompromisszumos béke megkötésére. A Justh-pártból delegált tárgyalófelek Holló Lajos, Károlyi Mihály, Justh Gyula és Polónyi Géza voltak, akik közül a legradikálisabb álláspontot Holló képviselte. Ő csak Tisza István és Khuen-Hederváry személye árán tartotta elképzelhetőnek a kompromisszumot. Berzeviczy négy pontból álló tervet dolgozott ki, amelyet minden ellenzéki vezérrel egyeztetni kívánt, azonban Justh, Andrassy és Kossuth - aki a leginkább hajlott az egységre- egyaránt elutasították azt. A Justh-párt a felkínált miniszteri tárcák ellenére sem volt hajlandó megegyezni. A véderő kérdéséhez, a választójoghoz és Tisza István személyének kihagyásához ragaszkodott. Az ellenzéki pártok végül az Andrassy útján átadott 22 pontban fogalmazták meg követeléseiket, amelyek alapján elképzelhetőnek tartották a kompromisszumot. Mivel Hazai Samu honvédelmi miniszter és Tisza István az ellenzék határozott követeléseire láttán Berzeviczy lemondását sürgették, a házelnöknek nem maradt sok ideje az előkészítésre. Berzeviczy utolsó kísérletét maga

---

13. *Justh Gyula beszédei*. Összeállította: Dr. Szalay Mihály. Budapest, 1913.

Tisza hiúsította meg, pedig a megegyezés ezúttal a kormány részéről megfelelően elő volt készítve: Lukács, Zichy és Székely elfogadták volna Andrássy, Justh és Kossuth ideiglenes megegyezésre irányuló javaslatát.¹⁴

Berzeviczy kudarca után az Andrássy, Kossuth és Justh vezette ellenzék összehangolt fellépése a kormányt és az udvart a Tisza István nevével fémjelezhető rendpárti politizálás irányába terelte.¹⁵ Lukács László kormányra kerülése (1912. április 29.) és Tisza házelnökké választása (1912. május 22.), amit az ellenzék hónapokig sikeresen megakadályozott, egyértelműen jelezte az udvar törekvését, megszületett a döntés a házszabály revízió mellett. Justh ismét puccsra számítva, 1912 tavaszától a parlamenti ellenzék választójogi egyesítésén dolgozott. Justh, Károlyi Mihályt kérte fel a kormánnyal való egyeztetésre, de Lukács miniszterelnök elzárkózott a tárgyalásoktól, és Tisza házelnök sem adott felszólalási alkalmat az ellenzéki vezetőknek, az ellenállókat pedig az őrséggel vezettette ki. (Az ellenzék elkeseredettségét és kilátástalan helyzetét meggondolatlan cselekedetek is igazolják: Kovács Gyula, Justh-párti képviselő június 7-én a képviselőházban rálőtt Tisza István házelnökre, majd pedig saját magára.) Az ellenzék tiltakozását semmibe véve, Tisza folytatta a megkezdett erőpolitikát. 1912. június 4-én a *véderőjavaslatot*, 1912. október 31-én a *parlamenti őrség* felállítását és az *elnöki jogkör* kiterjesztését szavaztatta meg a munkapárti többséggel („csonka parlament”). Az új házszabálytörvények az obstrukció lehetőségét teljesen kizárták a magyar törvényhozásban, és az ellenzék tehetetlenségének időszakát jelentették.¹⁶

1912 ősze után Justh egyre kevésbé vett részt a képviselőház munkájában: augusztusban agyvérzés érte és hetekig tornyai birtokán lábadozott. Helyette a pártot Károlyi irányította, aki a két függetlenségi párt fúzióját akarta elérni. Justh ezt eleinte nem támogatta, de egy jövőbeli elhamarkodott egyesüléstől félve mégis elfogadta a feltételekhez kötött fúziót. Az 1913. júniusában megalakult *Egyesült Függetlenségi és 48-as Pártban* Justh társelnöki funkciót kapott, Károlyi a párt elnöke, Kossuth az alelnöke, Apponyi pedig a díszelnöke lett. Az új párt programnyilatkozatában 2,4 millió (az addigi kétszerese) választásra jogosultat követelt. Az új függetlenségi párt azonban semmiképpen nem nevezhető a Justh-párt örökösének. A betegeskedő Justh végleg visszavonult az aktív politizálástól, és nem támogatta Károlyi tervét a párt bekapcsolódásáról a delegáció munkájába.

Justh 1914 nyarán az elsők között foglalt állást a háború ellen, tisztában volt vele, hogy az Magyarország számára semmi jót nem hozhat. Győzelem esetén sem számíthat az ország nagyobb függetlenségre, alkotmányos jogokra és önálló had-

14. Horánszky Lajos: *Tisza István és kora*. Budapest, 1994. Tellér. 820.o.

15. Horánszky, 1994. 837.o.

16. Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest, 2001. História-MTA. 165-167.o.

seregre, vereség esetén pedig a Monarchia léte is veszélyben forog - vélekedett. A háborúellenes csoport élére végül Károlyi állt, aki 1916 nyarán kilépett a két évvel korábban általa egyesített pártból és megalakította a *Függetlenségi és 48-as Pártot* (*Károlyi-párt*), amely többnyire a Justh által vezetett korábbi párt alapján szerveződött.

Justh ezt már csak a távolból támogathatta. Betegsége egyre inkább elhatalmasodott. Utolsó politikai állásfoglalásában kiállt Károlyi mellett és elégedetten fogadta a *Választójogi Blokk* megalakulását is. A Blokk programjának legfontosabb részét a választójogi kérdéseken túl az annexió nélküli és demokratikus vívmányokat biztosító békében látta. Justh Gyula 1917. október 9-én a Hungária szállóban halt meg.

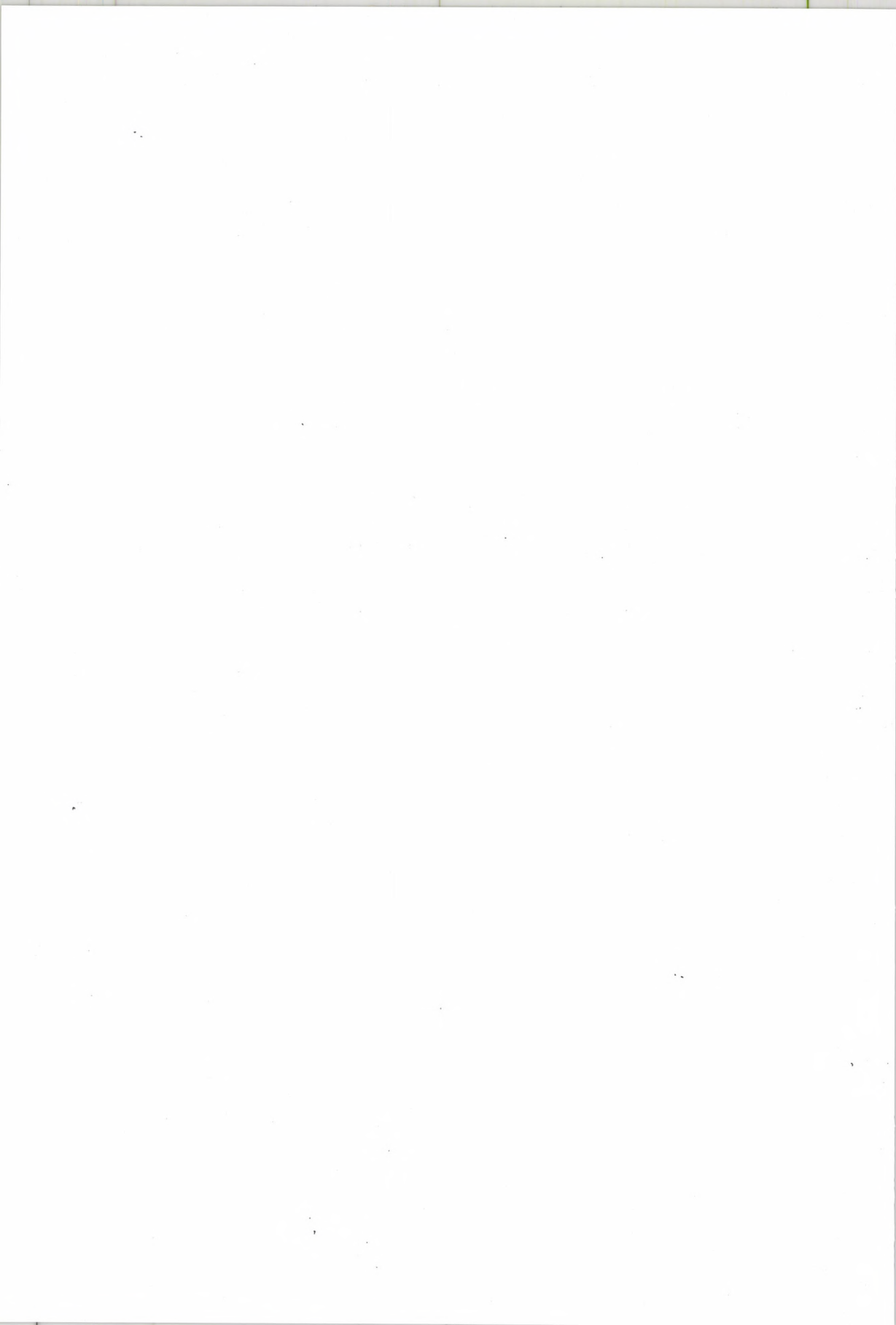
Résumé

Ákos Szendrei: The political career of the leader of the Independence Left-wing, Gyula Justh

The political wing that was committed to take legal reforms and called for national independence and whose leading figure was Gyula Justh played an important role on the political life of the age of the dualism. At the turn of the 19th-20th centuries and in the first decade of the 20th century Justh is one of the politicians that in the ever deepening crisis of the dualist Austrian-Hungarian Monarchy coupled the legal reforms he was aiming for with the demand for socio-political ones. This conviction maturing in his mind for a long time confronted him in several cases with his own political career, much rather, however, with the policy of István Tisza. The paper gives an outlook of this interesting political career.

**Tanulmányok
Nagyvárad történetéből**

Orosz Isván

**Adatok Nagyvárad szőlőtermeléséhez
a 17. században és a 18. század első felében***

A váradi szőlőtermelés létét már Árpád-kori oklevelek is igazolják. A ma Nagyvárad külvárosát alkotó (Várad)szőlőst 1276-ban IV. László király adományozta a váradi káptalannak.¹ A szőlős név egyértelműen arra utal, hogy a település lakói a korai Árpád-korban olyan szolgák (servi) voltak, akik értettek a szőlőműveléshez, és ezért uruk szőlőművesként (vinitores) foglalkoztatta őket. Az általuk művelt szőlők ugyanúgy mint ők maguk, az uraság tulajdonát képezték, a szőlőhegyek termése a földesurakat illette meg. E helyzethez képest már változást jelentett az, amikor a szőlőműves szolgák által váltak érdekeltté a termelésben, hogy a termés egy részét megtarthatták maguknak. Solymosi László megállapítása szerint a XII. század során alakult úgy a helyzet Magyarországon, hogy a jobb minőségűnek tartott, taposással előállított mustot az uraság kapta, s a megmaradó préselt szőlő leve maradt a szőlőművelő (vinitor helyett egyre inkább vinidator-nak nevezett) szolgának.

A szőlőművelő szolgák mellett a hospes telepítésekkel a hazai bortermelés gyakran kapcsolódott össze külföldi jövevényekkel. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy a középkorban még önálló oppidumként szereplő Körös jobbparti városrésze: Váradolaszi vallon telepesei ugyanúgy szőlőművesek is voltak, mint a szerémségi Nagyolaszi, vagy a hegyaljai Olaszliszka vagy Tállya lakói.

A 13-14. században indult el az az átalakulás amely a szőlőművelést, az adózást, a szőlőbirtok jogi helyzetét egészen a jobbágyfelszabadításig meghatározta. Ekkor született meg az urasági (szolgamunkára épülő) szőlőtermeléssel szemben a jobbágyi szőlőgazdálkodás, vált általánossá a helybeliek és vidékiek (extraneusok) megkülönböztetése a járadékfizetők között, ekkor alakult ki a szőlők szabad birtokforgalma és az a helyzet, hogy a szőlőbirtok legfőbb formája a cseberadó illetve hegyvám, majd a gabonakilenced illetve tized hatására a mindenkori termés meghatározott részét jelentő szőlődézsma.²

* A tanulmány az OTKA T 29149 sz. pályázat támogatásával készült.

1. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1987. 685.

Váradon mindezen említett változások végbementek. Sok adat szól a szőlők 14. századi forgalmáról, de arról is, hogy mind a káptalan, mind a város lakosai számára fontos jövedelmi forrást jelentettek a váradi hegyen lévő szőlők. Egy 1312-ből származó káptalani oklevél arra utal, hogy a váradi lakosok csekély szántófölddel rendelkeznek,³ ezért van sok kézműves közöttük. Más oklevelek viszont kétségtelenné teszik, hogy a szőlő ugyanolyan fontos jövedelemforrás a városlakók számára, mint a kézművesség. 1273-ban a váradi szőlődézsma felét a püspök átengedte a káptalannak. 1318-ban a káptalan egyik szigeti jobbágya váradi szőlőjét, amely egy új telepítésű szőlő felett volt, eladta Péter ispánnak és két fiának. (Sziget Vadkert, Velence és Szombathely mellett a középkori Várad külvárosa volt.) Egy másik elidegenített szőlő szomszédja 1321-ben Johannes Gallicus volt, azaz a vallon telepítés emléke még elevenen élt a 14. század elején is.⁴

A szőlődézsma történe hivatkozás 1273-ban s egy 1374-ből származó adat, amely szerint a váradi káptalan falvaiban a szőlőbirtokosok kilencedet fizettek földesuruknak,⁵ azt igazoják, hogy Váradon és a környező falvakban nemcsak a szőlőművelésnek vannak korai nyomai, de a járadék átalakulásának is.

A 16-17. században megjelenő tömeges források – elsősorban a dézsmajegyzékek – már nem sok változást mutatnak a késő-középkori átalakuláshoz képest, ugyanakkor statisztikailag is vizsgálhatóvá tesznek olyan kérdéseket, mint a helybeliek és vidékiek aránya, a szőlő szerepe a különböző kondíciójú városi és falusi gazdálkodók életében.

Várad nemcsak a 14. században, de később is a megye legnépesebb települése volt. A 16. század derekán lakosai a külvárosokkal együtt 545,5 porta után adóztak, s ez nemcsak 1400 háztartást s legalább 5,5 ezer lakost jelentett a városban. Ez a népesség a XVII. század derekára sem csökkent 1000 háztartás, mintegy 4,5 ezer fő alá. Igazi pusztulás csak 1660 után kezdődött, amelynek hatásait csak a 18. század békés gyarapodása tudta feledtetni.⁶

2. *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a XIII. századi Magyarországon. H. n. 1998. 137-181. *Uő*: A szőlő utáni adózás első korszaka. Agrártörténeti Szemle, 1990.
3. *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 248.
4. *Györffy György*: i. m. 685-86.
5. *Bunyitai Vince*: A váradi káptalan legrégebbi statútumai. Nagyvárad, 1886. 53.
6. *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. Bp. 1990. 194. *Jakó Zsigmond*: Bihar vármegye a török pusztítás előtt. Bp. 1934. 153-54. *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 39. Várad 1660. évi ostromára és a török uralom alá kerülésére: Evlia Cselebi törk világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Bp. 1985. 50-64. Liviu Borcea: contribuții la istoria orașului Oradea în timpul stăpînirii otomane (1660-1692) *Crisia XI.* (1981) 109-123.

A szőlőkről az első részletes kimutatást az 1599. évi dézsmajegyzékben találhatjuk. Ekkor a város határán 355 hold dézsmaköteles szőlő 507 birtokos használatában volt. Nem állíthatjuk, hogy a dézsmaköteles szőlők a váradi promontóriumon lévő összes szőlőültetvényt felölelték, hiszen mellettük lehettek földesúri (allodiális) szőlők is, illetve olyanok, amelyeket a földesuraság időlegesen, vagy véglegesen mentesített a kilencedfizetés kötelezettsége alól (exempta, libera vinea). Ezek terjedelmét sem ekkor, sem a későbbi évtizedekben nem ismerjük, a mentesítésekről azonban vannak adataink. 1725-ben az Ablakos nevű hegyen a városi magisztrátus Gusó György „nemes és concivis” lakosnak „egy darab szőlőnek való gypet” becsült meg, amelynek egy részében már voltak 2-3 esztendő s palántok is, „dezsma ellen hét egész esztendeig.”⁷ A becslevél jogosította fel a szőlő birtokosát arra, hogy hét évig ne fizessen urasági kilencedet. Más vidékektől eltérően a szabadságlevelek kiadása nem az urasági tisztek, hanem a városi tisztviselők joga volt. Ebből a 18-19. század fordulóján vita is keletkezett a város és a káptalan között. 1740-ben is talá-lunk olyan bizonyáglevelet, amelyet az új ültetésű szőlő „dezsma ellen való becsülése”⁸ miatt adtak ki. A 18. század későbbi évtizedeiben szinte minden szőlőhegyen: a Strazsadombon, a Pecsényés oldalon, a Nyilas oldalon, az Aranyos oldalon, „a Csicsiri-dombon” a Kis-Rózsás-dombon, a Kis-Setét-Ágon, a Görög oldal Tetőn adtak ki a városi tisztviselők olyan mentesítő (exemptionális) leveleket, amelyek a „parlag vagy pedig palántokból feléppített” szőlőkre vonatkoztak.⁹

A szőlőtermelés szerepe a 17-18. századi Nagyváradon a középkorhoz képest nem csökkent. A szántóföldek területe a 16. század végén is minimális maradt¹⁰ s a város a bihari szőlőmonokultúra egyik központja volt. A 18. században az úrbérendezés során a váradolasziak is azt tekintették legfőbb fogyatkozásuknak (maleficia), hogy „szántóföldeink s kaszálló Réteink tellyességgel nincsenek”. Ugyanakkor a haszonvételek (beneficia) között sorolták fel, hogy „szőlő hegyeink és gyümölcszeink vagynak”. A váradvelenceiek is arra hivatkoztak, hogy a szőlőhegyek nagyon közel, alig egy „fertály” órányira vannak a városhoz és igen jó borokat teremnek, s „mivel itt közel bővségesen vagynak az Szöllő hegyek, azokon lévő szöllőknek munkáiból a Szegénység segíti magát.”¹¹

7. Filiala Archivelor Statutului Jud. Bihor. Inv. 26. Primaria Municipului Oradea 1715-1804. (Polgármesteri iratok) 1725. ápr. 8. (A továbbiakban: FASJB)

8. Uo. 1740. nov. 12.

9. Uo. 1786. okt. 5.

10. *N. Kiss István: XVI. századidézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék)* Bp. 1960. 905.

11. Magyar Országos Levéltár (MOL) Filmtár, 4159 doboz. Oppidum Várad-Olaszi, Venlence Mező Városának Urbarioma. *Veronoca Covaci: Reglementarea urbarială din comitatul Bihor în doua jumătate a secolului al XVIII-lea.* Crisia XI (1981) 137.

Nagyvárad jogi helyzetében a török uralom végével – mint ismeretes – változások következtek be. A korábban egységes, de kerületekre, városrészekre osztott város Fényes Elek szavai szerint „erőszakosan szétszakított” és négy város lett belőle: Nagyvárad, Váradolaszi, Váradváralja és Váradvelence. E négy oppidumból Olaszi és Velence a nagyváradai római katolikus püspök, Nagyvárad a váradai káptalan, Váralja pedig a kincstár tulajdonába került.¹²

A 17. század kezdete óta eltelt másfél évszázad alatt – úgy tűnik – nemcsak megőrződött a szőlőtermelés fontossága, de jelentős változások is következtek be e termelési ágban. A 18. század 40-es és 50-es éveiben számottevően nőtt a szőlőterület. Ezt ugyan mind a négy város esetében nem tudjuk számszerűen is igazolni, Váradolaszi esetében azonban igen, s nincs semmi okunk feltételezni, hogy a másik három település esetében ne hasonló folyamatok játszódtak volna le, annál is inkább, mert a szőlőhegyek jelentős része a Körös jobbpartján volt, ott ahol Olaszi is található.

1599-ben Váradolaszin 66 szőlőbirtokosnak 807,2 váradai köből bora termett.¹³ (Egy váradai köből 42,4 liter) 1737-ben Váradolaszi szőlőbirtokosai 484 köből termés után fizettek dézsmát,¹⁴ 1763-ban viszont – igaz Váradolaszi, Váradszőlős és Váradvelence lakosainak együttes termése 5083 köből volt.¹⁵ Aligha kétséges, hogy a növekedés nagyobb része a váradolaszi szőlőbirtokosokra jutott, hiszen mind Szőlős, mind Velence jóval kisebb település volt Olaszinál. 1599-ben Váradvelencén összesen 5 polgárnak volt szőlője a váradai promontóriumon.¹⁶

Megváltozott a helybeliek és vidékiek aránya is. 1599-ben még azt tekinthetjük jellemzőnek, hogy a váradai polgárok birtokolnak idegen települések, mindenké előtt Bihar, Csatár, Pincehely, Száldobágy, Újlak promontóriumain szőlőket. N. Kiss István megállapításai szerint a váradai lakosság 53,4 %-ának volt idegen határban fekvő szőlője. Nemcsak a leggazdagabbaknak, hanem a szegény zselléreknek is, akik éppen az extraneus szőlő segítségével igyekeztek a birtokosok között megmaradni.¹⁷ Két évszázaddal később, 1795-ben viszont a váradai szőlőhegyen is találunk összesen 182 extraneus birtokost, azaz a szőlők területének növekedésével együtt járt az idegen birtokosok számának növekedése is.¹⁸ Sajátosnak tekinthető, hogy 1599-ben Biharpüspöki szőlősgazdái között 69 nagyváradai volt, 1795-ben a

12. *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. II. 262.

13. *N. Kiss István*: i. m. 902.

14. FASJB Inv. 26. 1737. nov. 18.

15. Uo. Conscriptio procreationis vini promontorio Magno Varadiensis 1763.

16. *N. Kiss István*: i. m. 903.

17. Uo. 906.

18. FASJB Inv. 26. Nevei azon idegen lakosoknak, kik a N. Váradai hegyen szőlőt bírnak. 1795.

nagyváradai szőlőhegyen volt a közeli Biharpüspökin élő 77 jobbágnak szőlője. A 182 extraneus között a püspökiek mellett nagyobb számban voltak még biharkeresztesiek, berekböszörményiek, szurdokiak, szalontaiak és Berettyóújfaluba valók. A szabad birtokforgalom a 18. század második felére már szinte elválaszthatatlanul összebogozta a helybeliek és vidékiek helyzetét. Váradai polgárok természetesen továbbra is birtokoltak idegen településeken szőlőket, ugyanakkor a váradai szőlőhegyek is egyre nagyobb arányba kerültek idegen tulajdonosok kezére.

A szőlőbirtok sajátos helyzetéből további társadalmi következmények is fakadtak. A dézsmafizetésre kötelezett szőlőbirtok nemcsak jobbágyok között cserélhető gazdát. A vásárlók között polgárok és nemesek, olykor főrendűek is előfordultak. A Tokaj-Hegyalján és más minőségi borvidékeken kialakult helyzet¹⁹ jellemző volt Nagyváradra is. Az 1763. évi – már idézett – dézsmajegyzék szerint a váradolaszi és velencei (extraneus) szőlőbirtokosok között szerepelt tekintetes Pongrátz Mátyás, Zsembery István, Kapy Ferencné, de nagyságos Balogh Zsigmond, Szalay József és Beöthy Gábor is. Mivel a tekintetes cím a nemeseket, a nagyságos pedig a főrendeket illette meg, láthatjuk, hogy a dézsmaadó szőlők birtokosai között mindkét csoport képviselve volt. Ugyanígy nem tartozott a jobbágyok közé a dézsmajegyzékben „velencei szakadár egyház”-nak nevezett ortodox püspökség sem.²⁰ Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy a polgárok, nemesek és főrendűek a legnagyobb szőlőbirtokosok közé tartoztak. 1763-ban a polgár Swartz Fülöpnek 112 cseber (4760 liter) bora termett, a főrendű Beöthy Gábornak 99, Zsembery Istvánnak 80, az ortodox püspökségnek 50 cseber (urna) bora. E területen is változást tapasztalunk a 16-17. századi helyzethez képest. 1599-ben a helybeli, földesúri hatalom alatt élő mezővárosi polgárok közül kerültek ki a leggazdagabb szőlőbirtokosok. 18 birtokos – az összlakosság 3,2 %-a – termelte meg az évente hordóba kerülő borok 16,2 %-át. Köztük már ekkor is volt olyan a Péntekhely utcában, akinek 80, Olasziban, akinek 54,1, Vadkerten akinek 89,3, Szigeten pedig akinek 62 váradai köből bora termett.²¹ E leggazdagabb helyi (mezővárosi) polgárok helyét foglalták el a 18. század második felére az extraneus nemesek. Míg 16-17. században a szőlőbirtok és a bor a mezővárosi polgárság tökefelhalmozásának egyik fő eszköze volt, a 18. században a nemesi vagyonfelhalmozás eszközévé válik.

A járadékfizetés területén is tapasztalhatunk változásokat. Fentebb már utaltunk rá, hogy a 14. századtól kezdve az országos tendenciáknak megfelelően Várad szőlőbirtokosai is kilencedet fizettek földesuruknak, a káptalannak, illetve a püspökségnek. Az úrbérrendezés során azonban a váradolasziak arról vallottak,

19. *Orosz István: Hagyományok és megújulás.* Debrecen, 1995. 36-37.

20. Vö. a 15. sz. jegyzettel.

21. *N. Kiss István: i. m. 900-905.*

hogy „kilencedet még eddig szölleinktől nem adtunk a Földes Uraságnak, hanem csak Királyi Dézmát”. Királydézmának az egyházi tizedet nevezték abban az esetben, ha az valamilyen közcélra az uralkodóhoz került, aki bérlet, vagy más formában magánosok kezére is juttathatta. Nincsenek ismereteink arról, mikor változott meg a szolgáltatások rendszere. Nem elképzelhetetlen, hogy a kilencedfizetés kötelezettsége a felszabadító háborúk pusztításainak következményeként szűnt meg, miként erre Bihar megyében is volt példa.²² Váradolaszi oppidum szabadmenetelűnek tekintett jobbágysai – bizonyára az egykori városi jogállás maradványaként – robotot sem úgy teljesítettek, mint a jobbágyfalvak, hanem – ahogy vallották – „a Robottának meg váltásában minden gazda fizet 3 Rf-ot”. A házas zsellérek ugyan 12 nap robottal tartoztak, a házatlanok pedig 6 nappal (az Urbárium szerinti 18 illetve 12 nap helyett), a mesteremberek azonban akkor is, ha nem volt házuk, csak 1 forint taksát fizettek.²³

A szőlőművelés és borkészítés metódusáról nem sok ismeretünk van. A szőlőhegynek Váradon is saját rendtartása volt ugyanúgy, mint az ország más bortermelő tájain. A kártételeket a „promontoriális rend tartások szerint”²⁴ bíralták el, s a döntés a hegybíró kezében volt, akit négy jelölt közül választottak. A szőlőhegyek hasábokra, a hasábok járásokra, a járások sorokra voltak osztva. A „várad deák szeminárium” szőlője pl. az „Aranyos hegyen” 7 hasábból állt. Egy-egy hasáb pedig 8 járásból. Összességében a birtok 145 „kapa allya” területű volt, ami azt jelentette, hogy 145 napszámra volt szükség egy-egy munkájának elvégzéséhez.²⁵ Egy ilyen nagyságú szőlő becsértéke a 18. század második felében 8 ezer forint volt. Így aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a nemesek tőkefelhalmozásának legfontosabb területe a szőlőbirtok vásárlása volt. A szőlőkben gyakran épültek rangosabb, vagy kevésbé rangos épületek s tartozékuk volt szőlők aljában lévő tisztás is. Barakonyi Illés nyolc járásból álló szőlőjét a „Setét-Ág” nevű szőlőhegyen „az kunyhójával és allyával edgyütt” becsülték 500 Rft-ra.²⁶ A szőlőkben gyakran voltak gyümölcsfák is. A katolikus püspöki szeminárium említett szőlőjében a precíz felmérés 642 gyümölcsfát talált, de mások szőlőjében is voltak többnyire szilvafák.²⁷

22. Bojt lakói már Várad eleste előtt a kilenced helyett részben évi 1 tallérral, vagy kisebb pénzüsszeggel tartoztak uruknak. *Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Bp., 1969. 319-20.

23. MOL Filmtár 4159 doboz Oppidum Várad-Olaszi.

24. FASJB Inv. 26. 1786. aug. 28.

25. Uo. 1787. márc. 2.

26. Uo. 1785. ápr. 10.

27. Steff Ferenc „Setét-Ágon” lévő szőlőjében „két kis szilva fa” is volt. Uo. 1785. júl.

19. Boják Miklósné szőlőjében szintén szilvafák voltak. Uo. 1785. júl. 5.

A szőlőben végzett munkákról a napszámosok bérét szabályozó limitációk tájékoztatnak. 1760-ban a nyitóknak 8, a metszőknek 9, a kapásoknak 8, az „öregség rakóknak” (?) 9, a „venyike hordóknak” 6, a karózóknak 8, a venyige szedőknek 4, a szőlő kötőknek 5, a szedőknek 3, a puttonyosoknak 6, a nyomóknak 8 polturát lehetett fizetni.²⁸ Ezek szerint a szőlőket tavasszal kinyitották és ősszel természetesen befedték, a termés alakulását metszéssel befolyásolták. A tőkét karóra futtatták fel és kötözték. Az év folyamán többször kapáltak. A szüretkor a leszedett fürtöket puttonyban gyűjtötték össze a szőlő aljában. A mustot taposással, illetve préseléssel nyerték. Kétségtelen, hogy a legnagyobb szakértelmet a metszés kívánt, ezért fizették a legnagyobb napszámot a metszőnek. Mivel a limitáció minden szőlőmunkára kiterjedt, feltehető, hogy Nagyváradon ugyanúgy, mint a többi magyarországi minőségi borvidéken, nem szívesen alkalmaztak robotosokat szőlőmunkára.

Úgy tűnik az egyre terjedelmesebb szőlők munkaerő hiányát a gazdák és a vincellérek magasabb bér ígéretével kívánták megoldani. Nem véletlen, hogy a béreket szabályozó vármegye szigorú megtorlást helyezett kilátásba azoknak, akik a limitációkban megszábot béréknél többet fizettek. Ha valamelyik gazda, vagy vincellér a limitációnál több bért fizetett, ha jobbágy volt 24 botbüntetésre ítélték, ha pedig nemes, vagy debreceni „concivis”, nevét meg kellett küldeni (bírság kiszabása miatt) a megyei szolgabírónak. Ha a munkás kért többet a limitált árnál, őt is 24 pálcával kellett büntetni.

A megtermett bor értékesítésében a váradiak jobb helyzetben voltak az ország más szőlővidékénél. Általában ugyanis ritkán fordult elő, hogy a jobbágyok ne csak Szent Mihálytól karácsonyig, vagy újévig mérjék borukat. A váradolasziak azonban azt állították az úrbérrendezéskor, hogy „kocsmáltatásunk vagyon egész esztendeig”,²⁹ azaz a földesúr nem élt kocsmáltatás (educillatio) királyi kisebb haszonvételeivel. A bortermés felvásárlásáról bizonyára valós képet ad Lébli Ádám „zsidó” és Tholt György váradai szőlőbirtokos 1773. évi szerződése. E szerint a kereskedő még szüret előtt megvette Tholt György szőlőjének egész termését, s ezért közreműködött a szüretben is. Ő fizette a „nyomókat (azaz taposókat) és a sajtó körül lévő személyeket” (azaz préselőket), de a szállítás költségei is őt terhelték. A szedőket és puttonyosokat viszont a tulajdonosnak kellett fizetnie. A szerződés szerint a bor árát a dézsmálás után a kereskedő két részletben fizette ki Tholt Györgynek.³⁰

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a váradai szőlőtermelés a középkor óta jelentős volt, s a 17-18. században nemcsak kiszélesedett, de olyan sajátosságokat is felmutatott, amelyek mindenképpen indokolják, hogy a történetkutatás az eddigiek-nél behatóbb vizsgálatokat végezzen e területen is.

28. Uo. 1760. márc. 29.

29. MOL Filmtár 4159 doboz. Oppidum Várad-Olaszi.

30. FASJB Inv. 78. 1773. okt. 12.

Résumé

István Orosz: Data to the vine production of Nagyvárad in the 17th and the first half of the 18th century

Wine production in Nagyvárad is recorded as early as the 13th century in a written source, reporting also that the Árpád-dynasty rulers had Wallonians settled in Váradolaszi in order they grow vine. The flourishing of viticulture was largely fostered by the fact that the city was an episcopal see. The produce of quality wine was facilitated by favourable soil and climate conditions as well as urged by the numerous population. This dynamic progress must have been broken by the Ottoman occupation of the city in 1660, but in the last decade of the 17th and in the 18th century viticulture was given a new impetus. The paper gives an overview of this process.

Péter I. Zoltán

Iszlám építészet Váradon*

A török uralom, akárcsak Közép-Európa jó részén, Nagyváradon is megszakította a stílusfejlődés szabályos folyamatát. Az állandó háborúktól zaklatott évszázadok miatt ráadásul nagyon megfogyatkoztak az előző korok, a román és a gótikus építészet emlékei, míg a reneszánsz stílus a várbeli palotaépítészet kivételével méltó módon ki sem fejlődhetett Váradon.

Az építészeti stílusok keletkezése és elterjedése között országoként, vidékenként időbeli eltolódások voltak. Az átvétel idejét a keletkezési helytől való távolság, a két ország, vagy a közvetítők között fennálló kulturális kapcsolatok is befolyásolták. Azonos stílusokon belül akár több évtizednyi, de akár évszázadnyi eltolódások is megfigyelhetők. A reneszánsz stílust felváltó barokk esetében nem szabad megfeledkezni a török uralom szerepéről sem, amely például Magyarországon 150 évre akasztotta meg a stílusfejlődés szabályos folyamatát.¹ Váradon a török uralom 1660-1692 között, „mindössze” harminckét évnyi volt. E történelmi távlatokból nézve rövid, de mégis egy emberöltőnyi időszakba sűrűsödött tehát a váradi török építészet.

Sokáig úgy élt a köztudatban, hogy miután 1660-ban a törökök elfoglalták a várost, azon kívül, hogy kijavították a várat és néhány dzsámit és mecsetet emeltek, nem sokat építkeztek. A valóságban nem így történt, és néhány évtizede, főleg Evlia Cselebi török utazó újabb, teljesebb kiadású könyvének köszönhetően, az 1660-as évek váradi állapotairól már sokkal árnyaltabb kép alakulhatott ki, még akkor is, ha jól tudjuk, hogy helyenként fenntartásokkal kell fogadnunk az abban közölt tényeket.²

* A tanulmány az OTKA T 029149. sz. pályázat támogatásával készült

1. Gerő László: Az építészeti stílusok. Bp. 1972. 98. p.
2. *Călătoria străini despre țările române* [Idegen utazók a román országokról] címmel jelentették meg Bukarestben azt a sorozatot, amelynek 1976-ban kiadott VI. kötetében többek között Evlia Cselebi bemutatja a török uralom alatti Váradot. Ugyanez a mű magyar nyelven 1904-ben jelent meg, Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi

Az iszlám építészet kialakulásának közvetlen előzményei

A XVII. század derekán a váradi várat több különálló város övezte. A vártól nyugatra terült el a belsővárosnak számító Péntekhely. E városrészt északról a Körös, délen az egyesült Pecsé és Kiskörös (a mai Kogălniceanu utca környékén) palánkkal megerősített medre, nyugaton pedig a két folyót összekötő széles árok határolta. Az árok belső falán, két végén bástyákkal végződő téglafal húzódott. Ezen túl pedig egy újabb település, Szombathely következett. Ahogy Szalárdi János írta: „Péntekhely és Szombathely a derék fő épületekig régenten a kétfelől való folyóvízre keresztől egy nagy kőfal-rekesz rakatott volt, merőn téglából úgy, hogy Péntekhelyből kőkapun kellene Szombathely és Zsúpos utcákra kimenni, s a várasnak ezt a részeit is nem sok munkával úgy megerősíthetnék, a várnak két azon felől való bástyáihoz foglalván kerítéseit mindkétfelől, hogy az is erősségével majd a derék várnak erősségével vetekedhetnék, s hajdon is a városnak ezen része azon kőbástyáktól fogva a várig erős palánkkerítésben tartatott, hanem a békességes időkben a gondviseletlenség miatt hagyták elpusztulni.”³ A Péntekhelyt határoló nyugati kőfal elhelyezését illetően a vélemények igencsak eltérők. Helytállónak Gyalóky Jenő megállapítását

---

utazásait 1660-1664 címmel, de ebben csak a váradi ostromnak szántak bő teret, a várat körülvevő városrészek bemutatása kimaradt. Bunyitay Vincének a vár visszafoglalásának kétszázados emlékűnépére, 1892-ben megjelentetett *Nagyvárad a török-foglalás korában 1660-1692* című tanulmánya sem ismerteti a törökké lett várost, így a magyar szakirodalomban kialakult általános elv szerint néhány mecseten kívül az iszlám építészetet más nemigen képviselte itt. Evlia Cselebi leírásának teljes terjedelmű román fordítása alapján viszont egészen más kép alakult ki a török megszállás alatti Váradról.

3. *Szalárdi János*: Siralmas magyar krónikája. Bp. 1980. 418. – A Szalárdi által említett palánkkerítéssel később Olaszit esetében is találkozunk majd. Bunyitay meghatározásában: „Palánknak neveztek az olyan helyet, melyet czölöp- vagy sövénykerítés vett körül, s a kerítésen kívül árok, de víz nélkül. A palánk kisebb, portyázó csapatok ellenében védelmet nyújtott; de a nagyobb erőnek rendesen hatalmába esett. Vannak olya képek e korból, melyek Olaszit is úgy mutatják, hogy kőfal veszi körül s a kőfalon lőrések és öt kisebb bástya. De Badeni Lajos őrgrof, ki mint meglátandjuk, jól ismerte Nagyvárad védműveit, határozottan azt mondja egyik hadi jelentésében, hogy Olaszit földdel töltött palánk keríti s eléggé nagy, de nem áthághatatlan árok.” (*Bunyitay Vince: Nagyvárad a török-foglalás korában 1660-1692*. Bp. 1892. 63.) Azt, hogy az egykori metszeteken az Olaszit övező palánk kőfalként jelent meg, az magyarázza, hogy annak cövekekből és fonott sövényből álló, döngölt agyagos földdel töltött külső és belső falát tekintélyes távolságra verték le, így az nagyobb távolságról komoly kő- vagy téglapálánnyal tűnhetett. Egyébként 1618-ig a vár Bethlen-bástyája is hasonló technológiával készült, amit neve – Földbástya – is igazol. (Istoria orasului Oradea. Coordonatori: *Borcea, Liviu-Gorun, Gheorghe*. Oradea, 1995. 155.)

kell tekintenünk, aki szerint e kőfal a Nagyvásár tér (mai December 1. tér) nyugati oldalán állott.⁴ Ezt igazolták az 1992-ben végzett Zöldfa (mai Vasile Alecsandri) utcai és Nagyvásár téri csatornázási munkálatok is. Ennek során falmaradványok, de még inkább az egykori csatornya nyoma az üledékes földrétegekkel együtt a Zöldfa utca vonalában, a Nagyvásár tér nyugati épületeinek frontjától kelet felé, úgy negyven méter távolságra kerültek elő.⁵ Ez a kőfal északnyugat-délkelet irányban húzódott a Körös és a Pece között. Északi saroktornya a Kossuth (Independentei) utca sarki Füchsl-ház helyén lehetett. Ezt látszik igazolni, hogy 1902 szeptemberében, e ház alapjainak kiásásakor (amelynek helyén a XVIII. századtól nem volt más épület) hatalmas régi kőfalra akadtak az ásók. A kihívott dr. Karácsonyi János történész, főpap a látottak alapján a következőt állapította meg: „Nagyvárad város kőfallal kerített részének, az úgynevezett Péntekhelynek maradványa ez. E városi kőfal kezdődött a Kapucnisok telkétől és úgy húzódott a Körözsíig. [A Körös medre nem volt azonos a mostanival. – sz. m.] Épült 1534-1555 között, fennállott 1711-ig. Ekkor a felső részét szántsándékkal lebontották és építő anyagnak elhordták.”⁶ A kőfal középtáján, a mai Zöldfa utca vonalában egy csapóhidas kapu volt – és amint Houfnagel metszetén is jól látható – nem sokkal utána egy újabb bástya következett, majd a már Karácsonyi által is említett sarokbástya. Az északi palánk a Körös folyását követte, majd délkeletre fordulva az Aranyos bástya csúcsával szemben egy ka-

4. Lakos Lajos szerint a kőfal a Sas Palota és a Holdas templom vonalát követte, Tóth Szabó Pál és Zsák Adolf ettől nyugatabbra, a Kert (Avram Iancu) utca és a Körös-híd vonalába tette a falat. Gyalóky Jenő számításai alapján ez a kőfal a Nagyvásár tér nyugati oldalán húzódott. „Vegyük elő az 1692. évi megbízható térképet, mérjük le rajta e falnak a várároktól mért távolságát, aztán számítsuk át e méretet a jelenkori térkép mértéke szerint. A fal másutt, mint a Nagyvásártér nyugati oldalán nem állhatott. Ugyanezt mutatják az 1598. évi látképek is. Próbáljuk meg a kérdést más alapon eldönteni. Tudjuk, hogy a Kálvária hegyről és Körös oldalról 800, illetve 1000 méter távolságból a várba be lehetett lőni, feltehetjük, hogy nyugatfelé kedvező negatív terepszög mellett a vár ágyui is elhordhattak 7-800 méternyire. Így tehát a török tábornak a vártól legalább is 700 méternyire kellett esnie. 800 métert a várkaputól nyugat felé lemérve csak a Zöldfa vendéglőhöz jutunk, itt már húzódhatott a törökök tábora, mely azonban Szalárdi szerint a belső városon alul feküdt, s így a város falának a tábornoktól keletre, tehát a Nagyvásártér széle felé és nem nyugatra, a Szent László tér felé kellett állania.” (*Gyalóky Jenő: Új adatok a régi Várad helyrajzához* In: *Biharvárad I.* 1913. 25-28.)
5. *Péter I. Zoltán: Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig* (Második bővített kiadás) Nagyvárad, 1998. 14.; V. ö. *Pop, Alexandru: Varadinum, a vizek határolta város és vár Nagyvárad.* 1999. /Partiumi füzetek 12./ 10-11.
6. *Nagyvárad Napló.* 1902. szeptember 10.

puval ért véget.⁷ Egy másik kapu, nagyjából a mai körösparti református templommal szemben vert fahíd felé biztosította a kijárást. A déli kerítés előbb a Pece mentén húzódott, majd a Bethlen-bástya irányába tért el. Ezen is volt két kapu, az egyik a Pecén átívelő fahídra nyílt.⁸

Péntekhely településszerkezete alapján szabályos volt, derékszögű utcahálózattal, ahogy azt Szalárdi János is igencsak szemléletesen megörökített: „Az egész város utcáit mind hadnagyságok alá tizedekre osztották, fel számláltatták és írásba vétették vala.”⁹ Evlia Cselebi még pontosabban fogalmazott: szerinte a már törökké lett városnak az utcáit még a „gyaurok” idejében, a geometria tudománya alapján saktáblaszerűen jelölték ki.¹⁰ Hogy milyenek lehettek ebben az időben e házak arra példaként álljon itt Gyulai Ferenc főkapitány kertés kúriájának leírása: „Nagy tágas lugasos kertű, igen nagy épületű kőház, [...] mellynek utcasorjában levő, kívül az utca felől levő házai a két fél szomszédok házai kőfalaihoz, a városi módok szerint ragasztattak vala, kapuja is nagy erős bolt, azon felül levő sorházak alatt nyílik vala be udvarára ...”¹¹ És ez a tekintélyesnek mondható épület 1658 márciusában egyszerűen csak összedőlt, Szalárdi szerint azért, mert „a régi obsidiókori [körülzárás, ostrom. – sz. m.] pusztulásból derekasan meg nem épült” kőház volt. Az egymást követő ostromok (1557, 1598, 1604-1606) és a háromszori földrengés (1603, 1604, 1614), valamint az utóbbi évtizedekben a törököktől való örökös rettegettség miatt már senki sem mert költségesebben építkezni. Meg is jegyzi egy egykori író (Frölich D.), hogy Várad elég tágas, de épületei csekélyek.¹² Várad kőtemplomai közül azok amelyek a reformáció 1557. évi győzelmét követően megmaradtak, mind elpusztultak a törökök 1598. évi sikertelen ostroma alatt. Ortelius krónikája szerint, 1665-ből, amely a török-kor előtti éveket idézi: „Jelenleg kőből épült templom egy sem létezik, csupán a reformátusoknak van egy igénytelen, inkább pajtához, semmint templomhoz hasonló imaházuk.”¹³ Hasonló módon vélekedett Zeiller Martinus is 1660-ból való tudósításában.¹⁴ Conrad Jacob Hildebrandt evangélikus lelkész, a Rákóczihoz küldött svéd követség tagja a kö-

7. *Gyalóky Jenő*: Nagyvárad 1692-ben. In: A Bihar Megyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet 1908/1909.-i évkönyve

8. *Lakos Lajos*: Nagy-Várad múltja és jelenéből. Nagyvárad 1904. 293.

9. *Szalárdi* 1980. i. m. 421.

10. *Călători străini despre țările române* Vol. VI. București. 1976. 663.

11. *Szalárdi* 1980. i. m. 628-629.

12. *Bunyitay Vince – Málnási Ödön*: A várad püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában 1566-1780. Debrecen. 1935. 123.

13. *Scholtz Béla*: Nagy-Várad várának története. Nagyvárad. 1907. 172.

14. *Zeiller, Martinus*: Tudósítás. In: Boldog Várad. Szerk: Bálint István János. Bp. 1992. 136.

vetkezőt jegyezte le a városban látottakról 1656-1658 között írt naplójába: „Az erődítmény mellett elterülő város szélében-hosszában nagy ugyan, de a házai kicsinyek, a polgároknak és a lakosoknak tilos magas házakat építeniük, hogy a berontó török ezeket saját előnyére fel ne használhassa. Ugyanezen ok miatt a város lakóinak meg kellett elégedniük egy nagy széles térre épült alacsony tetejű templommal. A valaha szép templomokat és kolostorokat, akárcsak az egész püspökséget a háboruszkodás során feldúlták és elpusztították.¹⁵ A több forrásban is említett nagyméretű fatemplom Péntekhelyen, a vár előtti nagyobb térségen volt, (mai fogalmaink szerint a December 1. téri Szakszervezetek kultúrházától kevéssel északra keletre lehetett.) és az 1598. évi török ostrom alatt elpusztult egykori Szentlélek templom helyett építették.¹⁶ Nem szabad megfeledkezni Péntekhely egyik legjelentősebb épületéről, az 1557-ben alapított református iskoláról sem, amelyet rövidesen kollégiumi rangra emeltek. Az iskola eredetileg a Vadkertben levő Mindenszentek egyházának zárdájában működött, de az 1598-ban leégett, és helyette az új scohlát már a belvárosban, Péntekhelyen építettek, nem messze a templomtól.¹⁷ A Péntekhelyi református kollégium a Körös mellett, a hídon túli részen volt, valahol a Kereskedelmi Csarnok (ma az egyetem orvosi kara – December 1. tér 10. szám) helyén.

Úgyszintén a Körös bal partján, de a vártól keletre terült el Velence. A korabeli térképek is igazolhatják, hogy Velencét a körös vízének számos mellékága szabdalta.¹⁸ Gyalóky szerint: A Körös balpartján – valószínűleg a Kolozsvári utca végén levő vámház tájékán (a mai benzinkút környékén lehetett – sz. m.) – egy mellékág szakadt ki délnyugat felé, a velencei rét irányába. Ez az ág átmetszvéen az egykor Szőlőstre vezető ösvényt, északnyugatra fordult, s a vár alatt találkozott a másik, hihetőleg a mai vasúti híd táján kiinduló mellékággal. Az egyesült két ág aztán a Pecének a XIX. század eleji medrében (a mai Kogălniceanu utca vonalában) folyt tovább nyugat felé. A szerző szerint a Hévjó (Pece) a középkorban, sőt később is, nem a XIX. század elején ismert medrében folyt, hanem attól délre, a Kommendás réten keresztül. „Egy forrásunk (Miles: Siebenbürg Würg Engel 206. p.) határozottan állítja, hogy a Hévjó vizét a malmok kedvéért vezették a vár alatti Kiskörösbe, hogy t. i. a víz be ne fagyjon, s a malmokat ha kell, télen át is üzemben

15. *Hiltebrandt, Conrad Jacob*: Napló. In: Boldog Várad. Bp. 1992. 261.

16. *Péter I. Zoltán*: Nagyvárad református templomai In: Református Szemle. Kolozsvár. 1999. 1. szám XCII. évf. 68-72.

17. *Péter I. Zoltán*: Református egyházi építkezések Nagyváradon a 16-17. században. In: Református Kalendárium Nagyvárad. 1996. 79.

18. *Pop, Alexandru*: Varadium, a vizek határolta város és vár Nagyvárad. 1999. Partiumi füzetek 12/ 11-14.

lehesen tartani.”¹⁹ A vártól délre egy másik ősi település, Vadkert terült el. Nagy a valószínűsége annak, hogy Péntekhelyt a Körös déli mellékága és az egykori Hévjó (Pece) medre határolta.

E két külvárosnál sokkal nagyobb jelentőséggel bírt a Körös jobb partján elterülő, „derekasabb sűrű kőházas” Olaszi. Olaszi palánk vette körül, amely a mai Sztaroveszky (Magheru) hídtól indult észak felé az egykori Páris patak hídjáig (a mai Megyei Kórház előtt a Fő utca vonalában volt), majd – Bunyitay szerint – innen tovább már a Páris patak bal partján húzódott egészen a Körösig, amelyet akkor még az Alsó Garasos-híd környékén ért el.²⁰ Gyalókey szerint a Páris pataknak sekély, de annál kanyargósabb medre volt, és az alsó folyása egyáltalán nem volt kiképezve, és vize, már amikor volt, tetszése szerint terült szét az akkori Olaszi nyugati oldalán.²¹ Szerinte már 1370-ben a mai Szent László téri híd táján lehetett a jobbparti városszél határa.²²

Amitől a váradiak tartottak, az végül be is következett, 1660. július 11-én a törökök már egynapi járásra közelítették meg a várost. „Várad lakosai a törökök közeledésének hírére elmenekültek. Ezután a várost, hogy az ellenségnek oltalmat ne nyújthasson több helyen is felgyújtották. A menekülők a távolból a várba szorultak. A vár falairól, könnyes szemekkel látták városuk végpusztulását.”²³ De miképpen örökítette meg mindezt a vár védelmében résztvevő Szalárdi János szemtanúként? „Melly égésnek sebességét nézni, ó melly rettenetes vala! De főképpen a Péntekhelyi utcai magas házakét s a város közönséges egyházáét, hol naponként az Istennek tiszteleti s az evangéliumunk prédikáltatása bőséges mértékben kiszolgáltani szokott vala! [...] az tűz az péntekhelyi házaknál éjszaka érkezvén, olly rettenetes sebes lánggal ég vala, hogy annak sebes lángja az éjszakai setétségben annál inkább az eget verdekleni láttatnék, úgy, hogy az lakosok az ellenében való Csonka-bástyáról és köz-kőfalakról nézvén az nagy romlást, az rettenetes tűznek sebessége az vár előtt való nagy széles piacon s az várnak is széles árkan nagyon általsüt vala.”²⁴ Harmadnap, július 13-án a törökök megérkeztek a vár alá, majd a 45 ezer fős török sereg Köse Ali pasa vezetésével megkezdte a vár ostromát, amelyet mindössze 850 fő védett.²⁵ A sok emberi áldozattal, anyagi veszteséggel, és a város pusztulásával járó ostrom lefolyása és kimenetele jól ismert. Külső segítség

19. *Gyalókey Jenő*: Új adatok a régi Várad helyrajzához. In: Biharvárad I. 1913. 17-19.

20. *Bunyitay Vince*: Nagyvárad a török-foglalás korában. 1660-1692 Bp. 1892. 63.

21. *Gyalókey*. 1913. i. m. 19.

22. Uo. 28-31.

23. *Bunyitay-Málnási* 1935. i. m. 128. p.; *Bunyitay* 1892. i. m. 15.

24. *Szalárdi* 1980. i. m. 589.

25. *Istoria oraşului Oradea*. Coordonatori: *Borcea, Liviu-Goron, Gheorghe* Oradea 1995. 145.

hiányában végül is győzött a túlerő, és 1660. augusztus 27-én, a megszállásnak negyvenhatodik napján a 300 főre fogyatkozott védősereg kitzúzte a fehér zászlót.²⁶ A törökök másnap bevonultak a várba, és az egyik legelső dolguk a Kolozsvári testvérek, Márton és György királyszobrainak (Szent István, Szent Imre és Szent László 1370-ből és Szent László 1390-ből való lovas szobra) az elpusztítása volt.²⁷

A török világ építésze

A törökök ostroma először letarolta a várost, aztán a várat is súlyosan megrongálta. A várban megsemmisült a nyári ház az Aranyos bástyán, a bástyákon és a közfalakon törések támadtak, a belső várban megrongálódott az északkeleti sor, és egy robbanás leszakította az élés és czajtház bástya külső falát a Veres bástyával szemközt.²⁸ A török azonnal hozzálátott a vár helyreállításához. Kitisztították a várarkot, megújították a megrongálódott külső bástyákat és kordinákat, de hozzákezdtek a belső vár kijavításához is. A belső vár déli szárnyában levő templomot 1662-ben dzsámivá alakították át, ugyanakkor a belső várudvarban építettek egy tömlőcöt is.²⁹ A Bethlen Gábor idejében megkezdett, majd a két Rákóczi alatt épített ötszögletes belső várkastély 1660-ra lényegileg elkészült. Megnyerte Evlia Cselebi tetszését is, aki visszaemlékezésében mesteri módon megépített szép emeletes kőépületként emlegette. Arról is írt, hogy IV. Mehmed szultánnak a várban volt a dzsámija, egy piros cseréppel fedett, szép tornyú, masszív és arányos épület, amely egykoron templom volt.³⁰ Mivel a vártemplomot a reformátusok építették, csak a mekkai irány jelzésére szolgáló imafülkét, a mihrabot kellett elkészíteniük, valamint szószéket (mimbert) kellett emelniük. Tudvalevő, ha a dzsámivá alakított keresztény templomnak tornya volt, leginkább megtartották azt, és nem építettek minaretet, hiszen a meglévő is alkalmas volt a müezzin céljaira.³¹ A torony tetejére természetesen felkerült a törökök saját vallási, nemzeti jelképe, a félhold. Valószínű, hogy a várbeli templom tornya helyett később mégis csak emeltek egy minaretet, hiszen 1692-ben, Mathias Kaiserfeld, a várat ostromló osztrák seregek táborkari főmérnöke által készített rajzon a belső vár déli oldalánál egy karcsú minaret

26. Uo. 148.; *Bunyitay*. 1892. i. m. 26-27.

27. *Bunyitay*. 1892. i. m. 33.

28. *Balogh Jolán*: Varadium*Várad vára I. Bp. 1982. 71.

29. Uo. 72. – A templomot 1648-ra építtette fel Rákóczi György (Balogh 1982. i. m. 1. 68.)

30. *Călători străini* VI. i. m. 661-662.

31. *Welner István*: Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez. Bp. 1990. 188.

magaslik ki.³² Jellegzetes kihegyezett ceruza formájával az Oszmán uralkodócsalád sajátos építési módját tükrözi. A dzsámi mellé épített minaret általában négyzet alapon álló karcsú torony volt, sokszögű törzssel, az éneklő hangon imára felhívó müezzin számára. Erre a célra egy megfelelő magasságban elhelyezett körerkély futott a minaret körül, amelynek kijárati ajtaja mindig Mekka felé nyílt.³³ Cselebi szerint Ali pasa, Szidi Ahmed pasa és a janicsárok agájának a szerája is a belső várban volt.³⁴ A bástyáknak török neveket adtak. A Bethlen bástya, Rucsuk Tabiesi; a Királyfia bástya, Juram Tabiesi; a Veres bástya, Aga Tabiesi; az Aranyos bástya, Kapudan Tabiesi; a Csonka bástya, Tzyngine Tabiesi lett.³⁵

Evlija Cselebi szerint a várból egy felemelhető fahídon keresztül lehetett a nyugatra elterülő városba jutni. A hídfő bal oldalánál egy „művészien épített” deszkával fedett kioszk volt, ahol a város vezető férfiai és a vendégek találkoztak, hogy megvitassák a világ dolgait.³⁶ A hídtól nem messze egy „bazár” húzódott. Ebben a városi nagy bazárban volt négy fürdő, az ötödik fürdő a Körös bal oldalánál, az Olaszi felé nyíló kapu mellett volt. A törökök saját ízlésük, az oszmán építészetként számon tartott stílus alapján építkeztek, amely Szinán Agha pasa (1489-1588) építőmester tevékenységét követően teljesebben ki. A XVII. század török építészei az ő nyomdokain haladtak, így építkeztek az elfoglalt európai területeken, tehát Váradon is. Cselebi szerint mindegyik váradi pasa épített magának egy-egy dzsámit. A legszebb dzsámi Ali pasáé volt, amelyet kőből [valószínűleg téglából] építettek és cseréptető fedte. Egy minaret tartozott hozzá, de mivel szűk helyen építették nem volt udvara. Egy másik dzsámi, amelyet Köprülü Mehemet pasa épített a város peremén feküdt, úgyszintén cseréppel volt befedve, és e mellett is egy minaret magasodott. Ennek viszont már volt udvara.³⁷ A dzsámi előtti téglalap alapú udvart árkádokkal, esetleg kupolákkal fedett kis helyiségek sora vett körül. Az udvar közepére került a díszes, szamarhátíves nyílásokkal ellátott fedett csorgókút. A dzsámi udvarra néző főhomlokzata előtt rendszerint árkádos előcsarnok húzódott.³⁸ E városrészben összesen „17 mihrabot” számlált össze Cselebi, amiből mint írta három dzsámiban volt, ahol a péntek déli imát kellett elmondani. Ha az imafülkék számából kivonjuk a dzsámikban található kétét, akkor a fennmaradó 14 mihrab mecsetekben mutatta a mekkai

32. *Bunyitay Vince*: A mai Nagyvárad megalapítása. Bp. 1885. 8.

33. *Gerő László*: Magyar műemléki ABC. Bp. 1984. 124.

34. *Călători străini* VI. i. m. 663.; *Zádori Anna*: Építészeti szakszótár. Bp. 1984. 112.

35. *Balogh* 1982. i. m. I. 318.

36. *Călători străini* VI. i. m. 662.

37. Uo. 663.

38. *Welner* 1990. i. m. 190.

irányt. Vallási szempontból a mecsetnek alárendelt szerepe van, mivel a mohamedánok napi ötszöri imájából a péntek délit csak a dzsámiban szabad elmondani.³⁹

A dzsámi nagyobb méretű és díszesebb is a mecsetnél, és legalább egy kihegyezett ceruza formájú minaretje van.

Ezek után joggal kérdezhetjük: Milyenek is lehettek a váradi dzsámik, de legalább is a nagyobbja? Egy a Nagyvárad 1691-beli visszafoglalását ábrázoló metszeten nem messze a vártól, (nagyjából a Nagyvásár tér közepén) egy hatalmas méretű impozáns kupolájú dzsámi látható, négy minarettel.⁴⁰ Hogy jelentős építmény lehetett, mi sem bizonyítja jobban, mint a többi épülethez viszonyított nagy mérete, valamint az, hogy négy minarettel bírt, ami azt jelenti, hogy maga a szultán építtette.⁴¹ Ugyancsak ezen a metszeten a „Nagyvárosban”, azaz az egykori Péntekhelyen még legalább egy féltucat minaretet lehet összeszámolni.

A dzsámik belsejét illető általános elv szerint, - amely Váradon sem lehet másképpen – a mekkai irányt jelző imafülke, a mihrab rendszerint a bejárat ajtóval szembeni falnál volt. Alaprajza lehetett félkör, vagy sokszög, felől csúcsban végződő, de akadt félköríves, sőt patkóíves záródású mihrabfülke is. Mindig gazdag díszítés fedte, márvány- vagy csempeburkolatból, melyeket növényi ornamentika, geometrikus motívumok díszítettek. Belsejében a Koránból vett feliratok voltak. A mihrabfülkétől jobbra a mimber (mimbar), azaz a szószék volt. Itt mondták el a péntek déli szentbeszédet. A szószék általában elég magas volt és meredek lépcső vezetett hozzá. A lépcső alsó végén levő kapu függönnyel vagy ajtóval záródott. A lépcső felső végén egy három oldalra nyitott négyszögletes építmény állt, amely felől csúcsos sisakban végződött. Ez hasonlatos volt a minaretek csúcsához, rajta egy többszörösen tagolt díszítménnyel, legfelől a félholddal. A Korán felolvasására a mihrab másik oldalánál egy fából faragott díszes szék volt, a kürszü. Más ülő alkalmatosság nem is volt a dzsámiban. A belső teret viszont padlószőnyeg borította, amelyen ülni is lehetett. Imádkozáskor Mekka (a mihrab) felé arca borultak a hívek. A müezin és a dzsámi egyéb tisztségviselői részére kis oszlopokon álló, vagy dobogószerű külön emelvény volt fenntartva. A nők részére külön karzatot emeltek, mifelénk általában a bejárat felett. A belső falakat és a kupolát is nonfiguratív festéssel, geometrikus formákkal és a Koránból vett idézetekkel díszítették.⁴² Hogy milyen is lehetett a hódolt területeken egy dzsámi belső díszítése azt a szerencsésen megmaradt pécsi Jakováli Hasszán pasának a XVI. század második feléből való hasonló építményéből ismerhetjük meg. Bár az alaprajzában és

39. Gerő 1984. i. m. 46.; Welner 1990. i. m. 184.

40. Biharvármegye és Nagyvárad Szerk: *Borovszky Samu*. Bp. 1901. 521.

41. Gerő 1984. i. m. 124.

42. Welner 1990. i. m. 192-195.

felépítésében a legegyszerűbb típust képviselő dzsámik közé tartozik, belső terét gazdag ornamentikájú falfestés díszíti, amely az izniki falicsempék növényvilágát idézi. A gazdag virág és inda ornamentika, valamint a kalligrafikus Korán-idézetek a magyarországi török falfestészet páratlan alkotása.⁴³

Cselebi a Körös bal oldalán elterülő városban három medreszeről is említést tett, a kisgyermekeknek szánt négy iskola mellett. De ugyanott két derviskolostort is megszámolt, három vendégfogadót, meg egy „jótékonyági intézetet”, amelyet a szegények hajlékának szánt az alapító Küprüdü Mehemet pasa.⁴⁴ A medresze alatt vallási jellegű főiskolát kell érteni, amely sokszor a nagyobb dzsámikhoz kapcsolódott. Tulajdonképpen a medresze különböző szintű iskolákból állt, ahol az alapfoktól az egyetemi szintig, az írást, olvasást és a Koránt tanulták. Általában egy négyszögletes udvar köré épült a medresze, némileg emlékeztetve a keresztény kolostorok kerengőire. A négy épületszárnyban egy kötelező nagytermen kívül sok kis szobából állt. Az utóbbiakat gyakran kis kupolák fedték. Az udvar közepén csúrgókut volt, ahol a napi ötszöri rituális mosakodást el lehetett végezni. Az 1691-es állapotokat ábrázoló metszeten látható is egy ilyen zárt udvarú épület, északnyugati sarkánál egy tekintélyes, egyminarettel bíró dzsámival. Nem messze volt a Körös-hídtól, a folyóval párhuzamos első utcában.⁴⁵ A derviskolostor neve tekke volt, amelyet úgyszintén egy nagyobb dzsámi mellé építettek. Rendszerint egy téglalap alapú udvar körül feküdtek a szerzetesek cellái és a közös helyiségek. Ez utóbbiak falát – főként ahol a közös, nyilvános szertartásokat rendezték – festéssel, stukkóval díszítették. A dervisek cellái viszont egyszerűek voltak, de gyakran kis kupolás tetőszerkezettel és külön kéménnyel rendelkeztek. Az udvar közepén itt is volt egy díszes építményű csurgó a rituális mosakodásra. A szegények hajlékának szánt jótékonyági intézet keretében valószínűleg volt egy imáret (köz-konyha) is, ahol a rászorulóknak ingyenes kosztot kaphattak.⁴⁶ Evlia Cselebi idejében a Nagyvárosban 1000 „köház” volt, egy vagy többszinttel, ezeket cserép, vagy zsindeletető fedte. Olasziban csak a kétemeletes házakat számolta össze Cselebi, ezekből háromszázat talált a török utazó. Ezeket is cserép, vagy zsindeletető fedte. Leírta még, hogy a „gyaurok” idejében csak cseréppel fedték a házakat, de a törökök többségében zsindeletet alkalmaztak.⁴⁷ Cselebi fontosnak tartotta lejegyezni, hogy 1660 és 1664 között Olasziban is volt egy dzsámi és három mecset, és név szerint is megemlítette Panco Husszein aga palotáját is. Még két kávézóról, öt

43. Gerő Győző: A régió török műemlékei. In: Műemléklap. Bp. 2001. január-február 9.

44. *Călători străini* VI. i. m. 663.

45. *Biharvármegye* 1901. i. m. 521.

46. *Welner* 1990. i. m. 185-187.

47. *Călători străini* VI. i. m. 663 665-666.

boltról, egy vendégfogadóról és két iskoláról is írt Cselebi. A már említett 1691. évi metszeten, Olasziban egy kétminaretes dzsámi a mostani Sztaroveszky (Magheru) utcai hídfő közelében látható.

A török időkben a Körös bal oldalánál elterülő Nagyváros nyugaton csak a Szalárdi idejéből is jól ismert bástyákkal megerősített téglakerítésig (a mai December 1. tér nyugati frontjának közelében) terjedt. Ezen túl a már említett metszeten, de az 1691. október 11-én felvett katonai térképen sem látni az egykori Szombathely település nyomát. Látható ellenben a térképen a faltól, illetve a vele párhuzamosan húzódó csatornától nyugatra egy tekintélyes méretű, sarkain bástyaszerűen megerősített erődítmény, amellyel a török valószínűleg a várhoz, illetve a városba-jutást akarta akadályozni. Későbbi sorsa ismeretlen, valószínű, hogy az 1692. évi végső ostrom alatt pusztulhatott el. Cselebi szerint e várost körülövező védműnek 12 bástyája és négy kapuja volt. A nyugati téglafalról már szó esett. Északon a Körössel párhuzamosan egy palánkkerítés húzódott, amely keleten az Aranyos-bástyával átellenben levő várakig vezetett. Így tehát a Nagyváros a vártól északra magába foglalta a mostani Váraljához számító (de csak Velenceként ismert) Kolozsvári utca környékét is. A térképen is egy nyugatról kelet felé húzódó utca látható, amely az ottani kőből épített kapuhoz vezetett, amelyet Ali pasa kapujaként tartottak számon. Ebből a hosszú utcából a térkép tanúsága szerint a Körös felé öt utca ágazott le.⁴⁸ A másik három kapu közül az északi, fából épített egyszerűbb a Körös-híd felé nyílt (a mostani Sztaroveszky hídtól nyugatra volt), a nyugati „kőkapu” a téglakerítés tengelyében, a mostani Zöldfa (Vasile Alecsandri) utca vonalában volt, míg a „malomhoz vezető” déli fakapu a közös Kiskörös – Pece medrére vert fahídra nyílt.⁴⁹

Nem ilyen egyértelmű ellenben a Köröstől északra fekvő Olaszi palánkjának a nyomvonala. Cselebi a török hódoltság első négy évének állapotait tükrözve még azt írta, hogy a Körössel párhuzamosan nem volt palánk, de a település körül már volt két kapuval és hét bástyával egy palánkkerítés. A déli kapu a hídra vezetett, keleten a fából épített „Seykovi kapu” volt.⁵⁰ Később észak felé is építhettek egy, a metszeten is jól látható erős téglakaput.

A város arculatára nézve is jelentős esemény történt 1664. május 27-én. Rákóczi László gróf álruhába öltözve száz társával együtt a pünkösdi nagyvásár idején vissza akarta foglalni a várat, de leleplezték és a harcban mindannyiukat leölték. Ezt látva az időközben a városba érkező, de a segítséggel elkéső Kopp ezred bosszúból felgyújtotta a várost. A huszárok által okozott tüzvész kiterjedt az egész városra s azt teljesen elhamvasztotta. Csupán Olaszi külváros, a basa házával s a mecset maradt

48. *Bunyitay-Málnási* 1935. i. m. 156.

49. Uo. 156.; *Călători străini* VI. i. m. 664.

50. *Călători străini* VI. i. m. 665.

sértetlen.⁵¹ Boldvai Márton, Székelyhíd kapitánya egy nappal a harc után azt írta, hogy Olaszi mind megégett. „Péntekhelyen mondják, hogy maradoztak házak meg.”⁵² Az 1691-es metszetet látva mindkét városrészt újjáépítették, s talán még szebbek is lettek mint azelőtt. Olaszit viszont kisebb területen kerítették be. Az 1691-ben elkészített katonai térkép alapján Gyalókay szerint – amit nagyjából mi is elfogadhatunk – 1668 táján a palánkot a következő vonalon építették újjá: Keleti vége bástyaszerű kiszögelléssel a mai Nagyhíd (Sztaroveszky utca) mellé, nyugati vége pedig toronnyal a mai Garasos hídtól 50 lépésre nyugatra, tehát körülbelül oda esett, ahol a sétányról lejáró vezet a folyóhoz. Ez utóbbi ponttól a palánk északnyugat felé vezetett, hogy egy közbülső rondella után észak felé vegye az irányt a mai Ady Múzeum környékéig. Itt egy újabb rondella volt, ahonnan a kerítés már kelet felé tartott, (itt, a mai Igazságügyi Palota mellett volt az északi kapu), hogy egy újabb rondellát elhagyva a Szemináriumi templomtól 110-120 méterre északra érje el azt a keleti saroktoronyt, ahonnan már dél felé jelölték ki a palánkot, hogy elérje a Körös melletti bástyaszerű kiindulópontját.⁵³ Ezen az aránylag kis területen számtalan kis utca volt, amelyek nyomvonalát kis jóindulattal azonosítani lehet a mostani utcahálózattal.

Várad visszafoglalása 1691 júliusában kezdődött a város bekerítésével, de csak majd októberben fogtak hozzá a hadműveletekhez Badeni Lajos örgróf vezetésével. Nagyvárad ostromzára folyamatos volt, de a végső döntésre majd csak Heissler Donát gróf irányítása alatt a következő év májusában került sor. A bécsi kormány ugyanis megsokallta a hosszasan elnyúló ostromot és erre a tapasztalt generálisra bízta az ostromló osztrák seregek vezetését. Heissler tábornok a végső rohamot 1692. június 5-én akarta megvívni, de mivel úrnapja volt, várt egy napot. A törökök ellenben ezt nem várták meg, és kitűzték a fehér zászlót. Június 6-án írásba foglalták a vár átadásának feltételeit. (Az iratot Ramazan hónap 20-án, a Hedzsira 1103. évében – 1692. június 5-én – írták alá.) Másnap, június 7-én megtörtént a törökök kivonulása, s a vár átvétele.⁵⁴ 1692. június 8-án hálaadó istentiszteletet tartottak a szabadban, sátor alatt. Egy későbbi tudósítás szerint maga a nagyvárad püspök, Benkovich Ágoston celebrálta a misét.⁵⁵

51. Scholtz 1907. i. m. 179-180.

52. Boldog Várad Szerk: *Bálint István János* Bp. 1992. 305.

53. *Gyalókay*. 1908/1909 i. m. 27.

54. *Bunyitay*. 1892. i. m. 69-89. – „Ha a törökök a vár feladásáról szóló levelet a Razamán hónap 20. napján keltezték, a Hedzsira 1103. évében, Borcea, Liviu történész szerint a vár 1692. május 28-án, és nem június 5-én esett el, ahogy azt tartják.” (Istoria oraşului Oradea. Oradea 1995. 158.)

55. *Bunyitay*. 1892. i. m. 89.

A város romokban hevert. Kilenc év elteltével sem javult sokat a helyzet. Benkovich püspök a királynak benyújtott emlékiratában is azt írta, hogy Várad teljesen elpusztult.⁵⁶ Ami az iszlám építészet megmaradt emlékeit illeti, nos ezen a téren mindössze egy szükszavú megállapításra hagyatkozhatunk: „Itt a török után három mosché maradt.” [valószínű, hogy dzsámikról volt szó. – sz. m.] Egy Olasziban a Körös hídjának közelében; másik a város piacának közepén; a harmadik a várban, a főkapu mellett. Mind a három leégett, feldúlt állapotban jutott a keresztények birtokába. Egyiket sem őrizték meg az utókor számára, valamennyit lebontották, hogy köveiket felhasználhassák az újjáépítésekor. Az Olasziban levő dzsámi anyagát a közeli Szent Brigitta (a mai Sf. Treime) templom falaiba építették be még 1692-ben.⁵⁷ A város pusztulását híven tükrözi Mathias Kaiserfeld oszt-rák tábornoki főmérnök rajza is. Ezen a vártól nyugatra egy emeletes, négyszögű épület áll fedetlenül, valószínűleg ugyanaz, amelyet Varkocs Tamás egy régi klastromból alakított át kastéllá (a törökök is hasonló rendelkezéssel használhatták. – sz. m.) A tulajdonképpeni város helyén egyetlen épület sem maradt. A váron túl kelet és dél felé, hol egykor Velence és Vadkert külvárosok álltak, házaknak már híre sincs. Lakható házak csupán a Körös jobb partján, Olasziban álltak, de ezek is ritkán, rendetlenül, a legtöbb belőlük romosan. „Egyébiránt Olasziról, éppen a törökök kiűzetése korából, fenn van egy összeírás, melyből kitűnik, hogy e városrésznek mindössze csak 114 háza maradt.”⁵⁸ Ilyen körülmények között kellett hozzáfogni a város újjáépítéséhez.

56. *Bunyitay-Málnási*. 1935. i. m. 166-167.

57. Uo. 172-174.

58. *Bunyitay*. 1885. i. m. 8.

Résumé

Zoltán I. Péter: Islamic architecture in Várad

The organic town and architectural development of Várad was broken by the period of Ottoman rule between 1660 and 1692. The 32-year Turkish rule was not enough that the architectural characteristics of the city be entirely transformed, but today it is known that the Ottomans did not leave the look of the city unchanged that had been shaped by 1660. Nevertheless, the long-lasting and bitter siege had the city worn severely. The paper provides a recollection of the outlook and atmosphere of the Ottoman-period city on the basis of available memoirs, reminiscences, reports of field engineers, descriptions of travellers of various kind. The study pays a special attention to the monarch statues and Christian symbols ruined by the Turks, churches transformed into mosques, the several baths and serays as well as the – according to the engineerial descriptions, really existing – minaret built by the Moslems during the 32 years of their rule. As far as the architectural history of Nagyvárad is concerned, the paper makes up for a loss.

Papp Klára

**“Iskolába járni majdnem annyi, mint templomba járni”
A váradi katolikus iskoláztatás a török kiűzésétől
a polgári forradalomig***

A XVII. század közepéig az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Várad nem csupán a védelem fontos bástyája, hanem a református iskoláztatás egyik fontos fellelvára is volt. 1660-ban azonban a II. Rákóczi György politikáját büntetni kívánó törökök a várat és a környező településeket a magyarországi hódoltság területéhez csatolták. A Váradot ostromló Ali basa a megmaradt 300 sebesült védő kérésének eleget téve, engedni látszott: „Az oskola minden hozzátartozókkal kár nélkül maradjon nálatok. A tipographia minden szerszámaival együtt a tietek legyen. Hogy a hatalmas császár előtt ezután is érettetek esedezni kész leszek s amit kértek, meg is nyeritek, arra magamat ígérem.”¹ A szabad elvonulás két órája azonban kevésnek bizonyult a nyomda és a levéltár menekítésére, a törökök végül csak azok helyiségeit engedték lepecsételtetni. Martonfalvi Györgynek, az iskola professzorának és diákjainak végül a vár alá élelemmel odarendelt szekereken² sikerült a közeli Debrecenbe menekülniük. A virágzó váradi református kollégium működésének ezzel vége szakadt.³

* A tanulmány az OTKA T 029 149. sz. pályázat támogatásával készült.

1. *Csernák Béla*: A református egyház Nagyváradon 1557-1660. Nagyvárad, 1992. 260. A nyomda később Kolozsvárra került. *K. Nagy Sándor* még úgy tudta, hogy a nyomda is Debrecenbe költözött. Bihar-ország. Utirajzok. Nagyvárad, 1884. 59.
2. Rövid Cronica, avagy beszélgetés melly á közelebb elmúlt száz esztendőök alatt Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról *Barta Boldisár* által 1664-dik Esztendőben. Debreczen, 1666. (reprint kiadás) 55-56. A debrecenieket rendelték szekerekkel a vár alá.
3. *Magyarország vármegyéi és városai* I. Bihar vármegye és Nagyvárad (Szerk. *Borovszky Samu*) CD-ROM, Sulyok István szerint Szinán basa Szöllősre szállíttatta a reformátusokat. *Keresztesi József*, az első XVIII. századi váradoszlasi lelkész naplója szerint 1784-ben a váradi püspök úgy akadályozta meg a református egyház és az iskola

A várost a törökök saját elképzeléseik szerint építették újjá. Barta Boldizsár debreceni főbíró szerint már 1660-ban „Egész Váradot á megvétél után, á vívás-ban esett romladozásokból, felépíti a törökség, annakutánna mindenfelé eloszol kiki lakó helyére.”⁴

Amikor a Szent Liga seregei 1692-ben visszafoglalták a várat, még néhány évtizedig megmaradt annak jelentős katonai szerepe. Bár Váradolaszit Bercsényi-nek sikerült megszereznie, a Rákóczi szabadságharc alatt Várad továbbra is a császári hadvezetés védőbástyája maradt. Talán ezzel a ténnyel magyarázható, hogy bár a katolikus püspökség újjászerveződött, sőt Benkovich Ágostont Bihar vármegye főispánjává is kinevezték, az iskolák szervezése viszonylag későn, a szatmári béke megkötése után kapott nagyobb lendületet.

Benkovich püspök már 1692-ben olyan kérvényt írt az udvarhoz, amelyben az egyház újjászervezése mellett az iskolák újraindítását is javasolta, tényleges előrelépést azonban csak több évvel később tapasztalhatunk. A püspökség uradalmainak átvétele már 1694-től elindult, a csekély népességgel bíró, adózásra alkalmatlan települések azonban a püspök terveinek megvalósításához nem tudták biztosítani a szükséges anyagi hátteret. Egy katolikus papnevelő intézet létrehozását Benkovich azzal kívánta elősegíteni, hogy 1699-ben Bártfa szabad királyi városnak kölcsönadott pénze (21 ezer forint) kamatát erre a célra ajánlotta fel. Halála előtt kénytelen volt elhatározását módosítani, és úgy rendelkezett, hogy a tanulni vágyó papnövendékek a befolyt összegből a kassai szemináriumban nevelkedjenek.⁵

A jezsuita kisgimnázium működésének kezdetét⁶ Mészáros István 1695-re tette, bár ő maga is azon a véleményen volt, hogy az iskola csak 1711 után működött folyamatosan. 1699-ben Benkovich püspök azzal tette meg az oktatás megerősíté-

---

működését, hogy a lelkész és a tanító holmiját az utcára hordatta, s abban az udvarban mérette olcsón a püspökség borát „mely oskolának volt rendelve...oda borivókat, lár-mázókat szerezve...minden illetlenséget elkövettek.” A reformátusok csak 1835-ben építettek templomot és 4 osztályos gimnáziumot Beöthy Ödön támogatásával. Az evangélikusok 1808-tól indították törekvéseiket a templom és iskola építésére, 1811-től tették le az imaház alapkövét, s 1812-től már elérték az önálló lelkézség elismerését is. A zsidóság 1803-ban építette fel a Váralja városrészben a Kolozsvár utcai ó-templomot, s 1834-től a közösség gyűjtéséből megalapították az elemi iskolát.

4. *Rövid Cronica* i. m. 58.

5. *A felsőoktatásügy Magyarországon*. Bp. 1896. Benkovich 1702-ben módosította akaratát, de mindenképpen a nagyváradí egyházmegye számára akart papnövendékeket nevelni. A kassai szemináriumot Kisdy Benedek egri püspök alapította.

6. *Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Budapest, 2000. 129.

se érdekében az első lépést, hogy a jezsuiták számára sikerült Bécsben létrehoznia egy hatezer forintos alapítványt. Az alapító levél értelmében a kamatok biztosították két rendtag - azaz tanár - 180-180 forintos fizetését, Váradon tartózkodását „az ifjúság nevelése végett”.⁷ Még ugyanebben az évben az ország nádora, Esterházy Pál is hozzájárult három bihari település (Panasz, Tóttelek és Tarján) adományozásával az „ifjúság vallásos és tudományos” neveléséhez.⁸

Amikor 1703 augusztusában Bercsényi ellentámadása Váradolaszit a kurucok kezére juttatta - aki felégette a mezővárost -, az ebben a városrészben megnyitott jezsuita iskola kénytelen volt szüneteltetni az oktatást.⁹ 1710-től azonban Csáky Imre püspöknek, Benkovich utódának kezdeményezésre már egyházmegyei papnevelde is szerveződött.

Csáky Imre tette lehetővé, hogy a görög-katolikusok (görög-egyesültek) is iskolát nyithassanak, valamint segítette, hogy a jezsuiták a várból kiköltözve ismét a városban taníthassanak. 1735-ben a két teremből álló iskolát Okolicsányi János váradi püspök bővítette, aki a régi püspöki lakrész és a jezsuita kolostor közé új iskolaépületet emeltetett, s akinek újabb háromezer forintos alapítványa fedezte egy harmadik (költészet és szónoklattan) tanár fizetését is. Ezzel az iskola hatosztályos *jezsuita nagygymnáziummá* alakult, amelynek működését az osztrák-magyar rendtartomány azévi instrukciója, az első hazai tanterv és módszertani útmutató¹⁰ szabályozta, amely kötelezővé tette a történelem oktatását is. A gimnáziumban a tanulói létszám másfél évtizedig dinamikusan emelkedett (1740-ben alig száz főről 1755-re több mint 300 főre), amelyben csak 1743, a pestisjárvány éve jelentett kivételt (70 fő). Kisebb ingadozások után 1772-ben is 294 beiratkozott növendékük volt.¹¹

A negyedik terem, a Theatrum, az iskolai színjátékok színtere lett, amelyeket már 1731-től tartottak a váradi gimnázium tanulói. 1744-től évente legalább két előadást mutattak be, amelyek egyikén, 1746-ban a nagynevű püspök is részt vett. Megbecsülésének kétségtelen jeleként a jezsuitáknak adományozta az iskola telkének végében álló *Arany Korona* vendéglőt, hogy annak épületében megalapíthassák a nemesi ifjak nevelő intézetét. Az előadások közül néhánynak Várad, vagy a fejedelemség történetéhez kapcsolódó témája volt, például az egyik a város alapítójáról, Szent Lászlóról (1744, 1766, az utóbbi magyarul), vagy egy másik a

7. *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. IV. k. Debrecen, 1935. 183. és 186. A püspök először 1699-ből keltezte „váradi udvarházából” leveleit. A jezsuitáknak átengedte a várad-velencei apácák egykori birtokait is.

8. Uo. 367. Esterházy nádori jogkörében adományozott.

9. Uo. A jezsuiták a várba menekültek.

10. *Mészáros I.*: i. m. 134-135.

11. *Bunyitay V.* i. m. 371.

török által Szapolyai János mellé rendelt dózsefiról, Ludovicus Grittiről (1745) szólt.

Csáky Imre öccse, Csáky Miklós 1737-ben lett váradí püspök és bihari főispán. Bár papokat Egerben és Budán is taníttatott, 1741-ben az Újvároson lévő püspöki palotájának „háta megett” - a Körös utcán - felépíttette a *papnevelde* épületét, az ún. „Csáky szemináriumot”, amelyhez megszerezve a elhunyt nyomdász felszerelését, magyar betűkészlettel rendelkező tipográfiához juttatta a papképző intézményt. A papnevelő intézet 32 500 forintos alapítványa tizenennyolc növendéknek nyújtott képzési lehetőséget.¹² 1770-ben Patachich Adám püspök volt az, aki jelentős anyagi ráfordítással kívánta bővíteni a váradí intézet lehetőségeit, amikor új épületben, egy megreformált rendszerben képezette a katolikus és unitus ifjakat.¹³ Amikor 1780-ra felépült Váradolasziban az új püspöki székesegyház, a papi szeminárium is oda, a volt nagypréposti házba költözött. A Káptalan sornál 1809-ben kezdték építeni a papnevelő intézet új épületét, amelyet a kanonokok (Csáky László gróf, Püspöky Ferenc, Jedlicska Antal, Haller Ferenc) és Miklósy Ferenc püspök adományából létesítettek.

1773-ban a jezsuita rend magyarországi betiltásával új helyzet teremtődött. A rend vagyonát felmérték, s a katolikus oktatás céljait szolgáló országos Fundus Studiorum (Tanügyi Alap) kezelésébe helyezték. A nagyváradí jezsuita vagyon eladásából 133 302 forint és 34 krajcár származott, mivel azonban a gimnázium fenntartása ennek töredéke (1792-ben pl. 2900 forint) volt, annak működése anyagi okból nem került veszélybe. A tanítás azonban 1777-ig „csak tengett”, bár a püspök támogatását is élvezte. 1787-ben II. József a premontrei rendet is elűzte a városból. 1808-tól azonban premontrei rend vette át a gimnáziumi oktatás irányítását, így a tanárok között is számos rendtagot találunk.¹⁴

Mária Terézia már 1769. november 9-én arra utasította Esterházy kancellárt, hogy végeztessen felmérést a *népiskolákkal* kapcsolatban. Esterházy körrendelete után 1770/71-ben összesítést készítettek az ország alapfokú iskoláiról. A bihari

---

12. *A felsőoktatásügy Magyarországon*. i. m. 594. A Sarlós Boldogasszony védelme alá helyezett intézetben csak 12 papnövendékről tudósít, akiket két pálos rendi tanár oktatott.

13. A kancelláriához küldött előterjesztéshez csatolta a 70 helyiségből álló, s a kanonoki lakásokhoz hasonló emeletes épület tervrajzát is. A papnevelés előmozdításához hozzájárult az is, hogy a váradí káptalan erre a célra átengedte hét bihari helység tizedét. A püspökök fizették az előljárókat, s évente 100 öl fával biztosították az épület fűtését. Az intézménynek magának szőlője és majorja volt, amit eredményesen hasznosított. Uo. 327.

14. *Magyarország vármegyéi és városai* I. i. m. CD-ROM. 1806-ig a tanulmányi alap támogatta a gimnázium működését.

felmérés¹⁵ adataiból az derült ki, hogy Nagyváradot és Várad-Velencét külön mérték fel, Olaszi adatait viszont, amely gazdag mezővárosnak számított, nem találjuk az összeírásban. (A két város, Nagyvárad és Olaszi már 1769-ben kísérletet tett az egyesítésre, s erről megállapodást is kötött, törekvésük¹⁶ azonban kudarcba fulladt.) A 472 összeírt település sorában tehát a váradi vár melletti településeken három római katolikus és három görög-katolikus alapfokú iskola működött. Nagyváradon (amelynek lakosságát 3979 főben határozták meg) egy régen működő magyar nyelvű iskolában tanított Szalvai Ferenc, akinek 50 tanulója volt, Diringer Ferenc viszont (aki a város tenoristájaként külön javadalmat is élvezett) 30 kisdíákot tanított német nyelven. A görögkeleti vallásúak román nyelvű iskoláját 1769-ben alapították, Fodor Pál 30 gyermeket tanított, míg a görög-katolikusok román iskolájában Erdélyi Vazul vezetésével 70 gyermek szerezte meg az alapfokú ismereteket. Velencén, ahol 1242 lakosra jutott két iskola, az ortodox vallásúak 50 gyermekét Orsenovits Mózes tanította a régi iskolában, az 1753-ban alapított római katolikus iskolában Osdolai Antal foglalkozott 10 gyermekkel. A két váradi katolikus és a velencei görögkeleti iskola az összeírás szerint emberemlékezet óta működött, vagyis feltehetően a XVIII. század eleje óta. Mindegyik tanítója írni, olvasni tanította, s az alapvető hittani ismereteket közvetítette a legifjabbaknak, a nyelvtant, számtant és a latint viszont a gimnáziumban sajátíthatták el a fiatalok. A tanítókat a váradi püspöki pénztárból fizették, munkájukkal alapvetően elégedettek voltak.

Salamon József nagyváradi örkanonok 1781-ben végrendeletében alapítványt tett *árva gyermekek tanítására*. Ebből jött létre egy emeletes palotában a "*Szent József intézet*", ahol a hatodik osztályig fekete köpenyt kellett a tanulóknak viselniük, azt követően azonban csak a reverendás kispapok maradhattak az intézetben. Az első igazgató Jedlicska Antal volt, aki 1788-ig, az akkori Apáca utcában vezette az intézetet. A XIX. században még további két árvaház létesült, 1823-ban Németi József, és 1843-ban Lajcsák Ferenc váradi püspök alapítványaiból.¹⁷

A jezsuiták egykori kolostorát és templomát II. Lipót 1792-ben a görög-katolikusoknak adta, hogy alapítványa értelmében tanítókat és papokat képezzenek. A

15. *J. Fráter Zsuzsa*: Népiskolák Bihar megyében 1770/71-ben. A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XII. (Szerk. *Gazdag István*) Debrecen, 1985. 10-13. a MOL Helytartótanácsi Levéltár C 39. Acta fundationalia, Lad. E. 63-64. cs. 67-69. cs. alapján.

16. *Lakos Lajos*: Nagy-Várad múltja és jelenjéből a városi levéltár adatai alapján. Nagyvárad, 1901. 162-163.

17. *K. Nagy S.*: i.m. 30-31. Szerinte 1788-1794 között Pozsonyba vitték az árvákat, mert az Apáca utcai épületbe kormányhivatal költözött. Akkortól 1868-ig azonban ismét árvaház működött benne.

fiúnevelő intézet nyomán a „tanító-képezdét” azonban csak 1848-ban szervezték meg.¹⁸

A XIX. század második felében már több *magániskola* működött Váradon, a század közepéig azonban e téren még csak az első lépések történtek meg. Amikor 1864-ben Kováts László városi biztos felmérte a *magántanodákat*, rákérdezett azok alapítási idejére is. A tizenkét magántulajdonban lévő iskolából csak kettő kezdte meg működését 1848 előtt. *Széher Rozália római katolikus leányiskolája* 1830 óta működött egy osztállyal Váradolasziban, az Apolló utcában, de minden engedély nélkül.¹⁹ *Gaál Eliza római katolikus leányiskolája* 1846-ban nyílt meg négy osztállyal ugyanott, a Kis Megyer utcában.²⁰

Mária Terézia a jezsuita rend feloszlatása után komoly iskolareformot indított útjára. 1776-ra Ürményi József kancelláriai tanügyi tanácsos vezetésével elkészült az állami tanügyigazgatás rendszere, amely kilenc tankerületre osztotta a korabeli (Erdély nélküli) Magyarországot. Az uralkodó felségjoga alapján, a jó állampolgárok nevelése érdekében egységes keretbe kívánta vonni a felekezeti iskolákat, amelyet az 1777-ben Bécsben kiadott *Ratio educationis* rendeletében tett meg.²¹ A Ratio részét képezte a tankerületi rendszer, valamint egy *normaiskola*, amelyet a tankerületek székhelyén szerveztek meg. *Ez minta-népiskolából, ének- és rajziskolából valamint tanítóképző tagozatból állott.*²²

A Ratio az oktatás középszintjén - a kisgimnázium (három grammatikai osztály), a nagygimnázium (retorikai és poetikai osztályokkal) és a két évfolyamos bölcséleti tagozat - változtatni kívánt, hiszen a tankerületek székhelyén akadémiák szervezését rendelte el. Az akadémia két éves bölcsészképzésből és arra épülő szintén két éves jogi tagozatból állt. A katolikusok számára kötelező érvénnyel születt meg 1806-ban az újabb Ratio, amely a kisgimnáziumot négyéves, a nagygimnáziumot hatéves képzéssé tette.

18. Uo. 54. 1792. január 30-án keltezett adománylevél szerint. A görög-katolikus tanítóképzőt is a tanulmányi alapból fizették.
19. Archivele Naționale — Direcția județeană Bihor (továbbiakban A. N. - D. J. B. fond Primăria municipiului Oradea (Nagyvárad város polgármesteri iratai) inv. 141. 79. cs. 1864-ben Suller József segédtanítóval kisdédovóként működött, 16 római katolikus, 4 református és egy evangélikus vallású leánytanulóval.
20. 1864-ben Szervanszky Liszka Czóbel Ignác segédtanítóval 36 római katolikus, 4 református, 1 evangélikus és 2 izraelita vallású leánytanulóval.
21. Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Bécs 1777. — *Ratio Educationis*. Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar fordítása. Bp., 1981.
22. *Mészáros I.*: i. m. 167. Bár 1782-ben a tankerületek számát hatra csökkentették, ennek Nagyvárad számára nem volt jelentősége, hiszen a tankerületi központ szerepét megőrizte.

Le kell szögeznünk, hogy - ahogyan a XVIII. század oktatási változásait jelezzük eddig is tettük - nem egy, hanem több közigazgatási egység helyzetét kell megvizsgálni, amelyek azonban nagyon szoros kapcsolatban álltak egymással. Ennek oka, hogy a török elleni visszafoglaló háború után Nagyvárad a váradi káptalan, míg Váradolaszi a váradi püspökség birtoka lett.²³ A XIX. század elejére már körvonalazódott a négy város, amelynek előljáróihoz oktatási kérdésekben közös levelet küldött a bihari szolgabíró, s amelyek 1806-ban adózó lakosságuk számát tekintve a következő sorrendet adták: Nagyvárad, Váradolaszi, Várad-Velence és Váralja.²⁴

Mária Terézia rendelete után a Helytartótanács tanulmányi bizottságát, mint tanulmányi főigazgató, az országbírói tisztelet is betöltő Fekete György gróf vezette. Az ungvári és nagyváradai tankerületben a „királyi tanulmányi főigazgató” posztját, s ezzel a református és katolikus iskolák és az árvaházak felügyeleti jogát Károlyi Antal gróf kapta meg. 1777 őszén Nagyváradon, mint a tankerület központjában is megkezdte működését a *mintaiskola*.²⁵ Tanárai között volt a piarista Révai Miklós is, aki pártfogójának, Károlyi Antalnak megbízása alapján Bécsben tanulmányozta az elemi oktatás reformját, majd magyarra fordította és átdolgozta Felbiger osztrák ábécés olvasókönyvét. Ezt követően Luby Károly felkérésére (aki a tankerület nevében 1778-ban, Budán a magyar, román és ruszin tankönyvek megírattatását vállalta) sorra jelentek meg tankönyvei a helyesírásról, a szépírásról, vagy az építészetéről. Ez a tankönyvsorozat először tett kísérletet arra, hogy anyanyelven kínáljon magas szintű, korszerű ismereteket a 6-10 éves katolikus és görög-katoli-

23. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) U. et C. Fasc. 84. No. 1. (1722) a váradi káptalan és MOL U. et C. Fasc. 17. No. 10. (1732) a váradi püspökség összeírásai alapján.
24. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV. A. 4/b. 86. k. Nagyváradon 441 inquilinus, 191 subinquilinus, 7 servus (szolga) és 50 ancillae (szolgáló), Váradolasziban 325 inquilinus, 46 subinquilinus, 5 servus és 40 ancillae, Várad-Velencén 38 colonus, 54 inquilinus és 1 subinquilinus, 3 servus és 1 ancillae, Váralján pedig 26 inquilinus, 11 subinquilinus, 1 servus és 2 ancillae került összeírásra. A Várad-Váralja városrész József 1779 májusi látogatása után alakult ki, amikor a császár megszüntette a vár erőd jellegét és ezzel lehetőséget teremtett a vár melletti terület benépesülésére. Váraljára jelentős számú zsidó népesség költözött.
25. A tankerületben 20-25 új iskola (pl. Diószeg mezővárosban is) kezdte meg működését. A nagyváradai mintaiskolában „Révai Miklós tanította a rajzot és építészetet”. *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980. 459. Mellette az első népiskolai felügyelő a későbbi szatmári alispán, Luby Károly lett. Uo. 414-415. Utóda a szabakőműves Haller József gróf volt, aki a pozsonyi páholy tagja lett. Uo. 445.

kus tanulóknak.²⁶ 1786-ban ebben a nagyváradi nemzeti iskolában tanított Szentjóni Szabó László is, aki ezekben az években került barátságba Kazinczyval.²⁷

Az uralkodói rendelet nyomán létrejött iskolák működtetése azonban visszavisszatérő konfliktusokat és gondot okozott a településeknek. Az 1770-es évektől több adat maradt ránk a váradi polgármesteri iratok között²⁸ a nemzeti normál iskoláról. 1780-ban a királyi kamara és a katolikus püspökség birtokán összeírták a nemzeti és triviális iskolát. A váradolaszi communitas a birtokosokkal megállapodást kötött a működtetéssel kapcsolatban. A contractus szerint a communitas vállalta az épületek fenntartásához szükséges kézi és szekeres munkákat, a domínium a szükséges faanyagot. Az iskola és a tanárok számára szükséges tüzfát az uradalom és a communitas közösen biztosította. A tanár (magister) fizetése részint természetben történt, pl. két tehén eltartásához elegendő rét és legelő állt rendelkezésére. A tanár rendelkezésére álló telek a communitásé volt.

Lakos Lajos úgy tudja, hogy a normális iskolát²⁹ 1781-ben már „új városházánk Teleky utcai részébe viszik át”, mivel korábbi helyét - a régi püspöki palotát - kinötte, s ugyanott „egy muzsika iskolát is állítanak fel”. 1783-ban már egy unitus iskola kijavításának tényét is bejegyezték a protocollumba. Egy 1785-ből származó adat már két normaiskoláról tudósít: egy görög-katolikusról, amelybe Váradról és Olasziból jártak és egy latin ritusú katolikusról.³⁰ 1784-ben a tankerület unitus román tanfelügyelője, Simion Maghiar kanonok tevékenysége nyomán ugyanis egy, a norma szerint működő román unitus (görög-katolikus) mintaiskola kezdte meg működését. A hajdúdorogi nemesi származású Maghiar a román népiskolák igazgatója lett, aki a felbigeri alapelveket követve kéziratban maradt tankönyveket (ábécét, német nyelvtankönyvet) is összeállított.³¹

1781-ben a bihari nemesi közgyűlésen egy comissiót (bizottságot) hoztak létre, amelynek a normaiskola kérdésével kellett foglalkoznia. A bizottság el is készített egy tervezetet (Opinio), amelyben az előbbi iskolával kapcsolatban eldöntendő kérdésnek tekintette, hogy az iskola irányításában a kamara és a váradi püspökség kö-

-
26. Uo. 462. A reformkönyvek 1779-től a budai egyetemi nyomdában jelentek meg. Révai olvasókönyve Pál Gáspár pozsonyi népiskolai felügyelő fordítását követte. További tankönyvei: A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása (1778), Az ékes írásnak a nemzeti iskolákra alkalmaztatott eleji (1780), Városi építésnek eleji (1780)
27. *Kosáry D.*: i. m. 655. és 670. Szentjóni Szabó László néhány év múlva állását elvesztette.
28. A. N. - D. J. B. fond Primăria municipiului Oradea, inv. 141. 79. cs.
29. Uo. és *Lakos L.*: i. m. 270.
30. *Kosáry D.*: i. m. 372. A nagyváradi görög-katolikus püspökség megalakítása - a munkácsival együtt - 1777-re tehető.
31. Uo. 479. Simion *Magyarnak* nevezi. idézi *V. Bolca*: Școala normală Română din

zül valamelyik félnek meghatározónak kell lennie. Ehhez képest 1783-ban Nagyvárad és Váradolaszi közösen írtak a deputatusoknak, hogy a normál iskolát közösen kívánják fenntartani úgy, hogy Olaszi a harmadát vállalja a költségeknek. Egy Nagyváradon 1851-ben lefolytatott vizsgálat szerint, amely a normaiskolákkal kapcsolatos többletterheket vizsgálta, a levéltári források alapján évente az alábbi hozzájárulást adták: 250 forint, 40 öl fa, a belső reparációk (javítások) 2/3-a, 15 font faggyú.³²

II. József a tankerületekben ún. *nemzeti iskolákat* állított fel, így a nagyváradai is ezt a nevet viselte. A királyi támogatás még ebben az évben lehetővé tette, hogy őfelsége a „machinák conservátiójára egy Thécát készítettett” a tanulók számára.

1784-ben kiemelten foglalkoztak a *magisterek fizetésével*. A nemzeti iskola magistere szerint 1777-ben még 100 forint volt a fizetés.³³ 1781-től a dotatio 150 forintra emelkedett. 1874-ben azonban, a magister levele alapján Nagyváradon a civitas már 300 forintos solutiót (fizettséget) határozott meg minden magisternek. 1784. október 16-án ezért a nemes magistratus együttes ülést tartott a communitással, ahol a normál iskolamesterek fizetéséről is megállapodtak. Az ülésen felvetett kérdések tartalma arra utal, hogy a városban lakó nemesekkel a communitas nem teljesen értett egyet. Megemlékeztek egy bizonyos Dolinski nevű iskolamesterről, akit a két város együtt alkalmazott, de mégis az ő híruk nélkül „tovább küldetett, helyében más idegen, előttünk is ösméretlen szállítattott.”³⁴

A kialakult helyzetben egy felmérés elkészítését határozták el, amelynek feladata feltárni, hogy a tanulók között milyen arányban vannak az adózók és a nemesek gyermekei. A városoknak ugyanis már előzetesen is az volt az álláspontja, hogy a fizetések nem őket terhelik, azt a nemes és szabadságban álló lakosok hozzájárulása révén kell növelni. Gróf Károlyi Antal kérésére ugyanis a két város az oktatás elindulásakor meghatározott 100 forintos fizetést még 50 forintra csökkentette. A communitas egyértelműen kimutatta, hogy a város „cassájába a nemesek és a szabadságban állók nem fizettek”. Ezért az adózó gazdák gyermekeiért megalapozottan érezték elegendőnek az általuk adott hozzájárulást³⁵. Valószínű azon-

---

Oradea, 1784-1934. Oradea, 1934. munkáját. A kérdésre lásd. még *Remus Câmpeanu: Elite românești din Transilvania veacul al XVIII-lea. Cluj-Napoca, 2002. 256.*

32. A. N. - D. J. B. fond Primăria municipiului Oradea, inv. 141. No. 79.

33. Uo. Lakos szerint a 100 forintot maga Károlyi ajánlotta fel. Az iskolát 1788-tól nevezték „national-iskolának”.

34. Uo. Szerintük, mivel a városok fizették az iskolamestert, azt „hírek nélkül nem is kellett volna elbocsájtani”.

35. Uo. különös tekintettel arra, hogy az adózó lakosoknak „mindenféle adókat adni kell, úgymint Portiót, Ns. Vármegye Domestica adóját, Mlgoș Uraság Taxáját, Városi költséget, Tüzi Cassát tartani, koldusokat, rész szerint hidakat s gátakat, forspontozást és levelek hordását meg tenni.”

ban, hogy a privilegizáltak fizetési kötelezettségének valóra váltásában maguk sem nagyon bíztak, mivel végül azt a következtetést vonták le, hogy nem idegenből kell tanítókat idehívni, hanem az itt végzetteket kell mesternek megfogadni, „azok pedig meg elégesznek 150 forint fizetéssel.”

A tanárok fizetésének ügye azonban továbbra is problémát jelentett. Néhány évvel később Perger János direktor kénytelen volt a magistrátushoz fordulni, mert Horváth János, az első osztály professzora két hónapja nem kapta meg járandóságát. Az igazgató úgy érezte, a panaszos könnyen „magasabb helyre” mehet, ha nem történik meg a kifizetés.³⁶ 1811-ben a szegedi iskola példáját emlegették az előljárók előtt, ahol az első osztályokban 250, a felsőbb osztályokban 350 forintra emelkedtek a professzori fizetések. A hivatkozásnak azonban feltehetően kevés foganatja volt, mivel 1817-ben egy Skupénszky Mátyás nevű professzor esedező levelet volt kénytelen írni³⁷ a „fizetés megnagyobbítása végett”. 1820-ban a tanítói fizetés pótlásának elmaradása miatt írott levelet továbbküldtek, amelynek az lett a következménye, hogy a pótlással kapcsolatban királyi parancsot kapott a város. A hiányt az utasítás szerint a két mezővárosnak együtt kellett megadnia.³⁸ 1822-ben a romló pénzügyi viszonyokkal magyarították az elmaradásokat „azon szerfelett való drágaság miatt, mely ezen a részeken 1814 esztendő olta uralkodott s a militaris deperditák által vallott kár miatt” szaporodtak meg adósságaik. Az első classist tanító fizetése 150 forint volt, amiből 90 Váradot, 60 Olaszit terhelte.

A tanári fizetések előteremtése még 1850-ben is gondot okozott. Ekkor Szidor Antal főgimnáziumi igazgató azzal a kéréssel fordult a város vezetéséhez, hogy döntse el, milyen iskolára van szüksége a városnak? A válaszként megfogalmazott gondolatok kellő önbizalomról tanúskodtak, hiszen leírták „Nagyvárad és vidéke népességének polgári állapota, foglalkozása és életmódja igen megkívánja, hogy Nagyváradon a magasabb tudományokra előkészítő iskola légyen”. Ezért a váradi tankerületnek, s magának Nagyváradnak 22 ezres népessége szükségessé tenné egy nyolcosztályos gimnázium és abban 12 tanár működését. A tanítói fizetés garanciáját a „gazdagabb polgárok adományában” látták, bár gátló körülményként értékelték a magyar bankjegyek megszüntét, az orosz háborút és a katonaság költségeit, amely miatt a városnak túlzott költségekre nem maradt pénze.

A magistrátusok és az iskolavezetés között állandó összeütközések forrása maradt az iskolaépületek fenntartásának, a tanárok ellátásának ügye. 1797-ben Perger József három levelében értesítette a „nemes Magistratust” az iskolában elvégzett munkálatokról. Január 26-án például két német nyelvű kimutatást csatolt kérelmé-

36. Uo. 1797. október 20-án írott levél

37. Uo. No. 107.

38. Uo. A protocollum bejegyzése szerint “ezer egynéhány száz forintokat” kellett kifizetniük, amiről rendelést is tettek.

hez, amelyben a lakatosmester 1796-ban elvégzett munkáit összegezte. A Rajzoló Oskolában előbb 6 Rft 33 krajcár, majd 20 Rft 24 krajcár értékű munkák kifizetését várta a várostól. 1797 januárjában Verner Jakab a nemzeti iskolai inspectora (a nagyváradi tankerület tanfelügyelője) 24 rhénes forintot utalt ki egy Horváth József nevű mesternek, mert két új kályhát rakott az épületben. Az igazgató leveléhez csatolták Tokody fődirektor felszólítását, amelyben a fazekas és lakatos munkák ellenértékének kiegyenlítésére figyelmeztetett: a „Felséges Consilium úgy tekint a fő-iskolákra, mint más királyi városokban lévő iskolákra, melyeknek mindenféle Conservatiója, akár Reparatio, akár új daraboknak tsinálása tsupán stak a várost illeti.” Ezért kérte „a két nemes város főbiráját, hogy ezt kifizetni ne sajnálják, úgyis ezen munkának csupán a város ifiai veszik hasznát.” 1797 februárjában Perger József már azt is igazolta, hogy nem egyszerű mulasztásról volt szó, hiszen ahogyan a direktor levelében fogalmazott „két éves elmaradás van a kifizetésben”. A hosszú érvelő levél egyértelmű utalást tartalmaz a Helytartótanács „parancsolatjára”, amelyet véleménye szerint feltehetően a város protocollumába is bemásoltak, s amely tartalmazza, hogy „az oskolában tett némely újításokat is ki kell fizetni”. Tokody György tankerületi fődirektor már 1798. augusztus 28-án ismét arra utasította a váradai bírót, hogy ne sajnálja kifizetni azokat a reparációkat, amelyeket a „Nationalis Oskolában” elvégeztek.

A városok kötelezettségeivel kapcsolatos nézeteltérések azonban továbbra is fennálltak. 1801 szeptemberében Tokody királyi fődirektor újabb dörgedelmes levél megírására kényszerült. Mivel a „Nemzeti Fő Iskolában” annak megnyitása óta a tanárok asztalai és székei annyira tönkrementek, hogy azokat már nem lehet raparálni, a kétségbeejtő helyzetről egy jelentést készített a Helytartótanács számára. Onnan azonban azt a választ kapta, hogy „az Iskolák fundusa nagyon megvagon terhelve” egyébként is arra hívták fel figyelmét, hogy a „belső szükségek... a városi communitást terhelik”. Ezért Tokody György ismét arra kényszerült, hogy a két város vezetését kérje új berendezés csináltatására, mivel „azokat helyreállítani és a tanítást benne folytatni lehetetlen”.

Az iskola fenntartással kapcsolatos problémák a későbbi években is megmaradtak. 1807. július 17-én a váradolaszi előljárók saját szempontjaikat is megfogalmazták Kiscepcsényi Sántha Ferenc főszolgabírónak írott válaszlevelükben. Szerintük ugyanis nem csupán az „ifjúság számára hasznos változtatásokért” kérik hozzájárulásukat, hanem gyakorlatilag mindent velük akarnak megfizettetni. A konkrét panaszok alapján arra derült fény, hogy valóban voltak az igényeknek vitatható elemei. Kiderült például, hogy Bornemissza András lakatosnak új kulcsokért kellett fizetniük, de azokat „nem az fjak hagyták el”, a professzorok ablakára készítettett zsalugátéreteket pedig olyan túlzott és szokatlan tehernek érezték, amely „csupán a professzorok comoditását szolgálja”. Az Olasziai Tokody György szem-

pontjait elfogadták, de igyekeztek tudatosítani, hogy nem akarnak többletterhet magukra vállalni. Ha Nagyváradnak nem voltak soha ilyen kötelezettségei, ők sem „érik kötelességüknek.”³⁹ A tiltakozásoknak és magyarázkodásoknak azonban nem sok foganatja volt, mert 1815-ben a nemzeti iskola az üveges ajtaját valamint a kályháját csináltatták, s fizették a kéményseprő bérét, a rajzoló iskolában pedig fizették öt pad készítését. 1821-ben Debrecen fordult a magistratushoz, mivel királyi engedelem alapján a szabad királyi város tipográfiája kapta az ABC nyomtatásának jogát, ezért kérték, hogy a helyi nyomdászt tiltsák el tőle.

1823-ban a püspök iskolát akart építtetni „a Parochiális Templom Miseriek felől kertjeibe”, a várostól csak napszámot kért, minden egyebet maga adott volna. Mivel azonban azt nem kapta meg, „megharagudván azt declarálta, hogy aszerint az Oskola építésétől eláll és immáron nem épített”. Az 1824/25. tanévben Janka József direktor ismét a főszolgabíróhoz volt kénytelen panaszlevelet írni, mert a város nem akarta a nemzeti iskolában szükséges javításokat megfizetni. Váradolaszit végül a vármegye kérte a reparációk megfizetésére.

A városok feladata volt az iskola tűzifával való ellátása is. A váradi káptalan és a püspökség, mint a települések birtokosai, uradalmukhoz tartozó erdőségeikből adtak el fát, amiből Nagyváradnak 24, Váradolaszinak évente 16 öl fát kellett a nemzeti iskolába szállítani. A fa árát a mezővárosok saját bevételeikből fizették a birtokosoknak. A püspökség általában a száldobágyi erdőn jelölte meg a kivágható fákat. A nagyváradiak viszont maguk rendezték a vásárlást, ebben azonban időnként problémáik adódtak. 1811-ben a főbíró azért kereste meg a káptalant, mert kötelezettségeiknek ez idáig csak a felét tudták beszerezni, s az a veszély fenyegetett, hogy ha a következő héten sem szállítanak, akkor - Janka József direktor panasz szerint - „az Oskolákat kénytelen bezáratni, és az oskolabeli gyermekeket az mi feleletünk terhe mellett haza bocsájtani”. A mezőváros arra kérte a káptalant, hogy a törekvésük ellenére kialakult súlyos helyzet elhárítására a számtartónál rendelje meg rendelkezésre álló pénzükből a hiányzó 12 ölnyi fát, s a következő évekre is gondoskodjék a számukra kötelező 24 öl beszerzésének lehetőségéről. 1848-ra a helyzet annyira elmérgesedett, hogy az elemi iskolába járók szülei fordultak panasszal a váradolaszi tanácshoz. A tanítók ugyanis fűtésdíj címen külön fizettséget kértek a tanulóktól. A helyzet kivizsgálására Sáfrány Márton albírórt küldte ki a tanács, de az iskolalátogatás eredményét és az intézkedést nem rögzítette a jegyzőkönyv.⁴⁰

39. A. N. - D. J. B. fond Primăria municipiului Oradea, inv. 141. 79. cs. A levelezés sajátossága, hogy Tokody fődirektorhoz hasonlóan a váradolasziak is Helytartótanácsához kívántak panaszukkal fordulni.

40. A. N. - D. J. B. fond Primăria municipiului Oradea, inv. 141. 96. cs.

1816-ra a nemzeti iskolának a „Generális Quartélyháza felé való fedele úgy meg romladozott, hogy azt egészen újra kellett fedni”. Tokody György az esetet jelentette a Helytartótanácsnak, hogy a „Studiorum fundusból adjanak” a javításra, de onnan ismételten azt a választ kapta, hogy a megújított rendeletek⁴¹ is a városokra terhelik a fizetési kötelezettséget, illetve, ha azok „tehetetlenek volnának, a Földes Uraságot illeti a költség”. Tokody fődirektor szerint a két város tanácsának kell a költségeket megfizetni. Kimutatása szerint 207 ölnyi területre 103.500 fenyőzsindelyt (828 forint), minden két zsindelyhez három zsindelyszeget, azaz összesen 155 250 darabot (362 forint 45 krajcár) használtak fel. A régi zsindely leveréséért, a zsindelynek való fa kivágásáért és a „felhordásért” 724 forintot és 30 krajcárt fizettek, vagyis 1915 rhénes forintot és 15 krajcárt kellett Váradnak és Olaszinak megosztva fizetni.⁴² A nagyváradiak a normaiskola épületének javításait a későbbi években is vitatták. 1821-ben Király Imre, Nagyvárad számvevője abban látta a probléma gyökerét, hogy az épületek alapítványi funduson vannak, ezért a fedél javítása szerinte nem a város feladata. A városi iskolákat javíttatják, de mivel a nagy pénzsűke miatt még a „királyi adót sem szedhetik be ...a polgároktól”, további ajánlatot nem tudott tenni.

1795-ben hosszasan foglalkoztak a norma-iskolák keretébe tartozó *rajzoló iskolákkal* is. A Magyar Királyi Helytartótanáctól érkezett leirat szerint olyan panaszok érkeztek, amelyek a királyi rendelet megsértéséről tanúskodnak. Szerintük *Mária Terézia* kifejezetten azzal a céllal hozta létre a rajzoló iskolákat, hogy a „kézi mesterségek nagyobb tökéletességre vitessenek” és a kereskedés fejlődésnek induljon: „a mivesek és a mester-emberek inasai a rajzoló kezdetekben hamar reá adván magát a mesterségben jól tanítókhöz, az országban mind a mivesek, és mesteremberek alkalmatosabbak, mind a kereskedés nagyobb tökéletességre és haszonra vitetni fognak és lehet reményleni, nem is leszen szükség a külsőkre, akik drágábbba kerülnek.”⁴³ II. József viszont már olyan rendeletet adott ki a rajzoló iskolákkal kapcsolatban, hogy „senki az Inasok közül ...Mester emberek mellé a Legények Társaságában be ne fogadtassék, aki az Oskolai helyyes bizonyágtétel levél által meg nem tudja mutatni, hogy ő a Rajzoló Oskolát Vasárnapokon és Ünnepnapokon, egy egész esztendő alatt szorgalmatosan nem járt volna”. A panaszok szerint sok esetben tesznek mesterlegénnyé olyanokat, akik - mivel nem látogatták a rajzoló oskolát - nem rendelkeznek bizonyáglevéllel sem.

41. Uo. 79. cs. Az 1780., 1786., 1795. és 1801.évi megújításokról volt szó.

42. Uo. 1816. szeptember 6-án írott levél melléklete. A zsindely ára 8 forint, a zsindelyszegé 3 rhénes forint 30 krajcár, a felhordásé 3 forint 30 krajcár quadrátonként.

43. Uo. Az 1795. szeptember 25. dátummal Budáról leküldött irat másolata, amelyet József királyi helytartó és gróf Nádasdy Ferenc írt alá.

*Az újabb rendelet a céhmesterek kötelességévé tette, hogy minden év kezdetén készítsen kimutatást azokról, akik nem végeztek rajzoló iskolát, s azok névsorát adja be a helyi tanácsoknak. A céhbeli 4 rhénes forintot tartozott fizetni a tanácsoknak, akik a büntetéspénzt a direktoroknak adták át (szegény gyermekek tanítására, papirosra stb.). A nemzeti iskola 4. osztálya és a rajzoló iskola egyaránt tanította a geometriát és a mechanikát, mivel ezek tudását követelték meg a tanulóktól, ismételten megerősítve, hogy *bizonyosságlevél nélkül nem lehet senkit a mesterek lajstromába beírni*. Ugyanakkor azt is kimondták (3. pont), hogy „*az inasok közül senki sem lehet legény bizonyosságlevél nélkül.*”*

A rendelet első kiadása óta eltelt időszak felszínre hozta a végrehajtás problémás részleteit is. A máshonnan jöttek számára biztosítani kellett a pótlás lehetőségét, amelynek idejét a rendelet egy évben határozta meg, ekkor kell „vasár- és ünnepnap” iskolába járni. Azok az inasok (pl. kőművesek, asztalosok), akik falun dolgoztak, „két télen kell, hogy a rajzoló iskolába járjanak vasár- és ünnepnap”. A vándorlási éveket is úgy töltsék az inasok - írta elő a szabályzat -, hogy a nagyobb városokban legyen alkalmuk az iskolát elvégezni. Az írni és olvasni nem tudó inasok számára a vasárnapi iskolákban legyenek „tanításokra való órák”, ahová az iparosok és kereskedők engedjék el őket. Az inasok közé az árvákat és a segítség nélkül valókat be lehetett írni, őket kivették a kötelezettséget teljesítők közül. A direktoroknak ugyanakkor megengedték, hogy a kezükhöz jutott bírságpénzből támogassák az árvák taníttatását.

A helytartótanácsi rendelet 22 mesterséget sorolt fel, amelyeknél a szabályokat alkalmazni kellett.⁴⁴ A tankerületi direktor kötelességévé tették, hogy mindkét norma-iskolában legyen negyedik osztály, ahová tanítványokat rendeljen be. Ugyancsak neki kellett megszerveznie a vasárnapi „repetitio”-t (ismétlést) is.

1796-ban a helytartótanácsi rendeletet a megyegyűlésen is kihirdették, de Verner Jakab, a nemzeti iskolák inspectora nem sokkal később azt írta, hogy Perger direktor intézkedései ellenére két egymást követő vasárnapon alig voltak a vasárnapi iskolában.⁴⁵

A váradolaszi tanács ekkor elrendelte, hogy a céhmesterekkel írassák le a rendeletet, a cég comissariususa adja be a céhek névsorát, az új inasokat jelentsék be a direktoroknak, s azt is jelezzék, hogy mikorra várható azok szabadulása.

44. Uo. „kőműves, kőfaragó, gyantározó, asztalos, kerékgyártó, ács, lakatos, ötves, tsatcsináló, rézőntő, harangöntő, bádogos, rézműves, aranyműves, paszomány csináló, gombkötő, posztó és selyem csináló, takács, nyerges, szijgyártó, minden mesterséges eszköz csinálója, faze-kas”.

45. A. N. - D. J. B. fond Primăria municipiului Oradea, inv. 141. 96. cs. Perger József, a „királyi Nemzeti fő Oskolának direktora” 1796. jan. 6-án tette közzé, hogy vasárnaponként délelőtt 9-11 között lesz a Rajzoló Oskola, amely tényről a magisztrátus értesítse a város polgárait.

A rendelkezés lassan - bár nem minden ellenállás nélkül - mégis hozzájárult az iskola beindulásához. Az igazgató, Perger József 1797. január 25-én bejelentette a magistrátusnak, hogy Erdélyi Gábor csizmadiamester úgy szabadította fel Orosz János nevű inasát, hogy nem járatta iskolába. Ezért mind a céhmester, mind Erdélyi Gábor esetében arra kérte a tanácsot, hogy a rendeletben megszabott 4-4 Rft bírságot hajtsák be rajtuk, s azt adják át neki.

A rendelet végrehajtása a továbbiakban sem lett problémamentes. A nemzeti iskola direktora 1813-ban, 1818-ban, majd 1826-ban is azt kérte a magistrátustól, hogy a „mester-inasokat és a legényeket” utasítsa a tanulásra.⁴⁶

1839. december 15-én Kovács Imre főszolgabíró és főpásztor már a négy város előljáróinak küldte felszólító levelét, amelyben nyolc pontba szedve adta elő a feladatokat. Az iskolába járás megkövetelésének indoka nagyon hasonlított az eredeti célkitűzésre, de már a helyi és a konkrét tapasztalatokra hivatkozott: *az ifjúság nem jár az oskolába, „vergődve a mesterségökhöz szükséges ismeretek hijával, képtelen ennélfogva a megkívántató remeklések teljesítésére”* valamint „*a mesterlegények és inasok műveletlensége miatt olly méltó panaszok hallatnak a mesteremberek munkái ellen*”.

A nagyváradai gimnázium is egyike volt az ország 9 főgimnáziumának, amelynek tanárait 1776-ban Pesten versenyvizsgákon választották ki, s magasabb képzettségüket jelentősen megemelt (350-600 forint közötti) fizetésekkel díjazták.⁴⁷

A főgimnázium jó színvonalú oktatása adta az alapját annak, hogy Nagyváradon is megszervezték a királyi akadémiát. 1759-ben Patachich Ádám püspök alapítványa a bölcsészeti tárgyak oktatását már lehetővé tette. Ezért Károlyi Antal már 1776-ban azt kérte egy helytartótanácsi felterjesztésében, hogy az ország keleti fele, ahol jelentős számú katolikus nemes él, más területekhez hasonlóan részesüljön a fejlesztésekben. 1780-ban a régi püspökségi rezidencián nyílt meg a két-éves képzést nyújtó filozófiai-bölcsészeti királyi akadémia, amely 1788-ra Tokody György tankerületi aligazgató közreműködése révén bővült kétéves jogi karral.⁴⁸

46. A. N. - D. J. B. fond Primăria municipiului Oradea, inv. 141. 107. cs. Protocollum 1812-1827

47. Mihalóczy György pl. előbb Kassán szerzett magának állást, később Váradon a főgimnázium, majd a jogakadémia tanára lett. *Kosáry D.*: i. m. 482. A Ratio educationis hatásáról még *Gheorghe Gorun*: Biserica românească și societatea transilvăneană. Studii de istorie a bisericii greco-catolice românești. Oradea, 2002. 132.

48. *Bozóky Alajos*: A nagyváradai királyi akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig. Bp., 1889. 1-2. Tokody György 1786-1793 között aligazgatóként, 1793-1818 között tankerületi főigazgatóként tevékenykedett. Uo. 53. A bölcsészeti kar hetven évig működött, ezt követően az intézmény önálló jogakadémia volt. A felsőoktatásügy Magyarországon. Bp., 1896. 758-762.

Az akadémia tanárainak egy része korábban a gimnáziumban tanított, s onnan vette át őket - színvonalas munkájukat értékelve - a tankerület vezetése. Az 1776/1777. iskolai évben Horváth Mihály igazgató mellett még öt professzor oktatott a gimnáziumban.⁴⁹ 1781-ben Horváth Mihályt már a királyi akadémia és a főgimnázium direktoraként⁵⁰ tartották számon (ekkor már teológiai doktor), akinek 800 forintos fizetést adtak. A gimnáziumi tanárok közül Vass Jánost 700, Miller Ferdinándot 600 forintos fizetéssel vette át a filozófiai (bölcseleti) fakultás, rajtuk kívül még Steindl Ferencet (volt jezsuitát) és Praun Károlyt 500-500, Révay Miklóst pedig 300 forintért alkalmazták.⁵¹ Az alapvetően világi képzést nyújtó akadémiákat⁵² a tanulmányi alapból tartották fenn, ezért egyértelmű, hogy tanárai katolikus vallású szakemberek voltak, akik megemelt fizetést kaptak. A gyakorlati közéleti szerepkörre, elsősorban a hivatali feladatok ellátására képző akadémiák a tantárgyak oktatásában is elsősorban a hasznosítható tudásra és kevésbé a magas szintű elméleti képzésre helyezték a hangsúlyt.

1788. szeptember elsején a Szent László székesegyházban, majd az akadémia dísztermében nyílt meg a jogi karral bővített teljes akadémia első éve, ahol az egybegyűltek latin szónoklatokat hallgattak végig. Már a következő évben két új professzort (Szerdahelyi Antalt és Balugyánszky Mihályt) neveztek ki, s lehetővé tették, hogy az új tanárok a megyei közéletben is vállalhassanak feladatokat.⁵³ A királyi akadémiát a tankerületi főigazgató (az ún. Provincialis Director) az aligazgató (prodirector) közreműködésével irányította. 1848-ig nyolc főigazgató és kilenc aligazgató vezette az akadémiát. Tokody György főigazgató (1818-ig) és Hatvany István (1816-ig), majd Geleon László (1816-1828) aligazgató működését követően a vezetésben főleg egyházi személyiségek játszottak meghatározó szerepet.⁵⁴

49. Archivele Naționale — Direcția județean? Cluj (továbbiakban A. N. - D. J. C.) fond Direcția școlara Oradea 1776-1849, 1. k. Vass János, Jantso Antal, Miller Ferdinánd, Josa György és Zluho Demeter
50. Uo. „Academiae Regiae et Archi-Gymn. N. Varadiensis director cum salario 800 ft.”
51. Uo. 1781-ben a főgimnáziumban Mihálóczy György és Josa György a humanista osztályok professzorai 600-600 forintot, a grammatikai osztályokban tanítók: Töesy Ignác 500, Szluha Demeter 400, Kaszner György 350, Domián János 200 és Novák György pedellus, Bihar vármegye orvosa 150 forintot kapott. 1784-ben a gimnáziumnak 231 tanulója volt.
52. 1776 óta Kassán, Nagyszombatban, Győrött (majd Pécssett), Nagyváradon és Zágrábban működött királyi akadémia. *Kosáry D.*: i. m. 497.
53. *Bozóky A.*: i. m. 4-5. Tokody György, aki a vármegye törvényszékének elnöke is volt „de potestate Principis in legum reformationem”, Müller Jakab Nándor jogtanár pedig „de ortu et progressu litterarum apud M. Varadiensis” címmel tartották meg előadásait.
54. Uo. 53-57. Laicsák Ferenc, Lonovics József, Fábry Ignác, Oswald Ferenc főigazgatók, Sípós József, Fogarassy Mihály, Oswald Ferenc aligazgatók. A bölcseleti kart 1850-ben szüntették be, s ekkortól lépett a tankerületi igazgató helyébe az akadémia igazgatója.

A királyi akadémia Bozóky Alajos szerint 1848-ig dinamikusan fejlődött, s a két kar diákjainak száma a XIX. század elejétől általában 200 főhöz közelített, vagy némileg meghaladta azt. Az általa közölt kimutatás azonban azt igazolja, hogy a magas hallgatói létszám csak az 1790-es évek végétől tapasztalható.⁵⁵ A bölcsészek és joghallgatók aránya hosszú ideig változatlan maradt, az előbbiek túlsúlyával. 1788/89-ben csak 17 jogász kezdte meg tanulmányait a 71 bölcsésszel szemben, 1799-re a jogászok száma 76-ra, míg a bölcsészeké 144-re emelkedett. A 2:1 arány csak az 1830-as évek végétől változott meg, amikor a joghallgatók a akadémisták felét tették ki. 1846-tól némileg csökkent a beiratkozottak száma (110), míg 1847-től ismét jelentős a visszaesés (85, majd 82), ami a korábbi állapothoz való visszatérést jelentette. Neupauer János aligazgató 1847. augusztusában írott jelentéséből⁵⁶ tudjuk, hogy a joghallgatók számának visszaesése a nagyváradi akadémia tanárait is nyugtalanította. A csökkenésnek három tényezőjét emelték ki: egyrészt okolták érte a Nagyváradon tapasztalt drágaságot, amely „az iskolaév kezdetekor szokatlanul megmutatkozott”, másrészt a temesvári jogtani tanszék megnyitását, amely oda vonzotta az aradi és a bánáti ifjakat, harmadrészt „a szigorú iskolai fegyelmet” nem tűrő diákság döntését, hogy minden tiltó királyi rendelet ellenére az evangélikus lyceumokban (Kecskemét, Sziget, Szarvas) igyekezett tanulmányait folytatni, vagy vizsgáit letenni.⁵⁷ Az aligazgató a diákok egyik komoly problémájaként jelezte feletteseinek, hogy „a természetjog, bánya és büntetőjog latin nyelven adatnak elő, ...a nyelveknek nem tudása miatt még a jobb ifjak sem tudták leküzdeni az akadályt, s előmutatni a tőlök várt sikert”. Bár a tanár - a nehézség áthidalására - minkét nyelven előadta a legfontosabb ismereteket, Neupauer a megoldást vagy a latin ismeretek magasabb szintre emelésében, vagy - amit célravezetőbbnek értékel - a magyar nyelven tartott előadásokban látta.

A megszerzett tudás felhasználását illetően a végzettek elhelyezkedésének adatai nyújthatnak támogatást. Az 1832/36. évben végzettekről Lázár Mihály készített

-
55. Bozóky Alajos, aki az 1870-es évektől részt vett a királyi akadémiák újjászervezésében, majd 1879-től a nagyváradi akadémia igazgatója lett, két terjedelmes munkát szentelt az intézmény történetének. *Bozóky Alajos: A nagyváradi kir. Jogakadémiának vázlatos történelme alapíttatásától az 1870/1871 tanév végéig.* Nagyvárad, 1872. *Bozóky A.:* i. m. 251-252. Az 1780-as években 100 fő alatti a hallgatói létszám.
56. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 21. cs. 1847. aug. 28-án írott végjelentés. Az előadás ideje rövidült, ezért rendkívüli órákat is tartottak, ami a diákságnak nem nagyon tetszett.
57. 1847. december 20-án a katolikus ifjaknak szigorúan megtiltották “a helvét vagy ágostai vallásúak köz intézményeiben tanulni”, az így szerzett bizonyítványokat érvénytelennek tekintették.
58. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 7. cs.

egy tanulságos kimutatást⁵⁸. Azt jegyezte fel, milyen feladatokat kaptak, állásokat láttak el a jogakadémia végzettjei. Megállapíthatjuk, hogy viszonylag gyakori volt közöttük az uradalmi tiszti (pl. Drágán János a belényesi uradalomban urasági tiszti, Köteles József a váradi káptalannál gazdatiszt, Rusch Pál gazdatiszt, Tivadar János egykori nagyváradi diák a püspökségi uradalomban lett uradalmi tiszti, Orisek Vencel gróf Wenkheim uradalmában nyert alkalmazást), de akadtak köztük mérnökök mint Kubik András, pénztárnokok mint Parola Ferenc, városi jegyzők mint Holczman (újabb nevén Holdi) András Váradolasziban, vagy helytartósági osztályelnöki titkár mint Szalai Miklós 1849/50-ben Nagyváradon. De szép számmal futottak be nagy karriert a végzetek közül: Csapó Lajos a sárréti járás főszolgabírójaként szolgált. Orosz Antal 1849-ben kormánybiztosként tevékenykedett, Lázár Mihály királyi tanácsos lett, a III. osztályú vaskorona rend lovagja, királyi bíró. Ormos Péter szintén királyi tanácsos lett és Arad vármegye alispánja, Somosy Lajos pedig a Honvédelmi Minisztériumban osztálytanácsossáig vitte. Jancsik Mihály Kassán tanított a Jogakadémián, Detrich Zsigmond a koronázó országgyűlésen képviselte Székesfehérvár városát. Haller Sándor grófot bihari, majd zárandi főispánná nevezték ki.

Az 1840-es évek beiratkozási jegyzőkönyvei a diákok vallási-társadalmi hovatartozásának vizsgálatához is adalékokat szolgáltatnak. *1844-ben*⁵⁹ a 188 diák többsége (147 fő) volt katolikus, a 26 görög-katolikus és a 14 ortodox mellett. A diákok 32 megyéből érkeztek, a többség azonban Biharból (56), Szatmárból (14), Temes (14) és Arad megyéből (14). Mellettük Békés (8), Csongrád (9) és Szepes (8) területéről érkeztek még nagyobb számban. A legtávolabbról egy marburgi joghallgató - Weck Antonius- utazott Nagyváradra. A bihariak közül huszan voltak nagyváradiak, s csupán ketten váradolasziak. *1847-ben a másodévi joghallgatók (41 fő)* közül 4 görög-katolikus és 2 helvét hitvallású tanuló (mindketten nagyváradiak) volt, a többiek mind római katolikusok. A hallgatók csaknem fele (17 fő) bihari, 11 diák nagyváradi volt. Arra a kérdésre, hogy hol járt iskolába, két kivétellel (Kolozsvár és Sziget) mindenki azt válaszolta, hogy Nagyváradon. A szülők között csak tíz volt nemesi származású, köztük a magát görög-katolikusnak valló és Nagyváradon lakó Gálbory Samu. További két unitus vallású volt két helybéli lelkész (Nyisztor Vazul és Román János), akik mindketten magyar nemzetiségűnek mondták magukat.⁶⁰ *Az elsőéves jogászok (28 fő)* között 6 görög-katolikus, három ortodox, és két helvét hitvallású tanuló iratkozott be. A bihariak száma 13, a nagyvára-

59. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 19. cs. Egy tanuló nem közölte vallását. *Bozóky A.*: i. m. 251-252. szerint 1844-ben 280 (!) hallgatója volt az akadémiának.

60. Uo. A nemzetiségi beírást nem lehet autentikusnak tekinteni, hiszen mindenkit magyarnak tüntettek fel. A harmadik görög-katolikus apa Moldovány Lukács szentmihályteleki (Kolozs megye) földműves volt.

diaké 8 fő. Iskoláikat öten nem helyben (Szegeden, Kassán, Egerben, Szatmáron) végezték. A szülők között csak három nemes volt (a Varasd vármegyei Czibóczy József horvát nemzetiségűnek írva), de a szilágysomlyói főbíró, Bocsánczy Márton is ide küldte 23 éves György nevű fiát tanulni. *A 74 másodéves bölcsész* között 21 görög-katolikust, két ortodoxot, négy helvét és két izraelita hitvallásút találunk. 28 diák érkezett bihari településről, ebből 18 Nagyváradról való. Az apák között csak három nemes, de igen sok polgárt, sőt földművest találunk. *A 64 elsőéves bölcsész* közül 12 unitus és egy ortodox vallású volt. Csak 18-an voltak bihariak, s nagyváradiak heten. A beiratkozottak között nyolcan vallották magukat nemeseknek. Az alapozó bölcsész képzésben az ország távoli tájairól érkezett diákokat találunk, míg a jogi képzés inkább - az eredeti célkitűzésnek megfelelően - a keleti országrész szükségleteit elégítette ki.

A diákok szüleinek társadalmi hovatartozását nem lehet mindig teljes bizonyossággal rekonstruálni.⁶¹ Az 1844-es adatsor részletes vizsgálata szerint a nemesek száma volt jelentős (34), mellette a tisztviselők (ispán, fiskális, nótárius, urasági tiszt) száma kimagasló (28), s ehhez kapcsolódhatott a pap, kántor (14) apák száma. A nemes szülők számát növelték az özvegyek, akiknek egy része (8) nemesnek nevezte magát. Városlakó civis 19, míg iparos 20 fő mellett a paraszt (colonus) csak 9 fő volt. Ebben az évben még három tanárt (professzort) valamint egy-egy orvost, mérnököt és tipográfust találhattunk a beazonosítható foglalkozások között.

Az igazgatói jelentések a diákok munkáját és az oktatást kielégítőnek értékelték. 1847-ben a próbatételek jó szereplést mutattak, „csak egyetlen egy volt a nagyváradi 1-ő évi joghallgatók között olyan is, ki a leczkék mulasztása, előmeneteli hiány, éjjeli kóborlás, és a tanácsülésbe lett megidéztetésre meg nem jelenése miatt az iskolából kirekesztett.”

A Helytartótanács az ifjúság részvételét a megyei gyűléseken erősen tiltotta. Ezt 1847 decemberében is megismételte, azzal, hogy tekintettel a drágaságra „a szokott farsangi táncvígalmak megtiltatnak az ifjúságnak.”⁶² Bizonyos tilalmakat a vármegye is bevezetett. 1818-ban a törös botok viselésétől az egész tanulóifjúságot, 1827-ben a pipázástól az akadémiai ifjakat tiltották el.⁶³

Az akadémia tanulóit különféle alapítványok is segítették. 1846. március 25-én Fogarassy Mihály egykori aligazgató (prodirector) - aki már 1840-ben az akadémia alapítványi pénztárának gondviselője volt - a nagyváradi katolikus ifjak számára egy ezer forintos alapítványt tett, amelynek kamataiból az egyik évben egy

61. Uo. Az özvegyasszony fia megnevezés társadalmi helyzetét nem jelölt pontosan, s hasonló a helyzet, ha a diákot árvának tüntették fel.

62. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 21. cs.

63. *Bozóky A.*: i. m. 160-161.

bölcsész, míg a másik évben egy joghallgatónak kívánt ösztöndíjat nyújtani. (Az ösztöndíj létesítését 1847-ben hagyták jóvá.)⁶⁴

1847-ben útjára indítottak egy gyűjtést⁶⁵ a „szegény beteg ifjakat ápoló” ún. Kóroda létrehozására, amelynek működtetéséhez az akadémia korábbi alapítványait is fel akarták használni. A gyűjtés elindítója és az alapítványi pénz kezelője Neupauer János lett, akinek kezéhez három hónapos adakozás után 213 ezüst forint és 30 krajcár gyűlt össze. A pénzt betették a nagyváradi takarékpénztárba, amihez 1848-ban további 77 forintot gyűjtöttek. Addig is, amíg az alapítvány tényleges működését megkezdhette, megtették az első lépéseket a diákok gyógyításának megszervezésére. A pénz kamatából fedezték a gyógyszereket, a „díj nélküli” gyógyítást pedig egy Lukács János nevű orvos végezte. Sok terhet vállalt magára Bercsinszky Károly gyógyszerész is, aki évi 25 forintot elengedett a gyógyszerek árából.

Oswald Ferenc akadémiai aligazgató 1747. november 14-én a betegeskedő ifjak ápolását segítő alapítványt Neupauer János nevéhez kötötte, aki 1847. július 15-én az „Académiai tanácsülésen” vétette jegyzőkönyvbe a kezdeményezést. Az aligazgató Fogarassy püspök alapítványán kívül ekkor még négy korábbi alapítványt sorolt fel, amelyeket számításba lehet venni a terv megvalósításához: Szanczy kanonokét 227 forint 55 krajcár értékben, Kondé püspökét szegény éneklő tanulók számára 378 forint 47 krajcár értékben, Jedlicska kanonokét 3000 forint és Jedlicska „Szent László alapítványát” 4000 forint értékben.⁶⁶ Oswald aligazgató a 7606 forint és 42 krajcáros összeg egészét a Kóroda létrehozására szeretne volna fordítani. 1848 január 6-án egy hangversenyt is rendeztek, amiből 67 ezüst forint és 30 krajcár folyt be. (A tanárok 10 ezüstöt ajánlottak fel.) Az alapítvány azonban a forradalmi események miatt nem tudta a hasznos elképzelést megvalósítani.

A kétéves bölcsész képzésnek 1850-ig 24, a jogi képzésnek 39 jogtanára és 6 magántanára volt. A tanárok egy része a nagyváradi premontrei gimnázium oktatói közül került ki, nagyobb hányaduk az ország más vidékeiről érkezett. Megbe-

64. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 15. cs. Fogarassy a Jedlicska kanonok által Sántha József táblabíróhoz kamatra kihelyezett 4000 forintot visszaszerezte, mivel egy fél év eltelte után nem látta biztosítottak a 6% kamat megfizetését. Sántha József örökösének, Sántha Jánosnak és Györgynek történt a törvényes felmondás.

65. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 26. cs. Az első adakozó maga Neupauer volt. A helybeli káptalan pl. 27 forintot adott. A szegény ifjak orvosa egy erre a célra készítettet könyvbe a beteg neve mellé beírta a szükséges gyógyszert. A gyógyszerész a könyvbe bevezette az átadott orvosságot, majd visszaküldte azt az orvosnak.

66. Uo. Szenczy alapítványa a kincstárnak volt kiadva, a Kondé alapítvány a megyei közpénztár kezelésében volt. A Szent László alapítvány kamatát 10 ifjú között osztották meg, akik „a váradi piacon álló Szent László szobor előtt minden szombaton a Laurétomi Létániát énekelni s hozzá tartozó imádságokat mondani tartoznak”.

csülésüket jelzi, hogy pl. Keresztúry József történelemtanár 1808-ban kiemelt fizetést kapott, majd I. Ferenc 1822-ben címeres nemeslevéllel jutalmazta, Steindl Ferenc matematikus (volt jezsuita) szintén kiemelt személyi fizetéssel rendelkezett.⁶⁷ Brassói Miller Ferdinándot a pesti próbatételen választották ki, s előbb a gimnáziumban, majd 20 évig a jogi karon tanított, az első könyvtárnoka volt az intézménynek.⁶⁸ Az 1839-ben jogtanárrá kinevezett Neupauer János, Bihar vármegye táblabírája, Szepesváraljáról érkezett a megyébe. Saját bevallása szerint „magyar, német és tót” nyelven beszélt, s 1841-ben „tanári koszorút” szerzett, egyike volt a tehetséges és reformokat támogató, előadásait magyar nyelven tartó tanároknak. (Nevét 1848-ban Földy-re változtatta.)⁶⁹ A „haladás föltartóztatatlanságát” hirdető Neupauer (Földy) János nagy népszerűségnek örvendett, amire 1855-ben így emlékezett: „A tisztelkedések az ifjúság és tanártársaim részéről annyira mentek, hogy irigységet és nem csekély kellemetlenséget támasztottak”⁷⁰

Az intézmény a jezsuiták könyvtárát örökölte, amit néhány tanár hagyatéka bővített. Neupauer 1847. évi jelentése igen rossz állapotban lévőnek írta le a könyvtárat, ami „alig érdemli meg e nevezettet, mert azon felül, hogy évek óta rendezetlen állapotban hever, és a közhasználat alól el van vonva, a benne igen csekély számmal lévő régi és minden belértéket nélkülöző munkák többnyire csonkák és haszonvehetetlenek.” Ezt a helyzetet - ami egyáltalán nem volt általánosan jellemző a korszak iskoláira - az aligazgató veszteségnek tekintette a tanári karra, de úgy vélte, hogy az „általános értelmiség nem csekély kárával” is jár, ezért a tanári testület nevében kérte ennek az „ügyefogyottságnak” megváltoztatását.⁷¹

67. *Bozóky A.*: i. m. 66-67. Keresztury 100, míg Steindl 300 forintos pótlékot kapott.

68. Uo. 72. Kollár Ádám munkatársa volt Pozsonyban, majd élete végén a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója lett.

69. Uo. 88. A forradalom idején a vésztörvényszék bírása volt, amiért halálra ítélték, majd 15 év várfogságot kapott. Eötvös József 1869-ben Bihar vármegye tanfelügyelőjévé nevezte ki. Az akadémián az 1790. évi országgyűlés döntése alapján az 1791/92-től magyar nyelv és irodalom tanszéket is létesítettek. Első tanára Zombory Bálint volt. Uo. 158. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 25. cs. - Értesítvény a nagyváradi királyi akadémiában lévő jogtanítókról 1847/48-dik tanévre. Neupauer János ekkor 36 éves, két éve a tudományos életben is jelen lévő tanár volt.

70. 1855. március 8-án, névnapján a josphstadi börtönben emlékezett vissza ifjúkorára. 1855. áprilisában is azt írta be naplójába: „Az idő nem áll meg. A haladást föltartóztatni nem lehet. Aki erről kételkednék, vegye kezébe a történet lapjait és hasonlítsa össze a jelenkor törvényeit, szokásait az emberiség életét csak a múlt egy-két évszázadnak törvényeivel, szokásaival s életével.” *Földy János* töredékes naplójegyzeteit „Világostól Josphstadtig 1849-1856” címmel *Balassa Imre* adta ki. Bp., 1939. 223., 240.

71. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 21. cs. 1849-ig a történelemtanárok egyúttal könyvtárosok is voltak. 1836-tól egy Krausz G. László nevű tanár idején romlottak ennyire az

Valószínűleg a fennálló hiányosságok orvoslásának igénye vezette az akadémia vezetőit, amikor lemásoltatták a Toldy Ferenc vezette pesti egyetemi könyvtár szabályzatát (elfogadva 1848 februárjában).⁷²

A komoly könyvtárra azért is szüksége lett volna a tanároknak, mert 1796-tól az akadémiai tanároknak tudományos munkát kellett végezni, s az előírások szerint „tudori rangfokozatot” is kellett szerezniük. Időnként szakértőknek kérték fel őket, ami megkívánta tudományos képzettségük szinten tartását. 1794-ben pl. a vármegye kérte fel Tomcsányi Ádám akadémiai tanárt, hogy mondjon szakvéleményt a szalárdi savanyúvízzel kapcsolatban.⁷³ „Kis Asszony havának 4dikén mellénk vevén az itten lévő Királyi Akadémiában á Természetieknek Professorát Tomcsányi Ádám urat, Szalárdra ki mentünk, és ottan mindenekelőtt á víznek mineműségét bővebben meg vizsgáltuk, minémű próbákat tett légyen Doctor Báti Ur jelenlétében á fent említett Professor ur az ide rekesztetett jegyzésekből bővebben kitetszik... mivel a víznek mineműsége jónak s á valóságos Mártiális Víznek lenni” találatot - állt a Váradolasziban megírt jelentésben.

A tanárok között nem minden kérdésben volt egyetértés. 1832-ben a Helytartótanács Vas Tóbiás Alajos tanár elnökletével kivételesen még engedélyezte a másodéves joghallgatók önképzőkörének megalakulását.⁷⁴ A kör tagjai a tanév végén a helyi és a vármegyei értelmiség részvételével „a Félix-fürdőben ...nagyszerű bankettet rendeztek.” A rendezvény olyan „jól sikerült”, hogy hatása miatt hosszú ideig nem hallunk a diákok Önképző-körének működéséről. Csak 1846-ban eszközölte ki Fogarassy Mihály aligazgató, hogy miután az 1844. évi 2. tc. szerint az akadémia hivatalos nyelve is a magyar lett, alakíthassanak a tanulók egy „önképző-egyletet” és egy zeneegyletet. (1839-ben Fogarassy Mihály aligazgató volt az, aki V. Ferdinánd születésnapja alkalmából Bécsben saját költségén vásároltatott meg az uralkodóról egy olajképet, s azt nagy ünnepség keretében elhelyeztette az akadémia dísztermében.)

Talán az egyletek működésének is szerepe lehetett abban, hogy a Helytartótanács Mikussay János, Vass Tóbiás és Novobáczky András tanárokat 1846-ban a „felsőbbiség rendelkezése ellen tanusított törekvésök” miatt⁷⁵ az összes tanár jelen-

---

állapotok. A temesvári Lyceumban a csanádi püspök és más adakozók felajánlásából egy évi 1000 pengő forintos alapítvány kamatait használhatták a tanárok könyvek vásárlására.

72. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 28. cs.

73. Štatny Oblastný Archív Levoča. Inv. č. 148. Sign-Fasc. XV. No. 2/a kart. 17.- Szalárd (1794-1796)

74. *Bozóky A.*: i. m. 161. és 163. A tanárok tevékenységéről nincs pontos adatunk.

75. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 22. cs. Mikussay János a Helytartótanácsához intézett egy folyamodványt, amit “szerénytelen és kíméletlen kifejezésekkel telt”-nek minősített a püspöknek írott, s a helytartótanácsi ülésről tudósító válaszlével. Az aláírók: gr. Keglevich Gábor, Vorsich József és Beöthy Alajos nagyváradi tanulmányi főigazgató.

létében megdorgálásra, szigorú megintésre ítélte, külön figyelmeztetve őket, hogy a „felsőbbség rendeleteit tisztelettel fogadván, azokat óvásokkal, vagy ellentmondásokkal illetni ne merészellyék.” Mikussay a természettan, természettörténet és a mezei gazdaság tanára volt, akit már 1745 decemberében „tantételeinek” megváltoztatására utasítottak (bár arra nem derült fény, mire vonatkoztak ezek a tantételek).

Miközben a nagyváradi akadémiában a „magyar nyelven előadott tudományokat tekintve” kielégítőnek tekintették az oktatást, külön kiemelték, hogy „Mikussay János természettan és Vass Tóbiás magyar nyelv és irodalom tanárai sem tanári kötelességeik teljesítésében, sem a fegyelem fenntartásában nem fejtettek ki oly erélyt, milyent tőlük várni lehetett, miért is felsőbb helyről az első szigorú megrovást vont magára, a másik az előadások folytatásától is felmentetett.” Vass Tóbiást a konfliktusok következtében 1847-ben hivatalából felfüggesztették, s Turcsányi Vincét a statisztika és bányajog tanárát bízták meg helyettesítéssel, a magyar nyelv és irodalom tanszék vezetésével. Ugyanakkor Novobáczky András hittanánt és szóno-
kot hivatalából végképp felmentették és 600 pengő forinttal nyugdíjba küldték.

Az akadémia iratai között 1837 júliusából fennmaradt egy olyan egyesület⁷⁶ alapszabálya, amelynek célja „ezen T. Bihar Vgyében kebelezett Rézbánya és Vaskoh vidékére az ottani természeti ritkaságok és ipari nevezetességek megtekintése végett utazási kirándulást tűzvéni ki”. A résztvevő „polgárok” nem a célkitűzéssel, hanem az alapszabályban foglalt alapelvek megfogalmazásával kapcsolódtak a reformokat támogatókhoz. A társaság demokratikus alapelveket határozott meg, amikor kimondta „mindenki egyenlő joggal bír, mint szintén a terheket is egyenlően tartozik viselni”, illetve „indítványt minden időben minden tag tehet, melynek el vagy nem fogadásáról a többség határoz”. A társaság jegyzője⁷⁷ a nagyváradi joghallgató, Hoványi Lajos volt, akit az 1847/48-as tanévben az akadémia jogtanárai között találunk, s aki ekkor már 8. éve tanított a tanintézetben. A természet értékeit felkutató társaság tagjait tehát korántsem sújtották a tevékenység megakasztásával, mint az említett tanárokat.

1848. március 23-án „tanácskozmány tartatott”, amelyen a diákok és a két kar tanárai egyaránt igyekeztek kihasználni az országos politika változásait. A tanulóifjúság egy hatpontos tervet terjesztett elő. Az első három pontban a diákok a

76. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 9. cs. A 7 pontos szabályzat mellett tisztségviselőket választottak, s 3-3 pengő forint hozzájárulásban is megegyeztek, amihez még egy-egy pengőt az esetleges bírságok fizetésére előre befizettek.

77. Uo. Étel-ital tárnok Szilágyi Lajos, pénztárnok Lukács János, lovászmester Verbán Antal, tanyamester Verbán Endre, lommester Lukács Miklós, segédek Lukács Antal és Verbán Márton voltak. A tanyamester kötelessége volt pl. „Jó tanyáról, éjjeli kényelmes hajlékról, ételről-italról gondoskodni, hogy a társaság e részben fogyakozást ne tapasztaljon.”

katolikus egyházi szertartások alól kérték felmentést. (a, *A mindennapi sz. misére való járás szüntessék meg, egyedül ünnep és vasárnapnapokra hagyatván fel.* b, *A sz. járdalatok alól - az úrnapiakat kivéve mentessenek fel.* c, *A sz. gyónás, s oltári szentséghezi járulás egyedül a húsvéti ünnepekre hagyassék fel.*) Az akadémiai tanács az első pont teljesítésére hajlott, a két utóbbit a felsőbbség véleményétől tette függővé. A d. pontban az ifjak a nyilvános mulatóhelyek tiltásának eltörlését kérték, amire „a jó magaviseletű s hivatalos kötelességeiknek pontosan megfelelő ifiakra nézve elnézést gyakorolván” szintén megengedő választ kaptak. A következő kérés az osztályozás eltörlésére vonatkozott, amely „íránt örömet enged a tanári kar”, kivéve a szorgalom és az erkölcs rovatokat. Utolsó kérésként a délutáni felolvasás megszüntetése szerepelt, amivel a tanárok egyetértettek.

A diákok szerettek volna a „nemzeti őrseregben tevőlegesen részt venni”, amire Beöthy Ödön is kérte az iskola előljáróit. A válasz ez esetben is megengedő volt, csak arra hívták fel az ifjakat, hogy az iskolába járást és kötelezettségeiket ne hanyagolják. (A felvetés megvalósulását elősegítette, hogy 1848 májusában tartották az akadémián az utolsó előadásokat!)

Hazafiúi kötelességtől vezérelve a tanári kar tagjai készítettek továbbá egy javaslatot, amelyet az országgyűlés elé akartak terjeszteni. Ebben a tervzetben az iskola kormányzását az oktatásban érdemeket szerzett, az akadémia székhelyén lakó tanárookra kívánták bízni, s az intézményt országgyűlési képviseleti joggal kérték felruházni. Kiálltak a tudományosság és a „kifejlettebb alkotmányos élet igényeinek” megfelelő tanszékek működése mellett, miközben a teljes tanszabadságot hirdették. A könyvtárak bővülését legalább olyan fontosnak érezték, mint a testgyakorlás intézetének felállítását. A tanári karral kapcsolatos állásfoglalásuk még napjainkra is őriz megszívlelendő tanulságokat: „*A tanárok úgy láttassanak el, hogy egész életidejüket a tudományoknak szentelhetvén, élelmi gondokkal küzdeni, avagy a tudományok elhanyagolásával más mellékes keresetmódhoz folyamodni ne kényteleníttessenek; ... 20 évnél tovább szolgálni ne kényteleníttessenek, hanem azontúl vagy más hivatalokra előléptessenek, vagy egész fizetéssel nyugdíjaztassanak.*”⁷⁸

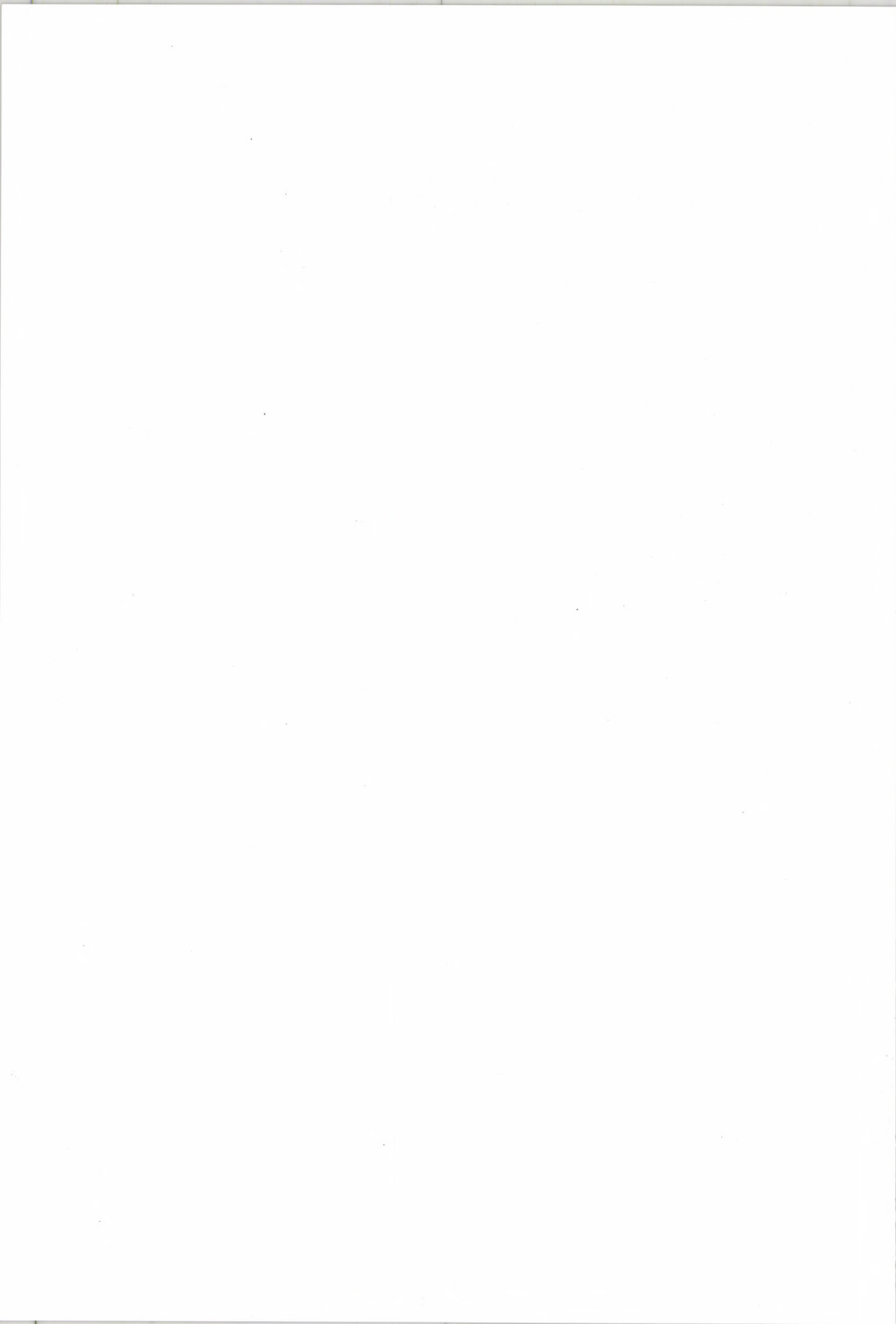
78. A. N. - D. J. B. fond Academia de drept, 25. cs. A tanácsülés Osvald Ferenc aligazgató elnökletével a kinevezett miniszterelnökhöz és „tanulmányi és nevelési” miniszter urakhoz üdvözlő távirat elküldését határozta el. *Bozoky A.*: i. m. 8. csak a tanárok tervzetét közölte.

Résumé

Klára Papp: "Going to school is almost like going to church". Catholic schooling in Várad from the expulsion of the Turks to the Civic Revolution

Nagyvárad, as episcopal see had been an important basis of the Hungarian education since medieval times. After the spread of reformation, a printing house, as well as a college known all over the country were working. This essential basis of education was completely destroyed by the occupation of Várad castle by the Turks, although the students and the press could be rescued from the devastation – partly with the consent of the Turks. After the reoccupation of the castle in 1692, the bishopric and the chapter received the city and their lands back, as a result of which Nagyvárad grew one of the most important centres of Catholic schooling. Besides the organization of elementary schools, grammar school education and priest training also got an important role as a result of the inexhaustible activity of the existing bishops and canons. The essay is examining how the Catholic Church organized the multiple-stage educational system in Nagyvárad after the expulsion of the Turks, in what conditions the rectors and the teachers taught, and what kind of foundations were created by the bishops and canons to provide the financial basis of education.

Emódi János – Emódi Tamás

A nagyváradi céhek*

Adatok a váradi szűcscéhről

A különböző állati szörméket és prémeket feldolgozó, és a ruházkodás kelléktárának jelentős szeletét (prémbundák, subák, dolmányok, bebecsek, kacagányok, kucsmák, süvegek) biztosító szűcsök a középkor folyamán az elsők közt alakították meg céheiket. A részben már korábban céhekkel rendelkező szebeniek, segesváriak, szászsebesiek és szászvárosiak közös szabályzata 1376-ból ismert.¹ Az erdélyi fejedelemség többi városában működő szűcscéhek jórészen eredete szintén a középkorba nyúlik vissza (Kolozsvár 1369 előtt, Brassó 1420 előtt, Nagybánya 1459, Beszterce 1500 körül, Zilah 1519, Marosvásárhely 1520, Torda 1558 előtt), majd a 16. század második felétől a kisebb mezővárosokban és a jelentősebb székelyföldi városokban is megjelennek (Székelyudvarhely 1579, Vajdahunyd 1619, Kézdivásárhely 1649).² A 18. században alakulnak meg a céhek Nagykárolyban (1717), Aradon (1748) és Gyergyószentmiklóson.³ Az együttélő népcsoportok összetételének különbözősége okán, az igényeknek megfelelően a Bánságban ezeknek a 18. században már külön-külön céheik voltak.

A szűcscéhek a kontármunkák kiküszöbölése, az összehangoltabb piackielégítés és a célravezetőbb képviselő eléréséért más iparágakhoz hasonlóan, céhszövetségeket kötöttek. Így a szűcscéh szövetségnek 1512-ben a szebeni, brassói, beszter-

* A tanulmány az OTKA T 029 149. sz. pályázat támogatásával készült.

1. Kovách Géza-Binder Pál: A céhes élet Erdélyben. Bukarest, 1981. 57., 62.; Ștefan Pascu: Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea. 1954. 61-63.
2. Kovách-Binder, 22., 96.; Pascu, 61-63., 117-126.; Kovách Géza: A zilahi céhek története. Bukarest, 1958. 16.; Cserey Zoltán: Istoria breslei cojocarilor din Târgu Secuiesc. Aluta, VI-VII. 1974-75., 85-112.; Benkő Elek - Demeter István - Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön. Erdélyi Tudományos Füzetek, 223. Kolozsvár, 1997. 33-34.
3. Kovách-Binder, 13., 23.

cei, segesvári, medgyesi és szászsebesi céhek voltak tagjai, majd 1577-ben a szebeni, brassói, medgyesi, segesvári, szászsebeni, tordai, enyedi és marosvásárhelyi céhek. 1582-ben csatlakoztak hozzájuk a besztercei, kolozsvári, dési és szászkezdői céhek is, és egy 20 pontból álló szabályzatot állítottak össze.⁴

Időlegesen a szücsök más, esetenként rokon szakmabeliekkel is alkottak közös céheket, például Székelyudvarhelyen 1613-ban a szabókkal, 1628-ban a réz- és önművesekkel.⁵

Noha Váradon működő szücscéhre vonatkozó korai okleveles adattal – részben a középkori városi levéltár pusztulása miatt – nem rendelkezünk, joggal feltételezhetjük, hogy a szücsök itt is már a középkor folyamán céhbe tömörültek. A ruházati ipar dominanciája elsősorban a mezővárosokra volt jellemző, de hasonló lehetett a helyzet a püspöki városban is. A három középkorból adatolt váradi céh⁶ között van a szabóké (1489)⁷ és a takácské (1395 előtt)⁸ és már korábról is ismerünk szórványos adatokból szíjgyártót (1339), vargákat (1344), süvegkészítőt(?) (1382), szabókat (1402)⁹. Az oklevelek 1340-ben egy *pelliperiust*¹⁰, 1443-ban két *pellifexet*¹¹ is említenek. A Buda és Pest elfoglalása után Váradra menekült polgárok közt két *Zewcyh* nevűt találunk 1552-ben. Az 1599. évi bordézsmajegyzékben pedig huszonkettőt: öt *Zwch* nevű polgárt a Péntekhely utcában, négyet a Szentmárton utcában, hármat a Szombathely utcában, ötöt Olasziban, egyet-egyet Szentgyörgy, Újbécs, Velence, Vadkert és Zsúpos utcákban.¹²

A váradi szücsök legkorábbi ismert privilégium jellegű levelüket I. Rákóczi Györgytől kapták. Ez a Gyulafehérváron 1646. március 25-én kiadott, típusbevezetőjében latin, tartalmában magyar nyelvű céhlevél tulajdonképpen egy privilégium-megerősítés, és már bevezetőjében utal a - meg nem nevezett - uralkodók által korábban kiadott céhlevelekre és privilégiumokra. Mindössze két céhszabály megerősítését tartalmazza a céhmesterek kérésére, és egyik esetben nem is részletezi a

4. *Kovách-Binder*, 18-19.; *Pascu*, 122-123.; A szücscéhek belső működéséről lásd még *Cserey Zoltán*: Kihágások, büntetések, társadalmi ellentétek a kézdivásárhelyi szücs-céh életében. Aluta, X-XI. 1980.
5. Uo. 144., *Benkő-Demeter-Székely*, 34.
6. *Kubinyi András*: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. 92.
7. Történelmi Tár, 1901. (Komáromy András közlése) 127-137.
8. *Mályusz Elemér*: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely György, Bp. 1953. 136.
9. *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 381.
10. Anjoukori Okmánytár, I-VII. Bp. 1878-1920. IV. 8.
11. A nagykarolyi gróf Károlyi csatád oklevéltára, I-V, Bp. 1882-97. II. 234.
12. *Jakó*, 381-382.

rendelkezés végrehajtásának minden kitételét, hanem csupán visszaul a korábbi privilégium megfelelő helyére. Az első a Váradon és környékén a szücsmesterség üzésén kapott céhen kívüli idegenek, illetve kontárok munkáinak elkobozására, a másik pedig az idegenek által – nyilván a vásárokon kívüli alkalmakkor – Váradon vásárolt bőrök elkobozására vonatkozik. Sejthető ebből, hogy a szücscéhnek ezek a visszaélések jelentős károkat okozhattak.

Ezt a privilégiumot egy évvel később, 1647. május 10-én Fogarason kiadott, latin nyelvű változat követi, melyben a váradi céhet - *Societas Pellionum* - Szücs Lukács *magister primarii* képviselte, és elsősorban szintén a kontárok illetve az idegen, kóborló – *advenis et vagis magistris* – művesek elleni fellépéshez nyújt jogalapot. A kibocsájtó joghatóságot a fejedelmen kívül a váradi vár előljárósága, Ibrányi Mihály vicekapitány, a várnagy, az udvarbíró, *ac aliis Officialibus*, továbbá Virginás István kincstári jogügyigazgató,¹³ valamint a városi főbíró és az esküdt polgárok képviselték. Aláírói a fejedelem és Szalárdi János vicetitkár. A két privilégium egy 1713. évi átiratban maradt fenn.¹⁴

A török hódoltság alatt és a város felszabadulását követő néhány évtizedben a céhes élet szünetelt Váradon. A város előljárósága és a káptalan között 1722 február 26-án megkötött és III. Károly által jóváhagyott *Conventio* 6. pontja kimondja, hogy „*Társaságoknak és Céheknek ez városban leendő föllállítását a N. Káptalan nem ellenzi, sőt inkább azoknak föllállítására segítséggel lesznek. Plebánus dolga leszen pedig az lelki állapotokban azokat igazítani...*”¹⁵ A céh újjáalakításának ilyen szempontból nem lévén akadálya, a mesterek folyamodványára III. Károly 1722. július 22-én szentesíti a váradi szücscéh új szabályzatát.¹⁶

A városi előljáróságnak ugyanebben az évben kiadott, 16 iparágra vonatkozó árjegyzéke tartalmazza a legfontosabb szücsstermékek árait is: „*medvebőr csinálásért 1 Frt, 50 kr., bárány 12 kr., vidra 15 kr., farkas 30 kr., vadmacska 12 kr., görénybőr csinálásért pedig 6 kr. stb...*”¹⁷

13. *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1541-1690. Bp. 1980. 364.

14. *Transumpta Litteralia ex Archivo Capituli Albensis desumta ad Privilegiatum civitatem Magno-Varadiensem pertinentis*. 29 sept. 1713. 19 füzött, 22,9x37,9 cm-es vízjeles lap. Nagyvárad, Állami Levéltár Bihar megyei fiókja (Filiala Archivelor Statutului Jud. Bihor. – A továbbiakban: FASJB.). A városi tanács iratai. 141 Ltsz. Csomagszám: 20. f. 18-19., illetve 13-14. Említi Veronica Covaci: *Din istoricul breslelor oraşului Oradea, Crisia*, IX. 1979. 755.

15. *Lakos Lajos*: Nagyvárad múltja és jelenéből. Nagyvárad, 1904. 146.

16. Nagyvárad, FASJB. A prefektusi (főispáni) hivatal iratai, 41. Ltsz. Csomagszám: 610. f. 36-41. „*Ceha artis pellionaria magistrorum*”. A szabályzatot jelenleg nem áll módunkban tanulmányozni. Említi Covaci, i. m. 755.

17. *Lakos*, i. m. 326-327.

A váradi szabócéh egy 1722 májusában felterjesztett panaszában említi, hogy a helyi kereskedők céhen kívülili larosok áruival kereskednek, és ezzel úgy nekik, mint a szücscehnek is nagy károkat okoznak.¹⁸

A 18. század közepétől kezdődően a birodalom központi hatóságai igyekeztek piacorientáltabbá tenni a céhrendszert a szabályok korszerűsítésével. Ezzel összefüggésben gazdasági és egységesítési elgondolásokból – 1759-ben a Helytartótanács visszavonta egy sor váradi céh privilégiumát is, új szabályzatokat bocsájtvá ki.¹⁹ Az 1867-es összeírás szerint²⁰ külön magyar és külön német szücsceh működött Váradon, 1872-ben pedig már közös magyar-német céh, melynek vezetője ekkor Vönöky Mihály volt.²¹ Ugyanebben az évben azonban központi rendelettel az állam a céheket megszüntette.²² Jellemző a szücsceh szilárdságára, hogy a megalkult ipartestületbe azonnal belépett 11 váradi céh (cipész, kovács-kerékgyártó, magyar szabó és szürszabó, tímár, ércműves, szíjgyártó, asztalos, kalapos, sütő, kályhás-fazekas, kötélverő-szítás), viszont a szücs valamint a csizmadia és hentes céhek még 1886-ban sem. A magyar és német szücsceh az ezévi felszólításra mindössze arra volt hajlandó, hogy megajánljon 50 ft-t az ipartestületnek.²³ Szerényi váradi rendőrkapitány ugyanezévi végzése szerint a magyar és német szücsök vezetője Joó Ferencz 215 Ft. 15 kracárt kellett befizessen a testületnek.

Adatok a kovácsok, lakatosok, sarkantyúsok és csiszárok céheiről

A három középkorból adatolt váradi céh közül a legkorábról ismerjük a kovácsművesség három ágazatát üzőket, a lakatgyártókat, a sarkantyúsokat és a csiszárokat. Ezek eredeti céhlevele az 1474. évi török dúláskor pusztult el, ezért 1481-ben a káptalan újra kiállította, majd a privilégiumot János Zsigmond fejedelem 1570. január 29-én átíratatta.²⁴ Az 1481-es szöveget csupán az átíratból ismerjük, de ennek mintájá-

18. Nagyvárad, FASJB. A prefektusi (fáispáni) hivahtal iratai, 191. Ltsz. Csomagszám: f. 17.

19. *Covaci*, i. m. 755.

20. Nagyvárad, FASJB. A prefektusi (főispáni) hivatal iratai. 141. Ltsz. Csomagszám: 38, f. 29.

21. *Fleisz János*: Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad, 1997. 184.

22. Első Ipartörvény, 1872.VIII. tc.83. §.

23. Nagyvárad, FASJB. Kisiparosok iratai. A Nagy Várad város kapitányi Hivatal 6266/1885. évi és az 1886. márc. 24-i jelentései. A kézdivásárhelyi szücscehek hasonlóképpen több évtizeddel túléltek az 1872-es hivatalos megszüntetésüket kimondó rendeletet: *Cserey*, 1974/75. 111.

24. *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. III. Nagyvárad, 1884. 139.; *Covaci*, i. m. 750. Az 1570-es privilégium lelőhelye: FASJB. Pergamengyűjtemény, 33. sz. (jelenleg nem hozzáférhető).

ra állították össze a debreceni kovácsok és szíjgyártók céhlevelét is 1489-ben.²⁵

A pergamenre írt 1570. évi szabályzat már a XIX. század végén annyira megromlott állapotú és kifakult volt, hogy „csak vegyi tinta segédelmével volt némileg kibetűzhető”.²⁶ Erről is több másolat illetve egyes módosításokat tartalmazó átírat készült, amint azt a váradi céhmesterek is megjegyzik 1653-ban: „egyébb helyekre is magyar Országban eddig ki attuk a kiknek kívántatott...”²⁷

A 19. század közepén Kecskeméten az ottani kovácscéh ládájában három váradi eredetű céhes iratot talált Hornyik János, a város monográfusa.²⁸ A legrégebbi egy latin nyelvű csonka szabályzatpéldány, melynek szövegét nem mellékeli.²⁹ A második a János Zsigmond által megerősített 1481-es szabályzat részben módosított, 1653. június 12-én kelt átírata magyar nyelven,³⁰ a harmadik pedig egy Báthori Zsigmond fejedelemtől nyert kovács céhszabályzat, melyet a váradiak még ugyanazon év május 26-án írtak át és küldtek el Kecskemétre az ottani kovácscéh kérésére.³¹ Az Állami Levéltár Bihar megyei fiókja őrzi az említett János Zsigmond-féle privilégium két későbbi másolatát is 1769-ből, illetve 1880-ból.³²

Áttekintve az említett céhszabályokat, megállapíthatjuk hogy többségüknél átíratokról lévén szó, a bevezető formulák és záradékok mellett ezek számos azonos tartalmú szövegrészt foglalnak magukba. Ezek ismertetése mellett hasznosnak tartjuk rámutatni a szabályzatok közti különbségekre valamint kiemelni néhány különlegesebb tételt.

Az 1570-es céhszabályzat, valamint az 1769. és 1880. évi másolatainak bevezetőiből és záradékaiból kiderül, hogy ez a lakatosok és sarkantyúsok – *Fabri Serari et Calcaripari* – számára készült. Rendelkezései azonban az 1481-es privilégiumot ismétlik, mely még a közös szervezetű lakatos-, sarkantyús- és csiszárcéhre vonatkozott, összeállítói pedig a céh három ágazatát képviselő mester: Kovács Ágoston, az Olasziban lakó Sarkantyús Benedek és Csiszár Oszvald voltak. A káptalan részéről az aláírók János prépost,³³ Gergely olvasókanonok,³⁴ Bálint éneklőka-

25. *Bunyitay*, i. m. III. 142.

26. Uo. 139.

27. Lásd Uo. 299.

28. *Hornyik János: Kecskemét város története*, 1861. II. 293-307.

29. Uo. 299.

30. „s nem elég szerencsés fordítással...” Uo. 293-299.

31. Uo. 299-307.

32. Nagyvárad, FASJB. Káptalani törzsanyag. Instrumenta Litteralia, Fasc. LIII. p. 21-31. Transumpta ex Concentu B. M. V. de K. Monostor, 1769. Céhes iratok, 106 csomag (1 sz. mikrofilm: Nr. 1-1769. illetve Nr. 37-1880). Ez utóbbit tárgyalja *Covaci*, i. m. 745.

33. Vitéz János vagy utódja: *Bunyitay*, II. 52.

34. Monay Gergely olvasókanonok (1478-1489), korábban Mátyás király titkára és gyulafehérvári kanonok. Uo. 156.

nonok,³⁵ és Dénes örkanonok.³⁶ 1481 és 1570 közt tehát a csiszárok, azaz a fegyverkovácsok leválhattak a céhszervezetről. A céh tekintélyét jelzi, hogy 1575-ben Lakatgyártó Oszvald – a vélhetően a céhmester – volt a váradi főbíró.³⁷

A szabályzat megengedi hogy az iparosok maguk válasszák ki azt a három céhmestert, aki az ügyeiket felügyeli és ítélik meg felettük. A szabályzat kötelezi a kovácstermékekkel (szablyákkal, pallosokkal vagy egyéb fegyverekkel, sarkantyúkkal, lakatokkal, kapákkal, kaszákkal) kereskedőket – a városiakat és azon kívülieket egyaránt, ide értve a csetneki szekereket is –, hogy 25%-át áruiknak a céhnek engedjék át. Az ellenszegülők elkobozott árujának fele a püspököt, fele a céhet illette. Tiltja a helyi csiszárokat attól, hogy vásárolt árut (fegyvereket) áruljanak a váradi piacon illetve, hogy markolattal ellátott pallosokat vegyenek. A kovácsok minden 29 köszörült markolat vagy törfej után egy forintot kell fizessenek a csiszároknak, azok pedig csak a városi kovácsoktól vehetnek markolatokat. A csetneki szekeresek a patkóikat, szegeket és markolatokat a szokások szerint árulhatják, a kaszákra azonban az előző kitételek voltak érvényesek. A pünkösdi vásárok alkalmával a kovácsoknak 25 pénzt kötelesek szekerenként adni. A szabályzatban az áll, hogy a csetneki szekeresek „az említett kovácsmesterekkel vannak egy calandostársaságban vagy céhben”. Ezt kétféleképpen lehet értelmezni: ha az „említett kovácsmesterek” alatt nem a váradiakat érti, akkor a „csetneki szekeresek” a gömörmegyei Csetnek városából jöttek és az ottani kovácscéhnek voltak tagjai,³⁸ ellenkező esetben viszont a szekeresek egy Váradhoz közel fekvő „Csyethnek” nevű helységből való kovácsok lehettek. Ilyen névalakú települést ma itt nem ismerünk. A megye déli részén, Illye területén vagy szomszédságában viszont létezett egy Csömek (Chemek, Chyermewk) nevű helység.³⁹ A pergamen rossz állapota miatt az *m* betű helyett könnyen olvashattak *tn* betűcsoportot. Feltételezésünket alátámasztja, hogy az 1588. évi gabonadézsma-jegyzékben a faluban három Csiszár, két Kardos, egy Kovács és egy Bordos (Bárdos?) nevű személyt találunk.⁴⁰

Fontos kitétel a privilégiumban, hogy a kereskedelembe kerülő nyersvasra a céhtagoknak elővásárlási joga volt, és ha kereskedelmi célból másoknál nagyobb felhalmozott mennyiséget találnak, azt maguk számára eloszthatták, illetve a káptalan és a püspök szükségéit elégítették ki belőle. A szabályzat előírta a céhbe felvételt kérők kötelezettségeit: első évben egy arany fizetését a céhnek, és a mesterek megvendégelését, az ún. mesterasztal megadását két tál étel (két fogás) és

35. Farkas Bálint éneklokanonok (1481-1483), a későbbi váradi püspök: Uo. 159.

36. 1476-1497 közt van adatunk örkanonokságáról: Uo. 155.

37. *Balogh Jolán*: Varadinum. Várad vára, Művészettörténeti Füzetek. II. Bp. 1982. 82.

38. *Bunyitay*, III. 139.

39. *Jakó*, 230.

40. Uo.

három pint bor erejéig, majd két évig még egy-egy arany fizetését, végül még egy négyfogásos ebéd és elegendő bor, illetve három pár kesztyű megadását a céhmestereknek. Ugyanekkor a káptalannak és a püspöknek egyaránt 56 pénzt voltak kötelesek fizetni. Rendelkezett arra az esetre is, ha a kovács patkolás közben megsebezne a lovat: ez esetben a mester 15 napig tartozik a sebet gyógyítani, ezentúl pedig a lovat ellátni is.

További rendelkezések sorolják a mesterek kötelezettségeit a püspökség és a káptalan felé: három lóra valót patkoltassanak szükség esetén, a rendelkezésükre bocsájtott vasból, és termékeiket (pallóst, sarkantyút, lakatot, vasszegeket, mérlegvasat és egyéb szerszámokat) kínálják harmadáron számukra. Végezetül a szabályzat kimondja az ünnepi miséken és a körmeneteken való részvétel kötelezettségét gyertyákkal és zászlókkal.

A záradékban a fejedelem biztosította, hogy a káptalan artikulusait nem csonkítja, korlátozza, kivéve „superstitione ceremoniarum papisticarum”, melyet „in ditione nostra abolita est et nos abrogari volumus”.

A kecskemétiiek számára a János Zsigmond-féle szabályzatról készült másolatnak a bevezetője egy jóval rövidebb, egymondatos formula, melyben kovácsmesterek, lakatgyártók és csiszárok fordulnak a fejedelemhez, ami a korábbi céhösszetételre utal az 1769. évi váradi másolathoz képest. A bevezető után következő privilegiumszöveg majdnem szószerint azonos a váradival, de két olyan szövegrész is tartalmaz, melyek hiányoznak abból. Egyrészt a legények bizonyos kötelezettségeiről és büntetéseiről szólót, valamint a kontárokat az árusítástól eltíltó szabályokat, másrészt a céhpecsét őrzésére vonatkozót.

Az első szövegrészben a Szent Mihály napi munkábaállás elmulasztását és a kontárhoz szegődést két forinttal büntetik. A tapasztaltabb hetibéresek fizetése Szent Mihály naptól Böjt közepéig 25 pénz volt, Böjt közepétől Péter és Pál napig egy-egy kasza. A tanulatlanabb félheti béresek fizetése két hét után egy kasza, a még kevésbé képzetteké összesen 5 forint és négy kasza. A mesterek vagy legények betegsége esetére a céh virrasztókat rendel melléjük éjszakára. Ennek elmulasztása esetén két forint büntetést szabva ki. Halálesetkor pedig kötelesek a temetésen részt venni. Ellenkező esetben először 18, másodízben 36 pénzt, majd két forintot rónak ki rájuk büntetésül. Két forint büntetéssel sújtandó más mester inasának vagy legényének elcsalása, szegődtetése. Tiltott volt továbbá a kontárok számára a vásárokon való árusítás.

A második kitétel szerint két forinttal sújtják azt az inast, legényt vagy mestert, aki az atyamestertől kölcsönként céhlevelet vagy a céhpecsétet aznap nem juttatja vissza. A záradékot Nagybányai István kovács főcéhmester és Váradi Mihály kiscéhmester írták alá 1653. június 2-án.

A János Zsigmond által megerősített céhszabályzatnak a kecskemétiiek számára készült átirata és a két váradi másolata között további kisebb eltérések is vannak. Az első a kontároktól, idegen mesterektől elkobozott áru etosztását két felé rendeli (a püspök és a céh között), míg az utóbbiak három felé (a püspök, a káptalan és a céh között). A kecskeméti és az 1880-as váradi másolatban szerepel a céhbe újonnan felvett mester három pár kesztyű ajándékozási kötelezettsége, az 1789-esben nem. A kecskemétiben még részletezik az ugyanekkor felszolgálandó négy tál étel tartalmát, az 1789-es és 1880-as átiratokban már nem. A különböző átiratok tehát preferenciálisan vettek át szövegrészeket az eredeti szabályzatból. Az 1769 és 1880-as másolatok között csak két mondat és néhány szó a különbség. Átírási hibák mindkettőben találhatók.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a János Zsigmond fejedelem által megerősített szabályzat célja a céhtagok érdekeinek minél szélesebb körű védelme, a konkurrencia lehetőségének kizárása.

A Báthori Zsigmond fejedelem által a kovácsok számára megerősített 16. századvégi céhszabályzat tartalmilag jelentősen eltér az előbbi iratoktól, annak ellenére, hogy a szövegben három helyen is jelzik, hogy a rendtartás még János Zsigmond fejedelem privilégiuma szerint fogalmazódott, „mivel minden Magyar Országai céhek innen vévén eredetét”. A szabályzatot Thúri Tamás és Böjti László céhmesterek állították össze és terjesztették Ötvös Demjén (Demény) városi főbíró és a városi tanács elé. A céhmesterek hangsúlyozzák, hogy ők ugyan korábban egy céhet alkottak „a sarkantyúsokkal vagy lakatosokkal és csiszárokkal”, később azonban „egymástól megoszlottak és elválasztattak volna, és immár sok esztendőktől fogva... külömb-külobmféle rendtartások volna”, ezért folyamodnak az önálló kovácscéhnek szóló szabályzat megerősítéséért, amit a fejedelem meg is tett.⁴¹ Az eredeti szöveg, amelynek megerősítését kérik, 1481 után, de még 1556 előtt keletkezhetett, ugyanis a püspökre vonatkozó kitételeket is tartalmaz. Ezt a privilégiumot a kecskemétiiek kérésére a céh 1653-ban Nagybányai István öreg céhmester és Várad Miklós kis céhmester által a kecskemétiiekre „reájuk applikálván” írja és engedi át. E szabályzat artikulusai elsősorban a kovácscéh belső életével foglalkoznak részletesen. Így a céhmesterek megválasztásával, a peres ügyek megoldásával, a céhbe való felvétel feltételeivel, a mestermű elkészítésével, az inasok elszegődésével.

A szabályzat előírta, hogy mindkét céhmestert az évenként, Krisztus körülméltedése ünnepe utáni vasárnapon tartott gyűlésen kell megválasztani, s az eskütétel után két-két forint illeti őket. A mestereknek kötelező kéthetente összegyűlniük az atyamesterek házánál, és a két forintig terjedő vitás ügyekben ítéletet

---

41. *Hornyik*, i. m. 300-301.

hozniuk. Ha céhen kívüli tanu eskütételére van szükség, akkor az a városi főbíró által kinevezett esküdtbíró előtt történjék. Fellebbezni egy különböző céhek mestereiből összeálló testülethez lehetett, majd az ügy a főbíró és az esküdtek elé került, akiknek az ítélete után visszautalta az ügygel kapcsolatos teendők végrehajtásra a kovácscéhhez. Ha valamely pereskedő a szokásos kétheti gyűléseken kívül óhajtotta összehívni a céhmestereket, tartozott nekik 12 pénzt fizetni. Ha egy mesterségét jól űző kovács be óhajtott lépni a céhbe, két kijelölt vizsgáló mester előtt - akiket étkeztetni volt köteles - egy nap alatt négy mesterremeket, egy fejszét, egy kaszát, egy ásót és egy kapát kellett elkészítenie, amihez két általa kiválasztott inast alkalmazhatott segítségül. A következő napon a céh mesterei dönthettek az alkalmassága felől, de ha a négyből három eszközben kivétnivalót találtak, akkor vissza kellett utasítaniuk a felvételi kérelmét. Felvétele esetén négy forintot tartozott a céhnek fizetni. Ha egy felvételét kérő ifjú kovácslegény bizonyult mindezen feltételek mellett alkalmasnak, akkor részletezett menüs, hatfogásos mesterasztalt és 112 pénzt volt köteles adni. Felét a püspöknek, felét a céhnek. Három hónap múlva még tíz forintot kell adnia, a két céhmesternek pedig két pár kesztyűt.

Ha szenet hoztak a városba, a kovácsok elővételi joggal bírtak, s kötelesek voltak egymás közt elosztani a mennyiséget.

Ami az inasokat illeti, két hét próbaidő után két mester jelenlétében szegődhetek el két évre, ami alatt gazdájuk évi egy forintot, két inget, lábravalót, elegendő sarut, egy ködmönt és egy süveget tartozott nekik adni. A tanulóévek leteltével az inas felszabadult, és bizonyáglevelet kapott a céhtől, amiért 25 pénzt kellett a mestereknek fizetnie.

A záradékban a szöveg átírói a karácsonyi, húsvéti és pünkösdi ünnepeken valamint a vasárnapi istentiszteleteken való részvételre buzdítottak.

A Warkoch-udvarban működő iparúzők

A vas feldolgozásával foglalkozó iparosokat eközben más céhek kötelékében is megtaláljuk. 1635-ben I. Rákóczi György fejedelem egy olyan egyesített céh számára erősítette meg a korábbi uralkodók által kibocsájtott privilégiumokat, amely egyazon szervezetbe tömörítette a lakatosokat, vasműveseket (*fabros ferario*), molnárokat, kerékgyártókat, asztalosokat, kőműveseket és téglavetőket.⁴² Ezt a furcsának tűnő helyzetet áttételelesen értelmezi, és a váradi iparúzés szervezetére

42. Nagyvárad, FASJB. Céhes iratok. Csomagszám: 20. f. 13-14. Emliti *Covaci*, i. m. 756. A szabályzat jelenleg nem fellelhető.

vonatkozóan érdekes összefüggésekre vet fényt egy 1640. évi szabályozás, melyet I. Rákóczi György a Várad városában működő vasművesek számára bocsájtott ki.⁴³ Ebből kiderül, hogy a céhbe tömörült városi vasművesek mellett ezen iparág művelőinek zöme az ún. *Varkocz udvarban* működött, „az egyéb céhek privilégiumaitól, valamint alapszabályaitól eltérő módon”, saját statútumaik és egy János Zsigmond fejedelem által kiállított adománylevél rendelkezései alapján. Ez utóbbi szerint a vasművesség bármilyen ágát gyakorló itteni mestereknek kötelességük volt tiszteletben tartani a városi céhszabályzatokat, valamint a városi hatóságok felettük gyakorolt felügyeletét. Ugyanakkor mentesültek az iparúzással kapcsolatos adózásokon kívüli mindennemű közteherviseléstől. Az ugyanezen esztendőben kiadott *Approbatae Constitutiones* egy 1640. évi articulusra hivatkozva figyelmeztetett arra, hogy a kovácscéh ne okozzon károkat a városnak és a várnak, mert az a privilégiumok korlátozásához vezet.⁴⁴ Elrendelte ugyanakkor, hogy városok alkalmával szabad legyen a behozott kovácstermékeket is árulni.

A Rákóczi által kiadott szabályzat gyakorlatilag csupán megerősítette egyrészt az ún. *Varkocz udvarban* működő mesterek kiváltságait, másrészt a város többi, céhbe tömörült vasművesének a korábbi uralkodók által kiállított, és általa már korábban jóváhagyott privilégiumait, azzal a kitételrel, hogy kölcsönösen tartsák tiszteletben egymás törvényerőre emelt szokásait. A város területén pedig - az említett udvaron kívül - tartsák érvényesnek a városi céh(ek) szabályzatát, aminek megszegéséért egyformán viselniük kell a büntetés terhét.

A két, egymással párhuzamosan működő, azonos profilú, de úgy tűnik, részben különböző jogállású és érdekkörű céhszervezet megléte rendhagyó viszonyok fennállását és továbbélését sejteti egyazon városon belül. Ennek okára néhány további adattal igyekszünk rávilágítani.

Az 1640-es privilégium-megerősítés utal rá, hogy János Zsigmond fejedelem azzal a kikötéssel adományozta Warkoch Miklósnak a leronttatott ferencrendi kolostor körüli telkeket, hogy az ottani – valószínűleg már annak előtte felépült – házakban dolgozó vasművesek a városi céh(ek) szabályzatát tartsák tiszteletben, ugyanakkor más közterhet, mint az iparúzással együttjárókat, ne viseljenek.

Warkoch Miklós nopsiczi Warkoch Tamásnak, a váradi vár egykori kapitányának, a vármegye főispánjának volt a fia. Kettejük közül valamelyik – a privilégium-megerősítés Miklóst nevezi meg – szerezhette meg János Zsigmond fejedelemtől az éppen Warkoch Tamás vezette 1556-7 évi ostromban pusztításokat szenvedett konventuális (és talán a begina) kolostor szekularizált javait: romos épüle-

43. Nagyvárad, FASJB. A városi tanács iratai. 141 Ltsz. Csomagszám: 20. f. 21. act. VII. (A gyulafehérvári káptalan 1713 évi másolata)

44. *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae*. Varadini, 1653. (RMK. I. 878.). 242.

tét és telkeit. Az 1989. évi régészeti megfigyelések és a vonatkozó történeti adatok alapján⁴⁵ ezeket a telkeket a középkori Velence városrészben – az egykori Szent Ferenc, illetve Újbécs utca, hozzávetőlegesen a későbbi Krisztina (Mártírsorului) utca térségében, illetőleg a 17-19. századi várostérképeken – nyomon követhetjük, s a Körösből leágazó holtág környékére lokalizálhatjuk, az itt feltárt konventuális templom szomszédságában. A Georg Houfnagel Váradot ábrázoló 1598. évi rajza után készült rézmetszet (1618) a vártól északkeletre, a Körös mellett egy emeletes, fallal körülvett épületet ábrázol, melyet mindezek alapján Warkoch udvarával azonosíthatunk.⁴⁶ Warkoch Miklóstól fia, György, Báthori Gábor tanácsosa örökölte az udvarházat és az említett telkeket. Azt viszont nem tudjuk, hogy halála (1611) után mi lett sorsuk.⁴⁷

A Warkoch udvarban dolgozó vasműveseknek régészeti emléküik is maradt: egy, a ferencrendi kolostortemplom alapfala mellett elrejtett, vasszerszám lelet.⁴⁸ A céh valamelyik tagjáé lehetett, aki az 1598-as vagy esetleg az 1660-as török ostromkor ásta el munkaeszközeit. A városról készült 1692. évi térképen az említett Köröság mellett 97. számmal egy malom szerepel. Ez kérdésesen szintén azonosítható volt 1989-ben, és óhatatlanul is az ide lokalizált kézművestelepelt idézte fel.⁴⁹

A váradi szabók 1614. évi céhszabályzatának egyik paragrafusában ismét megjelentek olyan „az Varkochi udvarában lakó” mesterek, akikre büntetést rónak, amennyiben a céhhez nem egyeznek.⁵⁰ Ugyanítt rendelkeznek egyfelől a városban lakó nemesek udvaraiban működő, céhen kívüli szabók, valamint a céhbeltiek közötti viszályokról is, olyformán, hogy mindannyian kötelesek betartani a céhszabályokat, és viselni a céhre eső terheket. Másfelől szó van benne a nemesekhez szegődött szabók kötelezettségeiről.

45. *Emődi Tamás*: Mănăstirea franciscanilor conventuali din Oradea. *Ars Transilvaniae* VII. 1997. 62-63., 89. Fig. 1.; *Cséplő Péter*: Nagy-Várad mint helynév. *Századok*, 1872. 644-645.; *Bunyitay Vince*: A mai Nagyvárad megalapítása. Bp. 1885. 8.; Téves értelmezése: *Balogh*, II. 69.

46. *Emődi*, Fig. 12/1.; A szülészeti udvarán tett régészeti megfigyelések során ugyan magából a kolostorépületből csak elenyésző részleteket sikerült azonosítani, mégis adatainkból inkább egy átépítésre gondolunk: „... monasterium... ex quo domum instar Castelli aedificavit” – *Bunyitay*, 1885. 8.

47. 1603-ban Warkoch György rátóti Gyulaffy Lászlóra és szerdahelyi Imreffy Jánosra akarta ruházni a Szent Ferenci városrészben levő javait és házhelyeit, ami ellen a kincstár tiltakozott. *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története. III. Bp. 1876. 105.

48. *Emődi*, i. m. 70.

49. Uo. 82. Fig. 12/3.

50. *Komáromy András*: A nagyváradi szabócéh szabályzata 1614-ből. *Történelmi Tár*, 1901. 132.; *Kovács-Binder*, 168-172.

Ez a statutum is a vasművesékéhez hasonló helyzetről árulkodik, és a Warkoch udvarban dolgozók különleges jogállásáról vall. A különleges jogállás forrását a jelek szerint az adózástól és egyéb közterhektől mentesített nemesi telkeken és udvarokban való letelepedés és iparűzés képezhette, ami nemcsak a céhes keretek közt dolgozó mesterek, hanem a többi városi polgár elégedetlenségét is kivívta.

Ennek első jeleként a város felterjesztésére Báthori Zsigmond 1588-ban elrendelte, hogy a várnak szolgáló zsoldos katonák, a korábban az adózás alól felmentett nemesek is, házaik kivételével minden polgár egyaránt vesse alá magát a közterheknek.⁵¹ A fejedelemnek egy további, 1593-ban kelt rendelkezéséből derül ki az, hogy valójában kiket is céloztak a megszorítások: „mesteremberek és kézi dolgozók...úgy mint”: kőfaragók, kőművesek, kapások, molnárok és kerékgyártók próbálták „némely ott levő nemesek oltalma alá magokat bocsájtani”, és a polgári terhek és szolgáltatások alól kivonni magukat, azzal az ürüggyel, hogy a vár számára végeznek különféle szolgáltatásokat. Mindezeket Báthori arra kötelezi, hogy amennyiben a közterhektől való mentesítést igazoló fejedelmi menlevéllel nem rendelkeznek, engedelmeskedjenek a városi rendtartás előírásainak.⁵²

Ezek a mesteremberek tehát nem nemesek szolgálatába szegődött egyes iparűzők voltak, akikre a céhszabályok tételesen kitértek, hanem privilegizált helyzetű, adómentesített nemesi udvarokban működő, a városi céhek kötelékébe nem tartozó kézművesek. Lehet, hogy több ilyen udvar is volt, de a Warkochoké mindenestre a legfontosabb gyűjtőhelye lehetett a függetlenedni óhajtó mestereknek. Elkülönülésük okát és körülményeit keresve, az 1593-as oklevél nyújt lehetséges magyarázatot. A váradi vár újolasz rendszerű bástyás kiépítésének megindulása – 1568-69 körül – számottevő specializált tudással rendelkező kézműves igénybevételét feltételezte. Az országgyűlések végzése nyomán már a munkálatok kezdetétől rendeltek képzett munkaerőt a szász székekből és a vármegyék városaiból a várhoz.⁵³ Valószínűnek tartjuk, hogy akár a helyi kézművesek soraiból, akár a vármegyékből idesereglett mesterek közül akadtak olyanok, akik az állandó munka lehetőségét megragadva, kifejezetten vagy elsősorban a várépítés feladataira óhajtották alapozni egzisztenciájukat. Később aztán a vár karbantartási, személyzetfenntartási és ellátási igényei tovább bővíthették a folyamatosan foglalkoztatható iparágak körét.

A városban való megtelepülés lehetséges útjaként kínálkozott a kincstár által (el)adományozott,⁵⁴ vagy a fejedelem által feltételekkel privilegizált telkeken való

51. *Lakos*, i. m. 78.

52. Uo. 79-80.

53. *Balogh*, I. 42-44 és II. Adattár II. 74 és köv.

54. Lásd erre a 47. jegyzetet.

szálláskeresés, annak minden előnyével. Ilyen lehetett a Warkoch-udvar is. Érthető lehetett az a törekvés is, hogy a kívülről – esetleg más város céhes kötelékéből – jövő mesterek bizonyos függetlenséget, távolságot tartsanak a város céhszervezeteitől, vagy akár közös szervezetet hozzanak létre a hasonló körülmények között munkát vállaló, bár eltérő profilú iparosokkal. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az említett 1635. évi privilégium⁵⁵ a városi céhekkel párhuzamosan működő iparúzóknak írt elő kollektív jogokat és kötelezettségeket.

Nem zárhatjuk ki egy ilyen elkülönült iparosréteg meglétét a várépítés megkezdése előtt sem. 1541 után Budáról és Pestről – s persze a hódoltatott területek egyéb településeiről is – számos kézműves keresett menedéket Váradon. Előbbiek például külön szerepelnek az 1552. évi váradi adókönyvben, mint éppen Warkoch Tamás által a subsidium fizetése alól felmentett polgárok, főleg iparosok.⁵⁶

---

55. Lásd a 42. jegyzetet.

56. *Bunyitay*, I. 405.; *Balogh*, II. 65.

Résumé

János Emódi - Tamás Emódi: The Nagyvárad guilds

Nagyvárad, as being an episcopal diocesan see, saw an outstanding growth in its population already in the Middle Ages. Its clerics, monks and friars, honoratiors [office-holding intelligentsia] administering local ecclesiastical institutions and estates, its town-dweller nobles and certain other free layers of diverse kind guaranteed a relatively steady demand for such a quantity of handicraft goods of such a high quality that guilds were shortly founded. This proces was only broken by the Ottoman rule in Nagyvárad between 1660 and 1492. The Turks were bound to surrender the city in 1692. The reorganization of the bishopric and several other Catholic church institutions and later on, the settling of the Rákóczi War of Independence with a compromise resulted again in an accelerated growth, even though the city was now divided into four administrative districts. The rapid population increase called forth guilds be refounded. The paper follows this process, making use of formerly published results as well as so far unresearched archival material.

Gorun-Kovács Blanka Sidonia

A nagyváradai „görögök” a XVIII. században

A Duna medencében, főleg a török hódoltság időszakától kezdődően folyamatosan léteztek bizonyos „görög” közösségek.¹ Viszonylag csekély számuk a 16. század második felétől jelentősen megnövekedett. Ettől kezdve egyre több dokumentummal tudjuk alátámasztani jelenlétüket a Duna középső és alsó medencéjében. Amikor a kezdeti korszakban a Duna északi részén megjelentek, főleg kereskedelemmel foglalkoztak. Majdnem minden forrásban úgy jelentek meg, mint quaestores (kereskedők). Ez volt az a foglalkozás, amit - úgy tűnik - már szülőházájukban is űztek, amely ebben az időben hosszú időre török fennhatóság alá került.

Az újabb kutatások megállapították, hogy etnikai szempontból a „görög” gyűjtőnév. Nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek a kereskedők valamennyien görögök lettek volna, hanem arra utal, hogy egyrészt a történelmi Görögország területéről származtak, másrészt pedig a keleti - vagyis ortodox - keresztény egyházhoz tartoztak. A történetírás úgy tartja, hogy ezek az emberek lehettek arománok,² valóban görögök, de ugyanakkor szerbek és örmények is, akik már az előző századokban összekeveredhettek, akár származási helyükön, az akkori Török Birodalom³ területén, de főleg a szomszédos területeken, azaz a Duna menti román fejedelemségekben,⁴ Magyarországon,⁵ Erdélyben⁶ vagy a Habsburg Birodalom területén.⁷

1. *Peyfuss Max Demeter: Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la Pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei. Bukarest, 1994. 19.*
2. *L. Peyfuss: i.m. 34-39.*
3. *Peresvetov Ivan* említi munkájában („*Jalbă cea mare*”) a 16. századdal kapcsolatban, hogy „A görögök és szerbek átjártak a törökökhöz, hogy legeltessék a juhaikat és a tevéket, míg a görög társadalom élén álló rétegek tagjai kereskedelemmel foglalkoztak”. *Călători străini despre țările române. I. Bukarest, 1968. 457.*
4. *Manolescu Radu* írta, hogy a budai vilajet létrehozása előtt a levantei (görög, török, örmény) kereskedők áruikat a havasalföldi piacra vitték, ahol átvették a szász kereskedők, hogy onnan Erdélybe vigyék. Ugyancsak a szászok szállították az árút Közép-Európa felé, mivel a görögöknek ekkor nem volt joguk se ahhoz, hogy Erdélyben

Moldvában és Havasalföldön a 16. század második felétől megszokottá vált a görög, örmény, sőt zsidó hitelezők jelenléte is.⁸

A szász és a balkáni kereskedők között Erdélyben már a kezdetektől fogva nagy ellentétek feszültek. A brassói kereskedők 1545-ben azt kérték Radu Paisie havasalföldi uralkodótól, hogy tiltsa el a „görögöket” attól, hogy áruikat Erdélybe szállítsák.⁹ A kérés híven tükrözi a „görög” kereskedők agresszív piac-politikája által kiváltott reakciót. A brassói vámregiszter szerint a görög kereskedők 1550 körül még jelen voltak Havasalföldön.¹⁰ Az erdélyi előljáróság viszont igyekezett megfékezni a görögök „betelepülését”. A marosvásárhelyi országgyűlés 1551-ben megengedte a havasalföldi román kereskedőknek, hogy Erdélyben kereskedjenek, ugyanezt viszont megtiltotta a „görögöknek”, amit azok úgy játszottak ki, hogy közös kereskedelmi társaságokat (societas mercis)¹¹ hoztak létre. Erdélyben tehát ugyanaz történt, ami a Duna déli részén, ahol a különböző etnikumú - görög, román, szerb, örmény - kereskedők társaságokat hoztak létre annak érdekében, hogy az eltérő jogi korlátokat ki tudják kerülni. Ezeket a kereskedőket közös néprévvél látták el, s ez a történelem során fennmaradt; innen ered a „görög” jelző, amely közös vallásukat is jelölte. Az 1559-es gyulafehérvári országgyűlés mérsékelte a

-
- kereskedjenek, se ahhoz, hogy Erdélyen keresztül szállítsák át az árut Bécs felé. *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiu la începutul veacului al XVI-lea – Analele Universității C.I.Pahon, Seria științe sociale – istorie. 5. Bukarest, 1956. 240.*
5. L. Fűves Ödön munkáit, amelyeket Papp Klára említ a „Balkáni kereskedők a XVIII. századi Bihar megyében” c. tanulmányában. In: Hajdú – Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XIV, Debrecen, 1987. 12.; valamint Sasvári László: *Orvostörténeti adalékok a miskolci görögök anyakönyvében (1726-1863)*, In: A miskolci Hermann Ottó Múzeum közleményei. 18. Miskolc, 1980. 28.
  6. *Cicanci Olga: Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746.* Bukarest, 1981.
  7. *Popovici D.I.: Aromânii ca negustori în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea în Serbia și Austro – Ungaria.* Bukarest, 1934, még *Bur Marta: Das Raumergreifen balkanischer Kauflaute im Wirtschaftsleben der ostmitteuropäischen Länder im 17. und 18. Jahrhundert*, in *Studia historiae Europae Medio – Orientalis*, 1986. 17-89.
  8. *Nicolae Iorga: Istoria lui Mihai Viteazul.* Bukarest, 1968. 102.
  9. *Manolescu Radu: Schimburile de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, in *Studii și materiale de istorie medie. II.* Bukarest, 1957. 171.
  10. *Dan Mihail, Goldenberg Samuel: Le commerce balkano – levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVI-e siècle et au début du XVII-e siècle - Revue des études sud – est européennes.* V. Nr. 1-2. Bukarest, 1967. 88.
  11. *Dan Mihail, Goldenberg Samuel: Regimul comercial al negustorilor balcano – levantini în Transilvania – Apulum.* VII. nr.1., Gyulafehérvár, 1968. 548.

„görög” kereskedőket sújtó korlátozásokat. A továbbiakban csak annak tiltották az erdélyi tevékenységet, aki nem Erdélyben lakott.¹² Ezt úgy is felfoghatjuk, hogy az erdélyi törvényhozás belátta, képtelen megállítani a „görög” kereskedők behatolását a fejedelemségbe.

Ugyanez történt Magyarországon is, annyi különbséggel, hogy a balkáni kereskedők 1440 körül királyi engedéllyel telepedtek meg a Csepel-sziget déli részén, Ráckeven.¹³ A 16. század közepére Ráckeve etnikai összetétele látványosan módosult a szerbek hátrányára (88 szerb és 200-300 görög), de az itt lakók valamennyien a keleti „szerb” egyházhoz tartoztak, amelynek szinte minden papja szerb volt.¹⁴ A szerbek és a görögök mellett, Magyarország középső részein, főleg Budán, Pesten, de Vácott is katolikus délszlávok, „szerb pápisták” vagy raguzaiak telepedtek le.¹⁵ Az ő etnikai megnevezésük után, pontosításként általában elhangzott, hogy „latinok” voltak.¹⁶ Ez a jelenség megerősíti, hogy az említett megnevezések inkább vallási hovatartozást fejeztek ki, és nem azt, hogy hordozóik milyen nemzetiséghez tartoztak.¹⁷

A 17. század második felében a Balkánról Bécs felé átmenő szarvasmarha-kereskedelem vizsgálata során nemcsak „görög” kereskedőkkel találkozhatunk, hanem „szerbnek” nevezettekkel is, akik, úgy tűnik, hogy az előbbieket társai voltak.¹⁸ A 18. század első felében a váradi „görög” közösségek összetétele is nagyon vegyes volt. A korabeli dokumentumok szerint „görög, rutén és román” nemzetiségűekről szólnak,¹⁹ ugyanakkor létezik olyan vélemény is, amely szerint inkább

---

12. L. *Cicanci Olga*: i.m. 18.

13. *Miskei Antal*: Délszláv kereskedők és hirszerzők a Duna mentén (Adalékok a kevei rácok történetéhez a 16. század második felében) – Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. (szerk *Kovács Ágnes*) Debrecen, 1999. 123.

14. U.o. 125.

15. *Pál Ferenc*: Relații comerciale dintre brașoveni și raguzani – Revista Arhivelor, 1. Bukarest, 1958. jegyezte le először a raguzaiak jelenlétét Erdélyben.

16. U.o. 126.

17. *Bél Mátyás* a Historia comitatus Bihariensis-ben, amit Csorba Csaba közölt A Bihari Múzeum Évkönyvében, II. Berettyóújfalu, 1978. 55-99. azt írja, hogy Biharban „Kevés szerb található, akik inkább városokban és főleg kereskedelemmel foglalkoznak... árut szállítanak Németországból, Lengyelországból és Törökországból, ezért sok irigyük van” Uo. 70. Ugyanitt, „A szerbeknek ugyanolyan vallásuk van, mint a románoknak.”

18. *Takáts Sándor*: A dunai hajózás a XVI-XVII. században – Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, VII. 1900. 207.

19. Filiala Arhivelor Statutului Jud. Bihor (A továbbiakban FASJB.), fond – A céhek aktáinak gyűjteménye, dosz.191, f.10-13,17

arománok és szerbek lettek volna.²⁰ A korabeli megnevezés megerősítheti azt a véleményt, hogy etnikai besorolásuk valójában a származási helyüket, úgymint: Görögországot, Szerbiát, Dalmáciát vagy Horvátországot jelölheti. Úgy véljük, hogy a „*subditi turcici*” (török alattvalók) megnevezés, amit a 18. század második felében az osztrák birodalomban a Balkánról származó kereskedőkre használtak, döntően arra vonatkozott, hogy azok külföldi államok alattvalói voltak.

Mivel nem áll rendelkezésre elég írott bizonyíték, azt a véleményt szokták elfogadni, hogy Bihar vármegyébe a balkáni kereskedők a 17. század végén érkeztek. Mi mégis úgy véljük, hogy a „görög” kereskedők a 17. század első felében jöttek e területekre, még mielőtt létrejött volna a váradi török pasaság (1660-1692). Amikor a törökök elfoglalták a területet, a „görögök” könnyen igazodtak az új politikai és közigazgatási helyzethez. Nem véletlen, hogy Közép-Európa más részein, mint például a királyi Magyarországon, a balkáni kereskedőket a „törökök kémeinek” tekintették és kételkedve vagy éppen ellenségesen bántak velük.²¹ Egyértelmű, hogy a törökök területi hatalmának növekedésével bővült a balkáni kereskedők kereskedelmi tere is. Így történt ez 1541 után Magyarország középső területein is, mikor hódoltsági terület lett; a Temesközben (Bánság) is, és rá egy évszázadra, 1660 után, Nyugat-Erdélyben (Partium), amely ütközőzónává vált Magyarország és a történelmi Erdély között.

Papp Klára szerint ezek az úgynevezett „görögök” két egymástól eltérő irányból érkeztek Biharba: az Erdélyi Fejedelemség területéről, tehát keletről, illetve a

20. *Gorun György*: Aspecte ale istoriei comerțului orașean în secolul al XVIII-lea – Crisia, IX. Nagyvárad, 1979. 769. Létezik egy régebbi történetírási mű, mely a bécsi diktátum politikai szellemében fogalmazódott meg, de nem rendelkezik megfelelő dokumentációval. Ebben a műben az a vélemény hangzik el, mely szerint ők mindannyian románok voltak. Lásd *Firu Nicolae*: Comerțianții români din Oradea în secolul al XVIII-lea - Revista economică, 14. nr. 1-2, 1940, 24-34.; *Uő*: Elementul românesc în conducerea orașului Oradea (1700-1850), Nagyvárad, 1940. Egy fontos tény, ami nagyon meglepetést okozhat a történészek számára az, hogy a XVIII. század első évtizedeiben ezek az emberek Velence (Várad-Velence) mezővárosban laktak, amelyet 1692 után az ide költözött szerbek (akiknek a vár vezetése cserébe, hogy letelepedhetnek, katonai és védelmi szerepet szánt) uraltak. Velencét, egy időben még Rácvárosnak vagy Katonavárosnak is nevezték. lásd *Lakos Lajos*: Nagy – Várad múltja és jelenéből. A városi levéltár alapján, Nagyvárad, 1984. 22. mely elismeri, hogy szerbek voltak „ide telepítve mint a bécsi császár vendégei, a véget nem érő török harcok idején.”

21. *Miskei A.*: i. m. 123-132. Ők a kor közép-európai konfliktusaiban részt vevő mindkét tábornak még más szolgáltatásokat is nyújtottak, részben mint kalauzok vagy postások.

hódoltsági területekről, vagyis a déli-nyugati tartományok felől.²² Ezzel a véleményvel ellentétben Gorun György kizárólag délről származtatja őket, azokkal a szerb kereskedőkkel együtt, akik 1690-ben menekültek el - élükön az ipeki szerb pátriárkával Arsenije Čarnojević-csel - a Balkán-félsziget észak-nyugati részéről.²³ I. Lipót császár ezeket az embereket keresztényi együttérzésből befogadta Magyarország területére, és nemcsak hogy letelepedhettek, de 1691. augusztus 20-án „illír” kiváltsági jogokat kaptak, amire a 18. században is hivatkoztak.²⁴

Úgy gondoljuk, hogy a dolgok mégsem ennyire egyszerűek! Annak ellenére, hogy korábban a történetírást is áthatotta a középkori társadalom általános véleménye a kereskedőkről (azok ugyanis - általában vallási indokkal alátámasztott érvek következtében - nem voltak szívesen látottak), s e kereskedőket ráadásul túlzottan anyagiasnak is vélték, Erdélyben mégis a kezdetektől törvények védték és támogatták őket. Az 1588, 1607, 1609-es országgyűléseken is szerepelt a kereskedők ügye. 1643-ban I Rákóczi György fejedelem megengedte azoknak a „görögöknek, örményeknek és szerbeknek”, akik Hunyadon, Marosvásárhelyen, Hát-szegen, Gyulafehérvárt laktak, és a váradi görögöknek is, hogy szabadon kereskedjenek a szarvasmarhával (egy bizonyos „hozzájárulás” ellenében).²⁵

Ez a közvetett információ azért fontos, mivel ez az első említése a váradi „görög” közösségnek, amely eszerint már Várad török elfoglalása (1660) előtt létrejött volna. Valamivel később, 1657-ben a Szamosújváron tartott erdélyi Diéta hozott egy olyan döntést, amely a „görög” kereskedőket - a kereskedési szabadságukért cserében - arra kötelezte, hogy 3000 tallért fizessenek. Ebből 2000 tallért az erdélyiek álltak, 1000 tallért egyedül a váradi „görögök”.²⁶ Erre a határozatra II. Rákóczi György lengyelekkel és tatárokkal vívott harca miatt volt szükség. A tekintélyes összeg nemcsak a váradi görög kereskedők számbeli súlyát igazolta, hanem azt is jelezte, hogy milyen eredményes kereskedők voltak. A váradi görög kereskedők fontosságára az mutat rá igazán, hogy a 17. század közepére az általuk a fejedelmi kincstárba befizetett adó az összes erdélyi kereskedő adójának 50%-a volt.

A váradi „görög” kereskedőkkel szemben, a másik nagyon fontos Bihar vármegyei kereskedelmi központ, a debreceni létezése, jobban dokumentált. Úgy tűnik,

22. Papp Kl.: i. m. 12.

23. Gorun Gy.: Aspecte ale istoriei comerțului orădean în secolul al XVIII-lea i. m. 770-771.

24. Popovici D.I: i. m. *Ember Győző, Heckenast Gusztáv* szerk. Magyarország története. I. Budapest, 1989. 154.; *Kőhegy M: A szerbek felköltözésének (1690) történeti előzményei*. In. *Die Serben in Ungarn.* (szerk. Zombori István) Szeged, 1991. 65-72.

25. L Papp Kl.: i. m. 13.

26. Erdélyi országgyűlési emlékek. XIII. (szerk. Szilágyi Sándor) Budapest, 1879. 527.

az itteni kereskedők megjelenése korábbi, mint a váradiaké. Első említésük 1618-ból való, amikor is a városi tanács megengedte, hogy a helyi vásáron 12 forint ellenében áruljanak, de csak az országos vásárok alkalmával és csak piaci árusító asztalon, semmi esetre sem boltokban.²⁷ Úgy tűnik, hogy ebben az esetben még nem beszélhetünk Debrecenben lakó „görög” kereskedőkről, viszont arról igen, hogy vándor vásárosokként érkeztek ezekre az alkalmakra Miskolcra, Egerből, Gyöngyösről, azaz olyan településekről, ahol már letelepedtek. Létezik olyan vélemény, hogy a 17. században a Duna-Tisza közének (ami egyébként maga a budai vilajet) a teljes kereskedelmét a „görög kereskedők” uralták.²⁸ Másrészt viszont vannak arra utaló adatok is, amelyek szerint a 17. század közepétől a „görög” kereskedők helyzete „fenyegetve volt” a zsidó kereskedők által. A zsidó kereskedők ugyanis hasznot húztak abból, hogy a „görög”-öket számbelileg visszavetette egy járványos betegség. Nem vállalták viszont magukra azokat az adókat, amelyeket a „görögök”-nek kellett fizetniük az államnak.²⁹

Úgy tűnik, hogy az 1660-70-es években Debrecenben már léteztek stabil görög közösségek, melyek úgy tekintették az 1667-es bécsi döntést, ami ugyan a felső-magyarországi „görög” kereskedőkre vonatkozott, hogy az rájuk is érvényes.³⁰ Egyes adatok szerint, olyan nagy számú „görög” kereskedő volt jelen, hogy I Lipótnak egy rendelettel kellett tisztáznia törvényes jelenlétüket a kamarai birtokon, de nemcsak a tartózkodásra kaptak engedélyt, hanem a kereskedelemre is.³¹ Ugyancsak I. Lipót 1690-ben megengedte a görögöknek, hogy ne csak levantei árukat, hanem bármely terméket forgalmazhassanak.³² Debrecen 1693-ban megkapta a „szabad királyi városi” rangot és ettől kezdve a „görögök” jogait korlátozták, hiába voltak ezek törvényekbe iktatva (1667, 1690). A város előljárói mindent elkövettek, hogy megnehezítsék életüket. 1708-ban végül a „görögöknek” el kellett hagyniuk Debrecenét, és Tokajban telepedtek le. Az 1725-ben kapott privilégiumot

---

27. *Papp Kl.*: i. m. 13.

28. *Füves Ödön*: Görögök a Duna – Tisza közén – Antik tanulmányok, 13. 1966. 92-98.

29. Erdélyi kereskedők szabadalom levelei – Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, V. 1898. 403-404.

30. A privilégiumot I Lipót adta ki a felső-magyarországi kamarai domíniumok görögjeinek, szerbjeinek és örményeinek, kivételt képeztek a szabad királyi városok, ahol nekik nem volt szabad letelepedniük. Ugyancsak ez a privilégium írta elő, hogy térjenek át az unitus (görög-katolikus) vallásra. *Hodinka Antal*: A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának ügye 1725-1772, Budapest, 1912. 17.

31. U.o. 16-24.

32. 1686-ban a debreceni „görög” kereskedők száma az 1678-i 10-ről 36-ra emelkedett, és összesen 800 forintot kellett fizetniük. *Zoltai Lajos*: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen, 1935. 17-18.

umok segítségével alapítottak egy kereskedelmi kompániát, ami a debreceni kereskedők vetélytársává vált, nagy haragra gerjesztve az utóbbiakat.³³ Majdnem ehhez hasonló eset történt Szatmáron is (egészen pontosan Németi városrészben), ahol a 17. század második felében létezett egy „görög és szerb” közösség, mely kereskedelemmel foglalkozott. Komolyabb és áthatóbb kutatások hiányában – bizonyos kétkedések mellett – el kell fogadnunk Szatmár szabad királyi város monográfiájának álláspontját az itteni „görög és szerb” közösségről, miszerint ezek nem mások, mint azok a kereskedők, akik 1661-ben menekültek el Váradról, annak kapcsán, hogy a körösparti várost elfoglalták a törökök.³⁴ Ovidiu Ghita szerint ezek a kereskedők 1667. július 1-én kaptak privilégiumot, ami alapján letelepedhettek Oláhnémetiben és Szatmáron.³⁵

A váradi „görög” kereskedők törvényes kereskedése másik irányt vett. Miután véget ért a város számára nehéz periódus (1688-1711), Várad visszatért eredeti urához, a római katolikus káptalanhoz.³⁶ Egészen eddig a visszatérésig a „görögök” jelen voltak a dokumentumokban, még akkor is, ha egyre ritkábban. 1714 után a váradiak saját maguk szervezik és választják előljáróikat, amelynek során vagy figyelembe veszik a káptalan véleményét, vagy nem.³⁷ Az első polgármester egy gazdag marhakereskedő, Horváth Sámuel volt, aki neve alapján szerb vagy horvát nemzetiségű lehetett. Mivel nem tudott magyarul, ezért németül tette le az

---

33. Papp Kl.: i. m. 14.

34. Szatmár-Németi szabad királyi város monográfiája. (szerk. Borovszky Samu) Budapest, s. a. (1900 után) 244. Kételyeink amiatt a jelenség miatt merültek fel, miszerint Várad várának elfoglalása (1660 augusztusa) után a védelmező keresztények szabadon távozhattak, ki Kolozsvár fele, ki Kassa irányába, ahol egyes váradi céhes iparosok (mint például az aranyművesek) folytatták tevékenységüket. Számunkra különös, hogy a váradi „görög és szerb” kereskedők, akik a törökök kollaboránsaiként voltak elismerve, csak 1661-ben költöztek el.

35. Ghitta Ovidiu: Demetrius Monastelli și începuturile unirii eclesiastice în “părțile ungurești” locuite de români – *Mărza Iacob és Dumitran Ana: Spiritualitate transilvană și istorie europeană* Gyulafehérvár, 1999. 294-295. Valójában nem egy külön kedvezményről van szó, hanem arról a 30. lányszegyetben említett általános kiváltságlevélről, amelyet I. Lipót adott ki 1667 július 1-én, minden Felső-Magyarországon letelepedett “görög és szerb” számára. *Hodinka Antal: A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának ügye 1725-1772, passim*

36. Lásd ebben az értelemben *Gorun György: Aspecte ale luptei cetățenilor din Oradea pentru autonomia orașului. Contribuții la o istorie a Oradei în secolul al XVIII-lea – Crisia, X. 1980. 86-87.*

37. *Lakos* azt vallja, hogy a váradiak ugyanabban az évben, vagyis 1714-ben, elkezdték a pénzt gyűjteni arra a célra, hogy a császári udvartól meg tudják venni szabadságukat, így megszabadultak a káptalan fennhatósága alól. i. m. 43.

esküt.³⁸ A város első ülésén, ahol egyenlő arányban voltak jelen mindhárom etnikai-vallási közösség képviselői (magyarok, németek és „szerbek”) megválasztottak négy tanácsost. Egyesek neve - Pita Demeter, Pujácsi Pál, Szücs Mihály és Arzin (Arseni) Péter - bizonyítani látszik balkáni (nemzeti) hovatartozásukat.³⁹ Utóbbi fontos szerepet játszott minden váradi „görög” kereskedő tevékenységében, ezért nevét majdnem minden dokumentum megemlíti. Lakos Lajos levéltáros, aki a XIX. század végén illetve a XX. század elején még abban a szerencsében részesült, hogy a váradi levéltár anyagát egyben láthatta, azt állítja, hogy az 1716. év váradi tanácsi határozatait magyarul írták, majd a következő években latinul, németül és görögül.⁴⁰ Egy 1717. január 9-án kelt adásvételi szerződés megemlíti Horsics Mátyást és feleségét Filistregi Annát, akik a Szent István – hegyen vetek szözlöt. Neveik alapján úgy tűnik, hogy görög nemzetiségűek voltak.⁴¹

1722 jelentős fordulópontnak bizonyult Várad számára. Harminc év alatt a város hozzácsoklott, hogy nem függ egyetlen egy földesúrtól sem, de ez 1722-ben megváltozott. Ekkor ugyanis a váradi római katolikus káptalan visszavette jogos tulajdonát, a várost. 1722. február 26-án Bécsben megkötöttek egy „barátságos egyezséget”, ami végeredményben megegyezés volt a város vezetősége és a káptalan között. A megállapodást 1722. április 26-án III. Károly is érvényesnek ismerte el.⁴² Miután jogilag helyreállt a káptalan fennhatósága, uradalmi jogával élve be-terjesztette az udvarnak a privilégiumokra vonatkozó kéréseit (1722. július 27), amelyek a váradi kézműveseket, mint céheket és a „görög” kereskedőket is érintették.⁴³ Ezt követte az a szerződés-aláírás (*Contractus mercatorum*), amely 1722. november 7-én Várad elöljárói és kilenc kereskedő: Kis Mihály, Erdélyi (Ardelean) Demeter, Puss György, Pandócsi János, Arzin Péter, Püspöki György, Görög Tamás, Rátz Ignác valamint Pap János között jött létre. Számukra megengedték, hogy a város nagypiacán téglából, cseréppel fedett épületeket építhessenek, valamint értékesíthessék áruikat „a város és saját hasznukra”.⁴⁴

38. *Lakos L.*: i. m. 41. 1724-ben Horváth Sámuelt ismét polgármesterré választották. *L. Covaci Veronica*: Din istoricul breslelor oraşului Oradea – Crisia, IX. 1979. 761.
39. *Lakos L.*: i. m. 136. *Firu N.*: Elementul românesc i. m. 1. – szerinte 6 kereskedő volt.
40. *Lakos L.*: i. m. 41.
41. Uo. 139.
42. *Gorun Gy.*: Aspecte ale luptei cetăţenilor din Oradea pentru autonomia oraşului i. m. 88-89.
43. *Gorun Gy.*: Aspecte ale istoriei comerţului orădean i. m. 767.
44. *Lakos Lajos*: i. m. 322-323. A XVIII. század első felében a piac Velence, Várad és Olaszi között helyezkedett el. Ezt a három részt a Garasos híd (ami még ma is áll, igaz ugyan, hogy át volt építve) kötötte össze és „görög piacnak” hívták. 1849 után, amikor mind a négy váradi piac egyesült, új nevet kapott, ettől kezdve „nagy piac”-nak nevezték. *Liţiu Gheorghe*: Din activitatea biesricească a Episcopiei. 41. Létezett egy „görögök utcája” is. *L. Papp Kl.*: i. m. 17.

A dokumentum néhány következtetéssel szolgál számunkra. Először is ez a kilenc „görög” kereskedő nem volt idegen a város számára – ahogy ezt Lakos Lajos is elismeri – mivel már korábbi dokumentumokban is feltűnt a nevük, ami arra enged következtetni, hogy már régóta a „görög” közösség tagjai lehettek. Másodszorban kiderül, hogy „concivis”-ek voltak, vagyis Váradon élő polgárok. Harmadszorban a kereskedő elhalálózása esetében a bolt, melyet bérelt, a város tulajdonába tér vissza. Végül figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy azt a szerződést, amelyet 1722. november 7-én írtak alá, nagyjából ugyanazokkal kötötték, mint az 1722. július 27-i váradi céhes privilégiumot, amit a *ceha seu societatis mercatorum* – nak ítélték oda: Erdélyi Demeter, Puss György (a céhes privilégiumban Gusso), Pandócsy János, Arzin Péter (a szerződésben Arsin). Hiányzik viszont Kromer Kristóf János és Soffia Mihály neve. Arzin Péter kereskedő neve – aki meghatározó személyisége volt a váradi „görögöknek” – egy másik iratban is feltűnik. Ez feleségének, Stanici Katalinának a végrendelete volt. A városi tanács 1725. július 3-án hitelesítette az okiratot, melyben mindketten elismerik, hogy 200 rajnai forintot adtak egy másik „görög” kereskedőnek, Pandócsy Jánosnak.⁴⁵ Pár évre rá, 1732-ben két „görög” kereskedő Csarada Ferenc és Görög Tamás, a városi tanács megbízásából, melynek mindketten tagjai voltak, behajtottak 600 forintot Kehr Jakabtól, mert nem fizetett időben.⁴⁶

A 18. század első felében a váradi kereskedők és kézművesek között komoly ellentét feszült, melynek okát a váradi piacon való árusításban találhatjuk meg.⁴⁷ A konfliktus olyan mértékben mélyedett el, hogy a királyi udvar elé került, ahol a kereskedők 1755. március 8-án kérték régi jogaik újra megerősítését.⁴⁸ 1759. szeptember 4-én Mária Terézia aláírta a váradi kereskedők új privilégiumát.⁴⁹ Ez ugyancsak 13 pontból állt, de tartalmazott egy olyan változtatást, amely - kizorítva azokat a „görög” kereskedőket, akik a Török Birodalomból hozták áruikat - védte a helyi kézműveseket. A harmadik pont - az évi hat nagyvásáron kívül - egyértelműen megtiltotta a Törökországból, Magyarországról vagy Németországból hozott áruk forgalmazását. A következő pont viszont megengedte az idegen áruk értékesítését idegen kereskedők által. Az ötödik pont szerint felismerték a veszély irányát: azokat az „örmény, görög és török [kereskedőket] akiknek se házuk, se más javuk

45. Lakos L.: i. m. 151.

46. Uo. 151-152.

47. Gorun Gy.: Contribuții la istoria breslei croitorilor din Oradea în secolul al XVIII-lea – Crisia, XI. 1981. 353-354.

48. FASJB., fond Episcopia romano – catolică de Oradea. Acte economice, 4456 dosz, f.7. Egyértelműen azt kérték, hogy a zsidó kereskedők addig ne kapjanak „működési engedélyt”, amíg nem kapnak ők is megfelelő privilégiumokat.

49. Az eredeti a FASJB. található; fond Primăria orașului Oradea, 64. dosz, f. 2-5

nincs, akiknek minden vagyona Török- és Görögországban van...” állandóan figyelni kellett. A balkáni eredetű kereskedők veszélyforrást jelentettek a váradi római katolikus káptalan számára is. 1748-ban a káptalan benyújtott a királyi udvarnak egy memorandumot, amiben kifejezte egyet nem értését azzal, hogy Várad szabad királyi város legyen. Ez alkalommal a káptalan úgy vélte, hogy nem lenne előnyös ez a rang Váradnak, mivel nagy számban lakják „... *graecos seu rascianos, quae schismaticos, aliqui subditi turcici*”, éppúgy mint a környező falvakban „*novi incola acatholici et schismatici*”.⁵⁰ Ezek az emberek nemkívánatos elemek lettek egy olyan városban, amely hagyományosan a katolikus püspökség székhelye.

1759-ben minden addigi céhes privilégiumot visszavontak, s helyettük új kedvezmények láttak napvilágot. Nincs információnk arról, hogy a váradi kereskedőket visszavonták volna, főleg azért sem, mert ebben az évben újították meg. Az bizonyos, hogy más váradi céhek 1761-től kezdve kaptak új kiváltságokat.⁵¹ 1759-ben Bihar vármegye nemesi közgyűlése új adókat állapított meg a „görögök, örmények, árendások és szabadok” számára. Ebből az alkalomból 47 görög és 1 örmény kereskedőt írtak össze 28 településről, melynek fele mezőváros volt. Ezek közül a legfontosabbak: Várad-Olaszi (7 görög, 1 örmény), Diószeg (6 görög), Belényes (5 görög), Telegd (4 görög). A többiek árendások (bérlok) voltak, akik boltokat, kocsmákat, malmokat béreltek, de mindegyiknek a neve után ott volt a „*graecus*” jelző.⁵² A dokumentum jelzi, hogy a bihari „görögök” tevékenysége már nem korlátozódott a kereskedelemre, hanem átválthattak más gazdasági tevékenységre is.

A 18. század első felében a bihari „görög” kereskedők jelenléte már nem korlátozódott a két központra - Váradra és Debrecenre - hiszen jelen voltak Diószegen, Székelyhídon, Szalontán, Margittán, Belényesen és még bizonyos falvakban is. Az első kisebb bihari mezőváros „görög” kereskedői a margittaiak voltak, akik 1725. január 3-án kapták meg Kassa szabad királyi várostól a céhes privilégiumot.⁵³ Őket követték a diószegi és székelyhídi kereskedők, akik 1735-ben kapták meg kiváltságlevelüket a szepesi kamarai adminisztrációtól.⁵⁴ A belényesiekről csak annyit

---

50. U.o. 7. dosz, f. 92.

51. *Covaci Veronica*: Din istoricul breslelor oraşului Oradea. i. m. passim

52. *Papp Kl.*: i. m. 18.

53. Hajdú – Bihar Megye Önkormányzatának Levéltára Debrecen, fond Biharvármegye közgyűlési iratok, IV. A. 1/b, f.IV, 1725, 11. doboz, f.1-10. Úgy tűnik, hogy ez a céh egyik kirendeltsége volt a kassainak, mivel a margittaiak privilégiuma az ő privilégiumaikat vette alapul, amit II. Ferdinánd a XVII. század első felében bocsátott ki.

54. *Takáts Sándor*: A székelyhídi és diószegi görög kereskedők kiváltsága – Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, IX. 1902.

tudunk, hogy nekik is volt kereskedelmi társaságuk (talán egy kirendeltség?), amely a váradi kereskedőkkel volt üzleti kapcsolatban.⁵⁵ Ami a diószegi és székelyhídi kereskedőket illeti, annyit érdemes megjegyeznünk, hogy az 1735. február 4-i kiáltás-levél az ő kérésükre született, s nem az uradalom birtokosa, a Dietrichstein család kezdeményezésére. A privilégium alapján házat vásárolhattak, boltot nyithattak lakóhelyükön (a településen) és engedélyt kaptak arra, hogy Törökországból – azaz azokról a területekről, amelyek török fennhatóság alatt voltak – hozhaszanak bármilyen árut. Miután az egész áru 5 %-át adóként kifizették, bármikor eladhatták, mind az éves, mind a heti vásárokon. Emellett még 100 tallért kellett fizetniük azért a védelemért, amit a szepesi kamara nyújtott, és természetesen még a behozatal és kivitel esetében szokásos harmincad vámot is fizették.⁵⁶ A diószegi és székelyhídi kereskedők privilégiuma tartalmazott még a közösséget, a magánéletet és a vallási életet illető belső rendszabályokat is.

A „görög” kereskedők letelepedése ezeken a helyeken elsősorban a kamara érdeke volt. Ezt támasztja alá, hogy a kereskedőket arra kötelezték: Törökországban hagyott feleségüket költöztessék oda, ahol a boltjuk van.⁵⁷ A céh bírójának bármilyen el vagy visszaköltözést jelenteni kellett a szepesi kamarának. A diószegi és székelyhídi „görögöknek” volt egy jellegzetes hitéleti kötelezettségük, amit Biharban sehol máshol nem találunk.⁵⁸ Hiába volt biztosítva a vallásszabadságuk, mégis „venniük kellett egy zászlót a katolikus templom számára, és részt kellett venniük az Úrnap körmeneten”.⁵⁹ Letelepedési engedélyük és a privilégiumuk odaítélésének feltétele volt a katolikus hitre való áttérés, ahogy ez jellemző volt a 17. századi Felső Magyarországra. A diószegi és székelyhídi „görög” egyházi közösségről nincs más adatunk, csak annyi, hogy mielőtt a jövődöbéli váradi görög-katolikus püspököt, Kovács Meletiuszt esperessé nevezték volna ki, mint plébános szolgált Diószegen.⁶⁰ Diószegen magyar reformátusok éltek. A görögök, akik össze-

55. Nicolae Iorga: *Vechimea și originea elementului românesc în părțile Bihariei (Bihorului), Oradea, 1921. 16.*

56. *Takáts S.*: A székelyhídi i. m. 287.

57. Ez a kötelezettség később megjelent a magyarországi törvényekben is (I/1741-es dekretum, 29. art.). Mégis általában megszegték. Az, hogy a kereskedők feleségei továbbra is „török” területen maradtak, újabb szigorító intézkedéseket vont maga után, ami komoly akadályként tornyosult a kereskedők elé. 1751-ben volt egy vizsgálat a „görögök” házassági szokásairól. *L. Papp Kl.*: i. m. 16.

58. Országos viszonylatban ez a kötelezettség nem volt egyedülálló, mivel a felső-magyarországi „görögöknek” szánt 1667-es privilégium is tartalmazza. Lásd a 27. sz. jegyzetet.

59. *Takáts S.*: A székelyhídi i. m. 287.

60. *Ștefan Tășiedan*: *Din viața și activitatea primului episcop sufragane român din Oradea – Mare, Meletie Kovats, I. - Cultura creștină IV. 1914, nr.9; Jacob Radu*: *Istoria diecezei*

sen hatan voltak, kisebbségben maradtak.⁶¹ Ahhoz, hogy céhbe tömörüljenek, szükségük volt arra, hogy a székelyhídiakkal társuljanak.⁶² Valószínű, hogy számuk arányban volt a környék kereskedelmi lehetőségeivel, mivel később sem növekedett számottevően.⁶³ Viszont olyan anyagi háttérük volt, hogy ezáltal a legfontosabb céhes társaságok közzé sorolhatták magukat. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1784-es pesti tárgyaláson, amit gróf Grassalkovich Antal kamaraelnök hívott össze, a 10 „görög” kereskedőkompania képviselői között ott volt a diószegi is.⁶⁴ Jövedelmeik mégsem voltak jelentősek. 1763-ban a diószegi kereskedők évi 25 és 60 forint jövedelmet tudhattak magukénak. Két margittai kereskedő fejenként 40 forint évi haszonnal bírt, ami sokkal több, mint a zsidó kereskedőké, akik csak 12 forintot kerestek.⁶⁵ Annak ellenére, hogy itt ilyen kicsiny összegek jelennek meg, információink vannak arról, hogy egyes „görög” kereskedők jelentős kölcsönöket tudtak adni, melyeknek összege több ezer forintra rúgott.⁶⁶

A kereskedelem egyik szükséges feltétele az, hogy más kereskedőkkel partneri kapcsolatot alakítsanak ki annak érdekében, hogy minél nagyobb területek legyenek lefedve. A céhes privilégiumok viszont csak egy bizonyos településre vonatkoztak és nem lehetett azokat egy másikra átirányítani. Ezt a törvényt úgy kerülték

---

române unite a Orăzii – Mari scrisă cu prilejul aniversării de 150 de ani de la înființarea aceleia 1777-1927. Oradea. 21-22.; újabban *Gheorghe Gorun: Biserica românească și societatea transilvăneană. Studii de istorie a Bisericii greco – catolice românești. Oradea, 2002. 89.*

61. Abban a vizsgálatban, mely a diószegi „görögök” házassági szokásait mérte fel, egy Posser Máté nevű váradi kereskedő azt vallotta, hogy ő maga vitt számukra egy „szerb” papot. E vallomás azt igazolhatja, hogy mégsem voltak „unitusok”, noha a kiváltságot 1735-ben azzal a feltétellel kapták meg, hogy fogadják el az egyesülést. *Papp Kl.: i. m. 16.*
62. Egy 1735-s összeírás alapján tudjuk, hogy kik éltek Diószegen. Ezek a következők: „Franciscus, Josephus, Ioannes, Demetrias et alter Ioannes” akiknek házuk és üzletük volt (tehát már egy ideje jelen voltak a mezővárosban). Székelyhídon egyetlen „görög” lakott „Josephus Görög, Graecus”. *Papp Kl.: i. m. 16.*
63. 1754-ben az egész Bihar vármegyében 39 független kereskedőt tartottak nyilván (ezekhez adódik 4 nagykorú fiú, 9 társ, 18 segéd és 3 szolga) akik 25 településen éltek. Sajnálatos módon, ez az összeírás nem jelölte meg pontosan sem lakóhelyüket, sem családi állapotukat. *Papp Kl.: i. m. 17.*
64. U.o. 16. A többiek Kecskemétről, Gyöngyösről, Egerből, Miskolcra, Tokajra, Világosvárról, Eszékről, Pestről és Péterváradról voltak.
65. *Bársony István: Bihar megye adózó népessége a XVIII. században – Magyar Történelmi Tanulmányok, XVI. Debrecen, 1984. 128-129.*
66. Például a diószegi „görög” bérlő, Simon Tódor, 1757-ben kölcsönzött 3855 forintot, 1760-ban pedig 882 forintot, ugyanannak a személynek. *Papp Kl.: i. m. 21.*

meg, hogy más településen élő kereskedőkkel fogtak össze. A diószegieiek és székelyhídiak közösen olyan privilégiumot kaptak, amely mindkét településen érvényben volt. Később csatlakoztak hozzájuk más kereskedők is, akik nem feltétlenül a környező falvakból valók voltak, hanem távolabbi helyekről, és nem is mindig csak kereskedelmi kapcsolat fűzte őket a céhhez, hanem házassági vagy más rokoni kapcsolat. Ezt a tényt egyedül Sasvári László kutatta, aki átnézte a miskolci „görög” közösségek 1726-1863 közötti anyakönyveit és megállapította, hogy 1770-1830 között nem kevesebb mint 300 tagja volt e közösségnek.⁶⁷

A diószegi és székelyhídi céhnek nemcsak a helybeli kereskedők voltak tagjai. Egy Érmellékre és Sárretra vonatkozó összeírás megemlíti 22 illetve 12 embert a bihari „görög” közösségből, akik különböző, néha elég nagy távolságra laktak Diószegtől és Székelyhídtól. Az érmelléki körzetben mint diószegi céhtagokat a következőket említették: Csanáloson Görög Ioannes; Nagylétán Görög Demetrius és Görög Nicolaus; Margittán Görög Georgius és testvére Nicolaus, Öcső Ioannes, Görög Demetrius; Szalacson Konstantin Georgius és testvére Konstantin Thomas; Selénden Görög Georgius; Mihályfalván Görög Andreas; Diószegen Görög Thomas, Ioannes és Michael (testvérek), Görög Demetrius, Polgár Georgius, Görög Lucas, Simon Ioannes, Görög Ioannes, Miskolczi Stephanus; Székelyidről Oláh Martin.⁶⁸ A másik járásban, a Sárreten a következő diószegi céhes tagok voltak: Konyáron Görög Michael, Ergyilus Ioannes, Görög Thomas, Görög Georgius; Derecskén Görög Paulus, Görög Ioannes; Hencidán Csonka Michael; Berettyóújfaluban Polgár Demetrius, Todor Demetrius, Konstantinus Mihály; Bárándon Görög Thomas, Görög Nicolaus.⁶⁹ Sajnálatos módon e dokumentumok nincsenek dátummal ellátva, de több mint valószínű, hogy 1750 utániak. Talán 1754-ből valók, amikor a budai Királyi Helytartótanács elrendelte, hogy a „török” kereskedőket írják össze az egész országban (1754. július 24).⁷⁰

A kereskedőket érdekeik és munkakörük miatt nagy mobilitás jellemezte, egészen pontosan, ha üzleti érdekük úgy kívánta, összepakoltak és elköltöztek. 1759 augusztusában a diószegi Görög Tamás kereskedő azt kérte a váradi tanácstól, hogy adják ki neki azt a 3 boltot, amelyek a váradi kúria alagsorában voltak találhatóak. 1759. augusztus 28-án kérését jóváhagyták. Az engedély 3 évre szólt és az volt a feltétele, hogy Görög Tamás legyen tagja a váradi céhnek, fizessen 200

67. *Sasvári L.*: i. m. 30. - Miskolc volt a királyi Magyarország legészakibb városa, ahova balkáni eredetű „görögök” telepedtek le. Ez a város lett a szülővárosa a jövőendőbeli erdélyi ortodox metropolitának, Andrei Sagunának.

68. FASJB., fond IV.A.1/b, f.II, 55 csomag, számozatlan

69. U.o.

70. *Papp Kl.*: i. m. 17.

forintot a három boltért, két házért és egy kis pincéért.⁷¹ Úgy tűnik, hogy a kereskedő valóban belépett a váradi céhbe, két évre rá volt egy pere a diószegi Morelli Anasztaziusszal, amiből kiderül, hogy volt egy közös vállalkozásuk. (Ez a váradi Görög Jánosnak és Tamásnak Csinczi Mihállyal – máshol Dsindsi – valamint a diószegi Görög Jánossal 1760 előtt megindított vállalkozása volt.)⁷²

A bihari vármegye görögjei nem mindig működtek együtt egymással. Volt ugyanis olyan eset, amikor partnerekből ellenséggé váltak. Ilyenhez vezetett például három kereskedő közös társasága: a diószegi Morelli Anasztázusz, Kristoff Ioannis és a váradi Demeter Tamás vállalkozása. Kristoff János kérésére 1761. december 21-én a Bihar megye alispánja, Baranyi Gábor jelenlétében pert indítottak Anasztázusz kereskedő ellen. Mivel Kristoff a határozattal nem volt megelégedve, ezért az ügyet Debrecen szabad királyi város bírója előtt 1762. január 26-án újratárgyalták, amit áprilisban megismételtek, majd 1763. január 19-én – csak ekkor már több bíró (gyöngyösi, kecskeméti, miskolci és diószegi) előtt, akik átvizsgálták az 1761-62-es inventáriumokat – még egyszer tárgyalták. A botrány két évtized után se ért véget, mivel mindkét fél még perben állt. 1786-ban Kristoff Jánosnak át kellett volna adnia a házat Morellinek, de mivel Morelli már elköltözött Váradról, ezért a határozatot nem lehetett végrehajtani.⁷³ A pereskedésnek számunkra legérdekesebb részét a kihallgatások jelentik. Általuk betekintést nyerhetünk egy XVIII. század második feléből származó kereskedelmi társaság kulisszái mögé, mely inkább az adott szó elvén működött. Ezt a tényt az egyik pereskedő is bevallotta. A perben számos másutt lakó (bécsi, a pesti, a tokaji és nánási) kereskedő, céhtag és hivatalnok volt érintve, akikkel nevezettek partneri viszonyban álltak, szemléltetve ez által a kereskedelmi kapcsolatok sokszínűségét. Maga a váradi unitus püspök, Kovács Meletiusz is érintve volt, aki azért segíthetett Kristoff Jánosnak, mert utóbbi az ő korábbi diószegi híve volt, még abból az időből, amikor plébános volt Diószegen. A tartozás, körülbelül 5000 forint, amit Meletiusz átvett, több volt mint egy ház ára.⁷⁴ Kristoffot segítette még egy pesti kereskedő is, „Kristoff alias Mikó György” valószínűleg testvére vagy közeli rokona lehetett. Ez utóbbi pesti házat ajánlotta Kristoffnak, akinek váradi háza átadásakor – 1786. május 24-én – még raktáron volt 5920 forintnyi áruja.⁷⁵ Ebben az időben Kristoff

71. *Lakos L.*: i. m. 153.

72. *Papp Kl.*: i. m. 20-21.

73. U.o. 22-23.

74. U.o. 22. Lásd. az 55. jegyzetet

75. A következők voltak raktáron: szőrmék: fekete macska, bárány, róka, nyest, nerc. Vaseszközök és szerszámok: vashorog, fejsze, szög, villa. Istrángok, kötelek, egy arany-mérték, faeszközök, zsák, ponyva, gyékényes üveg, viaszos vászon. 15 szekér fa, 60000 zsindey, 400 téglá is bekerült a leltárba, valamint 1600 forint is előkerült egy szalmazsákából, mely egy rejtkehelyen volt eldugva. U.o. 23.

üzleti kapcsolatban állt a kecskeméti Juhász Demeterrel, aki által árujának egy részét megpróbálta átmenteni. Az tény, hogy Kristoff hosszabb időre elment rokon-látogatóba Macedóniába és ez idő alatt Juhász Demeter nem úgy vezette a közös vállalkozást, ahogy megegyeztek.⁷⁶ Ismeretes még a váradi „görög” Sterio György és Demeter János, törökországi kereskedő közös társasága, ami többévi közös tevékenység után szintén csődbe jutott. Az egyik társat itt hosszabb távolléte alatt károsították meg (2320 forint értékben), amit négy év után sem tudott visszaszerezni. (A „török” Demeter 9 hónapot töltött Görögországban, majd 1769-1771 és 1774-75 között visszatért ugyanoda).⁷⁷

A látszat ellenére a „görögök” kapcsolatban álltak a helyi lakosokkal és teljesítettek minden kötelezettséget, mind anyagi, mind vallási szempontból. A váradi „görögök” részvétele a közéletben 1762-ben is megmutatkozott, amikor a hétéves háború előkészületei során önkénteseket toboroztak, ugyanis a magyarok és németek mellett ott voltak a „görög” önkéntesek is, úgymint: Pap József, Rác János, Costa György, Kardos István, Eötvös Miklós, Pap Miklós, Antal János, Pap Lőrinc, Csandar György, Szappanos Péter, Trefa (Trifa?) Gábor, Eötvös Demeter, Kovajcsák János, Szabó Demeter, Paller János, Antal - a Kozma Maxo veje, Péter - Szász Demeter fia, Károlyi Péter, Lesán Mihály, Eötvös Pál, Bora Grigore és Szilágyi Tamás.⁷⁸ A nevek után mindenesetre elég nehéz pontosan megállapítani, hogy valamennyien „görög” nemzetiséghez tartoztak-e?

A „görög” nemzeti azonosság fennmaradását a 18. században végig, és a 19. század első felében bizonyítja az, hogy hogyan tartották meg a városi tanácskozsokat. 1757-ben, amikor az előző évek vallási zavargásai miatt a helyhatóságoknak ismertetniük kellett a különböző határozatokat, november 2-án Olasz és Vence mezővárosokban a szöveget magyarul és románul olvasták fel a helyi laikus és vallási képviselők előtt. Várad mezővárosban viszont a magyar és román nyelv mellett még „illirül” is (*hungarica, valachica et illyrica*); Diószegen pedig magyarul és „illirül”. (Itt a szöveget Görög János olvasta fel, Grigore, a görög-katolikus pap jelenlétében.)⁷⁹ 1786. december 30-án a váradi városi tanács még a régi vallási-etnikai hovatartozás alapján működött: magyar, német és a „görög” hitűek, ez utóbbihoz heten tartoztak. Kristoff Mihály, Papp Péter, Papp Mihály, Papp Karácsony, Árvai János, Antal János, Nikolics János, Antal Dániel, Püspöki Mihály képviselők megőrizték helyüket az új törvényhozásban is. Ugyanakkor választották meg nyílt szavazáson Tindira Jánost is.⁸⁰ A XVIII. század utolsó évtizedében a

76. U.o.

77. U.o. 24.

78. *Lakos L.*: i. m. 161-162.

79. FASJB., fond IV. A.1/b, f.I, 62 cs.

80. *Lakos L.*: i. m. 168.

körösparti város helyi tanácsának tagjait még a hagyományos három közösségből választották: *ex Hungaris, ex Germanis, ex Unitis et non Unitis*. A 46 tagból 13 a keleti vallású nemzetiséghez tartozott (egyesültek és nem egyesültek).⁸¹

A 18. század második felében Várad vált Bihar vármegye legfontosabb kereskedelmi központjává. Uralta a környéken az egész kereskedelmet, és üzleti kapcsolatot tartott fenn Nyugat felé a Pest-Bécs útvonalon. Az a jogi háttér, ami összekötötte a helyi kereskedőket, egy kereskedelmi kompániában teljesedett ki, aminek sajnálatos módon nem ismerjük az alapítási évét.⁸² 1760 után ez a kompánia egyre gyakrabban jelenik meg a dokumentumokban. 1767-ben Várad magisztrátusa arról számolt be, hogy a mezővárosban 34 kereskedő volt, azzal a pontosítással, hogy egyikük sem lépett partneri kapcsolatba olyan kereskedőkkel, akik „otomanicale porte subditis”.⁸³ Az első bihari kereskedők, akik „kompániába” tömörültek, a diószegiei voltak, Görög Simon és János Morelli Anasztáziusszal együtt.⁸⁴ Úgy tűnik, hogy ők a céhes jogszabályokon kívüli partneri kapcsolatban álltak. Ettől kezdve a diószegi kompániát gyakran emlegetik, de csak a tagok közti botrányok miatt, ami első ízben 1761-ben jelentkezett. A váradi kereskedelmi kompánia hasonló ügyei csak 1770 után jelentek meg, amikor is a Kristoff – Morelli – Demeter társaság többször ehhez az intézményhez fordult, hogy igazolja a pereskedők kereskedelmi tevékenységét.⁸⁵

A váradi kereskedelmi kompániáról a későbbiek során sincsenek eléggé meggyőző, dokumentált információink. Annyit tudunk, hogy 1800-1844 között 40 kereskedő fizette be a felvételi díjat.⁸⁶ Sok név már az előző időkből ismeretes: Koszta, Sztupa, Kristoff, Nikolics, Joanovics, Pojnar, Popovics, Szavics stb. Ezek a kereskedők egészen biztosan a családi hagyományt folytatták a 18. századot túlhaladón is. Új nevek is megjelentek, amelyek németes hangzásúak, úgymint:

81. FASJB., fond Primăria oraşului Oradea, 9. dosz, f.306; A Series electa communitatis privilegiata civitatis Magno Varadiensis c. irat felsorolja a 13 választott görög-keleti és görög-katolikus tagot. Ezek: Demetrius Driva, Georgius Popovics, Ioannes Nikolits, Ioannes Antal, Josephus Balta, Josephus Papp, Petrus Radovits, Ioannes Balagan, Theodorus Papp, Nicolaus Polgari, Michael Csavdár, Georgius Runkan. Sajnálatos módon az irat nincs datálva, de a XVIII. századvégi iratcsomóban található.
82. Csupán a váradi kereskedők kiváltságának terveit ismerjük, melynek címe: Proiectum articulorum pro cotubernio compagna ditte mercatorum Magno Varadiensium, NÁL, fond Primăria oraşului Oradea, 114. dosz, f.260-262. Keltezetlen.
83. U.o., 7.dosz, f.358
84. Papp Kl.: i. m. 20. Az irat az 1757-1758-as évre vonatkozik.
85. HBML, fond IV.A. 6/b, 1 doboz, f. 391-392, 442-443, 446-448, 449-450, 480-482, stb.
86. FASJB., fond Primăria oraşului Oradea, 114. dosz, f.4

Müller, Kollner, Glatz, Brandeller, Fischer, Halbauer, Früsch, Kaiser, de eltérők a megszokott zsidó nevektől. A hagyományörzés megmutatkozott a „görögök” vallási életében is. 1843-ban valamennyi, a görög-keleti egyházhoz tartozó kereskedő (a legtöbb név ismert váradi kereskedő-családé) 200-200 forintot adományozott.⁸⁷ Egyébként a váradi Holdas Templom építéskor, 1770-1780 között, ugyanezen kereskedőcsaládok adományából – melynek összege nem volt csekély - indult meg az építkezés.⁸⁸ Nem véletlen, hogy bent a templomban azokon az oszlopokon, amelyek a kórus-karzatot tartják, három tábla található, amelyek három nyelven (görög, román, szerb) tudatják a templom alapkövének elhelyezési idejét: 1784. november 9. A táblákon olvasható, hogy a templomot „... annak az igaz hitű nem egyesült görög, román és szerb népnek a költségén, melyek ezen város [azaz Várad] lakói...” építették.⁸⁹ A templom építésének első két gondnoka, akik 11 évig intézték az építkezéseket, két „görög” volt Kristoff Mihály és Püspöki Mihály. Mindkettő régi váradi „görög” családból származó ember, akiknek nemzetisége kétségbevonhatatlan.

A „görögök” jelenléte még a 18. század végén is jelentős volt mind a gazdasági, mind az egyházi életben. A 18. században végig az egyvallású, görög-keleti (nem egyesült) etnikai csoporthoz csatlakoztak, soha nem alkotva különálló nemzetiségi közösséget. Közismert ugyanakkor, hogy ez a közösség volt a legkozmopolitább. Természetesen köszönhette ezt a rokon, gazdasági, vallási és kulturális kapcsolatainak, melyek a legkiterjedtebbek voltak - a Balkántól a Duna középső medencéjéig, illetve Németországig. Ez a mobilitás többnyire a többi váradi lakosra is átragadt, ezért lehetett Várad az egyik legkozmopolitább közép-európai város, mely egészen a 20. század közepéig megőrizte igen erős kereskedelmi jellegét is.

87. U.o., f.114.: Jiga, Faur, Costa, Stupa, Popovici (kétszer is), Stefanovici, Mag, Kristoff (kétszer is), Savici, Janovici, Huturovici, Mihalovici, Nikolits (kétszer is), Poinar, Pap, stb; de Müller is, Mauter is előfordul, ami azt igazolja, hogy mennyire relatív az etnikai besorolása valakinek csupán a családnév alapján. Az adományozók között éppen úgy lehettek könnyűszerrel a vallási közösségen kívüli személyek is.

88. Din activitatea bisericească a Episcopiei ortodoxe a Oradiei, 56-57.

89. *Firu Nicolae*: Monografia bisericii Sfintei Adormiri (Biserica cu Lună) din Oradea. Nagyvárad, 1934. 47.

Résumé

Blanka Szidónia Gorun-Kovács: The Greeks in Nagyvárad in the 18th century

The “Greeks” played an important role in Transylvanian and Hungarian commerce whose designation mostly does not refer to the merchants’ ethnicity or nationality, much rather to their religious denomination. The “Greek” was a comprehensive name over all those of the Orthodox faith, the Eastern Church who were subjects of the Ottoman Empire on the Balkan Peninsula. They were mainly recruited from the Greek nationality, but they also included Serbs and, sporadically, some Rumanians as well. In order to get the right to settle they often confessed themselves Rumanians in Transylvania. The paper investigates that following the expulsion of the Turks from Nagyvárad what economic and social role the “Greek” merchants had in Várad. The historical literature dealing with their activity and also the newly explored sources unanimously prove that during the 18th century they took an inevitably significant part either in the everyday life of the city, or the turnover of trade and commerce, or the management of credit business.

Ifj. Barta János

A szabadságharc árnyékában
(Nagyvárad politikai története 1849-1852 között)*

„Néptelen az utca. Nagyvárad elbújt a falak mögé. Az ablakok szeme bezárult, naphosszat senki sem tekint ki rajtuk. Ha lépések koppannak a köveken és hátra nézek: bizonyosan katonák azok. Idegen katonák: oroszok” - vetette papírra 1849. augusztusi benyomásait Földy János, a nagyváradai jogakadémia tanára, a szabadságharc véstörvényszékének bírása.¹

A Görgeyt üldöző Rüdiger tábornok előőrse 1849. augusztus 8-án ért Nagyváradra, főerege 11-én vonult át a városra. Ellenállással nem találkozott. A városban nem volt érdemleges haderő. A Váradon toborzott honvédekből alakított 37. gyalogezred jórészét még 1848 nyarán az olasz frontra, a többieket a délvidéki szerbek ellen vezényelték.² 1848 késő őszen ugyan az erdélyi császári sereg kísérletet tett arra, hogy kitörjön az Alföldre, s megakadályozza a honvédsereg visszavonulását, Riczkó Károly nemzetőr ezredes csapatának azonban december 17-18-án Csucsánál sikerült megállítania őket. Ezzel nyílt meg a lehetőség arra, hogy a kormány Debrecenbe költözzön. Váradra került viszont az állami levéltár, a pénznyomda, sőt bizonyos ideig a korona is. 1849 elejétől pedig a városban ruha- és élelmiszer raktárakat állítottak fel. A várban fegyvergyár létesült, ahol szuronyokat, kardokat, a kazamatákban gyutacsokat készítettek. A Pece patak partján működő puskaporgyár ezer munkást foglalkoztatott, és napi egynegyed millió patront gyártott. A közeli Pecszenyében ágyúöntőde működött, de gyártottak ágyútalpat, hadi társzereket is. Nem hiába nevezte a várost Kossuth „magyar Birminghamnek”.³

* Jelen tanulmány az OTKA T 029 149. sz. pályázat támogatásával készült

1. *Földy János*: Világostól Josephstadtig. 1849-1856. Földy János naplótöredékeiből közreadta Balassa Imre. Bp. 1939. 13. - A forradalomhoz őszinte szívvel csatlakozó Földy (1811-1886) születése szerint szepességi szász volt, eredeti neve Neupauer. Forradalmi tevékenysége miatt 1849-56 között börtönben volt.
2. *Scholtz Béla*: Nagy-Várad várának története. Nagyvárad, 1907. 249.
3. Uo. 252.

Az 1848. decemberi súlyos helyzetben felmerült, hogy a várost védhető állapotba kell helyezni. A környék katonailag fontosnak látszó pontjait megerősítették: a Kálvária hegyre üteget helyeztek, a Kolozsvár felől érkező országotat sáncal zárták el, a várarkot vízzel töltötték fel. A veszély elmúltával ezzel a munkával felhagytak. A vár védelmével a honvédsereg visszavonulásakor meg sem próbálkoztak, pedig az orosz vezérkar szerint még lett volna rá lehetőség. „A régi vár rossz állapotban van, de egy rendszeres ostromnak még ellenállni képes” - szölt a jelentésük.⁴ Ez a jelentés azonban túlbecsülte a vár erejét. Állítása, miszerint „mind a belső, mind a külső falak kőből vannak építve”, nem felelt meg a valóságnak. Ezek a falak téglából épültek s legfeljebb helyenként voltak kővel kiegészítve. A várost az oroszok szerint is fel kellett volna adni. „A város maga földsáncokkal van körülveve, kiterjedése azonban olyan nagy, hogy nehezen védhető” - tartalmazta jelentésük. Bármilyen esélyt adunk a védekezésnek, a próbálkozás csak a véráldozatot növelte volna, és aligha hozott volna a védők számára olyan eredményt, mint Komárom védői számára. Görgey - az oldalvédet alkotó Nagysándor József debreceni veresége után - augusztus 5-én és 6-án csak keresztülhaladt a városon, hogy a kormány parancsa értelmében Aradra vonuljon. Váradon 350 sebesült és 200 fogoly osztrák katona maradt, ezekből szervezte meg majd Paskiewicz az új várőrséget.

A világosi fegyverletétel után az oroszok visszatértek a városba. A Zöldfa szállodában rendezte be főhadiszállását Paskiewicz herceg, ide szállították a nevesebb foglyokat, akiket a szállodával szemben az Ámánt féle házban szállásoltak el. Földy Jánosnak sikerült Görgeyt is meglátnia „lőháton, parádés muszka tiszték kíséretében. Az oroszok nagy becsülettel kísérik, miként a maguk vezére volna.” A bukott szabadságharc vezérének ez sem vigasztalhatja. „Kopottas attila földi sovány alakját, csákója a homlokára húzva és az arca - jól láttam! - olyan halovány, mint a kréta.”⁵

Az oroszok élelmiszer-ellátása súlyos terhet rótt a városra. Egyedül Rüdiger seregeinek átvonulásakor 120 ezer adag kenyér szállítását igényelték.⁶ A városi tanács ugyan július 26-a után nem ült össze, a tanácsnokok azonban minden erejüket a megkövetelt élelem biztosítására igyekeztek fordítani. A tanácsstermet az élelmezési biztosság számára foglalták le.⁷ A lakosságot éhség sújtja. A piacon, ahol „alig lézeng néhány kofa”, a néhány árust nagy tömeg veszi körül, a néhány fej káposztáért „mesterasszonyok meg úri dámák, közrendűek és alispánné” veszek-

---

4. Uo. 256.

5. *Földy*: i.m. 18.

6. *Scholtz*: i.m. 254.

7. *Lajos Lajos*: Nagyvárad múltja és jelenéből. A városi levéltár adatai alapján. Nagyvárad, 1904. 197-198.

szenek.⁸ A lakosság a császáriak ellen érzett gyűlöletét az oroszok iránt ébredő szimpátiával próbálja levezetni. Földy János tanúja annak, amint egy orosz tiszt alamizsnát ad egy vak honvéd-koldusnak, s közben megszorítja a kezét. Amikor pedig más alkalommal konfliktus támad az összeverődött tömeg és egy császári kapitány között, s az utóbbi a magyarokat gyávának nevezi, egy jelenlévő cserkesz tiszt védelmébe veszi a magyarokat. Ha gyávák, miért kellett az oroszokat segítségül hívni? „Miért óbégattatok olyan vonítva segítségért a cár atyuskánál?” A váradiak ezt a cserkesz tisztet megéljenezték.⁹ Pedig a megszálló katonaság ellen számos panasz érkezett. „A katonák erőszakoskodnak és elviszik a télire való ruhát, a maradék ételt, italt” - olvashatjuk Földy János feljegyzéseiben.¹⁰

Az oroszok végül szeptember 10-én hagyták el a várost. A szeptember 18-án újra összeülő tanács örömét fejezte ki, hogy „a béke és a csend helyreállva” a város igazgatásában a törvényesség érvényesülhet. „A béke és a csend” azonban kimerült és elkeseredett lakosságra köszöntött. Megélhetését veszélyeztette, hogy Haynau augusztus 12-én kiadott parancsa értelmében érvénytelenítették a Kossuth bankókat. A szabadságharc idején forgalomban lévő pénzért ettől fogva semmit nem lehetett vásárolni, sőt megőrzését, rejtegetését is büntették. Súlyosbította a lakosság helyzetét, hogy a megszállás első napjaiban a császári és az orosz tisztek is Kossuth bankóval fizettek, ami így a lakosok nyakán maradt. A városi pénztár (az alapítványi pénztárakat is beleértve) Kossuth bankóit a királyi sóhivatalba kellett leadni megsemmisítésre. (Igaz, a hivatalnokok érte nyugtatványokat kaptak.) A város igazgatását a császári és királyi főhadbiztosságnak rendelték alá, amelynek élére Jósa Péter főbiztos került. Hamarosan megkezdődtek a letartóztatások. Kb. 60 főt egy ideig a várban őriztek. Köztük volt Bémer László váradi római katolikus püspök, akit a haditörvényszék majd halálra ítélt, mert körlevélben tudatta a papsággal a függetlenségi nyilatkozatot s elrendelte, hogy azt a szószékről olvassák fel.¹¹ Földy János szerint a jámbor püspököknek sejtelve sem volt a politikáról, miséin a trónfosztás után is imádkozott a császáráért. Szeptember 29-re virradó éjszaka azután az emlékirat írójáért is eljöttek, a vármegyei hajdúkkal - akiknek néhány hete még ő parancsolt - vasra verették.

1849. december 1-én Jósa Péter főbiztos statárium kihirdetéséről értesítette a várost. „Bihar megyének a nagyváradi kerülethez tartozó részében a rabló-gyilkos-

---

8. Földy: i.m. 17.

9. Uo. 22.

10. Uo. 14.

11. A halálos ítéletet előbb 20 évi várfogságra, majd ausztriai kolostorokba való internálásra módosították. Püspökségétől megfosztották. Helyére 1850-ben Szaniszló Ferenc lépett.

lás, rablás, útonállás és szándékos gyújtogatás eseteiben a rögtönítelő bíróság alakítása megrendeltessék”. A politikai megtorlással nem vártak a statárium kihirdetésére. Az oroszok a városban még augusztus 28-án kivégezték a lengyel nemzeti-ségű Kazimir Rulikovszky cári dzsidás századost, aki a szabadságharc utolsó heteiben a magyarok oldalára állt. A volhiniai születésű tiszt alig 28 éves volt. (Önálló Lengyelország a 19. század közepén nem létezett, ezért kellett a cári hadseregben szolgálnia.) Az október 6-án kivégzett aradi vértanúk közül a város szülötte volt Nagysándor József tábornok. Közel három héttel utána, október 24-én végezték ki Várad és Olaszi választókerületének 1848-i országgyűlési képviselőjét, a 31 éves Szacsvay Imrét. Szacsvay Imre szobrot kapott, Nagysándor József szülőházát emléktáblával jelölték meg, Rulikovszki kapitányt pedig 1870-ben pompával temették el. A 19. század második felében mindhármukról utcát neveztek el.¹²

A császári kormányzat a forradalom emlékét is igyekezett kiirtani a lakosság tudatából. A város tanácsa (amit átmenetileg Nagyvárad Választott Esküdti Közönségnek neveztek) 1851. február 7-i ülésén tárgyalta Jósa főbiztos rendeletét, amelyben „meg hagyja, hogy az 1849. áprilisi forradalmi kormánynak a jó érzelmű lakosságnak botránkozására azon rémületes időre emlékeztető nyomtatvány vagy írásbeli maradványai levéltárak vagy jegyzőkönyvekbe talán most is volnának, az azokban még létező rendeletek, meghagyások, hirdetések semmisítessenek meg, vagy ha azt a jegyzőkönyvekkel tenni nem lehetne, olvashatatlanokká tétessenek”. A tanács Erdélyi József levéltárost utasította, hogy „a levéltárban esetleg létező forradalmi iratokkal” tegye azt, amit a rendelet előír, semmisítse meg, a jegyzőkönyveket pedig „keresztülhúzásokkal olvashatatlanná tegye”.¹³ Elérték a várost azok a - különben jól ismert - rendeletek is, amelyek a forradalminak minősült jelvényeket vagy egyáltalán a forradalomra emlékeztető viselet vállalását tiltották. Döry főispán 1852. március 13-án kelt levele arra hívta fel a polgármester figyelmét, hogy „fiatal egyének kalapjaikon fekete, széles és hátul lelógó szalagokat, mint politikai jelvényeket hordanak”. Albrecht főherceg kormányzó „ezen botrány megszüntetését és a vétkesek börtönneli fenyítését már meghagyta”. A polgármester tegyen az intézkedés végrehajtásáért.¹⁴ 1852. december 27-én a főispáni hivatal olyan uralkodói leiratot továbbított, amely szerint „a legmagasabb udvari személyzetnél, úgy a minden fokozatú cs. kir. állam hivataloknál is, az úgynevezett teli szakállnak hordása ... megszüntetendő”. Az egyenruha viselési szabá-

12. *Lakos*, i.m. 157.

13. Archivele Naționale — Direcția județeană Bihor fond Primăria municipiului Oradea (Nagyvárad város polgármesteri iratai) inv. 141. (továbbiakban A. N. - D. J. B.) 235. cs. - A polgármesteri iratok az egyes fondokon belül többnyire időrendben szerepelnek. Az iratok pontosabb jelölését ezért feleslegesnek véljük.

14. Uo. 160. cs.

lyok mellé pedig felveendő, „miszerint az áll egész a száj szeglet irányáig tökéletesen leborotvált legyen, továbbá, hogy a bajusz és barkó is csak a túlzás mellőzésével hordható”. E szabályt mind a polgármesterre, mind a hivatalnokokra érvényesítendőnek mondták ki, ennek érdekében példányát a város 26 hivatalnokának aláírásával kellett elfogadnia.¹⁵

A gyanakvás a közéletet is áthatotta. Amikor 1850 végén Hollósy Lajos könyvkereskedő kölcsönkönyvtárat kívánt felállítani, a könyvtárba szánt „magyar és német nyelven szerkesztett szép irodalmi könyvek” jegyzékét bemutatta a város főkapitányának. Ezen a listán 90 magyar és 317 idegen nyelvű cím szerepelt, zömében szépirodalmi alkotásokkal, de köztük olyan címmel is, mint a „Magyar forradalom története” vagy Petőfinek a „Hóhér kötele” című műve. A német nyelvű könyvek szerzői (Dumas, Sand, Walter Scott) ártalmatlanabbnak látszottak. Stepanovits Lajos főkapitány azzal a megjegyzéssel továbbította a kérelmet a főispánhoz, hogy a kereskedő nem akar nyereszkedni, „nem kíván túl feszített díj fizetésekkel zsaroló lenni, megelégedvén havonként egy pengő forint díj mellett”. Kötelességének érezte ugyanakkor megjegyezni, hogy „nevezett Hollósy Lajos a múlt forradalom iránt is nem kis rokonszenvvel viseltetett s nyughatatlan politikai viseletéről volt előttem ösmeretes.” A kereskedőnek már az engedélyezés előtt értésére adták, hogy „a később beszerzendő könyveket is előre köteles lesz bejelenteni”. 1851. november 5-i leiratában Döry főispán nem talált kifogásolni valót a listában s támogatólag terjesztette fel azt a belügyminisztériumba.¹⁶ Más esetekben azonban a hatóságok nem voltak annyira türelmesek Petőfi nevének hallatán. Döry Gábor kerületi főispán - 1851. február 9-i leirata tanúsága szerint - arról tájékoztatta a polgármestert, hogy „egy idő óta Ausztria jövője felett gúnyiratok és versezetek jöttek forgalomba, s ezeknek egyikét gyanítólag Petőfi szerkeszté”. Ezen iratok szerzőinek és terjesztőinek haditörvényszék elé állítását rendelte el.¹⁷

A reformkor és a forradalom országos kérdéseket felvető korszaka sem feledtethette, hogy Váradnak megvoltak a maga sajátos, megoldásra váró helyi problémái. A szabadságharc idején megválasztott tisztikar hiába próbálkozott rendezésükkel, esetleg csak átmeneti kezelésükkel, a rendelkezésre álló idő rövidegsége valamint a háborús helyzet miatt a megoldás késett. Régóta problémát jelentett, hogy Várad voltaképpen négy, gyakorlatilag egybeépült, közigazgatásilag azonban egymástól független településből állt (Várad [Újvárosként is szerepelt], Váralja, Vence, Olaszi,). E települések egyike sem rendelkezett szabad királyi városi ranggal (és a vele járó jogkörrel), élükön sem polgármester, hanem csak bíró vagy főbíró állt. A forradalmi tisztikar annyit tudott elérni, hogy Várad élére polgármes-

---

15. Uo. 160. cs.

16. Uo. 247. cs.

17. Uo. 160. cs.

tert választottak. Foglalkoztak a négy városrész egyesítésének kérdésével is. Lippert Mihály Olaszi főbírája az 1848. május 6-án tartott gyűlésen (amit a Polgári Kör ülésének neveztek) bejelentette, hogy „tanácskormányi választmányt kíván össze hívni a négy városnak egyesülése felett”. Érvélese szerint „historiai adatok szerint ezen négy város Nagyvárad név alatt a legnevezetesebb városok sorába tartozott, királyok laka s temetkező helye volt, több királyok és fejedelmek által szép szabadalmakkal láttatott el, ezen átalakulás korszakba azonban bizton lehet reményleni, hogy az egyesülés útján ezen négy város hajdani hírét-nevét visszaszerzék.”¹⁸ Május 7-én Váralja polgárai is nyilatkoztak az egyesülés mellett.¹⁹ Bende Péter, az 1848. május 29-én megválasztott váradi polgármester tanácskozássra hívta a három szomszédos város tanácsának képviselőit, hogy a városok egyesítését előkészítsék. A terv egyhangú elfogadásra talált, megvalósítása azonban elmaradt.

A forradalmi időkben sok szó esett a Váradot majdan érintő vasút terveiről is. A helyi elképzelések szerint a vonalnak Szolnoktól Mezőtúron keresztül kellett volna Várad felé haladnia, hogy onnan ágazzon el egyrészt Debrecenen át Szatmár, másrészt Kolozsvár felé. A tervet Kolozsvár vezetősége is támogatta, amint ezt Groisz Gusztáv főbíró 1848. június 26-i levele is megerősítette. A kolozsváriak közös küldöttséget szándékoztak Pestre, a kormányhoz meneszteni. Időközben a váradiai kedélyét egy olyan hír borzolta fel, mely szerint a Szolnok-Arad között tervezett vaspálya előzetes felmérése már megtörtént, míg a Debrecenen át Szatmárra vezető (Nagyváradot elkerülő) vasút felmérését tervbe vették. Egyik hír szerint Széchenyi a Maros menti vasutat támogatta. A Várad-Kolozsvár utat tervezők Bizottmánya 1848. július 25-én tartott közgyűlésén részletes tervet dolgozott ki. Úgy vélték a Maros mentén ott van a folyó, mint közlekedési útvonal, ugyanakkor Kolozsvár, „Erdély boldogsága egyedüli fokmérője” nem hagyható ki a vasútból.²⁰ A vasútépítés tervét az érdekelt városok Pesten kinyomtatták.²¹

A város forradalmi tanácsa lényeges problémának találta, hogy magában Várad városában alig lehetett iható vizet találni, amit így a szomszéd városrészekből (Olaszi, Velence, Váralja) kellett évi rendes fizetség ellenében beszerezni. A tanács ártézi kút ásását határozta el, de ez a szabadságharc eseményei miatt elmaradt. Figyelemreméltó tény, hogy a szabadságharc idején Váradot és közvetlen környékét nem sújtotta nemzetiségi viszálykodás. Amikor Bende polgármester elnökletével 1848. október 18-án a városban népgyűlést tartottak, ott felmerült, hogy a bécsi kamarilla a nemzetiségeket a magyarok ellen izgatja. Említésének célja

18. Uo. 177. cs.

19. Uo. 177. cs.

20. Uo. 184. cs.

21. Uo. 183. cs. - Ld. a Szóts József által benyújtott számlát, amit ő „előlegesen már kifizetett”.

azonban nem valamiféle helyi feszültség keltése volt, hanem az, hogy a hatóságok a lakosságot a szerbek és a Jellasics elleni harcra készítsék fel.²²

A város-egyesítés kérdése a szabadságharc leverése után is hamar napirendre került. Az erre vonatkozó levelezés a tragikus emlékü 1849. október 6-án kezdődött. Jósa Péter főbiztos ezen a napon küldött, Nagyvárad városa tanácsának címzett levelében az egyesítésre vonatkozó - „mint nékem előadatik -, készen lévő tervet és javallatot” kérte. A város azonnali válaszából kiderült, hogy ilyen tervvel nem rendelkeztek. „Mai napról költ azon hivatalos rendeletére, melybe a négy központi városok egyesítése iránti tervet és javaslatot Méltóságodnak kézbesíténénk, van szerencsénk tisztelettel jelenteni, hogy a Városok egyesítése a központi Városoknak csak forró óhajtások, de mikénti egyesítésekről semmi terv és javallat nem létezik.” A főbiztos - még mindig október 6-án - elküldte viszontválaszát, amit a városi önkormányzat működésének szünetelése miatt Thurzó János főszolgabírónak címzett. Ebben támogatásáról biztosította az egyesítés ügyét, előtte azonban szükségesnek látta, hogy „a város közigazgatására, adó és magány javaik kezelésére, a közbátorság miként fent tartására, egyszóval az egyesítendő városok köz és magány dolgaiknak, tanácsának és tisztviselőségének mikénti rendezésére nézve egy kimerítő, a célnak megfelelő terv még pedig a legrövidebb üdő alatt készíttessék.” Egyúttal megbízta a főszolgabírót, hogy a négy város főbírájával, jegyzőivel, Váradból és Olasziból két-két, a másik két városból egy-egy esküdttel dolgozzák ki a kért tervezetet. Thurzó János másnap kelt levelében a nevezetteket október 9-re hívta össze, de eleve kötelezte őket, hogy városaikra vonatkozó bizonyos - első sorban a városok szerkezetére, azaz fertályokra osztására, továbbá tisztviselőik számára, beosztására vonatkozó - adatokat máris hozzanak magukkal.²³

A főbiztos rendelete olyan folyamat kezdetét mutatja, amely Nagyvárad történetének új szakaszát jelenti. A múlt század elején megjelent könyvében Lakos Lajos is kénytelen volt megállapítani, hogy „ezen abszolutisztikus rendszer, kiváltképp városunkra éppenséggel nem volt hátrányos, ... annak nagyon sokat is köszönhet, mert ... mai kialakulásában nagy része volt az annak idején általunk olyannyira gyűlölt és rettegett abszolutizmusnak is”.²⁴ A változások zöme természetesen tartalmi volt: a közigazgatás, mindenekelőtt a gazdasági irányítás átszervezése, a szakképzettség megkövetelése a hivatalnoki kinevezésekben. De nem hiányoztak bizonyos formainak látszó elemek sem, első sorban a város külső képének javítása.

A város modernizálásának folyamata valójában már Jósa Péter néhány héttel korábbi hivatalba lépésével kezdődött. A főbiztos 1849. szeptemberében leiratban

22. *Lakos*: i.m. 194.

23. A. N. – D. J. B. 127. cs.

24. *Lakos*: i.m. 200.

utasította a város vezetőségét, hogy a település anyagi helyzetéről számára jelentést készítsenek. Kérte, hogy 48 órán belül küldjék el a hivatalnokok és a szolgák (hivatalsegédék) névjegyzékét, fizetésük valamint a hivatallal járó járandóságaik listáját, a város kezelésében lévő jótékony és közintézeti pénztárak aktív és passzív állását, az alapítványok alkalmazottainak nevét, fizetését, járandóságait. A város válasz-jelentése közel 50 ezer forint tökével rendelkező alapítványi összeget tudott felsorolni. A beszámolót követően - inkább politikai, mint gazdasági okból - feloszlatták a régi *Polgári Kört*, vagyonát árverés alá bocsátották, s az összeget a polgárok felsegélyezésén működő egyik alapítványhoz csatolták. Októberben a főbiztos elrendelte az utcák nevének és a házak számozásának kiírását, amit Völgyi Ferenc „festész” 35 váltóforintért vállalt el.²⁵

A tisztviselői névsor bekérése egyelőre nem járt tömeges elbocsátásokkal. A korábbi tisztikar tagjai a helyükön maradhattak. A főbiztos az előkészítést hiányoló aggodalmas levele ellenére hamarosan felterjesztést tett a helytartóságnak a négy városrész mielőbbi egyesítésére, s az egyesített város élére „katonai és kereskedési szempontbóli tekintélyessége nézetéből” polgármester kinevezésére. Javaslatát a helytartóság elfogadta, s a város élére Bölönyi Menyhért személyében polgármestert állított. Bölönyi polgármester hivatalának elfoglalásakor, 1850. január 4-én a négy város egyesült „választott esküdti gyűlése” előtt mondott beszédet, amelyben az egyesítést egyelőre csak politikai-adminisztratív területen tartotta érvényesnek, amíg az egyes városok javait az egyesítésbe be nem vonják. Reményét fejezte ki, „hogy az ország körülményeit borús fellegekkel eltakart jövődjéje a véres harcok tökéletes legyőzésével tisztába kerülván, ezen haza dicsőségesen uralkodó királynak fellépésével tőle nyerendő rendelményénél fogva virágzó lesz s a bús napokat, melyeket pár évek óta fájdalommal szenvedénk, örvendetesek váltják fel”. Bölönyi úgy vélte, hogy a városok egyesítésének engedélyezése az uralkodó kegyességét igazolja, ami a várost újra nagygyá emeli.²⁶ Az egyesítés nem várt problémákat is felvetett. 1851. elején Marun Miklós és Szakács Illés, a város szegényeinek sírásói panaszolták, hogy „az egész négy városi elesetteket temetik, s szolgálatjukat éppen úgy teljesítik, mint midőn ezt csak egy városra írták elő”, ennek ellenére még a múlt évi 32 frt járandóságukat sem adták ki. A február 7-i tanácsülés a kifizetést elrendelte, arról azonban nem szól, hogy a sírásók megnövekedett munkáját megnövelt bérrel ismerte volna el.²⁷ A városegyesítés minden hivatalra és városi alkalmazottra megnövekedett terheket hárított, aminek honorálására a városvezetés nem gondolt.

---

25. Uo. 200.

26. Uo. 202.

27. A. N. – D. J. B. 235. cs.

A szabadságharcot követő években a város anyagi helyzete meglehetősen ingagnak bizonyult. Az 1851. február 3-i tanácsülési jegyzőkönyv szerint Sztupa Mihály pénztárnok az 1849/50. év pénztári számadásába 58 435 frt 52 krajcár bevétellel szemben 57 840 frt 42 xr kiadást vezetett be, s így 595 frt 10 xr maradvánnyal számolt.²⁸ A város pénzügyeiről szóló egyéb iratok azonban rendszeres hiányról tanúskodnak. Késlekedett a lakosok adófizetése is. A hatóságok a városra 16-17 ezer frt községi adót vetettek ki. A város Hoványi Lajos elnöke alatt adó-kivető bizottságot állított fel, az elnök azonban - mivel a főbiztos szándékaihoz nem tudott alkalmazkodni, a megtiszteltetést megköszönve -, hamarosan lemondott. 1851 végén az 1850/51-i adóévre kivetett 15 950 frt adóból 5343 forintnak (azaz pontosan egyharmadának) a befizetése még késett. A pénztelenséggel indokolták, hogy amikor a tanács 1851. május 5-én elismerőleg nyilatkozott a néhány nappal korábbi tűzvész oltásában segédkezők önfeláldozásáról (egyikük a városban állomásoztatott itáliai pármai ezred káplára volt), sajnálattal jelentették ki, hogy a pénztár szorult helyzete miatt fejenként 2 pengő-forintnál magasabb jutalmat adni nem tudnak. Ugyanezen a tanácsülésen jelentették be, hogy a városi pénztár csaknem teljesen kiürült, ezért kérni fogják, hogy a katonaságra fordított, aránytalanul nagynek vélt költségeikhez a megye járuljon hozzá. Komoly anyagi terheket rótt a városra az is, hogy az új kormányzat kerületi központtá tette s ezáltal (a helybeliek értelmezése szerint) „az ország 5 fővárosa közé emelte”. Ez katonai elszállásolást, katonai bútorzat beszerzését, a cs. kir. rendőrség szállásáról való gondoskodást tett szükségessé, a tanács számítása szerint 62 ezer ezüst forint értékben. A tanács 1851. december 15-i ülésén a kormánytól ezek fedezését kérte. A hiányok pótlására már az 1851. augusztus 2-i tanácsülés kölcsön felvételét javasolta s megbízta a polgármestert, hogy keressen erre kedvező lehetőséget. Az ez év november 6-i ülés azt állapította meg, hogy a város 9850 frt adósságának visszafizetésére (amivel 19 főnek tartoztak, köztük Csorba polgármesternek is 2400 frt-nyi összeggel) nincs más megoldás, mint hogy ezt az összeget a következő évre adó formájában kivetik.²⁹

A város bevételi forrásai közé tartozott a fogyasztási adók kivetése. Az 1851. február 24-i tanácsülés a jószág levágásával is foglalkozó vendéglősöket és korcsmárosokat borjú- és sertésvágás esetén 4-4 krajcár, bárány vagy malacvágás esetén 2 xr illeték fizetésére kötelezte. A kurta bormérések tulajdonosai 6 krajcárt fizettek, míg azok a polgárok, akik saját borukat fogyasztották vagy árulták, októbertől 8 hónapig mindenfajta fogyasztási adó alól fel voltak mentve.³⁰ A város

28. Uo. 235. cs.

29. Uo. 235. cs.

30. Uo. 235. cs. - Kurta bormérésnek nevezték azokat az árusító helyeket, ahol nem egész évben, hanem jobbra csak az újbor kiforrásától (nagyjából októbertől) árultak bort.

egyébként monopolizálta bizonyos cikkek árusítását. Az 1851. február 25-i tanácsülésen fogadták el az egyes haszonbérlelőkkel történt megegyezést, aminek alapján a mészárosok 4600 frt, a hentesek 1000 frt, a borbérlelők 2500 frt fizetésére vállalkoztak. Ugyanekkor a téglá- és cserépvetést is bérletbe adták, sőt a város cselédjeinek csizmái készítésére is „árlejtést” hirdettek, amit egy várad-olaszi mester nyert meg, 7 frt 40 xr-ért vállalva a csizmák párjának elkészítését.³¹ A hatóságok igyekeztek megakadályozni, hogy az árusítás monopóliuma az árak túlságos felszökését eredményezze. 1851. májusában „a túró áruló asszonyok közönségesen az íránt esedeznek, hogy noha nekik túróik árulása sem a debreceni, sem a belényesi vásárookban meg nem engedtetik, mind azt itt [a debreceni és belényesi árusok] szerenkint az ő károsodásokra árulják, kéri annál fogva őket ettől eltiltani.” A május 5-i tanácsülés mégis úgy határozott, hogy „A fogyasztó közönségnek érdekében lévén, ha az élelmi cikkek árulásában minél többen versengenek, a kérés nem teljesíthető.” Ugyanezt a célt szolgálta a hatósági árak megállapítása, amit Csorba polgármester magának tartott fenn. Az 1851. július 22-i tanácsülésen például a hús árát 18 krajcárról 16 krajcárra szállította le.³²

A város ingatlan vagyoniának első felmérései nyomorúságos, leromlott állapotban lévő épületekről adtak számot. Az 1850. április 20-án kelt „lelet-tár Nagyvárad város ingatlan és ingó javairól” 35 tételben próbálta felsorolni Várad (azaz a „központi város”) javait. Eszerint a kis piacon álló városháza „tanács, tánc s vendéglő termeket, korcsmát, vendég s több hivatalnok s cselédek szobáit, áristomot s több haszonbérbe kiadni szokott boltokat, vendég istállókat, mind egy fedél alatt magában foglaló kemény anyagból cserép zsindeley tetőre készült egy emeletes épület”. A hivatal berendezése azonban már nemigen bizonyult méltónak egy nagyváros irányítására. A polgármester tekintélyét „az asztalon kis réz csengettyű” fejezte ki, a „nyeles csengettyű” a nagyobb tanácsteremben sem hiányzott, asztalát azonban „ócska rongyos zöld posztó” borította. A levéltárnok szobájában „a várost ábrázoló térkép” volt található, „rámában, törött üveggel”, továbbá „más fali kép szintén törött üveggel”. A hivatali helyiségekben alig néhány karosszék volt bőrrel bevonva s „szőrrel töltve”, többségük kemény festett fából készült. A városháza mellett a város birtokában volt még néhány gazdasági épület (istálló, szín, szerszá-

31. Uo. 235. Cs. – A téglá és cserépvetés monopóliumának megszerzésére hamarosan egy rivális jelentkező is akadt, aki kész lett volna 10 pfrt-tal többet fizetni, ha a kizárólagosságot 6 évre kapja meg. A város kitartott jelöltje mellett, aki ellen azonban hamar panasz merült fel. Az 1851. július 10-i tanácsülésen kifogásolták, hogy termékei árát túlságosan magasra emelte. A tanács az árak mérséklésére intette a mestert, ellenkező esetben másnak is engedélyt adnak a téglá- és cserépvetésre.

32. Uo. 235. cs.

mos kamra), néhányuknál megemlítve, hogy „rossz karban” vannak.³³ Hasonló összeírás készült a társ-városok vagyonáról is, amit helyenként a természetbeni vagyon felsorolása tett változatosabbá. Várad Olasziban a leltárban 62 köből zabot és 11 köből tiszta búzát is feltüntettek, amely „poros, giz-gaz, amint a szérűről felmérődött”.³⁴ A vagyonfelmérésnek azon célja, hogy értéküket meghatározza, egyelőre alig tudott érvényesülni. Az 1850-i összeírás mellékletként közli Lábassy József váradi építőmester és Mikes Károly ácsmester becslését, amely a váradi városháza értékét 100 ezer ezüst forintra, a város egyéb javait 48 ezer forintra, a társvárosok vagyonát 56 500 forintra tette.³⁵ Ha a városháza ilyen siralmas állapotban volt, nem csodálkozhatunk, ha a város által fenntartott iskola állapota sem volt vigasztalóbb. Az 1851. december 15-i tanácsülésen a polgármester előterjesztette, hogy a helybeli normál-iskolát oly elhanyagoltnak, épületét oly elpusztultnak találta, amely nemes céljainak nem felel meg, sőt a „kifejlésben lévő gyenge növendékek erkölcsi romlására szolgál”. A javítás érdekében tárgyalást javasolt az iskola igazgatóságával.³⁶

A váradi városháza helyiségeinek különféle célokra való bérbeadását ismerve, meglepőnek tűnik, hogy amikor Döry Gábor kerületi főispán 1851. februárjának elején arról érdeklődött, hogy milyen feltételekkel, mennyi időre és mennyiért tudnának a városban felállítandó „rendőri igazgatóság” számára a városházán néhány helyiséget a kormánynak bérbe adni, akkor a tanács február 3-i ülésén - megköszönve ugyan a neki tulajdonított figyelmet s ígérve, hogy ha megfelelő helyiséget találnak, azt átengedik - kizárta, hogy a városházán szorítsanak helyet az igazgatóságnak. Döry főispán néhány héttel később közölte, hogy a város köteles a városházára befogadni a rendőri igazgatóságot amiért a birodalmi kincstár a városnak viszonylagos kárpótlást fog nyújtani. Ha nem engedelmeskednek, „akkor a kisajátításnak leendő helye”. A február 24-i tanácsülés a városháza átengedését továbbra is szinte lehetetlennek nevezte, s kérték Öméltóságát, hogy rendeletének teljesítésétől tekintsen el.³⁷ A határozott elzárkózás oka az volt, hogy a magánbérlok magasabb bérleti díjat fizettek, mint amire a “viszonylagos kárpótlás” esetében számítani lehetett.

33. Uo. 208. Cs. – Az összeírás alaposágáról tanúskodhat, hogy nemcsak az asztalokat, székeket, „írást tartó almáriumokat” vette figyelembe, de a „köpő ládákat” is.

34. Uo. 208. cs.

35. Uo. 208. cs. - Várad Olasziban a városháza értékét 53 500 forintra, az egyéb ingóságokét 5 ezer frt-ra becsülték. Váralján és Velencén csak a városházának tulajdonítottak értéket, az előzőt kétezer, az utóbbit ezer forintra értékelték.

36. Uo. 235. cs.

37. Uo. 235. cs.

Nehezményezte ugyanakkor a város, hogy tanácsának hatásköréből kikerült a bíraskodás. A polgármester javaslatát, hogy ezt kapják vissza, Uray Bálint, a Debreceni Főtörvényszék elnöke elutasította. Késznek mutatkozott viszont arra, hogy a kerületi főispánnál lépéseket tegyen olyan tanácsok kijelölésére, amelyek a polgármester mellett „mint politikai végrehajtó organumok működjenek s kik különösen az árva tömegekre, melyben ítélete szerint is egy testület biztosabban kezelhet, felügyeljenek”. Az 1851. március 29-i ülés a főispánt felkérte egy ilyen 4-6 tagú, fizetéssel bíró tanács felállítására. Ugyanezen év nyarán vette hírül a város, hogy egy kormányrendelet az árvaügyet is a járásbíróóságok hatáskörébe utalta. Mivel a városban lévő számtalan ügy intézését a járásbíróóság nem bírta ellátni, Csorba polgármester javasolta a felső hatóságoknak, hogy ezen ügyek a városi hivatal körében maradhassanak.³⁸

Az önkényuralom első éveiben a hatóságok minden alkalmat megragadtak a helyi hivatalok bírálatára. 1850. augusztus 27-én Cseh Eduárd nagyváradi kerületi királyi biztos közvetítette Geringer helytartó több magyarországi hatóságnak szóló feddését, mivel azok a Szerb Vajdasággal és a Temesi Bánsággal magyar nyelven kezdtek el levelezni, holott „a Magyar Korona országos ideiglenes kormányrendszer 1. szakasz 13. § szerint Magyarországon kívül közhatósági levelezésben hivatalos nyelvül a német határozatott.”³⁹ Váradon számos helyi konfliktus is keletkezett a hatóságokkal. Cseh Eduárd 1851. februárjában nem akarta jóváhagyni a császári és királyi építészeti hivatal elhelyezésére kijelölt Apáca utcai épület haszonbérletbe adását, mert a város „a ház utáni katonatartásra haszonbérlet hivatalt” kívánta kötelezni. A bérlet azért valósulhatott meg, mert a város vállalta, hogy - mivel a „jövő-menő katonaság” rövid időre való vendéglőkbe való beszállásolását a város úgyis fedezi -, ezért az építési hivatal által elfoglalt helyiségek után is kész volt azt magára vállalni.⁴⁰ Máskor a város vezetés tényleges mulasztása adott okot a bírálatra. 1850 folyamán Jósa Péternek számos esetben kellett sürgetnie a házszámozás ügyét. „A házak számokkal elláttassanak és minden helységben a bemenetel és kimenetelnél vagy a kapura vagy a végre felállított oszlopra, fából vagy kőből felfüggesztendő táblán a helységnek neve divatozó nyelveken kijelentessék.” Az 1850. június 25-én kelt levél arra hivatkozott, hogy a főbiztos már április 12-én és június 23-án is küldött hasonló utasítást.⁴¹ A város dolgát egyébként nehezítette, hogy egyre szaporodtak az irányítására és ellenőrzésére kirendelt császári vezetők. Újabb felettesként 1850. december 30-án Döry Gábor kerületi

---

38. Uo. 235. cs.

39. Uo. 127. cs.

40. Uo. 235. cs.

41. Uo. 127. cs.

főispán jelentette kinevezését és azt, hogy elfoglalta álláshelyét. „Hazánk s így e kerület viszonyai is nem szavakat, hanem tettet, munkát várnak, hogy sebeiből gyógyuljon ... Virradjunk új munkára, új erőre a beállandó évvel.”⁴²

Bölönyi polgármester azzal akarta megnyerni a hatóságok jóindulatát, hogy a tanács 1851. május 12-i ülésén díszpolgári címet javasolt a város szinte összes főnökének: Döry főispánnak, Jósa főbiztosnak, Braunhof tábornok katonai parancsnoknak, Ravazdy István Dél-Bihar megyei főnöknek továbbá a kerületi hivatal két tanácsosának.⁴³ Igyekezete mégsem tudta elnyerni feljebbvalói rokonszenvét. Nem találták sem eléggé erélyesnek, sem eléggé lojálisnak. Geringer báró a helytartóság országos főnöke 1851. június 25-én Csorba Jánost, a kerületi hivatal császári és királyi helytartósági előadóját nevezte ki polgármesterré „fáradhatatlan szorgalma, kitűnő szakismerete, az uralkodó Felső iránti tántoríthatatlan hűsége és a közügyek vezetésében tanúsított erélyessége elismerése jeléül”. Az 1851. június 28-i tanácsülés a kinevezést üdvözölte, de köszönetét fejezte ki a leköszönő Bölönyi Menyhértnek, aki a továbbiakban tanácsosként megmaradt a város irányításában.⁴⁴ Csorba polgármestersége új korszak kezdetét jelentette a városban. Az új vezető egyrészt szigorú következetességgel hajtotta végre a város modernizálásához szükséges változtatásokat, másrészt a felsőbb szervek jóindulatának megnyerésével igyekezett a város pozícióján javítani. Utóbbi törekvésének szemmel látható jele volt a díszpolgári cím további sűrű adományozása. Az általa vezetett első tanácsülésen (július 10.) azonnal javasolta, hogy a díszpolgárrá felterjesztettek közé Geringer báró helytartót is vegyék fel.⁴⁵ 1851-ben végül nyolcan kapták meg ezt a megtisztelő címet.

Csorba munkásságának alapvető eleme volt a város igazgatásának hatékonyabbá tétele. Már az említett július 10-i tanácsülésen bejelentette, hogy a négy városrész eddig működő tanácsát „felosztottnak nyilvánítja”. Az elintézetlen ügyeket a polgármesteri hivatalhoz tették át, az iratok közös levéltárba kerültek. Ugyanekkor megtiltotta a városi tisztviselőknek, hogy magán folyamodványokat készítsenek s magán ügyeket vállaljanak, „melyek a hivatali körön kívül esnek”. Az 1851. november 3-i községi tanácsülésen arra hivatkozva, hogy „sajnálva nyilvánítja, de meggyőződött, hogy az eddigi rendszer és a hivatalok felosztási hiányossága miatt a közigazgatás kellő pontossággal nem vezethető”, újabb javaslatot terjesztett elő. Kifogásolta, hogy a tanács 24 tagja „díj nélkül köteles működni és így természetesen mindenki saját családi érdekeit, a közügyek végrehajtásának elébe teszi”, amin

---

42. Uo. 127. cs.

43. Uo. 235. cs.

44. Uo. 235. cs.

45. Uo. 235. cs.

„több díjas tanácsnok” alkalmazásával kellene segíteni. Kevesellte a rendőri tanácsos 2 őrökét, helyette 4 biztos alkalmazását javasolta, míg a katonai szállást rendező hivatalnál a 4 albiztos helyett 8 „fertály mester” alkalmazását javasolta.⁴⁶ A tanács egyetértett a javaslatokkal és határozatában az eddigi egy mellé további három díjazott tanácsnok, két rendőri biztos és nyolc fertálymester munkába állításáról döntött. Csorba kezdeményezésére alakult át az eddigi „esküdti testület” „községi tanácsá”. (Az elnevezést az 1851. augusztus 11-i üléstől kedve használták.)

A szabadságharc bukása sem tudta visszavetni a város erőfeszítéseit arra nézve, hogy a maga irányába fordítsa az épülő vasútvonalat. Az új vezetés éppen olyan határozottan igyekezett megnyerni a hatóságokat, mint a szabadságharc alatt működő tanács. A város képviselőtestülete 1851. március 10-i ülésén „a birodalmi vasút egy vonalának városunkon keresztül hozatala miképpeni eszközlése iránt” tanácskozott. Április elején három tagú küldöttséget indítottak Bécsbe, s egyúttal felkérték a fővárosban lakó polgártársukat, gróf Frimont Bélát valamint Joseph Wattmann kormánytanácsost, hogy a kérést illetékes helyen támogassák, s a város küldöttségével működjenek együtt. (A küldöttség április 9-én indult útjára s május 1-én ért vissza.)⁴⁷ Felelevenedett az együttműködés Kolozsvárral, amely szintén küldöttséggel szorgalmazta a vasútépítést. A két város azért tartott össze, mert féltek attól, hogy a kormányzat „a legrovidebb útvonaltól eltérve” Debrecenen át akarja Erdélybe vinni a vasutat. A küldöttség végül azzal a jó hírrel tért vissza, hogy a kormány a Szolnok-Nagyvárad vasútvonal mellett foglalt állást, bár mind a debreceniek, mind az aradiak továbbra is erőltették a városuk felé vezető pálya megépítését. Kevesebb biztatást kapott a vonal folytatása Kolozsvár felé, mivel a természeti akadályok miatt ezt Bécsben túl költségesnek vélték. Egyébként a hatóságok még a polgárok ilyen fokú társulását is bizalmatlanul fogadták. Bölönyi polgármester azért kapott feddést, mivel a vasútépítés ügyében tartott megbeszélé-

---

46. Uo. 127. cs.

47. Uo. 183. Cs. – Mivel a hatóságok megtiltották, hogy a küldöttség útját közpénzekből fedezzék, a költségeket a város polgárai adták össze. Az összes kiadás 493 pengő forint 41 krajcárra rúgott, amihez Bölönyi Menyhért polgármester, Lippert Mihály korábbi főbíró 5-5 pengő forinttal járult hozzá, s 10 forintot adott Jósa Péter főbiztos is. - Az úti elszámolás tételei egyébként tanulságosak lehetnek a korabeli árviszonyokra. A Szolnok-Pest vasúti jegy fejenként 2 fjt 29 xr-ba került, de a poggyásért külön kellett fizetni. (Ezért a három személy együtt 1 fjt 40 xr-t fizetett.) A Pest-Bécs vasúti jegy (poggyász nélkül) 6 fjt 20 xr, visszaúton a Bécs-Pest hajójegy 7 fjt 13 xr (de ekkor nem kellett külön a poggyásért fizetni). Pest-Budán és Bécsben a küldöttség bérkocsikkal fuvaroztatta magát. Szállásra és étkezésre minden tagnak napi 5 fjt-ot számoltak el.

sek tartására nem kért engedélyt a hatóságoktól. A polgármesternek bizonygatnia kellett, hogy e „szivarozás közbeni barátságos értekezéseknek” nem volt politikai tartalma. Az ügy pikantériája, hogy az elmarasztaló levelet Csorba János, akkor még kerületi előadó írta alá, aki nem sokkal később, polgármesterként maga is a vasútügy odaadó támogatója lett. A hatóságok ugyanakkor azt remélték, hogy a vasútépítéshez szükséges földterületet a környékbeli birtokosok ingyen engedik át. Ez többnyire meg is történt, a római katolikus püspökség és a káptalan nemcsak földet, hanem ingyen napszámot is felajánlott.⁴⁸ A város a vasútépítést az állomás épület (indóház) részére ingyen biztosított hely átadásával és az állomás épület felépítéséhez szükséges 500 ezer téglával kívánta támogatni.

A város külső képének javításában elsődleges helyet foglalt el az utcák rendben tartása (helyenként kövezése) valamint a városképet rontó építmények eltávolítása. Jósa Péter főbiztos már 1849. november 22-én jelentést kért Bölönyi polgármestertől arról, hogy „a keze alatt lévő városban az utak egyáltalában minő állapotban vannak”, a harci eseményei okoztak-e bennük romlást, s mennyibe kerülne rendbehozataluk. 1849. december 10-én a főbiztos az utak rendbehozatalára hozott rendelet szövegét közölte. Ennek értelmében „azonnal az utakat járható állapotba tétesse, nehogy a közlekedés megakadályoztassék vagy éppen lehetetlen legyen”. Az utcák javításának költségei azonban esetenként feszültség keletkezett a hivatalok és a lakosság között. 1850 tavaszán Jósa Péter intézkedésére Olasziban a Fehér papok utcáját úgy kövezették ki, hogy a szükséges homokot a város költségére szállították oda, míg magának a kövezésnek a költségét a lakosoknak kellett fizetniök. A befizetések várható késedelme miatt a város ez utóbbit is előlegezte. A tanács véleménye szerint azonban az utca jelentős része nem is fő utca, ezért elegendő lett volna „mérnökileg kiegyenlítettetni s homokos köveccsel vastagon jól meghordatni”. 1851. nyarán Váralja polgárai aggodalmaskodtak, mivel az útépítéshez szükséges kavicsot a házaik előtti térről (a Körös partjáról) hordták el, ami az árvízveszélyt növelte. Döry főispán a polgármestert utasította, hogy ezt a gyakorlatot tiltsa meg.⁴⁹

Úgy tűnik, a városszépítést többnyire nem a hatóságok esztétikai igénye váltotta ki, hanem a katonaság szempontjai. Ezt sejthetjük Döry főispán 1851. áprilisi, a polgármesternek szóló leirata mögött is, amelyben arra utasítja, hogy „a nagypiac tisztává tétele és egyenlítése tekintetéből a várba vezető út mellett fennálló sátrakat onnan azonnal elhordják és más helyre állítsák”. A tanács az 1851. április 14-i ülésen azt kérte a főispántól, hogy „mivel több polgárnak e sátrakba tetemes vagyona van befektetve”, ha a sátrakat most helyükről elhordják, akkor értékeiket

---

48. Uo. 183. cs.

49. Uo. 165. cs.

elveszítik, ezért a rendeletről álljon el vagy kárpótlásról gondoskodjék. Döry május elején újra parancsba adta a sátrak eltávolítását s kizárta, hogy a hatóságok kárpótlást fizetnének. A város ezúttal önérzetesen válaszolta, hogy a sátrak a piac kialakításával egyidősek, amikor még szabályozás nem volt. A kárpótlás ügyében pedig fel fogják venni a kapcsolatot a káptalannal, amely felerészben tulajdonosa a nagypiac területének.⁵⁰ A főispán május 23-i leirata arra figyelmeztette a polgármestert, hogy a városok utcáinak tisztántartása nemcsak dísz, hanem a lakosság egészségét is óvja. Mivel a ganaj utcára hordása, a moslék és „egyéb büzt okozó folyadékoknak ki öntése vagy kifolyatása” egészségtelen, tiltsák meg, s „honnan a szorgalmasabb földes gazdák és kertészek földjeik javítására könnyebben széthordhatják”. Döry főispán június 24-i leirata alapján a takarítás és az elromlott utak rendbehozatala különösen a vásárok után vált aktuálissá.⁵¹ Az 1851. december 22-i tanácsülés maga is a városi utcák és piacok tisztántartásáról intézkedett.⁵²

Az 1850-es évek elején Nagyvárad elindult a nagyvárossá való fejlődés útján. Lakossága az egyesítés után (1850. decemberében) készült összeírás szerint 22 538 főt számlált. E lakosság élete persze nem volt könnyű. Hiába emelkedett a Sebes Körös partján a vár, a katonaság befogadására nem mindig bizonyult eleendőnek. Az 1851. július 22-i tanácsülés rendelkezett arról, hogy a július 29-én a városba érkező nagyobb létszámú császári lovasság elszállásolását készítsék elő. Kiderült, hogy a lakosok egy része istállóját vagy gazdasági épületét alakította át lakószobává, hogy oda helyezték az érkezőket. A polgármester hiába nehezményezte ezt az eljárást, változtatni nem tudott rajta.⁵³ Alig két héttel a bejelentett katonaság érkezése után, 1851. augusztus 13-án a Körös árja pusztította a várost. Az ár heveségének okát a hatóságok abban látták, hogy a parton kikötött tutajok elszabadultak s a hidaknál eltorlaszolták a víz útját. Romba dőlt 555 ház, az ingóságokban és jószágokban szenvedett kár nagyságát 166 ezer ezüst forintra becsülték. A kárvallottak segélyezésében mind a városiak és a környékbeliek, mind a felsőbb szervek részt vettek. Az uralkodó 8 ezer, a kormány 6 ezer forinttal járult hozzá a károk enyhítéséhez, de adott Szaniszló Ferenc, az új római katolikus püspök valamint a káptalan is. A város pedig 30 ezer frt kölcsönt vett fel, amit a rászorulóknak között osztottak szét. A kormány segítségként a bor- és húsfogyasztási adó hasznóbérét a városnak engedte át.⁵⁴

Az 1851. év a lakosságra nézve különösebb bonyodalmak nélkül zárult. A polgármesteri hivatal 1852. január 4-i jelentése az 1851. decemberi állapotokat meg-

50. Uo. 235. cs.

51. Uo. 165. cs.

52. Uo. 235. cs.

53. Uo. 235. cs.

54. *Lakos*: i.m. 57-58.

nyugtatónak ítélte. Az emberek egészsége elnevezésű rovat a kanyaró járvány elmúltáról tudósított valamint szórványos gyomor és epe panaszokról, továbbá köhögésről számolt be. A szarvasmarhák és lovak egészségi állapotát nagyon kedvezőnek találták. A közbátorság (közbiztonság) állapota elegendő, a tisztviselők hivatalos eljárása kielégítő, a közmunkák állapota meglehetősen, a pénzforgalmi állapot szűk. Az év végi időjárás száraz és fagyos volt, a nép hangulatát pedig eléggé csendesnek minősítették.⁵⁵

A kerületi főispán 1851. augusztus 7-én Ferenc József egész alakos képét ajánlotta megvételre. A kép „Őfelségét álló alakban és koronázási díszruhában ábrázolja..., az ára igen jutányos, ... 10 pengő forintra van meghatározva”.⁵⁶ A képet végül tizenketten rendelték meg, élükön Csorba polgármesterrel és Szaniszló püspökkel.⁵⁷ 1852. nyarán az uralkodó személyesen is felkereste a várost. A polgármester már májusban gyűjtést rendelt el a látogatás költségeinek fedezetére, aminek során 10 fő 574 pengő frt-ot ajánlott meg. Csorba polgármester már június 11-én utasította a tanácsos urakat, hogy Őfelsége érkezése napján (június 18-án) délelőtt 10 és 11 óra között hivatali szobájában egyforma ruhában (fekete frakk vagy fekete Zrínyi dolmány, megegyezés szerint) jelenjenek meg, hogy a város határába együtt mehessenek ki. A királyi látogatás másnapján a hivatalokat fogják felkeresni, ezért reggel 8 órától fogva mindenki legyen - hasonló öltözetben - a városházán. A főispáni hivatal arról intézkedett, hogy a díszmenetet fogadó tanuló ifjúság és a céh-tagok 12 órától álljanak a kijelölt helyen. Döry főispán nem mulasztotta el bekérni a polgármester üdvözlő beszédét, amit „átvizsgálva és kiigazítva” küldött vissza. A látogatás után a polgármesteri hivatalba számlák özöne futott be a fogadást előkészítő mesterektől, diadalkapu készítéséről, festőmunkákról, tűzijátékról és kivilágításról, harangozók napszámáról, egészen a lobogók nyelére készített gombok költségéig.

A királyi látogatás jól sikerült. Az uralkodó Csorba polgármestert Ferenc József érdemrenddel tüntette ki. A polgármester 1852. szeptember 8-ra, Kisasszony napjára a székesegyházba ünnepélyes misére hívta a képviselő és a tisztviselő urakat, hogy Őfelsége útjának szerencsés befejezését ünnepeljék. A felszólítás nem nélkülözte a feddést: „Táplál a remény, hogy ebbeli felhívásom több eredménnyel találkozik, mint Urunk születése napján történt, mikor is a képviselő urak részint legcsekélyebb számmal, részint nem a rendelt időben és helyen jelentek meg.” A polgármesteri köriratot 40 fő láttamozta, de hogy végül mennyien vettek részt a hálaadó misén, nem tudhatjuk.⁵⁸

55. A. N. – D. J. B. 127. cs.

56. Ne feledjük, Ferenc József akkor még nem volt megkoronázva.

57. A. N. – D. J. B. 248. cs.

58. Uo. 248. cs.

Résumé

János Barta: In the shadow of the War of Independence (The Political history of Nagyvárád between 1849 and 1852)

During the 1848/49 Revolution and War of Independence Nagyvárád took an extremely important role. That was where the manufactures of ammunition and arms as well as the workshops and manufactures producing uniforms and war materials were working. The Russian troops cooperating in the oppression of the War of Independence held the city to ransom, plundered it. Neo-absolutism cancelled the autonomy of the government of the city, reorganized jurisdiction, and enforced a central power in all fields of public life. However, while rejecting civic human rights, it united Várád, Váradolaszi, Velence and Váralja towns, thus stimulating a process of modernization. As a result of all these, the development of Nagyvárád accelerated. It is to a large extent due to the measures of neo-absolutism that Nagyvárád became one of the most dynamically developing cities of the age of the dualism. The paper strives to examine the processes of public life in details, as well as the everyday life of the population.

Apáti Tímea

A nagyváradai jótékony célú nőegyletek a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején*

A feminista elvek beszivárgása a nagyváradai női társadalom körébe

A nők mozgalmának kezdetei a XVIII. sz. végéig nyúlnak vissza, amikor Angliában Mary Wollstonekraft a világon először ki meri jelenteni, hogy „a nőknek csak a civilizáció ostobaságaiban és bűneikben volt részük, a gyümölcsseit eddig nem élvezhették.”¹

Franciaországban a mozgalom csirái a nagy forradalom idejében bontakoztak ki, amikor a nők és a férfiak mint egyenlő polgárok vállvetve harcoltak egy jobb életért. Napóleon Törvénykönyve 1804-ben elrabolja a francia nőtől a forradalomban szerzett jogait. Az 1848-ban közzétett *Érzelmek Kiáltványa*-ban a nőklubok kinyilvánítják: magától érthetődő ténynek tekintik, hogy „minden férfi és nő egyenlőnek születik”.² A nők az egyenlőség értelmében „követelni kezdték a teljes egyenjogúságot a polgári jogok gyakorlásában. Választók és választhatók akarnak lenni. A községi állami tisztségek kivétel nélkül nyitva legyenek előttük. A köztársasági elnök felváltva férfi és nő legyen.”³ Az efféle következtetéseket a férfiak azonban nem nézték jó szemmel, és egyre inkább hangoztatták véleményüket, miszerint „e követelések túlnyomó része merő utópia. Kik nyilvános szereplésre vágynak, kulturális és jótékonyasági téren ideális, lényüknek megfelelőbb tevékenységi tért találnak, mint a közhivatalokban”.⁴

Nagy Britanniában útnak indul a szüfrazsett mozgalom. Az általuk terjesztett elvek alapján 1893-ban Új-Zélandon a nők választó jogot kapnak, majd 1902-ben az ausztrál nők is választókká váltak.⁵

* Jelen tanulmány az OTKA T 029149. sz. pályázat támogatásával készült.

1. *Magyar nagylexikon*, 1998, 380.
2. *Uo.*
3. *Alvinczy Sándor: A francia nők*, 1893, 109.
4. *Uo.*
5. *Magyar nagylexikon*, 1998, 288.

A magyar nők egy részének helyzete különbözik az európai nők helyzetétől, mivel jogokkal rendelkeztek, „választójogukat 1848 előtt olykor, de nem gyakran, s nem mindenütt személyesen gyakorolták a nemes özvegyek a követ- és megyei tisztviselő-választásoknál.”⁶ Olykor politikai tisztségeket is betölthettek kiskorú gyermekeik feletti gyámságuk idején. Nagyváradon 1904-ben kezdi meg munkáját a megyeházán az első tisztviselő nő.⁷

Beniczky Irma véleménye szerint „a nő egyenjogú a férfival, mert éppoly szellemi tehetségekkel bír, mint amaz, csak a kör különböző, amelyben működni kell.”⁸ A körök összefonódása azonban „nem történhetnék másként, ha csak tökéletesen fel nem forgatjuk a természet törvényeit, melyek szerint a nő az elfogadó képző, a férfi pedig a teremtő princípiumot képviseli. Üdvös lenne-e ezen két princípiumot a világ rendszabálya által meghatározott helyeikből elmozdítani, és azokat fölcserélni? Azt nehéz lenne elhinni.”⁹ A nő tehát nem közéleti lény, az ő politikai joga természetellenes „ő nem működhetik hatalom, hanem csak befolyás által, közvetve és nem közvetlenül, mint alárendelt s nem mint fő személy.”¹⁰ Tevékenységi köre az otthon teremtésére korlátozódik. Ennek az otthonnak „templomnak kell lenni, ahol a napi gondoktól üldözött férfi menedéket találjon, szentélynek, hol kipihenve magát, új tevékenységre ébredjen”.¹¹ Az asszony csak a férj karrierjének építésére használhatja fel erejét. A szavazati joga legyen férje kezében, hiszen elképzelhetetlen, hogy a nőnek a férjétől eltérő véleménye legyen, nem vállalhat felelősséget magáért, nem lehet saját véleménye, nem gondolkozhat önállóan, hiszen még csak neve sincs, az asszony csak a férje felesége, vagyis XY-né, X-úr neje.

A kialakult helyzetnek az eredete a férfiak és a nők közötti gazdasági kapcsolatok alapszik. A fizikai adottságokból kifolyólag a férfi mindig a külső munkákat végezte el, amelyekért később fizetés járt. A nő a házi munkát végezte, ami gyakran észrevétlen, és soha nem fizetett. Feladatköréhez tartozik a gyermekszülés, hivatása az anyaság és a szexualitás. „A férfi és a nő jogi egyenrangúsítását igenis lehet követelni anélkül, hogy azért az erkölcsi és az értelmi egyenlőségben hinnénk. (...) Nincs férfi, akiben még valami érzéki ne volna, nincs férfi, aki semmiképpen sem lenne jó, s nincs nő, akire ez a valóságban érvényes volna. A legalacsonyabban álló férfi, tehát még végtelenül felette áll a legmagasabban álló nőnek, oly magasan felette, hogy

6. Dr. Máday Andor: *A magyar nő jogai a múltban és a jelenben*, 1913, 115.

7. *Uo.*, 126.

8. Beniczky Irma: *A nő hivatása*, 2.

9. *Uo.*, 8.

10. *Uo.*, 7.

11. Weisz Károly: *Leányaink és jövőjük*, 1881, 30.

összehasonlítás és rangsor kettejük közt nem is illendő.”¹² A jogi egyenlőség nem egy reális egyenlőség.

A felsőbb körökben „élvezeti cikknek, piperebabának tekintik a nőt, ahelyett hogy értelmes, öncélú, egyenjogú bajtársat látnának benne.”¹³ A nő társadalmi rangjától függetlenül a férje szolgálójává vált, az emberiség felébe, nevelés által beleoltják a szolgaság csíráit. „Az emberi jellem evolúcióját jobban sértő, ravaszabb s rombolóbb hatású erőt alig képzelhetünk, mint a szolgaság szokásainak állandó beoltása az emberiség egyik felébe – az egész emberiség anyjába.”¹⁴

A természetes köreiből a nőt nem szabad kiemelni, hiszen „mihelyt a nő a ház légkörét elhagyja, hogy a nyilvános életben szerepeljen, súlypontja meg van háborítva. A tulajdonságokból, melyek a nőt nővé teszik megfosztatik, (...) s minden ereje megfeszítésének dacára mégis a férfit nem pótolhatja.”¹⁵

A nők emancipációjának egyetlen útja a tanulás. A gyerekek taníttatása sokba került, de a fiúk érdekében a szülők könnyebben hoztak áldozatot. A lányok esetében a szülők többsége megelégedett az első négy osztály elvégzésével, néhány zene és illemtan órával. Nagyváradon a századforduló idején nem volt igazán sok választásuk az iskolát tekintve. Ha a család nem engedhette meg magának, hogy külföldre küldje tanulni, egyedüli lehetőség a tanítóképző maradt „de ki tagadhatná, hogy a tanítói bizonyítvány megszerzése, a négy tanítóképző osztály elvégzése nem szolgálja a szülők elképzelését amikor a lányaik felső oktatásra gondolnak.”¹⁶

A nagyváradai szülők 1912-ben¹⁷ próbálkoztak egy felsőfokú lányiskola létrehozásával, de még a hatóságok jóindulatával sem sikerült az első világháborúig ilyen iskolát létrehozni. Hasonló próbálkozások történtek a román lakosság részéről is.¹⁸ Nagyvárad polgárai már felismerték, hogy az „aki a nőt oktatja, a hazáját és nemzetét biztosítja”¹⁹. Hiszen „a nők nevelése fontosabb a férfiak nevelésénél, mert a férfiak nevelése mindig a nők műve.”²⁰ A hatóságok mégsem léptek a helyzet megváltoztatása érdekében.

12. *Weininger, Nem és jellem*, 1913, 233.

13. *Dr. Máday, i.m.*, 193.

14. *Charlotte Perkins Gilmon, A nő gazdasági helyzete*, 274.

15. *Weisz, I.m.*, 30.

16. Nagyvárad Napló (e.k.: N.N.), 1912, 271. szám, 1.

17. *Uo.*, 17. szám, 1: „A nagyváradai szülők körében most mozgalom indult meg, az akció intézői beadványt akarnak benyújtani a városhoz, hogy kérjen a vallás- és közoktatásügyi minisztertől Nagyvárad részére is egy nyolc osztályos felsőbb leányiskolát.”

18. 1868-ban a román lakosság körében kezdődött egy ilyen irányú mozgalom, a '80-as években létrehoztak egy egyesületet az adományok összegyűjtésére.

19. *Szabadság*, 1901, 44. szám, 1-2.

20. *Benicky Irma: i.m.*, 81.

A Nagyváradi Királyi Jogi Akadémia sem fogadott nőnemű növendékeket, a rektor megígéri 1913-ban, hogy abban az esetben, ha a minisztériumban aláírják benyújtott kérvényét, nő hallgatókat is fel fognak venni. 1914-ig egyetlen női név sem található a hallgatók között.

A tanulás mindenképpen elősegíti a nők felszabadulását a férfiak uralma alól. De ki is az emancipált nő? A század elején így írták őt le: „az a nő ki szellemileg szabad, ki természetes hivatásának magasztos és fontos kötelmeit helyesen felfogni és teljesíteni képes; ki nem hajol meg gyáván az előítéletek zsarnok hatalma előtt, ki a ház jó tündére, családja boldogítója, gyermekeinek nevelője, férjének hű társa, ki lelkiismeretesen megosztja vele az élet terheit, ki komolyan gondolkodni képes.”²¹

Bár saját jogai megszerzése érdekében gyakran kénytelen a férfi ellen fordulni, a nő soha nem felejtheti el Kant filozofikus igazságát, miszerint „csak a férfi és a nő együtt teszik az embert.”

A nőegyesületek megjelenése Nagyváradon

A XIX. század második felében az ipar és a kereskedelem fejlődésének következtében Nagyváradon, hasonlóképpen Magyarország több városához, a polgárosodás tanúi lehetünk. Az életmód és a gondolkodás új irányt vett, az értékrendek megváltoztak. E változások következtében itt is megjelenik „a társas életnek egyik korabeli alapsejtje az egyesület, amely most a szabad és egyenlő személyek meghatározott célra alakult önkéntes társulása, a modern polgári társadalom szülőte.”²²

1873-tól, miután egy körrendelet kimondta az egyesülési szabadságot, gombamód szaporodnak el Nagyváradon a különböző egyletek és egyesületek. Az egyesületek működését, függetlenül attól, hogy milyen jellegű is a tevékenysége, alapszabályzatban kell rögzíteni, és ezt a törvényhatóság révén a belügyminisztériumhoz kell felterjeszteni. Az alapszabályok elfogadása és az egylet bejegyzése után működése hivatalossá válik. 1904-ben a városban 72 egyesület tevékenykedett, de ez a szám négy év alatt kevesebb mint a felére csökkent.²³

A város egy jellegzetes színtoltja volt a nőegyletek jelenléte. A XIX. század második felében az iparosodás, az új felfedezések alkalmazása a mindennapi életben változásokhoz vezetett az emberek életében. A lakások világítása, melegítése,

---

21. *Uo.*, 239.

22. Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását*, 1996, 113.

23. *Uo.*, 113.

vízzel való ellátása és a szennyvíz-elvezetés higiénikusabb körülményeket biztosítottak, és a nők életét is megkönnyítették. Életük esetenként radikálisan megváltozott a fizetetlen munkákra fordított idő tartama csökkent. Az asszonyok megismerhették a „szabadidő” fogalmát. Ez idő eltöltése fölött szabadon határozhattak.

Bátorság híján és tradíciók hiányában eleinte a nyert szabadidőt otthonukban töltötték el kézimunkával, olvasással stb; de később az emancipációs eszmék megérkezésével már tovább lépnek, és kulturális, vagy jótékonyági feladatokat karolnak fel az első „ártatlan időszakban”, majd feminista emancipációs köröket hoznak létre és azokban tevékenykednek a második, már „erőszakos időszakban”.

A szegény családoknál a nő munkája nem újdonság, és nem annyira az emancipáció jele, mint a szükség megnyilvánulása. A vagyontalan polgári családoknál a szükség elősegíti az új elvek érvényre juttatását. A nők munkája viszont csak kivételes esetekben megengedett, például ha a családfenntartó meghal, és az addig eltartott asszony vagy leány kénytelen munkából eltartani magát és esetenként családját is.

Sokkal inkább megfigyelhetőek a változások a gazdag polgári és nemesi családok hölgy tagjainak gondolkodásában, akik nincsenek rászorulva a munkára. Köreikben a szabadidő soha nem volt ismeretlen fogalom. Anyagi helyzetük nem tette szükségessé, hogy dolgozzanak. „A vagyon pedig épp oly kínzó bilincs, mint a szegénység. Nagyon nehéz megérteni, ha olyas valaki dolgozni akar, akinek nincsen szüksége rá.”²⁴ Minden vagyona és társadalmi helyzete ellenére Bihar megye leggazdagabb lánya, egy gyapolyi földbirtokos egyetlen lánya, Schwartz Liza „mindenáron dolgozni akart. Érezte, hogy van nagy ereje és tehetsége a munka elvégzésére, ezért nem akart megelégedni azzal, hogy ő született milliomos nő, hanem egész ember is akart lenni. Be akart iratkozni az egyetem bölcsészeti fakultására, gimnáziumi tanárnővé akarta magát kiképezni, de milliói nem engedték, hogy ezt a tervét keresztül vigye”. Mint jó gyermek „vágyairól lemondani nem tudott, a szüleivel szemben nem akart engedetlen lenni, ezért meghalt.”²⁵ 1913 októberében a gyapolyi kastélyban önmaga vetett véget életének egy pisztolylövéssel.

A helyzetet egy hölgy felismeri és elküldi véleményét közlés céljából Iosif Vulcannak, a *Familia* című román lap főszerkesztőjének: „ha nem lenne a kaszinó, én nem ülnék itthon. De így, ahogy beesteledik, a férjem veszi a kalapját, és estéről-estére egyedül megy el szórakozni. Milyen jó lenne, ha nekünk, nőknek is lenne ilyen találkozóhelyünk! De mi nem találkozunk, csak ha egy-egy új ruhát csináltatunk, és bosszantani akarjuk vele barátnőinket”.²⁶

24. N.N., 1913, 232. szám, 5.

25. *Uo.*

26. *Familia*, 1900, 49. szám, 584.

Nyilvánvaló a találkozás lehetőségének hiánya, de az egyesítési hullám már elérte Nagyváradot és segít megoldani a helyzetet. Megvolt tehát a lehetőség az első lépés megtételére a közéleti szereplés felé. A nők saját egyleteket alapítanak, saját lényükre jellemző célokkal.

Nagyváradon az első jótékonyági nőegyesületek a XIX. század második felében jelentek meg, és sikerrel folytatták tevékenységüket a XX. század elején is. Jellemző tevékenységük az árvák és szegény családból származó gyerekek segítése. Ennek érdekében iskolákat és árvaházakat hoztak létre. Idővel e tevékenységek mellett már az emancipáció útján haladó hölgyek egyre inkább foglalkoznak az anyák és gyermekek gondozásával, a fiatal lányok taníttatásával és munkába helyezésével. A váradi nők nemcsak a hátrányos helyzetűek gondjai megoldásához járultak hozzá munkájukkal, de elősegítették a város társadalmának korszerűsödését is új elvek terjesztésével.²⁷

A Bihari és Nagyváradai Nőegylet

Az egylet létrehozása körül 1863-ban báró Gerliczy Félixné tevékenykedik, aki január 19-én benyújtja az egylet alapszabályait. A bihari nők kitűzött célja, hogy „egyesülve enyhítsék a sok helyt mindinkább terjedő nyomor fájdalmait, és buzdítva, lelkesítve, sikerteljesen terjesszék a részvét érzetét.”²⁸ Mint ilyen nem jelenthetett semmilyen veszélyt az állam számára, mégis a benyújtott alapszabályok csak három év múlva, 1866. április 20-án²⁹ jutnak elfogadtatásra. Tevékenységüket Bihar vármegyére terjesztették ki. Az első terveik közé tartoztak egy árvaház és egy menedékhely létesítése, idős hölgyek számára.

Az 1908-as év folyamán az egylet alapszabályait megváltoztatták, és céljául kitűzték „az általa Nagyváradon Erzsébet királynétól elnevezett Erzsébet leányárvaháznak, valamint a szintén általa Nagyváradon alapított elszegényedett és munkaképtelen úrinők számára létesített »női menhely« fenntartása és fejlesztése; s ezek mellett ínségekben és nyomorban levő egyeseknek és családoknak az egylet anyagi erejéhez mért segélyezése.”³⁰

Az említett árvaház 1872-ben kezdi meg tevékenységét. 1871-ben a jótékonyági egylet vezetősége nagy erőfeszítések árán megvásárolt egy ingatlant, „azonban

27. N.N., 1912, 247. szám, 1.

28. Filiala Archivelor Statutului Jud. Bihor. Primaria Municipului Oradea (Polgármesteri iratok [A továbbiakban: FASJB] 171 csomag, 10.

29. *Uo.*, 28.

30. *Uo.*, 176 csomag, 18.

tökéje egy nagyobb részét ezen házba fektette be, az árvaház ellátására jelentéke-nyen kevés összeg marad, mint amennyi az egyesület kívánsága.”³¹ Ezért az árvaház beindítása céljából, a polgármesteri hivataltól egy sorsjáték engedélyezését kéri.

Az árvaház vallási megkülönböztetés nélkül fogadott be 5 és 11 év közötti árva lánygyerekeket. Elsőbbséget élveztek a teljesen árvák, de „kivételes esetben oly gyermekek is felvétettek, kik ugyan nem teljesen árvák, de a szülőknek vagy anyagi nyomora, vagy erkölcsi süllyedtsége miatt az elhagyatás veszélyeinek voltak kitéve”, ez esetben azonban a szülők kénytelenek elfogadni a nőegylet által szabott feltételeket.

A nőegylet vállalja, hogy az általa fenntartott árvaházban védenceit „felferdült korukig ápolni, ruháztatni és az élet minden szükségletével ellátni fogja, azokat ren-dez, tisztasághoz, munkássághoz szoktatni, különösen a háztartás köréhez tartozó foglalkozásában gyakorolni a körülményekhez képest vagy helyben, vagy nyilvános iskolákban oktatni, szóval azokból az életre kiható szoktatás és taníttatás által a társadalomra hasznos tagokat nevel.”³² A tanulni vágyóknak alapítványi támoga-tást, szállást árvaházi munkát és fizetést biztosítottak tanulmányaik befejezéséig.

A növendékek 14 éves korukban bizonyítványt kapnak, és megbízható családok-nál nyernek elhelyezést szolgálókként. A kapcsolat a fiatal lányok és a nőegylet kö-zött nem szakadt meg. Az egyesület a lányok anyja maradt ameddig szükségük volt rá.

Ha növendékei közül valamelyik „magasabb szerű hajlammal és tehetséggel rendelkezik, igyekezni fog módot látni, hogy a hajlam és a tehetség az árvaház által keresett módon, nagy életcéllá fejlődhessék, és tökéjé vitethessék.”³³

Az árvaház nevelési módszereinek sikere „az egyszerűségben, minden fény-üzési és tündöklési feleslegnek mellőzésében, a rend, tisztaság, pontosság uralmá-ban, a folytonos munkássághoz szoktatásban, a szorgalom megkövetelésében, a testi és szellemi ügyesség kifejlesztésében, a jó erkölcs és vallásos érzelem tiszta-ságában”³⁴ rejlett.

A Bihari és Nagyváradi Nőegylet által alapított árvaház már 1879-től az „Er-zsébet Árvaház” nevet viseli, és 1901-ben az egyesület, egy magyarországi Szent Erzsébet képevel díszített zászlót adományozott az intézménynek.³⁵

Ebben az évben egy növendék távozik, kettőt pedig felvesznek az árvaházba. A nőegylet elnöknője özv. báró Gerliczy Félixné, tiszteletbeli elnöke pedig Tisza Kálmánné Degenfeld Ilona grófnő volt.³⁶

31. *Uo.*, 171 csomag, 31.

32. *Uo.*, 35.

33. *Uo.*, 36.

34. *Uo.*, 37.

35. *Nagyvárad*, (e.k.: N), 1901, 139. szám, 6.

36. *Bihar vármegye és Nagyvárad*, 1900. (e.k. Bihar vármegye ...), 351.

Az árvaház lehetőségei korlátozottak voltak, 1900-ban 40 növendéke, majd 1912-ben csak 25 növendéke volt. Ekkor egy lány ellátására 236 koronát és 64 fillért³⁷ költött a nőegylet.

Létezésének huszonötödik évfordulóján, 1893. január 6-án, az árvaház halljában egy táblát avatnak fel, amely I. Ferencz József árvaházi látogatását örökítette meg, amire 1890-ben Nagyváradon került sor. „Továbbá betöltötték azt az alapítványi helyet, mely az egylet ő Felségének kegyes adománya és számos nemes emberbarát hozzájárulása révén létesítetett.”³⁸ A felvétel általános feltételei a következők voltak:

- 1) Bihar megyei vagy nagyváradai illetőség;
- 2) teljes vagy félárvaság;
- 3) hogy leánygyermek legyen;
- 4) szegénység;
- 5) hogy az illető árva gyermeknek édes atyja a m.kir. honvédségénél szolgált;
- 6) legkevesebb 6 és legfeljebb 10 életév.³⁹

Az árvaházat egy külön választmány vezette, amelyik 12, majd 15 tagból állt.⁴⁰ Feladatai közé tartozott határozni a felveendők személyéről és számáról. Minden négyezer korona alapítvány után a növendékek létszámát eggyel szaporíthatták.⁴¹

Az elhagyott úrhölgyek támogatására a Bihar megyei és Nagyváradai nők egylete segélyezési pénztárat működtetett. Majd létrehozta a *Lujza Otthont* „hol valaha jobb napokat átélt agg úrinők találnak menhelyet az élet viszontagságai elől”.⁴² Az intézmény létrehozásában nagy részt vállalt özv. báró Gerliczy Félixné, született Korniss Lujza grófnő, aki 42 évig töltötte be egylet elnöki tisztjét. 1912 nyarán bekövetkezett halálakor⁴³ az egylet egy éves gyászt rendelt el. A gyász idején az elnöki szék betöltetlen maradt, az egylet nem szervezett matinékat, előadásokat. Gyászruhákat készítettek az árvaház növendékei számára, és gyűjtést szerveztek egy szobor elkészítése érdekében. Az egy év lejártával 1913 októberében az egylet elnökévé választják Des Echeroles Kruspér Sándornét, a megboldogult elnök lányát. Az árvaház halljában leleplezik az elkészült szobrot.⁴⁴

A jótékonyági egylet főként adományokból tartotta fenn magát. A legjelentékenyebb adományok az alapító tagok részéről érkeztek, mint például Bogdondij Vincsené,

---

37. FASJB., 947 csomag, 14.

38. *Uo.*, 230 csomag, 76.

39. *Uo.*, 78.

40. *Uo.*, 798 csomag, 1.

41. *Uo.*, 176 csomag, 27.

42. *Uo.*, 230 csomag, 17.

43. N.N., 1912, 45. szám, 1.

44. N.N., 1913, 248. szám, 4.

aki 20.000 koronát adományozott, vagy Gerliczy Félixné, aki 800 koronát adományozott. Dr. Schlauch Lőrincz püspök pedig évente 7.200 koronát adományozott az egyletnek jótékony célra⁴⁵. Az 1908-as év folyamán az egylet összbevétele 150.023 korona volt, amiből 14.883-at költött el. Tagjainak száma ugyanakkor 506.⁴⁶ Az adományokon kívül az egylet bevételeit gyűjtésekkel, előadások szervezésével, sorsjegyek árusításával növelte.

A nőegylet hölgyei „kik az ötletekben éppúgy mint a jóságban egyaránt kifogyhatatlanok”. Egy álarcosbált rendeztek 1901 januárjában, „hogy a jövedelemből gyarapítsák a nőegylet egy nemes intézményének, a nők menedékházának alapját.”⁴⁷

A szóban forgó egylet kulturális tevékenységet is folytatott. Évente szervezett jótékony célú estélyeket, mint például 1903. november 19-én a Fekete Sas termében megrendezett hangverseny⁴⁸, amit hajnalig tartó tánc követett. Des Echeroles Kruspér Sándorné született báró Gerliczy Stefánia 1909 februárjában közli a hatóságokkal, hogy az 1908-as év decemberében megszervezett gyűjtés következtében 500 korona gyűlt össze a karácsonyfa alapba.⁴⁹ Az elnöknő 1910 tavaszán hangversenyt rendez „az árvaház és a tuberkulózisban szenvedő nők javára”.⁵⁰ A Bihari és Nagyváradai Nőegylet folytatja tevékenységét és 1917-ben is gondoskodik az Erzsébet Leányárvaházról és a Lujza Otthonról.⁵¹

A Nagyváradai Jótékony célú Izraelita nőegylet

A nagyváradai jótékony célú egyletek közül kiemelkedik a vallási alapon létrehozott izraelita nőegylet. Az egylet alapszabályait 1871-ben hagyták jóvá, de később 1888 decemberében kisebb változásokra került sor, főként az egylet belső szervezésében és az egylet vagyonának őrzésével kapcsolatban.⁵²

Az egylet célja: „a szegények segítése különösen a nőnemhez tartozó szegények segélyezése, kiváló tekintettel a betegekre, a keresésképtelenekre, özvegyekre és árvákra, egy izraelita árva lányháznak felállítása, bármely oly intézménynek alapítása, vagy előmozdítása, mely által a hitfelekezeti lányok és asszonyok erköl-

45. Bihar vármegye ... , 351.

46. Fleisz, *i.m.*, 113.

47. N, 1901, 6.

48. N.N., 1913, 265. szám, 5.

49. FASJB. 798 csomag, 167.

50. N.N., 1913, 265. szám, 5.

51. *Uo.* 1123 csomag, 159.

52. *Uo.* Nv. Áltv. Polgm.-i iratok, 146 csomag, 90.

csisége emeltetik és keresésképeségük fejlesztetik.”⁵³ A nők keresésképeségének fejlesztése, mint cél egyedülálló a nagyváradi nőegyletek körében. A nagyváradi nők tisztában voltak a nők taníttatásának szükségességével, és felismerték jogukat a fizetett munkához. Ennek ellentmond a túlzott gondoskodás az egyesület tagjainak erkölcséről: „oly tag, ki a közerkölcsiséget sértő valamely tett által jellemét beszennyezi, a választmány egyhangú határozatával az egyesületből mindenkorra kizárható.”⁵⁴

A kezdetektől, egészen az 1899-ben bekövetkezett haláláig Schwarcz Jakabné töltötte be az elnöki tisztséget. Egy év múlva 1900-ban új elnöknő kerül az izraelita nőegylet élére Schwarcz Ábrahámné személyében, aki ugyancsak haláláig, 1913-ig tölti be e tisztséget.

Megalakulásától kezdve a Nagyváradi Jótékony célú Izraelita Nőegylet egyik célja egy árvaház létrehozása. Ennek csak 1905-ben sikerült a kapuit megnyitni.⁵⁵ A megnyitáskor 6 és 16 év közötti 15 izraelita árva, vagyontalan lánynak nyújtott otthont. Az egyesület nem tartott fenn iskolát, a növendékek népiskolákban, majd kereskedelmi vagy ipari iskolákban tanulhattak. Az árvaház elhagyása után a lányok elhelyezkedhettek tanult szakmájukban, vagy megbízható családnál szolgálhattak. Az árvaház minden neveltjére az egyesület 250 koronát költött évente. 1910-ben az árvaház vagyona 45.917,15 korona, fenntartására 4.959,19 koronát költöttek és 14 lány nevelkedett ott.⁵⁶

Minden év végén az ünnepek közeledtével az izraelita hölgyek ruhákat osztottak ki a szegény gyermekeknek. Így történt 1911 decemberében is, amikor „a Nagyváradi Izraelita Nőegylet 100 fiú és 100 lány gyermeket ruházott fel, (...) a fiúk csizmát és harisnyát, a lányok kendőt és cipőt kaptak.” „A nőegylet liberális felfogásáról ismét tanúbizonyságot tett, amennyiben a segélyben valláskülönbség nélkül részesültek a gyermekek. (...) Nem kellett itt megalázkodni, kezet csókolni, amit adtak jó szívvel adták. A szegény apróságok örömmel vették a régóta nélkülözött ruhadarabokat.”⁵⁷

I. Ferencz József megkoronázásának huszonöt éves jubileuma alkalmából az izraelita hölgyek egylete „egy 2.000 forintos alapítványt tett azon célra, hogy annak kamatai a koronázási évforduló napján egy, esetleg több nagyváradi illetőségű, jó erkölcsű szegény sorsú izraelita leány kiházásítására fordíttassanak”.⁵⁸ „Az alapítványösszeg »Koronázási Jubileumi Alapítvány« címen kamatozás végett a

53. Uo., 114.

54. Uo., 115.

55. Uo., 947 csomag, 14.

56. N.N., 1911, 100. szám, 7.

57. Uo., 286. szám, 5.

58. FASJB. 235 csomag, 7.

Bihar megyei Kereskedelmi Ipar Termény és Hitelbanknál helyeztetik el. (...) Az adomány odaitélése (...) az egylet választmányára bízatik, mely szavazati többséggel határoz. Szegény árva leányok más szegény leányok fölött elsőbbséggel bírnak.”⁵⁹ Egy vezetőségi gyűlés alkalmával, 1901-ben elhatározták, hogy az 1901-es évben 300 koronát fognak kiosztani 5 menyasszonynak.⁶⁰

Az izraelita nőegylet támogatta az ortodox-izraelita nők által fenntartott népkonyhát pénzádományokkal és alapanyagokkal. Az 1910-es évi költségvetésből kiderül, hogy „havi segélyezésre 8.208 koronát, házassági segélyekre 200 koronát, szegényeknek kiosztott fára 1.174 koronát, iskolás gyermekek felruházására 64.196 koronát, tisztán segélyezésre 102.239,6 koronát fordított az egylet.”⁶¹

Az egylet anyagi helyzete gyakran irigylésre méltó volt. Alapításkor a vagyona 60.000 korona volt, és már az első évben 8000 koronát költött.⁶² 1908-ban vagyona 1.261.119 korona, jövedelme abban az évben 14.202 korona, kiadása pedig 13.403 korona volt. Az egyletnek akkor 600 tagja volt.⁶³ Az egylet vagyona 1910-ben összesen 126.679,02 korona⁶⁴, amihez hozzájárul még az árvaház vagyona. A szükséges anyagi alapokat a nőegylet gyűjtésekből és művészi előadások szervezéséből teremtette elő. Az általa szervezett hangversenyekre, dalestekre, táncestélyekre és matinéokra a jegyek eladása nem ütközött különösebb nehézségbe. A közösség érdeklődését általában a program és a nemes cél vonzotta. A szép bevételeket mindig valamilyen előre kitűzött jótékonyági célra fordították. Az előadások szervezése sem volt egyszerű feladat. A szervezőknek meg kellett küzdeniük a helyi bürokráciával. Egy 1902-ben kiadott szabályrendelet értelmében „minden közmulatság, előadás tekintet nélkül, hogy belépő díj mellett vagy anélkül rendezik, rendőri engedélyezésre szorul.”⁶⁵ A bevételből a város szegényei javára az engedély fejében különböző összegeket kellett fizetni. Kivételt képeztek a jótékonyági egyletek által öncélra szervezett előadások. Ez okból kerül az izraelita nőegylet ellentétbe a városi Tanáccsal. Tevékenysége indokolttá teszi a mulatságokra kijáró adó elengedését.⁶⁶ Ennek ellenére a tanács határozata szerint köteles fizetni, ha nem a szegény alap számára, akkor a rendőri felügyeletért.⁶⁷

---

59. *Uo.*, 19.

60. N.N., 1901, 131. szám, 5.

61. N.N., 1911, 100. szám, 7.

62. Bihar várm. ... , 351.

63. Fleisz, *i.m.*, 113.

64. N.N., 1911, 100. szám, 7.

65. FASJB. 517 csomag, 1.

66. *Uo.*, 978 csomag, 1.

67. *Uo.*, 9.

A jótékony célú izraelita hölgyek számos előadást szerveztek minden évben, főként farsang idején. Évről-évre a legelegánsabb és a legszínvonalasabb koncertekkel és mulatságokkal vonzották nemes céljaikhoz a város közönségét. 1900. március 17-én a Nagyváradai Izraelita Jótékony Célú Nőegylet, egy hangversenyt rendez, Márkus Emília és Perwny Irén budapesti énekesnők és a Szigligeti Színház művészeinek, Bródy Sándornak és Gál Gyulának a vezetésével. Az előadást reggelig tartó tánc követte, amihez a zenét Homza Miska és cigányzenekara biztosította.⁶⁸ Az 1901-es kemény tél idején a szegény családok és a népkonyha segélyezése érdekében megrendezik *A kenyér hangversenyét*.⁶⁹ Ugyanabban az évben az egyletnek sikerült megnyernie egy este erejéig Bech Vilmost, a budapesti operaházi kórus tagját, és Székely Irén volt nagyváradai primadonnát. A Szigligeti Színház meghívására érkezett a városba Krammer Teréz, a bécsi és budapesti operaházak énekesnője és férje, az ismert hegedűművész, Recht Sándor.⁷⁰ Főként helyi résztvevők segítségével sikerült megrendezni 1907. március 2-án. Sándor Erzsike kisaszony, drezdai szerződéssel rendelkező magyar énekesnő dalestjét.⁷¹

Kiemelkedő kulturális értéke volt az 1911. március 12-én megrendezett matiné.⁷² Meghívott énekművészek voltak Vágó Lénárt Gitta és Beregi Oszkár. Az új ötletek sem hiányoztak az izraelita nők köreiből. Rendhagyó zenei hangversenyt szerveznek a katonazenekar szereplésével a Sebes-Körös parti sétányon 1911 tavaszán.⁷³ Az izraelita nőegylet által szervezett esték a helyi elit részvétele miatt mindig elegáns események voltak. Minden alkalommal biztosítva volt a magas művészeti színvonal és az elegáns környezet. A rendezvények színhelyéül a Fekete Sas, majd a Vigadó termei szolgáltak.

A Népkonyhát Fenntartó Ortodox - Izraelita Nőegyesület

Az izraelita nők körében létrejött egy, az előzőekben említettnél kisebb méretű egylet is. Ennek tevékenysége egy szegények részére létesített népkonyha fenntartására korlátozódott. Az említett konyha 1895-től működött, de az egylet csak 1901 októberében⁷⁴ kezdi meg hivatalosan működését.

---

68. N.N., 1900, 50. szám, 4.

69. N.N., 1901, 10. szám, 5.

70. N.N., 1904, 55. szám, 5.

71. N.N., 1907, 55. szám, 5.

72. N.N., 1911, 58. szám, 11.

73. N.N., 1913, 149. szám, 6.

74. FASJB. 511 csomag, 148.

Az 1901. február 24-i gyűlésen megfogalmazott alapszabályból kiderül az egyesület célja: „a nagyvárad ortodox izraelita hitközség által létesített népkonyha fenntartása és fejlesztése; a tagok személyes közreműködése mellett a kezelést és élelmezést a népkonyhában az egyesületnek kijelölendő hatáskörében teljesíteni, odahatni, hogy Nagyváradon valláskülönbség nélkül minden éhező legalább egyszer naponta mérsékelt árban s mennyiségben, ha az egyesület vagyoni ereje megengedi, teljesen ingyen, rendes, egészséges táplálékot kapjon.”⁷⁵ Következésképpen az egyesület megnevezése: *Népkonyhát Fenntartó Nagyvárad Orthodóx - Izraelita Nőegyesület* (az egyesület pecsétje alapján). Létrejöttkor 10 alapító tagja volt és 300 rendes tagja, de tagjai száma három év alatt megduplázódik.⁷⁶ A városi tanács évente 200 koronával segítette a népkonyhát, ezt az összeget 1905-ben 300 koronára emelte,⁷⁷ majd 1909 januárjában 1.000 koronára.⁷⁸ A megnövekedett összegű segílyt azonban a keretek hiánya miatt többszöri kérelem után sem folyósítottak az egyesülethez, 1910 novemberében még a múlt évben megítélt összeg sem érkezett meg.⁷⁹

Az ortodox-izraelita nők konyhája nem működtethetett volna a lakosság segítése nélkül. Példa értékű egy önmagát megnevezni nem kívánó személy 200 forintos adománya, akit az 1900-1901 évek különösen hideg tele indított meg. Adományából „kétszer hetente vasárnap és hétfőn 10 héten keresztül mindenkor 100 szegény részére ingyen ebédet”⁸⁰ osztottak ki. A nincstelenek számára a konyha nemcsak ételmezt biztosított, hanem tél idején az egyetlen hely volt, ahol menedéket találhattak és melegedhettek. 1908-ban a konyha 200 személyre főzött naponta. Iskolások számára naponta biztosítottak 10 filléres rendes ebédet, amelynek előállítására 30 fillérbe került.⁸¹

Szükség esetén gyűjtéseket szerveztek, mint 1911 tavaszán, amikor sikerült összegyűjteni 60-80 ingyen ebéd árát olyan személyek számára, akik már a 20 filléres alacsony árat sem tudták kifizetni.⁸² 1912-ben a konyha a Zöldfa utcán tevékenykedett, naponta 200 adag ételt készített el. Ebédelni naponta két csoportban lehetett a déli órákban. Az egyesület naponta 50 gyermek ebédjét ingyen biztosította. „A nemes lelkű hölgyközösség az emberbaráti érzés egész melegével veszi gondjaiba az éhezőket.”⁸³ A népkonyhát fenntartó egyesület elnöknője Kurländer

---

75. Uo., 521 csomag, 204.

76. Uo., 186.

77. Uo., 696 csomag, 69.

78. Uo., 89.

79. Uo., 90.

80. N, 1901, szám, 4.

81. FASJB. 696 csomag, 90.

82. N.N., 1911, 295. szám, 4.

83. N.N., 1912, 250. szám, 1.

Rafaelné, majd az elnökséget Diósi Lajosné veszi át 1913-ban, amikor a konyha naponta 100 ebédet osztott ki ingyen, és 1500 korona adóssággal rendelkezett.⁸⁴

Nők más nagyváradi jótékony célú egyletekben

Nagyváradon a XX. század elején nemcsak a nő egyesületek tevékenykedtek a jótékonyági szférában. 1911-ben összesen 35 ilyen jellegű egyesület létezett.⁸⁵ Többségük nem volt nőegyesület, tagjaik közé mégis számos nőt sorolhattak.

A jótékonyági egyletek évente különböző összegeket kaptak segélyezési programjaik támogatásaként. 1911-ben az Osztrák-Magyar Monarchia Belügyminisztériuma egy körlevelet indított el, amiben felkéri a vármegyét, hogy készítsen kimutatást az 1910-es év folyamán jótékony célra elköltött összegekről. Nagyvárad város rendőrfőkapitánya felkérte a jótékony egyesületek elnökségét, hogy válaszoljanak az alábbi kérdésekre: „1) Hány egyénnek nyújtott egyesületük segélyt? 2) Jótékonyági egyesületük közsegélyekre az 1910-es évben mily összeget fordított?”⁸⁶

Nagyváradon úttörőnek számított az 1842-ben megalakult Nagyváradi Koldus Ápoló Intézet.⁸⁷ Néhány év múlva 1855-ben alakult meg a Bölcsőde Egylet, amely felveszi az „Erzsébet” nevet. A város három részében három bölcsődét és három óvodát tart fenn.⁸⁸

A Gyermekebarát Egyesület 1888-ban alakult meg „A téli hónapokban évente 100-120 iskolás gyermeknek 91.000 ebédet szolgált ki, 20.422 korona költséggel és 1.000 gyermeket ruház fel 12.000 korona költséggel”.⁸⁹ Az említett egyesület körein belül jön létre a Fehér Kereszt Egyesület amelyiknek elnöke Bulyovszky József és alelnöke pedig özv. Des Echerolles Kruspér Sándorné.

A Protestáns Jótékonyági Egyesület a század első évében alakult meg. Célja az „evangélikus református vallású segélyre szorult szegényeket, betegeket segélyezni, elhagyott vagy árva vagyontalan gyermekek elhelyezéséről s neveléséről gondoskodni, s protestáns kulturális célokat szolgálni.” Az egyesület választmánya „legalább 15 férfiból és 15 nőből” és legfeljebb 30 férfiből és 30 nőből állt.⁹⁰ Az egyesület egy vegyes kórust is működtetett, mely révén részt vállaltak a város zenei életéből is. A kórus vezetője egy ideig Gerencséri József volt, aki „a kórusmuzsika műveléséért harcolt.”⁹¹

84. N.N., 1913, 262. szám, 7

85. N.N., 1911, 260. szám, 6.

86. FASJB. 696 csomag, 69.

87. Bihar várm. ... , 351.

88. FASJB. A római-katolikus püspökség iratai, 197 csomag, 19.

89. Bihar várm. ... , 351.

90. FASJB. Református püspökség iratai, 9 csomag, 1-2.

91. N.N., 1903, 39. szám, 7.

Az evangélikus református hölgyek önállóan is cselekedtek. Egy orgona-hangversenyt rendeztek 1906-ban a Körös utcai gótikus stílusú evangélikus templomban. A résztvevők helyi művészek, az egyesület férfi és nő tagjai valamint a vegyes kórus. A hangverseny igen sikeres volt, ezért megismételték.⁹² 1909 januárjában egy nagyszabású zene estélyt rendeznek, a nagyváradi F. Károly Leóna és más helyi művészek közreműködésével.⁹³ Az evangélikus hölgyek egy teadélután szerveztek 1913. február 4-én, amely esemény méltó befejezése volt az az évi farsangnak.⁹⁴

A Bihar megyei román nők 1914 júniusában próbálkoztak egy nőegylet létrehozásával. A Félix fürdői alapító gyűlésen az egyesületbe „47 tag, 13 alapító és 12 örökös, 22 rendes és 10 segéd tag iratkozott be”. Még az alapítás napján a nagyváradi román hölgyek felveszik a kapcsolatot az aradi román nők egyesületével és az Osztrák-Magyar Monarchiában élő román nők egyesületével, amelyik éppen azon a napon, 1914. június 8-án Szebenben tartott kongresszust. Az egyesület célja „a román nők kulturális és gazdasági felemelése, az özvegyek és árvák megsegítése”,⁹⁵ továbbá a leányiskolák és intézetek támogatása, varró háztartási tanfolyamok szervezése. Az egyesület hivatalos bejegyzését a háború késleltette.

Az első feminista szerveződések Nagyváradon

A számos feminista elveket terjesztő újságcikk magazin, és könyv megjelenése felkeltette az itteni nők figyelmét is. A *Nagyváradi Feminista Egyesület* 1911-ben jött létre. Az egyesület értelmi megalkotója és elnöknője Glüchlich Vilma. Az egyesületnek május 30. gyűléséig „37 felnőtt és 66 fiatal tagja van. (...) A bátrak csapata ez – úgymond – mert valóban nagy bátorság kell hozzá, hogy valaki Magyarországon feminista legyen.” Az egyesület fő célja, „hogy a társadalom tagjai közül nemre való tekintet nélkül emberi joga legyen mindenkinek, aki épeszű és felnőtt.” A nagyváradi feminista szervezet „humánus és szociális program alapján áll, szociális munkát kíván kifejteni, és segítségére siet majd mindenkinek, akin jogtalanság történik.”⁹⁶ Létrejön egy gyakorlati szakosztály, melyet Rechtné Bauer Zsófia fog vezetni, s főleg állásközvetítéssel foglalkozik, továbbá ápolónői és gépíró tanfolyamot szervez.

A feministák egy másik kísérlete a lányok oktatási és tudási színvonalának emelését célozta. Tudományos tanfolyamokat szerveztek, ahol a fiatal lányok a

92. N.N., 1906, 85. szám, 5.

93. N.N., 1909, 5. szám, 8.

94. N.N., 1913, 29. szám, 9.

95. *Viorel Faur*, *Cultura românilor din bihor (1849-1918)*, 1992, 104.

96. N.N., 1911, 122. szám, 4.

reáltudományokkal, mint például: fizika, kémia, matematika és technika ismerkedhettek. A tanfolyamok népszerűek voltak, annak ellenére, hogy a sajtó élénken bírálta ezeket. A közvélemény csak egy egyszerű helynek tartotta ezeket „ahova el lehet menni hazulról, (...) egy pompás ürügy, amivel a kisleány szépen felöltözködhetik és megteheti a maga körsétáját Nagyváradon, úgy, ahogy azt már a kedve, a vágyai, az ábrándjai megkövetelik.”⁹⁷

1911-ben a feministák „szülői értekezletet” tartottak, amely elnevezés valójában kulturális eseményt takar. Népszínmű felolvasásról van szó, amit 20 fillér belépődíj mellett rendeztek meg. Ez alkalommal bocsátották útnak az anyavédelmi programjukat is, aminek első feladata, egy szoptató szoba létrehozása a szövődésben.⁹⁸ 1913. november 15-én a választmányi ülésen a feminista hölgyek elhatározták, „hogy anya és csecsemő védelmi munkásságuk körébe felveszik a város által dajkaságba adott csecsemők felügyeletét is.”⁹⁹ A feminista mozgalom hatására azok a nagyváradi lányok, akik diplomát akartak szerezni, és később kenyeret keresni, 1913-ban látogatták a „Gerő akadémiát”. Gerő Sándor lakásában esténként 8-10 lány gyűlt össze, hogy tudományos kurzusokat hallgasson.¹⁰⁰

A nők szavazati jogaiért küzdők világegyesületének VII. kongresszusa alkalmából, amit 1913. június 15 és 20-a között rendeztek meg Budapesten, egy 27 államból érkező hölgyekből álló küldöttség Nagyváradra látogatott, és itt a bíróság munkáját figyelte meg.¹⁰¹

A feminista egyesület tagjai nem tagadták meg női mivoltukat, és vállalták „a város által családokhoz kiadott csecsemők és gyermekek védnökségét”.¹⁰² 1916-ban létrehoztak egy intézményt, az anyák és gyermekeik ápolása céljából.

Az általunk tanulmányozott időszakban a gazdasági változások maguk után vonták a társadalmi változások szükségességét. A kor haladó elvei, a nők felszabadulásáról és politikai jogairól, megérkeznek a Sebes-Körös partján kifejlődött és egyre erősödő városba is, Nagyváradra.

97. Nagyváradi Élet, 1911, 18. szám, 1. melléklet, a N.N., 148. szám

98. N.N., 1911, 239. szám, 2.

99. FASJB. 978 csomag, 102.

100. N.N., 1913, 231. szám, 3.

101. FASJB. 978 csomag, 59-60., a szüfrazettek kongresszusa

102. FASJB. 978 csomag, 104.

Bibliográfia

1. Alvinczy Sándor: *A francia nők*, Budapest, 1893
2. Benicky Irma: *A nő hivatása*, Pest, e.n.
3. Viorel Faur, *Cultura românilor din bihor, (A biharmegyei románok kultúrája)*, Nagyvárad, 1992
4. Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását*, Nagyvárad, 1996
5. Dr. Máday Andor: *A magyar nő jogai a múltban és a jelenben*, Budapest, 1906
6. Charlotte Perkins Gilman, *A nő gazdasági helyzete*, Budapest, 1906
7. Weininger, *Nem és jellelem*, Budapest, 1913
8. Weisz Károly: *Leányaink és jövőjük*, Budapest, 1881
9. Wohl Janka, *A modern asszony breviáriuma*, Budapest, e.n.
10. *Bihar Vármegye és Nagyvárad*, Nagyvárad, 1901
11. *Magyar Nagylexikon*, Budapest, 1998

Levéltár

Nagyvárad Biharmegyei Állami Levéltár

A polgármesteri hivatal iratai

141-es Leltári szám. 171 csomag

142-es Leltári szám. Csomagok: 146, 171, 176, 230, 255, 517, 521, 696, 798, 947, 978, 1123.

A református püspökség iratai

343-es Leltári szám. 9 csomag

A római-katolikus püspökség iratai

248-es Leltári szám. 197 csomag

Sajtó

Nagyvárad 1900-1914

Nagyvárad Napló 1900-1914

Familia 1900-1906

Szabadság 1900-1902

Résumé

Tímea Apáti: Ladies' charity clubs in Nagyvárad at the end of the 19th and at the beginning of the 20th centuries

All over Europe and Hungary civil organizations, which mobilized voluntary groups to handle problems of everyday existence, were produced by the society of the civil era. The essay is to analyse the associations, civil organizations founded by Nagyvárad women in the age of the dualism. The range is fairly wide. It spans the social, cultural associations as well as the various charity councils and feminist societies vigorously fighting for emancipation.

The paper not only lists the associations founded by women, but it also details their everyday activities. Although the activities of the ladies' clubs covered a fairly wide scale of public life, the vast majority worked on the basis of religion and were involved in social, charitable activities.

Darvas Enikő

A nagyváradiak kivándorlása az Amerikai Egyesült Államokba a XX. század elején

A kivándorlásról általában

A statisztikai adatok szerint 1901 és 1913 között Nagyváradról 1151 személy vándorolt ki. Közülük 1057-en Amerikába. Ezek közömbös számok, száraz adatok, amelyek mögött azonban hajdan élt emberek rejtőznek, vágyakkal, álmokkal. Mennyi reményt, mennyi várakozást, mennyi örömet, mennyi keserűséget rejtenek ezek a számok, és a kivándorlást szabályozó „rideg” törvények. A nagyváradiak kivándorlása szervesen illeszkedett az egész Magyarországot, sőt Európát átfogó népeességmozgásba. Míg a 19. század első felében a nyugat-európaiak vándoroltak ki tömegesen Amerikába, addig a század végén és a 20. század elején a kivándorlók legnagyobb része Kelet- és Dél-Európából származott.

A Pallas Lexikon meghatározása: „Kivándorló az, aki egy bizonyos politikai egészet képező területről (állam, ország, tartomány stb.) más ily területre költözik, azzal a céllal, hogy ott új otthont alapít magának.”¹ Az 1903-as kivándorlási törvény 1. §-sa szerint „... kivándorlónak tekintetik az, aki tartós kereset céljából bizonytalan időre külföldre távozik”. Az 1909-es törvény hasonló meghatározással él, és kihangsúlyozza, hogy aki „más okból (pl. tanulás, szórakozás, egyes üzleti ügyek lebonyolítása végett) utazik külföldre, nem tekinthető kivándorlónak”.

A tömeges kivándorlás befolyásolja a népeesség számbeli alakulását és szerkezetét. Ez az oka, hogy a magyar politikusok, közgazdászok is sokat foglalkoztak a kivándorlás problémájával. Ezt bizonyítja, hogy 1903-ban és 1909-ben törvényt alkottak a kivándorlásról. A belügyminisztérium számtalan körrendeletben fordult a vármegyék vezetőihez. Tanulmányok jelentek meg a kivándorlásról. A sajtó figyelemmel kísérte a kivándorlással kapcsolatos minden hírt. Különböző elméletek, vélemények születtek, melyek egymásnak teljesen ellentmondtak. Egyesek

1. *Pallas Nagy Lexikona*. Bp. 1895. X. k. 612-613.

azt állítptották, hogy a kivándorlás nem jelent veszteséget a magyar állam számára, mivel egyrészt a kivándorlók meggazdagodva térnek haza; másrészt a fizetésük legnagyobb részét hazaküldik. Sőt, felvetődött a kérdés, hogy az ország szempontjából is nem előnyösebb-e a kivándorlás, „ha rendszeresen történik, mint a haza földjén való munkátlanlás, tétlenség, tengődés és éhenhalás?”²

A kivándorlás ellen foglalt állást Thirring Gusztáv, aki szerint „a kivándorlás úgy a népesség fejlődésére, mint az állami életre nézve kedvezőtlen, káros tüneemény, mely – ha idejében ellen nem súlyozható – alapjaiban is megtámadhatja az állami létet, s veszedelmet rejt magában az állam további egészséges fejlődése, hatalmi állása tekintetében.”³ Ugyanezt hangsúlyozta Szunyogh Szabolcs a *Szabadságban* megjelent cikkében: „A kivándorlás már mint szimptóma is igen aggasztó dolog, mert rövid szólammal élve, azt jelenti, hogy »nem boldog a magyar« , mert ha boldog volna, akkor nem vennének ezrek és ezrek évenként vándorbotot a kezükbe, nem hagynák itt családjukat hosszú évekre árvaságban.”⁴

A kivándorlással összefüggésben a szocialista propaganda hatását tükrözi a Szabadság egyik cikkírója, aki szerint a mérhetetlen és kielégíthetetlen fogyasztás utáni vágy hajtja a kivándorlókat, akik szerint „a latin közmondással élve, »ubi bene, ibi patria«,... hazám nekem ez az ország, ameddig itt élvezni tudok, de midőn szenvedni, tűrni, nélkülözni kellene, rögtön itt hagyja ezt a hazát, kivándorol...”⁵ A szociáldemokrácia megölte az emberek szívében az istenfélelmet, a hazaszeretetet, ledöntötte az erkölcsi korlátokat, ezért vesznek olyan könnyen vándorbotot a kezükbe, elmélkedett Helvey Lajos a *Tiszántúlban*, hozzátéve, hogy a kivándorlás betegség, a mostoha gazdasági viszonyok tették beteggé az embereket, aminek következtében „aranylázba estek és áthajóztak Amerikába”.⁶ Rác Gyula 1909-ben megjelent könyvében a kivándorlást Magyarország negyedik „szomorú nevezetességének” vélelmezte, a „Hungara-export”, a tüdővész és az „abnormis gyermekhalálozás” mellett.⁷ Hasonlóan vélekedett Bolgár Elek: „Magyarország népmozgalmi tényei háromféle eredményben nyernek kifejezést: a gyermekhalandóság, a mindjobban terjedő egygyermekrendszerben [sic!] és a kivándorlásban.” Szerinte a kivándorlás „eleven erőket, életenergiákat von el” az országtól, fejlettebb, gazdagabb országok javára, növelve ott is a gondokat.⁸

2. *Szabadság*, 1900. 193. sz. 2. p.

3. *Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Bp. 1904. 5.

4. *Szabadság*, 1902. 92. sz. 1-2 p.

5. Uo. 1902. 265. sz. 1-2. p.

6. *Tiszántúl*, 1903. 121. sz. 1-2. p.

7. *Rác Gyula: Pusztuló Magyarország*. Bp. 1903. 53-53

8. *Bolgár Elek: A kivándorlás. Huszadik Század*, 1908. 12. sz. 493-499.

Kovács Imre „néma forradalomnak” minősítette a jelenséget. A társadalmi feszültség levezetésének egyik módját látta benne. Véleménye szerint: „A huszadik század civilizációjának bilincseibe vert parasztság nem tud megmozdulni, és ezért más utakon keresi a feszültség levezetését. Ez a birtokos parasztságnál az *egykézésben*, a nincstelen parasztságnál a háború előtt a *kivándorlásban*, a háború után a *szektázásban* nyilvánul meg. Egy elsüllyedt nép mélyen a történelmi idők színe alatt csinálja a maga forradalmát, de ez a forradalom – néma forradalom...”⁹

A kivándorlás törvényi szabályozása

A 19. században megbolydult Európa lakossága, s a század végén és a 20. század elején ez a bolydulás felkavarta a Kárpát-medence lakosságát is. Két-három évtized alatt Magyarország átmenetileg vagy véglegesen útra bocsátotta lakosságának 10-15 %-át. Ehhez a mérhetetlen migrációhoz, grandiózus népmozgalomhoz, mint az európai államok és értelmiségiek, a magyar állam és az ország értelmisége is többféleképpen viszonyult. Voltak idők és elemzők, amikor és akik korlátozni óhajtották a migrációt, fontos gazdasági erőforrásnak tekintvén a munkaerőt. A diadalra jutó liberalizmus ha nem is ösztönözte, de szabadjára engedte az emberek ilyen szándékát és mozgását. A háborúk árnyékát előrevetítő 19. század végi militarizmus tiltotta a kivándorlást, az erős hadsereg szükségességének okán. Mindeközben a világ gazdaság élelmes szereplői – busás haszon reményében – hajóstársaságokat szerveztek a végtelen számú kivándorló tengeren túlra juttatása céljából. A mérhetetlenül áradó emberfolyam útjába legfeljebb remekül kiképzett és jól felszerelt hadseregek állhattak volna, de liberális vagy szabadelvű politikusok semmiképpen. Ezért hát inkább mindenütt – nálunk is – inkább szabályozni, némileg ellenőrizhető mederbe terelni kísérelték meg a kivándorlást. Magyarországon először az ügynök-törvény kísérelte meg szabályozni, vagy legalább a bűnözés melegágyává vált kivándorlást szervező ügynökök munkáját törvényi keretek közé szorítani. Mivel ez a halottra szórt szenteltvíznél is hatástalanabb volt, 1903-ban, majd 1909-ben magát a kivándorlást szükségeltetett törvénnyel szabályozni. Végül is a 20. század elején a magyar kormány – hosszas tárgyalás követően – a három kivándorlást bonyolító hajótársaság (Continental Pool, International Mercantile, Cunard Line) közül a *Cunard Line*-nal kötött szerződést állampolgárainak tengeren túlra szállítása céljából.¹⁰

A Magyarországról a tengeren túlra irányuló nagyarányú kivándorlást a hatóságok a Balkánon kirobban háborúk kapcsán kísérelték meg korlátozni. Nem sok

9. Kovács Imre: A néma forradalom. 1908. 15.

10. Puskás Julianna: From Hungary to the United States (1880-1914). Bp. 1982.

sikerrel. Az I. világháború kirobbanása azonban határozott és kényszerű tiltást eredményezett. A belügyminiszter 145.650/1914-es rendeletével betiltotta a kivándorlást. 1914. október 26-án a nagyváradai rendőrkapitány már azt jelenthette a polgármesternek, hogy „városunk területén a kivándorlás teljesen megszűnt”.¹¹

Az ügynökök

A kivándorlás szervezésére, lebonyolítására hatékony ügynökhálózat szerveződött. A politikusok és az államhatalom képviselői kezdetben úgy gondolták, hogy az ügynökök működésének eltiltásával, szabályozásával korlátozhatják, vagy legalábbis ellenőrizhető mederbe terelhetik a kivándorlást. A nagyváradai levéltár vonatkozó dokumentumai arról tanúskodnak, hogy a közigazgatás alkalmazottai élénk figyelemmel kísérték a Bihar megyében tevékenykedő ügynökök munkáját. A helyi sajtó is rendre közölte az ügynököket megbélyegző cikkeket. 1907 februárjában Gránát Sándor (Sámuel?) kivándorlási ügynök került a hatóság és a sajtó látószögébe, aki tömegesen csábította Amerikába az embereket. Tevékenységéért 36 napi börtönre és 360 korona pénzbírságra ítélték.¹² 1908-ban Gránát tevékenysége ismét foglalkoztatja a hatóságokat és a sajtót. Az ellene elrendelt házkutatás során különböző hajóstársaságoktól kapott leveleket foglaltak le.¹³ Az országos és megyei hatóságok is egyre élénkebben érdeklődtek az ügynökök tevékenysége iránt. A belügyminiszter 1908-ban Bihar megye főispánjától kér tájékoztatást bizonyos ügynökök tevékenységéről: „Bizalmas úton nyert értesülés szerint Neumann Sándor bikácsi, Raduj Lőrinc értarcsai és Groze Karácsony görbedi lakosok a Falk és Társa hamburgi cég javára a kivándorlásnak titkos közvetítésével foglalkoznak”- írta.¹⁴ Az alispán gyorsan jelentett és pontosított: „Neumann Sándor nem Bikácson, hanem Nagyváradon Nagytewleki utcán, a kaszárnyákkal szemben lakik, hol egy szatócs üzlete van: ezen üzletben a bikácsi parasztok különösen heti vásári napokon gyakran megfordulnak”. Az alispán a főispántól kéri Neumann rendőri megfigyelését, mivel lehetségesnek tartja, hogy „titkon kivándorlást közvetít.”¹⁵ A rendőrkapitány rövid úton kiderítette, hogy a hatóságok gyanúját felkeltő ügynök Neumann Gábor, nem Sándor, s valóban foglalkozik a kivándorlás szervezésével. „1906 évben Bikács községből több ember az ő közvetítésével vándorolt ki Amerikába”, sőt a hírek szerint újabb csoportot szervez Bikácson, ezért „szoros megfigyelés” alá helyezték.

11. Filia Archivelor Statului Jud. Bihor (a továbbiakban: FASJB.), Polgármesteri hivatal iratai, 142/202. csomag

12. *Szabadság*, 1907. 31. sz. 5. p. és 33. sz. 5. p.

13. Uo. 1908. 258. sz. 6. p.

14. FASJB. Prefektusi hivatal iratai, 24/146. cs. 21. p.

15. Uo. 23-26. p.

A hatóságok olykor aktív, máskor elnéző közbeavatkozása mellett rendre foglalkozott a kivándorlással a publicisztika is. Folyamatosan tájékoztatta a lakosságot arról, hogyan viszonyul az Egyesült Államok kormánya a bevándorláshoz. Míg a század első felében erősen támogatták a bevándorlást, addig az 1870-1880-as évektől megváltozott az államok kormányának és lakosságának a véleménye. Piványi Jenő a Társadalomtudományi Szemlében közölt tanulmányt erről a fordulatról. Bevezetésként Emerson gondolatait idézte, aki tágra akarta nyitni a kapukat az Egyesült Államokba érkezők előtt: „Ez ország gényusa kijelölte helyes politikánkat: az alkalomnyújtást. Nyissuk tágra kapunkat, nyujtsunk alkalmat a polgári jogok kifejlesztésére, a tanulásra, a személyes képességek érvényesítésére, valamint a vagyonosodásra, ... Ez az ország elég tágas, és földje kenyeret adhat valamennyinek” (már-mint népnek – Darvas Enikő). Ez a hangulat és államszervezési elv változott meg az 1880-as évtizedben. A már több generáció óta Amerikában élők számát a 19. század első felében angolok, írek, németek gyarapították. A 19. század utolsó harmadában azonban Európa keleti régióiból érkeztek a bevándorlók, akik ellen sorra fogalmazódtak meg a vádak: az iparilag fejletlen területekről érkezők olcsó bérért is hajlandók voltak munkát vállalni, s leszorították a béreket. Alacsony műveltségű, analfabéta munkások özönlötték el a kikötőket, akik nehezen sajátították el az angol nyelvet, nehezebben vagy egyáltalán nem asszimilálódtak. Szívesebben vállaltak munkát az ipartelepeken, a bányákban, s kerülték a mezőgazdasági munkát. Nemzetiségek szerint kolóniákba szerveződtek, szennyes és egészségtelen környezetben éltek. Nem ismerték az ország politikai intézményeit, idegen volt tőlük a demokrácia, s könnyen behódoltak a demagógoknak. Többségük katolikus vallású volt. Megtakarított dollárjaikat hazaküldték a családjuknak, aminek következtében hatalmas pénzüsszegek vándoroltak ki Amerikából. Arányukhoz képest sokkal többen kötöttek ki a börtönökben, elmeógyógyintézetekben, ami külön terhet jelentett az állam számára. Anarchista, felforgató eszméket terjesztettek. Testileg satnyák voltak, rosszabb munkabírásúak, mint az Európa nyugati és északi térségeiből érkezők.

A szociológiai és politikai ihletésű fenntartások ellenére a bevándorlók száma rohamosan gyarapodott, vele párhuzamosan a lakosok elégedetlensége növekedett. Ennek az egy irányban erősödő kettős folyamatnak volt az eredménye, hogy 1907-ben új bevándorlási törvény lépett életbe. Ez megtiltotta a hülyék, az értelmi fogyatékosok, a gyengeelméjűek, az elmebetegek, a hivatásos koldusok, a tuberkulózisban, egyéb undorító vagy ragályos betegségben szenvedők, a bűnözők, a poligámisták, az anarchisták, a prostituáltak, a kerítők, a 16 éven aluli gyermekek bevándorlását.¹⁶

16. *Piványi Jenő*: Az Amerikai Egyesült Államok bevándorlási politikája. In: Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1914. 3. sz. 184-201.

A megszorítások ellenére sem csökkent a Kelet- és Dél-Európából érkező bevándorlók száma. Hoffmann Gézáné adatai szerint 1910-1911-ben a bevándorlók 33 %-a származott csak Nyugat-Európából, 65 %-a jött a kontinens keleti és déli térségeiből. A magukat honosnak érzők minden tiltakozása ellenére sem csökkent a bevándorlók áradata. A gazdaság gyors fejlődése nemcsak kívánta, megkövetelte a munkaerőt. Az elemző közgazdászok, publicisták gyakran hangoztatták a bevándorlás szükségességét. Észrevették ezt a magyarországi elemzők is: „... nincs egy kilométer vasúti vonal, országút, csatorna, amelyiket amerikai munkás keze teremtetett volna. Amikor az Erie-csatornát ásták, az ott dolgozó 13.000 munkás közül 12.000-nél több született Olaszországban. A new-englandi óriási fűrőgyárakban lengyelek, francia kanadaiak, olaszok, szíriaiak dolgoznak; a kőszén és vasbányákból olasz, tót, magyar, lengyel kezek hozzák napvilágra az ipar fő nyersanyagát; a szabóműhelyekben orosz zsidók »izzadnak«, ruhát a kínaiak, japánok és franciák mosnak, cipőt a görögök és olaszok tisztítanak, gyümölcsöt a japánok és kínaiak szednek... Megannyi munka, amire amerikai a jelenlegi munka és fizetési viszonyok között nem vállalkoznak”¹⁷

A kivándorlás okai

Az Amerikába való kivándorlás okai a 20. század elején rendkívül összetettek voltak. A vitathatatlanul kecsegtető nagyobb jövedelem, a remélt meggazdagodás mellett számos motívum befolyásolta az embereket. Ezek között elsőként említjük a néptömegek tudatában a publicisztika és a szóbeszéd formálta „Amerika-képet”, a jó- vagy rosszhiszemű kivándorlásra való csábítást is.

Ahhoz, hogy megértsük azt az irracionálisan felszaporodott vándormozgalmat, ismernünk kell a tömegek pszichózisát. A tömegek könnyen befolyásolhatók. A látható tettek mögött gyakran láthatatlan okok hullámoznak. „Gyakran úgy tetszik, hogy a népek lelkében valami titokzatos erők lappanganak, s ezek irányítják őket.”¹⁸ Ezt a titokzatos tömegpszichózist is figyelemmel kísérve, a kivándorlás okainak elemzését tudományos szinten, sokakkal egy időben Neményi Bertalan kísérlete meg. Neményi szerint a „műveletlen kivándorló nem tudna kielégítően számot adni se magának, se másnak arról, hogy voltaképpen miért is határozta el magát amaz életbevágó nagy lépésre... Idegen példa vonzza, jó vagy rosszhiszemű csábítás elkábítja, és ha kérdésünkre elő is adja fölényes, öntudatos ábrázattal, hogy odakünn könnyebb pénzt szerezni, s azzal ő majd hazajön és itthon földet vesz magának, egy kis pszichológiai érzéssel mindjárt tisztában vagyunk vele, hogy ezt

17. *Husadik Század*, 1911. XXIII. kötet, 89-91.

18. *Gustav Le Bon: A tömegek lélektana*. Bp. 1913. 5.

nem maga kombinálta így ki, de hallotta másoktól”¹⁹ Így vált a kivándorlás divattá, epidémia-szerűen terjedve az élet feltételeivel elégedetlen tömegek között. „Aki a kivándorlásnak hólabdaszerű jellegét figyelmen kívül hagyja, aki nem gondolja meg, hogy a kivándorlás egyik legfőbb oka maga a kivándorlás, az nem lehet jó diagnosztika ebben a kérdésben.”²⁰

Alá kell húznunk, hogy a tömeges kivándorlás föltétele az elégedetlenség. Sem a kalandvágy, sem a pénzéhség nem elégséges ahhoz, hogy a tömegeket mozgásba hozza. Ehhez az kell, hogy a társadalom egy rétege elviselhetetlennek érezze azt a nyomort, elnyomást, amelyben él. Ugyanígy vélekedik Neményi Bertalan is: „A gazdasági viszonyok mostohasága a nép lelkében csak ritkán hat közvetlenül, majdnem mindig közvetve, olyképpen, hogy a kedvezőtlen körülmények lelkében közvetlenül csak mint az elégedetlenség... érzése tükröződnek vissza, és az a nyugtalan érzés determinálja őket szinte öntudatlanul a kivándorlásra.”²¹ A Szabadság 1906-ban a következőket írta erről: „Jellemző tünet a kivándorlás okainak kutatása körül, hogy egyáltalán nem azok a vidékek mutatnak nagyobb hajlandóságot a kivándorlásra, ahol a megélhetési viszonyok a legalacsonyabb színvonalon állanak, ahol a kultúra majdnem a nulla fokán áll. A lakosság a megyének inkább azon vidékein veszi kezébe a vándorbotot, ahol jobb a megélhetés, és a kulturális viszonyok is fejlettebbek... Szóval a statisztikai adatok összeredménye mutatja, hogy nem egyedül a megélhetés nehézsége nyit kaput a kivándorlásnak, hanem még egyéb tényezők is közrehatnak ebben a pokoli munkában... Ott azonban, hol már a megélhetés jobb, ahol a kulturális igények emelkednek, de a mérlegben a kiadások fedezésére megfelelő fedezetet a munkaviszonyok nem nyújtanak, ott jelentkezik a vágy a jobb munkaviszonyok felkeresése után, és ezzel megnyílnak a kivándorlás zsilipei a »jobb« haza felé...”²²

Az Amerika-kép

A kivándorlás elterjedésének egyik legfőbb oka az az Amerika-kép, amely a tömegek képzeletében egyre inkább felerősödött. „A történelemben mindig nagyobb jelentősége van a látszatnak, mint a valóságnak. Az irreális van fölényben mindig a reális fölött.”²³ S ami egyszer felkelti a tömegek képzeletét, egyre inkább beférkőzik a gondolatvilágukba, mígnem valós alakot ölt. Különösen így van ez a pozi-

19. *Neményi Bertalan: A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás.* Bp. 1911. 3-4.

20. Uo. 6. o.

21. Uo. 16. o.

22. *Szabadság*, 1906. 153. sz. 3-4. p.

23. *Gustav Le Bon*, i. m. 59.

tív ígérő képzetekkel, a szerencse hajszolásával, a meggazdagodást, jólétet ígérő modákkal. „Az ész és érvek hasztalan küzdenek bizonyos szavak és formák ellen”. A mondai elemek a „lelkében nagyhatású és határozatlan képeket képeket hínak elő, és épp ez a homályosság, mely őket beburkolja, növeli titokzatos erejüket”.²⁴ Amerika a 19-20. század fordulóján úgy jelent meg az emberek szemében, szívében, mint a szabadság országa, a korlátlan lehetőségek hazája, egy új Kánaán, az Ígérlet földje. Bryce így nyilatkozott erről: „Mióta Tocqueville 1822-ben kiadta az amerikai demokráciáról szóló emlékezetes művét, az Egyesült Államok nem csak úgy állt az európai gondolkozók és államférfiak előtt, mint az a föld, ahová az óvilág népeit a boldogság és szabadság reménye vonzza, hanem mint annak példája is, hogy mit jelent a nép uralma ott, ahol a nép magára van hagyatva, és hogy mi lesz egy népből, ha megindul a demokratikus intézmények végzetes ösvényén”.²⁵ Tocqueville könyvét azonban csak kevés művelt ember ismerte Magyarországon. Mi ragadta meg mégis a néptömegek figyelmét? Neményi Bertalan leírt egy fiúmei jelenetet, két kivándorló beszélgetését. Az egyik már volt Amerikában, s a jól értesült és tapasztalt emberként szólt társához: „Barátom, te csak bámulni fogsz odakünn. Egész másképp nézik ott a munkás embert, mint idehaza, ... itthon csak 3-dik osztályon utazik a munkás, az urak pedig 1-ső osztályon. Ottan csak egy osztály van a vonaton, s a »harmadosztályú munkás«... a milliomos mellett ül”, majd hozzátette: „Itthon a milliomás hengec a millióival, és lenézi a munkást. Amerikában pedig megbecsüli a munkást, és nem hengec a pénzével, csak »örül neki«”²⁶ Az Amerika-képet fényesítette a dollár csodálatos ereje, amely nagy hatással volt a magyarországi munkásokra. Mailáth József a dollárt véli „a legerősebb kivándorlási ügynököknek”, s ezt „mindaddig le nem küzdhetjük, míg azt a rengeteg különbséget, ami a hazai és az amerikai munkabérek között, de a pénznemek között is... tátong...”²⁷ A dollár erejéről Neményi is megemlékezett. Olyan kivándorló szájába adta az értékítéletet, aki immár másodszor hajózott át a tengeren. Arról beszélt, hogy naponként másfél dollárt keresett, s ötven centből naponként háromszor ehetett húst, s megmaradó napi egy dollárhoz csak kivételesen kellett hozzányúlnia. Ennek köszönhetően egy év alatt 1500 koronát tudott összegyűjteni. A honvágy hazahozta ugyan, de most újra nekiindult, s egy-két évig távol lesz, aztán újra hazajön, hogy tervei szerint majd ismét újra meg újra megismételje vándorútját.²⁸

24. Uo. 93.

25. *James Bryce: Az Amerikai Egyesült Államok demokráciája.* Bp. 1920. 1.

26. *Neményi*, i. m. 7-8.

27. *Mailáth József: A kivándorlásról.* Katolikus Szemle, 1907. 21. k. 653.

28. *Neményi*, i. m. 36-37.

A szociográfiai leírásokra, szociológiai tanulmányokra minduntalan ráerősített a sajtó. Nemcsak az országos lapok, a helyi sajtó is fölösen cikkeztek Amerikáról. A nagyváradai sajtó rendszeresen közölt amerikai híreket, útleírásokat, cikkeket, előadásokon elhangzott Amerika-ismertetéseket. Gyémánt Jenő írásának már a címe is mozgósító erejű: *Tanuljunk Amerikától*. A cikk tulajdonképpen Szávay Gyula *Túl a tengeren* című könyvét ismerteti. Eszmei megközelítése szociáldemokrata alapállású. Amerikát osztály nélküli társadalomként idealizálja, ahol az ipar, a kereskedés és az „öntermelés” határoz meg mindent. Amerikában „minden munka nemes” állítja, s a munkás nem nézi le a hivatalnokot, és a hivatalnok sem a munkást. Külön hangsúlyozza Gyémánt Jenő, hogy az amerikai társadalomban nagy jelentőséget tulajdonítanak a gyermekek nevelésének. Már „kicsi korban szabadságra és önállóságra szoktatják... Férfit nevelnek ők és nem bábokat.” Őszintének, szókimondónak, bátornak tünteti fel az amerikai polgárokat, szemben a magyarországi lakosokkal. Igencsak idealizálja az amerikai állapotokat. „A munkás elnevezés ott amily általános, olyan tiszteletre méltó és díszes... Az amerikai, ha megdagadott is, nem szégyelli, hogy őse munkás volt... *Munkáskérdés* nincsen oly mértékben, mint nálunk, mert minden munkás megkereshet annyit, amennyiből tisztességesen megélhet.” Ingyenes az oktatás, nyilvános olvasó, rajzoló intézetek állnak a polgárok rendelkezésére. „Könyvtárakkal... fel van szerelve egész Amerika.”²⁹

A „gazdag” Amerika-képet mélyítették azok a hírek, mende-mondák, amelyek az „amerikai nagybácsik” után maradt örökségekről kószáltak közzsájon és a sajtóban. A nagyváradai Szabadság 1904-ben arról cikkezett sokáig, hogy Pomucz György után milyen busás örökséghez jutott Lökösházi Ferenc. 1913-ban Gajzsinszky Pál esetéről cikkezett a lap hosszan, aki az egyik amerikában elhunyt nagybácsijától 375.000 koronát örökölt.³⁰ 375 ezer korona a 20. század elején elég nagy összeg volt ahhoz, hogy megmozgassa az emberek fantáziáját, különösen akkor, ha azt az összeget a viszonylagos jólét, napi háromszori hústáplálék mellett – legalábbis a magyarországihoz hasonlítva – munkabéréből takarította meg valaki. Ezért már érdemes volt hajóra szállni.

Legtöbb az újságírók fantáziája sem ismert határt. A tagadhatatlan előnyök fölött is kiszínezték a híreket, felnagyították a sikereket, az álmok eldorádójának mutatták be a tengeren túli világot. 1907-ben több nagyváradai varrónő vándorolt ki Amerikába. Talán még meg sem ki sem kötött a hajójuk az álmodott kontinens demokratikus államában, amikor a Szabadság című lap publicistája szabadjára eresztette a fantáziáját. Addig „kutatott, nyomozott”, amíg kiderítette, hogy „a férjhez

29. Gyémánt Jenő: *Tanuljunk Amerikától*. Nagyvárad, 1900. 112. sz. 1-2. p.

30. *Szabadság*, 1904. 218. sz. 6. p. és 1913. 157. sz. 7. p.

menési vágy” hajtotta tengeren túlra a lányokat. „A múlt évben – tudósított az újságíró – mintegy huszonnégy, nagyobb részét csinos varrólány ment ki Amerikába, hogy ott tisztességes kenyékeresethez jusson. Csupán kenyeret akartak a leányok, de a sors feltűnően kedvezett nekik: rövid időn belül majdnem valamennyien férjhez mentek, mégpedig nem is közönséges módon. Több varrólány ugyanis, akiknek a szerencse különös módon kedvezett, olyan férjhez jutott, akik még a legkényesebb igényű hölgyek ízlését is kielégítették volna. Az Amerikában fogott férjek egy része ugyanis nemcsak hogy gazdagnak mondható, hanem egyik-másik valódi hamisítatlan milliomos. Abból a fajtából, amely még Amerikában is számot tesz. A nagyváradai leányok természetesen nem tartották titokban férjhezmenetelüket, hanem áradozó levelekben tudatták nagyváradai hozzátartozóikkal, hogy milyen váratlan szerencse érte őket. A meglepő hírek természetesen gyorsan elterjedtek, különösen a katonavárosban, a szerencsés nők szűkebb hazájában, és valóságos forradalmat idéztek elő a katonavárosi varróleányok körében, akik most egyébről sem ábrándoznak mint egy milliomos amerikai férjről.”³¹ Politikai és társasági uborkaszegzon lehetett Nagyváradon és Bihar megyében, ha a lap főszerkesztője egy ilyen banális történetet több hasáb terjedelemben szerepeltetett az újságban. Vagy talán éppen Amerikában volt szüksége egy Váradon hajdan jártas varroda tulajdonosának néhány ügyes kezű lányra, s külön honoráriummal díjazta az újságírót, a dráguló hirdetések elhelyezésére szánt összegnél kevesebbel, remélve, hogy így sereglének majd a hajóra s onnan az ő üzemébe a leánykák. A varrónők bizonyára elhitték a mesét, s talán még fehér lovat is álmodtak az amerikai milliomos alá, s a fejére koronát. Ilyen bolond mesék úgyis csak milliomos amerikaiakról, s a vénebb magyar asszonyok agyában megfogant legfiatalabb királyfiakról szólhattak. Mivel itthon megritkultak a királyfiak, érdemes volt értük áthajózni a tengeren. Ha milliomos férjet nem is, tisztos megélhetést remélhettek munkájuk után. Az alighanem közzsájon is forgó mese a végtelen képzelmű Ady Endrét is megihlette, de az ő fantáziája jobban tapadt a valósághoz. Az ő Tari Janka nevű varrónője tudatosan ment férjet keresni Amerikába, de öt év múlva férj helyett egy fiúgyermekkel tért haza.³² Lett légyen sorsa bármi a nagyváradai varrónőknek, a 20. század elejére igazak Wechsberg szavai: „Amerikának nagy előnye van Európával szemben: lehetőségeket tud nyújtani. A helyzet nem olyan reménytelen, mint Európában ... Európa a múltban él, Amerika a jövőben.”³³

31. *Szabadság*, 1908. 120. sz. 3-4.

32. *Ady Endre*: Janka férjet akart. *Szabadság*, 1908. 161. sz. 1-2.

33. *Joseph Wechsberg*: Amerikai vízum. Bp. é. n. 27.

A kivándorlás gazdasági-, társadalmi okai

A korabeli sajtó és a hatóságok egyformán az ügynökök gátlástalan haszonszerző tevékenységét okolták a nagyarányú tengerentúli kivándorlásért. Amint a források tanúskodnak róla, százezernyi más ok is közrejátszott ebben. Talán ahány kivándorló, annyi egyéni, pszichológiai, emberi ok ösztönzött, kényszerített embereket a vándorbot megragadására. Egy szerelmes csalódása, a Kánaánnak festett távoli ország, a kalandvágy, a nosztalgia, a meggazdagodás vágya, az intéző, az erdőfelügyelő durvasága, a feleségtől, férjtől való elhidegülés, a mester szadizmusa, a mesterasszony fukarsága, a családfő túlzott szigorúsága, a már kint lévők hívó, csábító levele, üzenete, a hazaküldött pénz növekvő mennyisége, egy új ház építésének a vágya, néhány hold földdel való gyarapodás nosztalgiája, a besorozás elől való menekülés, az ügynökök pénzszerzéstől fűtött durva agitációja, a Neményi által oly fontosnak tartott „jóhízemű rábeszélés”, ... hogy ne soroljuk tovább. Ezek az egyéni döntésekben fontos szerepet játszó mozzanatok azonban társadalmilag csak színezik, felékesítik, tarkítják, kivirágoztatják a történelmi-, társadalmi valóság domináns folyamatát, és egyáltalán nem gyengítik a történetírás azon állítását, hogy a kivándorlás roppant volumene mögött általánosan jellemző társadalmi és gazdasági okokat kell keresnünk. Ez pedig a polgári haszonelvűség általános társadalmi elfogadottsága mellett a hazai lakosságnak az iparfejlődéshez, a technológiai modernizáció üteméhez viszonyított túlnépesedése, az ország perifériális térségeinek infrastrukturális hiánya, az országosan felkínált munkahelyek és a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő számbeli aránytalansága. Igazuk van a társadalomkutatóknak, történészeknek, amikor azt hangsúlyozzák, hogy zömükben nem a lelegelettebbek, nem a tehetetlenek, inkább a bátrabbak, a munkájukból szegényesen megélni itthon is képesek vettek kezükbe vándorbotot, s a legnagyobb húzóerőt az jelentette, ha egy-két rokon, családtag odakinn sikereket ért el. Ezt bizonyítják a levéltárakban részben fennmaradt kivándorlás iránti kérelmek. Magyarai Sándor 1913 májusában útlevélkérelmét a következőkkel indokolta: „Amerikában, ahol testvérbátyám lakik, jövedelmező állásom van biztosítva...” Két hónappal később Fluerás Illés érvelt hasonlóan: „Mivelhogy családom, illetőleg rokonaim is minnyájan (!) Amerikában telepedtek le, és itt megélhetésem, illetőleg jövőm biztosítva nincsen, én is kénytelen vagyok kivándorolni.” Ugyanilyen indokkal kért útlevelet Böszörményi Mihály is: „Két testvérem él Amerikában, akik jó keresethet juttathatnak, amíg itthon a mindennapi kenyeremet sem tudom megszerezni.”³⁴

34. FASJB. Polgármesteri hivatal iratai, 142/224. cs. 138-139. p., 149-57. p.

A szegénységre, a megélhetésre hivatkozás hordozhat »abszolút és relatív« igazságot. Szinte bizonyosság, hogy a legszegényebbek, a sorsukba beletörődöttek, azon változtatni önerejükből nem tudók vagy nem akarók nem mozdultak. Találónan elmélkedett erről a nagyváradi Szabadság korabeli publicistája: „Az ember szegénysége és nyomora mindig viszonylagos, s a magyar parasztnak még csak oka se volna az elkeseredésre, ha az indiai éhínség áldozataival vetné össze sorsát. De az ő összehasonlító mértéke az amerikai munkabér, amely felől kivándorlási irodák ügynökei világosítják fel. E mérték alkalmazása mellett itthoni helyzete nyomasztónak tűnik fel, talpa alatt égni kezd a magyar föld, és végül vándorbotot fog kezébe. Kétségtelen, hogy az állam senkinek sem parancsolhatja meg, hogy hazaszereztéből koplaljon. A viszonylagos szegénység azonban nem azonos a szegénység valódi állapotával. A mi bankárunk koldus nép az amerikai vasút- és petróleumkirályhoz képest. A mi bíránk a miniszteri fizetést élvező angol bírákhoz képest nyomorgó hivatalnokok. A mi íróink a szerencsésebb francia írókkal való összehasonlításban éhenkórász diákok számába mennek. Épp így parazitáknak tűnhetnek fel 60 krajcártól 1,5 forintnyi napszám mellett dolgozó munkásaink is, szemben az amerikai munkásokkal, akik napi 2-3 dollárt (5-6 forintot) megkereshetnek. De ez a ránk nézve kedvezőtlen eredményű összehasonlítás csak annyit jelent, hogy itt kisebb karéj kenyérrel kell az embereknek beérniök, mint amott. Azt azonban nem jelenti, hogy itt megélni lehetetlen.”³⁵

A nagyváradi sajtó ilye és hasonló érveinek tükrében érdemes vizsgálat tárgyává tenni azokat a kivándorlási kérelmeket, amelyek a nagyváradi levéltárban még fellelhetők. Hendzsel Miklós napszámos így indokolja útlevélkérelmét: „A megnehezült megélhetési viszonyok nyomása alatt kényszerítve érzem magam arra, hogy rövid időre Amerikába költözzem, munkakeresés céljából...” Arany József 1913 augusztusában az itthoni munkahely hiányára hivatkozott: „Kérelmem támogatásául legyen szabad megemlítenem: Magyarországon általános munkahiány miatt magamat fenntartani képtelen vagyok”. Erdei Gyula a számára elviselhetetlen gazdasági viszonyokra hivatkozott, Dohány Flórián pedig a napszámos sorsán szeretett volna változtatni. Grósz Márton gépész indokai: „Utólagos években érzem, becsületes mesterségemből megélni nem tudok, sem családomat eltartani nem tudom. Ezen mostoha helyzetem arra kényszerítettek, hogy idegen államba meneküljek, hogy jobban érvényesíteni tudjam mesterségemet, mert itt csak egy nagy nyomornak vagyok kitéve, és velem nélkülöző szegény feleségem és négy kiskorú gyarmekem...” Bancsi Gyula 1910-ben már megjárta Amerikát, s 1913-ban újra menne: „Igaz ugyan – érvel útlevélkérelmében –, hogy 32 éves koromig katonaköteles vagyok. Tekintettel azonban arra, hogy a jelenlegi gazdasági viszonyok mel-

---

35. Szabadság, 1900. 172. sz. 1. p.

lett megfeszített munkával sem vagyok képes családomb részére a legszükségesebbet sem megszerezni, esedezem kérésem kegyes meghallgatásáért.” Veres Károly és fia együtt kértek útlevelet. Mindketten kőművesek voltak. Érveik: „már egy éve, hogy a kőműves ipar pang, s így Magyarországon megélhetésem nincs biztosítva, s így a munkahiány következtében, hogy magam a téli hónapokban a nyomortól megmentssem, kénytelen vagyok fiammal, ki szintén már kőműves segéd, kivándorolni addig, amíg itt, Magyarországon a munkaviszonyok megjavulnak.” Dágó Aurél lakatossegéd szülei és testvérei nyomorúságán szeretne segíteni: „mint-hogy édesatyám és anyám 4 kiskorú testvéreimmel 840 korona tanítói nyugdíjból tengetik életüket, én ezen nyomorúságon akarnék segíteni... Én a haza földjéhez nagyfokú szeretettel ragaszkodom ugyan, és ha hazámat veszély fenyegeti a világ bármely tájékaról katonai kötelességem teljesítésére visszasietek...”³⁶

Adatok a nagyváradi kivándorlásról

Már említettük, hogy 1901 és 1903 között Nagyváradról 1151 ember vándorolt ki, s ezek 92 %-a Amerikába ment. Ugyanakkor Nagyvárad népessége 1900 és 1910 között 14.016 lélekkel gyarapodott. A két adat közötti különbség szinte betakarja azt az 1151 embert, akik elhagyták a várost és a hazát. Egy ilyen dinamikus változás árnyékában alig-alig érzékelhető az a veszteség, amit Nagyvárad lakossága és gazdasági élete a kivándorlás révén elszenvedett.

A hivatalosan számon tartott kivándorlás Nagyváradról 1901-ben kezdődött. Ebben az évben összesen kilenc ember hagyta el a várost más országba telepedés szándékával. Ezek közül hárman mentek Amerikába. Nem véletlenül lelkendezett a Szabadság című lap cikkírója: „Nálunk, a mi megyénkben, hála a meglehetősen jó közigazdasági viszonyoknak, még nem öltött oly veszedelmes mérvet a kivándorlási mánia...”³⁷ Az évek múltával azonban szaporodott a vándorbotot ragadók száma. 1906-ban már 223, majd ezt követően 1907-ben 243 ember költözött más országba. Ez utóbbi 466 ember közül egy kivételével valamennyien Amerikába hajóztak. A nagyváradiak növekvő kivándorlási hajlandósága magával ragadta Bihar megye lakosságának egészét. A terebélyesedő kivándorlási mozgalom szükségessé tette Bihar vármegyében is a „kivándorlási ügyosztály” felállítását. Balogh Jenő aljegyző ugyanis, egyéb munkája mellett, nem bírta a ránehezedő „óriási munkát elvégezni”.

Az 1907-es nagyváradi kivándorlási csúcst hamarosan apály követte, s 1913-ban már csak 101 ember hagyta el a várost kivándorlás céljából. Az apály elsődleges oka az Amerikai Egyesült Államok 1907-es gazdasági válsága. Ezzel függhetett össze, hogy

36. FASJB. Polgármesteri hivatal iratai, 142/178 cs. 17. p. és 142/224. cs. 1-4., 28-31., 65-68., 106-112., 113-138. pp.

37. Szabadság, 1900. 163. sz. 2. p.

1908-ban minden korábbinál többen tértek vissza a Nagyváradról és Bihar megyéből kivándoroltak közül. 1912-től a balkáni háború csökkentette a távozni akarók számát.

A Nagyváradról kivándorlók 52 %-a férfi volt, míg a nők 48 %-kal képviseltették magukat. A távozók foglalkozási megoszlása a következőképpen alakult:³⁸

Foglalkozás	1905-1907		1911-1913	
	Bihar m.	Nagyvárad	Bihar m.	Nagyvárad
őstermelés	80 %	8 %	83 %	10 %
bányászat, ipar	9 %	52 %	6 %	72 %
napszámos	8 %	-	6 %	1 %
cseléd	1 %	6 %	2 %	5 %
egyéb	2 %	34 %	3 %	12 %

A kivándorlók társadalmi tagozódásával, nemek és foglalkozási ágak szerint megoszlásával nemcsak a történeti irodalom, s a történeti statisztika foglalkozik. A kortársak is figyelemmel kísérték ezt. Különös érdeklődést mutatott e tárgyban a publicisztika. A nagyváradai Szabadság több-kevesebb rendszerességgel közölt statisztikai kimutatókat, elemezve a kivándorlók nemek, vallások, foglalkozások szerint megoszlását, rendszeresen közölve a városból és a megyéből kivándorlók és visszatértek számát. A rideg számsorokhoz minden esetben kapcsolódtak az újságírók politikai és nemzeti érzélemmel átfűtött elemzései. A Szabadságban 1906 februárjában keserű hangvételű írást – *Hol a fejlődés?* – közölt. A cikk írója nem közli a ki- és visszavándorlók számát, de éles bírálatot mond Nagyváradról. A „városban – állítja – nem is növekszik, nem is fejlődik semmi, dagad a nyomorúság tengere, szaporodnak a közsegélyre szorulóknak, erősödik a tolongás a szegényüggel foglalkozó tisztviselők ajtajai előtt... A nóta vége pedig az, hogy a fejlődéssel, az utolsó esztendő adatai szerint aligha áltathatjuk megunkat. Új lakások, új házak épülnek, de a munkának nem nyílnak új és állandó forrásai. Nincs szó a termelés szaporodásáról, és nincs szó immár ama sokat emlegetett akcióról sem, amely szerint tervszerű hatósági gondoskodás venné kezébe Nagyvárad gyárparát... Amerikába a kémény-erdő, a gépek sokasága, a nyugdöző munka zaja vonzza, csábítja ellenállhatatlanul a parlagon lévő erőt.”³⁹ Ezzel a kritikus hanggal szemben gyakran olvashatunk optimista, a város dinamikus fejlődéséről beszámoló cikkeket. 1906 decemberében a következő hangnemben: „Ha lehet helyesen következtetni a rendőrségen fekvő adatokból, melyek az idej kivándorlás és bevándorlás hullámzását foglalják össze, Nagyvárad a legboldogabb városa széles Magyarországnak... A falusi népességnek a városok felé húzódása természetes jelensége a fejlődésnek, de az a bevándorlás, mely Nagyvárad felé özönlik, már szinte abnormis tünet.”⁴⁰

38. Izvoare de demografie istoricã, II. k. Bukarest, 1987. 710-717.

39. *Szabadság*, 1906. 35. sz. 1-2. p.

40. Uo. 299. sz. 5. p.

Nincs most terünk arra, hogy mérleget vonjunk Nagyvárad ki- és bevándorlási egyenlegéről. Arra sem, hogy alaposabban mérlegeljük a város nyereségét és veszteségét ebben a folyamatban. Arra még kevésbé, hogy elemezzük a publicisztikai spekulációkat, dicséreteket és elmarasztalásokat. Arról azonban vázlatosan ejtenünk kell néhány szót, hogy ez az oda-vissza világtánc milyen hatást fejtett ki az élet néhány területén. Sokat cikkeztek már arról, hogy hány meg hány értelmes, szorgos, dolgos ember gazdagította Amerikát. Sokan vizsgálták a kivándorlás demográfiai hatását is. Itt-ott szó esett a kivándorlók elkallódásáról, itthon nyomorgó családtagjaikról. Mégis úgy érezzük, a történelem ezen megmásíthatatlan folyamatának itthoni hasznát leglegkevesebben és legösszettebben Neményi Bertalan foglalta össze. Szerinte az Amerikából érkező pénzküldemények nyomán „a házak oly rohamos egymásutánban épülnek, mintha a földből nőnének ki, s nemcsak az amerikai pénz, de az amerikai vállalkozási szellem nyomait is mutatják... És hogy milyen nagy fontossággal bírnak ezen amerikai pénzek, az kitűnik abból, hogy – »azok, kiknek családjából senki sincs Amerikában, az évi adót sem képesek fizetni, s táplálékuk egész éven át paszuly és krumpli« – gazdaságaikat jól felszerelték, új házakat derűre-borúra építenek, jól élnek, ruházkodnak; százezrek vannak befektetve állatokba és házakba. Közterheiket pontosan fizetik. Iskolák állítanak, s a nép neveltetni gyermekeit. Szóval Amerika emelte az általános jólétet: a kivándorlás nélkül elpusztult volna a nép.”⁴¹ Neményi Bertalan véleménye mellett érdemes idéznünk a Szabadság című nagyváradi lap egyik elemző írását, amelyik A drágaságról és a kivándorlásról címmel elemzi a kivándorlás váradi és bihari következményeit. Ez az írás szorosan összekapcsolódik a Földművelésügyi Minisztérium kérdőíves felmérésével, melyre a járási szolgabíróknak kellett válaszolniuk. Ezek alapján készítettük el az alábbi táblázatot:

Járás	A kivándorlók által évente hazaküldött pénz	A föld értékének emelkedése holdanként
Központi	6000-7000 korona	300 koronával
Szalárdi	500 korona	20 %-kal
Berettyóújfalusi	1000-1200 korona	200 koronával
Vaskói	516 korona	40 %-kal
Mezőkeresztesi	500 korona	50 %-kal
Székelyhidi	300 korona	200 koronával
Béli	500-600 korona	30 %-kal
Tenkei	1000 korona	30 %-kal
Cséffai	100 korona	70 %-kal
Belényesi	1000 korona	50 %-kal

41. *Neményi Bertalan*, i. m. 41.

Bár a kortársak és a publicisztika sok végig nem gondolt következtetést vont le az ilyen jellegű adatokból, végig sem gondolva, hogy mennyire labilisak és a valóságot elrejtők ezek a kalkulációk. Nehéz lenne azt állítani, hogy az Amerikából hazaküldött pénzek végzetesen megdrágították a földet, mikor a Tenkei járásba érkező 1000 koronás küldemény mindössze 30 %-kal, ugyanez az összeg a Belényesi járásban 50 %-kal növelte volna a szántóföldek holdjának értékét, míg a mindössze 100 koronát bevalló Cséffai járás lakosai 70 %-kal vásárolhatták drágábban a szántóföldek holdját, mint korábban. Egyéb szempontok is közrejátszottak e folyamatban még akkor is, ha a tendenciát színezte is, olyik-olyik helyen merészen befolyásolta is a kivándorlók pénzküldése.

Szólnunk kellene még a visszavándorlásról, az Amerikát megjárt emberek gazdag tapasztalatairól, ezek körében a vállalkozói kedv növekedéséről, az eszmei-, politikai nézeteik megváltozásáról, szellemi, szakmai gyarapodásukról..., ezernyi más dologról. Mindezekről azonban egy újabb tanulmányban essék szó.

Résumé

Enikő Darvas: Immigration of Nagyvárad people to the United States of America

At the turn of the 19th and 20th centuries about two and a half million people immigrated to the United States from Hungary, temporarily, or, rather, for ever so as to find a job and make a living. This wave of immigration reached Nagyvárad as well. The paper examines the rational and irrational factors stimulating immigration. It explores in detail the views generally held in the contemporary Nagyvárad press of immigration, together with articles of political motives. It gives an analysis of the activity of the so-called immigration agents disclosed in the local press and denounced through measures taken by municipal or government authorities. Finally, it also discusses the demographic and economic losses related to immigration and takes that economic, social and mental or ideological returns into consideration that have emerged in economic, sociological and political literature through a positive approach treatment of immigration.

Kormányos László

**Nagyvárad város történetének rövid áttekintése
a magyarországi Tanácsköztársaság időszakában
(1919. március 21 - április 29.)**

Az I. világháború kitörésétől, az Osztrák- Magyar Monarchia katonai vereségén majd széthullásán át a trianoni békeszerződés aláírásáig terjedő korszakot Nagyvárad történelmében négy, egymástól jól elkülöníthető periódusra oszthatjuk fel. A világháború négy évét, a polgári-demokratikus rendszer közel féléves és a proletárdiktatúra valamivel kevesebb, mint egy hónapnyi időszaka követte, amelyet – 1919. április 19-e, a román katonaság bevonulását, és április 29-e a román impérium hivatalos bevezetését követően, - mint egy másfél éves időszak zárt le, és amely már jól láthatóan a román állam fokozatos, de végleges berendezkedésének a jegyében telt el.

Az adott történelmi szituáció következtében Nagyvárad, a Tanácsköztársaság kikiáltását, és a proletárdiktatúra bevezetését magyar fennhatóság alatt érte meg, s a tanács hatalom bevezetése és a román hadsereg bevonulása között eltelt mintegy egy hónapnyi időszak arra is tökéletesen elegendőnek bizonyult, hogy megvalósuljon az új rendszer időleges konszolidációja. Nagyváradon, 1919 márciusában létrejött a proletárdiktatúra rendszere a maga átmenetileg konszolidálódó formájában, s ezzel az impériumváltás folyamata ha nem is egyedülálló, de mindenképpen eltérő módon zajlott le mint a legtöbb Romániához kapcsolt nagyváros esetében.

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának körülményei ismertek. 1919. március 20-án az Antant budapesti katonai missziójának vezetője Vix alezredes átadta Károlyi Mihály köztársasági elnöknek a békekonferencia jegyzékét, amely a magyar és a román hadsereg között új demarkációs vonalat jelölt ki. Az új vonal Szatmárnémetit, Nagyváradot és Aradot a román csapatoknak ítélte, míg attól nyugatra francia ellenőrzés alá kerülő semlegességi zónát jelölt ki. A jegyzék jól érzékeltette az Antant megnyerésére irányuló magyar külpolitika tökéletes kudarcát, ami még akkor is igaz volt ha, - mint kiderült, - a magyar kormány értelmezésével ellentétben a jegyzékben foglaltakat a békekonferencia valóban demarkációs vonalnak és nem

végleges politikai határnak tekintette. A Vix jegyzék utasításait a magyar kormány elfogadhatatlannak tartotta. Lemondását március 21-én a Tanácsköztársaság kikiáltása és a proletárdiktatúra bevezetése követte.

1919 márciusára Nagyvárad katonai, és belső politikai helyzete igen összetetté vált. Az 1919 tavaszára kialakult viszonyok pontosabb megértése érdekében szükséges az azt megelőző néhány hónap eseményeinek rövid felvázolása. Még 1918 decemberében Kolozsvárott, Erdély új katonai parancsnokának Kratochwill Károlynak az irányításával megindult egy olyan ütöképes haderőnek a megszervezése, amelynek feladata lett volna, hogy a Maros mentén felvonulva biztosítsa a belgrádi egyezményben kijelölt demarkációs vonal védelmét. Ezt az elképzelést azonban lehetetlen volt megvalósítani, mivel a román csapatok december 17-én átlépve a demarkációs vonalat megindultak Kolozsvár irányába, majd 24-én magába a városba is bevonultak. Az erdélyi katonai körzet parancsnokságát, amely kénytelen volt elhagyni Kolozsvárt, némi vita után Szatmárnémetibe helyezték át. Ugyanakkor a magyar katonai vezetés, - amely mindaddig komolyabb ellenállás nélkül üritette ki az erdélyi területeket, - ekkor már komoly előkészületeket tett annak érdekében, hogy a román katonaság előrenyomulását Nagyvárad előterében, a Királyhágó környékén feltartóztassa. Január elejétől a magyar hadsereg ellenállása általánossá vált, s a megváltozott helyzetet mi sem mutatta jobban, mint Ferdinánd Vix alezredesnek az a január végi kijelentése, mely szerint: „a magyar csapatok visszanyerték fegyvermezett erőt sugárzó egységek képét.”¹ Mindezek az események jól illeszkedtek a magyar kormány január elején, közepén kialakuló új honvédelmi koncepciójához, amely az elmúlt hónapokkal szemben a diplomáciai erőfeszítések mellett, immár egyre határozottabban készült a magyar területek közvetlen katonai védelmére.

1918 ősztől kezdődően, az egyre erőteljesebben felgyorsuló belpolitikai események Nagyvárad politikai életét is mozgásba hozták. A gyors politikai aktivizálódás valamennyi szinten, - a politikai pártoktól és a kamaráktól kezdve, a román nemzeti-ségi mozgalmon és a szociáldemokrata, kommunista munkásmozgalmon keresztül egészen a civil szervezetekig és az egyes polgárokig, - bekövetkezett. A városi politikai élet szereplőinek aktivitása jól érzékelteti, hogy Nagyváradon, az 1918. október 31-én Budapesten kitört forradalom minden váratlansága ellenére sem hathatott megfélemtetően. A forradalom győzelme, az új demokratikus forradalmi irányító testületek létrejötte (Magyar és Román Nemzeti Tanács, Munkástanács, Katonatanács Nagyváradon is gyors ütemben konszolidálta az új polgári-demokratikus berendezkedést.

A polgári-demokratikus korszak politikai életének meghatározó jelentőségű kérdése volt a város magyar és román közössége közötti viszony alakulása. E viszony alakulásának központi eleme természetesen a város hovatartozása körül kialakult,

---

1. *Raffay Ernő*: Erdély 1918-1919-ben JATE Kiadó, Szeged 1987. 295. old.

és az események előrehaladtával egyre élesedő vita volt. Nagyvárad románsága 1918 őszétől, követte és teljes erejével támogatta az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom általános politikáját. Erdély és Kelet-Magyarország hovatartozásának kérdésében az egyetlen lehetséges politikai megoldásnak az egyesülést tartotta Romániával, - a Román Nemzeti Párthoz hasonlóan, - elutasítva ezzel minden más, a magyar kormány által felajánlott alternatív megoldást, míg Nagyvárad jövőjét illetően a népek önrendelkezésének wilsoni jogára alapozva kívánta a várost e meg-nagyobbodott Románia számára biztosítani.

Nagyvárad Romániához való tartozásának, már november közepétől-végétől világosan megfogalmazott igényét, a város magyar lakossága egyértelműen elvetette. Az új demokratikus megye és városirányítás kész volt teljesíteni a román közösség minden olyan kívánalmát, mely a teljes jogegyenlőség és a Magyar Nemzeti Tanács által is elismert önrendelkezési jog elvével összeegyeztethetőnek vélt, - legyen szó akár jelképekről, akár gyakorlati problémákról, - de a román politikai vezetők igényeit ő is elutasította. Az egymással sokszor homlokegyenest szembenálló politikai elképzelések feloldhatatlan ellentéteket eredményeztek, de – és ez nagyon fontos volt, - azokon a pontokon ahol az érdekek és a szándékok találkoztak, s ahol a politika veszített jelentőségéből, volt lehetőség az együttműködésére, az érdekek összehangolására, s erre rendszerint sor is került.

Az utolsó hónapok során azonban mélyreható változások következtek be. December 1-e után, s kiváltképp a román hadsereg kolozsvári bevonulását követően, a Román Nemzeti Tanács és a magyar hatóságok közötti kapcsolatok igen behatároltakká váltak, s a román vezetés immár egyre kevésbé volt hajlandó részt vállalni Nagyvárad politikai közéletében. A román politikai vezetők ugyanis, a szükségesnél nagyobb mértékben már nem kívántak a „múlttal” foglalkozni, s minden figyelmüket és erejüket a román hadsereg várható bevonulása, valamint az ennek következtében rájuk háruló megannyi feladatra való felkészülés kötötte le. 1919. január 20-át követően a polgári-demokratikus korszak hátralévő mintegy két hónapjában Nagyvárad magyar és román közösségének céljai, törekvései és a jövőről vallott elképzelései valójában már szinte mindenben ellentmondtak egymásnak. A magyar sajtó és közlemény az egyre súlyosabb helyzet ellenére is töretlenül kiállt a rendszer mellett, s teljes erejével támogatta azt az önvédelmi politikát, amely a Vix-jegyzéket megelőző időszakban már egyre határozottabb formát öltött, s amely hűsbavágóan érintette Nagyvárad helyzetét is.²

1919 tavaszán ez az igen összetett külső és belső politikai helyzet, valamint ennek igen jelentős gazdasági kihatásai határozták meg Nagyvárad város lakosságának helyzetét, gondolkodását és nem utolsósorban életkörülményeit.

---

2. Lásd uo.

Az 1919. március 21-én bekövetkezett változás Nagyvárad I. világháború utáni történetben mintegy négy hétig tartó sajátos, de ugyanakkor átmeneti jellegű időszak kialakulását jelentette. A Tanácsköztársaság kikiáltása és a proletárdiktatúra bevezetése Nagyváradon is jelentősen átrajzolta az addigra kialakult politikai térképet, s a város társadalmán belül olyan új törésvonalat teremtett meg, melynek korábban nem volt meghatározó jelentősége. 1919 márciusáig a fő politikai „frontvonal” alapvetően, - de nem kizárólagosan – vagyis a lakosságon belüli megosztottságot elsősorban a város hovatartozása körül kialakult magyar-román vita határozta meg. 1919. március 21-ét követően, bár a korábbi ellentét természetesen nem változott, de mellette, sőt bizonyos értelemben azt megelőzve egy új, csíráiban már korábban is meglévő és a nemzeti hovatartozástól sok szempontból független új törésvonal alakult ki. Ez az erőteljesen osztály-szemponthoz magánviselő törésvonal, a proletárdiktatúra ideológiájával és gyakorlatával általában egyetértő munkásság és azt általában elutasító polgárság között húzódott. Mindez természetesen elsősorban azt a kérdést veti fel, hogy mekkora lehetett valójában az új rezsim nagyváradai támogatottsága. Bár az osztályharc szellemében kiépülő tanácsrendszer, mint látni fogjuk – létezése egy hónapnyi időszaka alatt is a város társadalmi jelentős rétegeinek érdekeit sikerült megsértenie, elveszítve ilyen módon ezen rétegek támogatását és lojalitását, a rezsim társadalmi bázisát – figyelembe véve Nagyvárad sajátos katonai és politikai helyzetét is – mégsem szabad alábecsülni.

A Budapesten történt gyors belpolitikai fordulat azonnal érezte hatását az ekkor még ezer szállal az országhoz kötődő Nagyváradon. 1919. március 22-én, miután felszámolásra került a kormánybiztosi hatáskör, a budapesti Munkástanács rendelkezését követően megindult a vármegyei és városi Kormányzótanács megszerzése. Tagjait a helyi Munkástanács nevezte meg, élére az ismert váradai munkásvezér Katz Béla került.³ A személyi állományában lényegében érintetlenül meg hagyott közigazgatási rendszer irányítását azok az új különleges jogkörökkel felruházott intézmények vették át, amelyeket a Kormányzótanács közvetlenül megalakulása után felállított. Ezek közül a legfontosabbak a katonai ügyekért felelős Véd és Karhatalmi Direktórium, a maga terén teljhatalommal felruházott Közélelmezési Direktórium, valamint a hasonló jogkörű Pénzügyi - Gazdasági Bizottság voltak.⁴

A március utolsó napjaiban tucatjával meghozott rendelkezések túlnyomó többsége azt a célt szolgálta, hogy minél hamarabb megteremtődjenek a rezsim váradai jelenlétének stabil feltételei.

3. *Rácz László*: Viharok Sodrában. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1982. 41. old. / Nagyváradai Napló, XXI. évf., 1919. március 23.

4. Nagyvárad. XLVIII. évf. 1919. március 25.

Az új hatóságok, az ország valamennyi általuk ellenőrzött területére érvényes központi rendeleteket hoztak, melyek alapján a helyi munkástanácsokat és a szak szervezetekre támaszkodva csakhamar hozzáláttak a nagy és középipari üzemek és gyárak, a nagy és középbirtokok, a nagykereskedelem, a bányák, a bankok valamint a bérházak társadalmi tulajdonba vételéhez, ahogy nevezték szocializálásához, ami valójában egyet jelentett az államosítással.⁵ Ezen intézkedések közül Váradot, mint nagyvárost, elsősorban a gyárak, bankok és bérházak valamint a nagykereskedelem szocializálása érintette különös jelentőséggel. Mindennek következtében Nagyváradon is csak a korlátok közé szorított kisipar és kiskereskedelem maradt meg, ugyanakkor teljesen megszűnt minden magán pénzügyi tevékenység.

További intézkedésként Nagyváradon is bevezették a statáriumot, felállították a régi polgári bíróságok hatáskörét átvevő Forradalmi Törvényszéket, míg a közbiztonság és a rend fenntartásának feladatait az új, politikailag megbízható karhatalom, a Vörös Őrség látta el. A Belügyi Népbiztosság 73-as számú rendelete értelmében Nagyvárad székhellyel került felállításra a IX. vörösörkerület, melynek hatásköre Bihar, Arad és Békés megye területére terjedt ki.⁶ A szervezés a Véd és Karhatalmi Direktórium feladata volt, amely a vörös őrség felállítása mellett 27-én elrendelte minden 20 főnél többet foglalkoztató üzemnél az ún. üzemi őrségek felállítását is olyan módon, hogy egy-egy egység az ott dolgozók legkevesebb 10%-át kell magába foglalnia. Nagyon is jellemző módon azonban a rendelet leszögezte, hogy az így felállításra került egységeket a Direktórium bármikor szabadon felhasználhatja más rendeltetésre is.⁷

Az új politikai rendszer hatalomra kerülése Nagyváradon is szükségszerűen a régi felbomlásával, illetve helyenként tudatos szétbomlasztásával járt együtt. A polgári demokratikus forradalom után megalakuló új intézmények közül természetesen a Munkástanács lett a legfontosabb, míg a két Nemzeti Tanácsot (magyar és román) az új hatalom feloszlatta, a polgári pártok pedig napokon belül kimondták az önfeloszlatást. Mindezek közül különösen érdekes a Román Nemzeti Tanács feloszlátása, melyre március 24-én került sor. Ezen a napon a Városháza épületében elhelyezett Tanács helységekben 20 román fegyveres kíséretében megjelent Ion Cretulescu ismert román szociáldemokrata vezető és kijelentette: „Nem tűrhetjük az imperialista elemek szolgálatában álló Román Nemzeti Tanács további fennmaradását.”⁸ Az ott tartózkodó Andru Sever tanácsstagtól átvették a teljes iratanyagot, majd feloszlataknak nyilvánították a Tanácsot. A tanácsrendszerrel szemben nyilvánvalóan elmentéses érdekeket képviselő román politikai vezetőket a proletárdiktatúra hetei alatt

5. *Kende János*: Forradalomról forradalomra. Gondolat, Bp. 1979. 137. old.

6. Nagyvárad. XLIX. évf. 1919. április 17.

7. Szabadság. XLIV. évf. 1919. március 28.

8. uo. március 25.

természetesen háttérbe szorították, bár letartóztatásukra ekkor még nem került sor, s előtérbe a proletár internacionalizmus jegyében tevékenykedő román munkásvezetők kerültek. Nem voltak túl sokan, de néhány közülük meglehetősen előkelő helyet foglaltak el a város új „hierarchiájában”. A város első 12 munkásvezetőjéből legkevesebb 3 román nemzetiségű volt. Ám annak ellenére, hogy Nagyváradon egy meglehetősen erős, s politikailag is viszonylag befolyásos csoport működött, a román kommunisták befolyása a városban vagy a megye vidéki településein saját közösségekre igen korlátozott maradt. A román hadsereg bevonulása utáni időkre készülő, s a nemzeti egyesülés gondolatától áthatott román lakosság szemében a kommunista internacionalizmus nem jelentett, nem jelenthetett valós alternatívát. A Román Nemzeti Tanács feloszlásával valójában az utolsó kötelékek is elszakadtak a város és a román polgárság között. Bár ez a szervezet már 1918 decembere óta az egyetlen igazi feladatának a román hadsereg bevonulása utáni időkre való felkészülést tekintette, mégis már csak puszta létevel intézményes formában volt jelen és bizonyos mértékig még részt is vett a város demokratikus közéletében. A Tanács feloszlását követően, a hatóságok érthető módon továbbra is mélységes gyanakvással tekintettek a nemzeti és társadalmi szempontból egyaránt ellenségnek tekintett román nemzeti vezetőkre, s nem volt véletlen, hogy áprilisban a front összeomlásának hírére elsőként rendelték el letartóztatásukat és a városból való elszállításukat.

A tanácsrendszer konszolidálódásának folyamatában az egyik leglényegesebb intézkedés a Biharmegyei és Nagyváradai tanácsválasztások elrendelése volt. Nagyváradon április 3-án tették közzé a XXVI. számú rendeletet, amelyben a kormány április 7-r és 14-e között Munkás, Katona és Földműves-tanácsok megválasztását rendelte el.⁹ A megyei Kormányzótanács egy nappal később hasonlóan intézkedett, és a frissen felálló vidéki Tanácsokat azonnali bejelentkezésre utasította. A választás Nagyváradon április 9-én zajlott le a Munkásotthonná átalakított Katolikus Kör épületében. Az akkor körülbelül 75.000 lakosú városban 29367 szavazat született, vagyis a felnőtt lakosságnak mintegy 45%-a adta le szavazatát.¹⁰ Figyelembe véve, hogy a „kizsákmányoló” osztályok természetesen Nagyváradon sem szavazhattak, ez az eredmény igen jónak tekinthető. A gyorsan felálló Munkástanács 20 tagot delegált az április 14-én megalakuló 120 tagú megyei Munkástanácsba. A megyei Tanács megválasztotta intézőbizottságát, valamint azt a 12 küldöttet, akik Bihart képviselték a Munkás, Katona és Földművestanácsok Országos Szövetségében. A lista élén Katz Béla, a Kormányzótanács elnöke állt, de megválasztásra került az akkor Külügyi Népbiztosként működő Ágoston Péter, valamint a Földművelésügyi Népbiztosként dolgozó Vántus Károly is. A 12 küldött között a román munkásvezetők számára is

9. Nagyvárad. XLIX. évf. 1919. április 3.

10. uo. április 9.

helyet biztosítottak.¹¹ Az alig néhány nappal a front összeomlása előtt megtartott megyei és városi tanácsválasztások kétségtelen sikere és a szavazók meglehetősen jó aránya jelezte az időlegesen konszolidálódó rendszer átmeneti életképességét.

A Tanácsköztársaság Nagyváradon is számos népjóléti, közéleti intézkedést léptetett életbe a rossz anyagi körülmények között élő lakosság, elsősorban az ipari munkásság életfeltételeinek javítására. Központi intézkedéssel 48 órában határozták meg a heti munkaidőt, és igyekeztek folyamatosan biztosítani a bérek reálértékét is. 1918. december 31-e és 1919. július 31-e között, az egyre inkább meglóduzó infláció ellenére, az ipari munkásság reálbére 24%-kal növekedett. Az intézkedések természetesen nem nélkülözték az osztályszempontokat. A Közéleti Intézkedési Direktórium egy március 26-án meghozott rendelkezésben, a korábban egységesen megállapított élelmiszer fejadagok elosztását úgy módosította, hogy az alapvető élelmiszerek tekintetében éles különbség keletkezett. A munkásság kenyér mennyiségét például napi 200 grammról 300-ra emelte, míg a „munkás proletáriátushoz nem tartozó osztályokét” 200-ról napi 160 grammra csökkentette.¹² A közéleti intézkedés bizonyos területein azonban szükségesek voltak a szigorú rendeletek. Ezeket részben már magának az élelemnek az egyre nehezedő beszerzése is indokolta, ráadásul emellett, illetve részben ezért is, a városban egyre jobban elharapódzott egyfajta élelmiszer-bűnözés. Ennek talán egyik legsúlyosabb formáját jelentették az ún. önkényes rekvirálók, akik élve a zűrzavaros állapotok adta „lehetőségekkel” a Közéleti Intézkedési Direktórium nevében sorozatosan koboztak el vagy foglaltak le önkényes módon élelmiszereket, de később már ruházatot is, sőt fegyvert és lakást is. Április elején azonban a Direktórium hivatalos megbízottai a Kormányzótanács bélyegzőjével ellátott igazolványt kaptak, s így könnyebben kiszűrhetőek lettek a visszaélések. Bár az új közéleti intézmény nagyobb és szélesebb jogkörökkel rendelkezett, mint bármilyen korábbi hasonló társa, valójában a Közéleti Intézkedési Direktórium működése során ugyanazt a még háborúban életre hívott rendszert alkalmazta, amelyet korábban a Közéleti Intézkedési Ügyosztály.

A rendszernek a munkásság irányában megnyilvánuló szociális gondoskodása más téren is jelentkezett. Mivel a rendelkezésre álló városi közfürdők nem tudták kellően kielégíteni a higiéniai igényeket, a hatóságok rendeletben arra kötelezték a magánfürdőszobákkal rendelkezőket, hogy a nap bizonyos időszakában nyissák meg azokat a munkásgyerekek előtt. Az intézkedés sokakat irritált. Hasonló mondható el a hatóságok azon rendeletéről is, amely lehetővé tette, hogy az üresen álló vagy a nem teljesen kihasznált magánlakásokba munkáscsaládok költözzenek be.¹³

11. Nagyvárad Napló, XXI. évf., 1919. április 15.

12. Nagyvárad Napló, XXI. évf., 1919. március 27.

13. Bihor - Biharmegye, Oradea – Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve 42. old.

A Tanácsköztársaság kezdettől fogva a fegyveres honvédelem jegyében látott hozzá az ország újjászervezéséhez, ami gyakran szükségessé tette hadi-kommunista jellegű intézkedések meghozatalát is. Ezek egyike volt az a rendelkezés, amely Nagyváradon is – a teljes foglalkoztatottság elérése érdekében – bevezette és a polgárságra is kiterjesztette az általános munkakötelezettséget. Az általános munkakötelezettség betartását nem ritkán erősen politikai ízű túlkapasokkal igyekeztek biztosítani. Jellemző eset volt az 1919. április 4-ei kávéházi razzia, amikor is a hatóságok valószínűleg megszállták a Várad központjában lévő kávéházakat, majd az éppen ott reggeliző vagy újságot olvasó vendégeket munkakerülőknek nyilvánítva, egyenként igazoltattak mindenkit. Az igazoltatások a délutáni órákig tartottak, s csak azokat engedték el akik megígérték, hogy máskor nem töltik kávézással, üzleteléssel feleslegesen az idejüket a kávéházakban, hanem igyekeznek hasznos és produktív munkával hozzájárulni a proletárdiktatúra megerősödéséhez.¹⁴

A kommunista rendszer Nagyvárad művelődési életét sem hagyta érintetlenül. A kultúra államosításával és az ezen keresztül megvalósított ellenőrzéssel, az új hatalom részben a munkásság művelődési igényeit kívánta kielégíteni és fejleszteni, részben pedig a kultúra különböző hordozóinak (iskolák, napilapok, egyesületek, könyvtárak, stb.) kézbevitelével önnön propagandáját igyekezett kiterjeszteni. E feladat ellátására egy külön intézményt, az ún. Szociális Propaganda Bizottságot hozta létre. Megalakulását követően a Kormányzótanács rendeleti úton köztulajdonba vette többek között a régész egyesület múzeumi gyűjteményét, valamint a magánszemélyek birtokában lévő valamennyi festmény és műtárgygyűjteményt. Lefoglalták - és a Szociális Propaganda Bizottság kizárólagos felügyelete alá helyezték - a városi könyvtár teljes gyűjteményét, és a Szigligeti Társaság valamennyi kerületi népkönyvtárát is.¹⁵

A tanácsrendszer által alapvetően negatívan megítélt egyházak, szerteágazó közéleti, társadalmi és nem utolsósorban kulturális szerepvállalásuk folytán, kezdettől fogva „céltablái” voltak egy sor kormányzótanácsi rendeletnek. A Kormányzótanács kezdő lépésként elrendelte egy egész sor egyházi egyesület és szervezet, - például a Katolikus Kör, a Katolikus Legényegylet, a Katolikus Növédő Egyesület, a Zsidó Ifjúsági Egyesület, a Református Kör, a Szociális Missziótársulat, a Patronázs Egyesület stb., - feloszlását, és arra kötelezte őket, hogy adják át vagyonukat a Szociális Propaganda Bizottságnak.¹⁶ Április 14-én a hatóságok betiltották Nagyvárad egyik igen olvasott és színvonalas napilapját, a Tiszántúlt, amely a vidék egyetlen katolikus napilapja volt. A Kormányzótanács további lépésként államosított vala-

14. Nagyváradai Napló, XXI. évf., 1919. április 4.

15. Nagyváradai Napló, XXI. évf., 1919. április 5.

16. Bihor - Biharmegye, Oradea – Nagyvárad kultúrtörténete... 41. old.

mennyi nem állami kézben lévő (egyházi és magán) iskolát, és arról is rendelet született, hogy nevelő munkát csak azok folytathatnak, akik „beilleszkednek a Tanácsköztársaság szellemébe”. Mindez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a frissen államosított egyházi iskolák a továbbiakban csak abban az esetben alkalmazhattak egyházi személyeket (papok, apácák, szerzetesek), ha azok rendjükből kilépve világi személyekként folytatják munkájukat. E rendelet súlyos választás elé állította többek között a Premontrei Főgimnázium tanári karának egy részét is. Kovács Lajos igazgató és Víz Lénárt görög-latin tanár felkeresték Katz Bélát és kijelentették, hogy alávetik magukat a rendelkezésnek s készek rendjükből kilépni. További lépésként eltörölték a kötelező vallásoktatást, és az így felszabaduló órákat a „mai társadalmi viszonyok ismertetésére” kellett fordítaniuk az iskoláknak, miközben valamennyi történelem, művészettörténelem és irodalom órán tanítani kellett a szocialista mozgalom és irodalom történetét.¹⁷

A proletárdiktatúra hetei alatt Nagyvárad sajtója is szembetűnő átalakuláson ment át. A Kormányzótanács gyakorlatilag legelső intézkedése volt a cenzúra visszaállítása. A polgári lapok közül csakis a napilapok jelenhettek meg, de korlátozott, 4 lapnyi terjedelemben. A „nyomdász bizalmiak” felügyelete alatt megjelenő lapokról el kellett távolítani a tulajdonos nevét és a szerkesztőségek közölni tartoztak a Kormányzótanács mindennemű rendeleteit. A sajtót ért megszorítások látványos színvonalbeli zuhanást eredményeztek. A cenzúra és az újságírók, lapszerkesztők által „magukra vett” öncenzúra segítségével kézbe tartott sajtó, a tanácsrendszer propagáló, tájékoztató, meggyőző tevékenységének leghatásosabb eszközévé vált. A teljesen ellenőrzött napilapok kiváló teret nyújtottak arra, hogy a rendszer kidomborítsa a proletárdiktatúra pozitív vagy annak tűnő vívmányait. Természetesen az is nagy hangsúlyt kapott, hogy a proletárdiktatúra rendszere erkölcsi fölényt élvez a kapitalizmussal szemben, hogy egy igazságosabb, boldogabb világot teremtsen, s ez a fajta megközelítés már csak azért is kézenfekvő volt, mivel a győzőket azonosították a kapitalizmussal. Jól jelzi ezt Tabéry Gézának egy márciusban megjelent írása. Tabéry többek között így írt: „Ma, valljuk be, sokaknak fáj a kommunizmus. A tőkéseket ezúttal kikapcsolom, de a kispolgárhoz volna pár szavam. Mi történt polgártárs? Ki voltál azelőtt és kinek érzed ma magad 1919 tavaszán? Proletár voltál szegény kispolgárom. Életed javát a tőke rontotta meg. De hitvány garasid révén, az eltompító verekedés folytán ma kapitalistának nézed magad, mert adnod kell neked is valamit. A nagy tőkessel együtt vonyítasz a holdra, sírsz hogy éhen pusztulsz.” – írta igen beszédes cikkében a szerző.¹⁸

---

17. uo.

18. uo.

1919 tavaszán a nagyváradai írók, művészek és értelmiségiek a kiépülő és gyors ütemben konszolidálódó proletárdiktatúra teremtette új keretek között kezdtek hozzá, illetve folytatták alkotói munkájukat. Ebben az időszakban, a szocialista eszmények és a baloldali gondolatok a váradai írók és értelmiségiek körében természetes módon, mindenfajta kényszer és külső ráhatás nélkül igen erős, széleskörben elterjedt és elfogadott értékrendet jelentettek. Az írók, a művészek forradalmasodása, „balratolódása” egyaránt megfigyelhető volt a *Holnapos* nemzedéknél és a fiatal a *Holnaposokat* követő, de velük együtt alkotó új korosztálynál. A polgári radikalizmus talajáról, a szocializmus sőt nem sokkal később a kommunizmus irányában elmozduló alkotók fő jelképe, szellemi iránytűje azonban minden esetben a mély váradai gyökerekkel rendelkező költőóriás Ady Endre volt, akinek kultusza Váradon még annak halála előtt kibontakozóban volt. 1919. február 19-én, alig egy hónappal Ady halála után és a tanácsrendszer hatalomra kerülése előtt, megalakult Nagyváradon, - Antal Sándor elnökletével és Tabéry Géza ügyvezető elnök irányításával – az Ady Endre Társaság. A nagy költő emlékének ápolására létesített társaság eképpen fogalmazta meg programját: „Kettős célt tűztünk magunk elé. Elő kell segíteni az irodalmi, művészeti produktivitást, másodsor pedig nevelni akarunk. Nevelni abban a haladó irányban amelynek korán kelő harcosa Ady Endre volt.”¹⁹ A Társaság megalapítása nemcsak azért jelentett fontos eseményt Nagyvárad művelődési életében, mert szervezeti keretet adott a radikálisan és ugyanakkor baloldalian is gondolkodó íróknak, költőknek és értelmiségieknek, - vitathatatlanul maga mögé utasítva ezzel a konzervatívnak és megújulásra képtelennek tartott Szigligeti Társaságot, - hanem azért is mert a hatalomra jutó tanácsrendszer ebben a szervezetben ismerte fel a szocialista indíttatású irodalom és művészet terjesztésének leghatékonyabb eszközt is. 1919. március 21-ét követően a Kormányzótanács az Ady Endre Társaságot bízta meg a város közművelődési életének megszervezésével, irányításával, s a munkába a korabeli Várad számos ismert, nagytekintélyű alkotója is bekapcsolódott: Tabéry Géza, Gara Ákos, Antal Sándor, Zsolt Béla, Nadányi Zoltán és sokan mások.

A proletárdiktatúra tájékoztató, munkásművelő tevékenysége valamint a sajtó kapcsolata természetesen nem merült ki abban, hogy a polgári lapok a hatalom ellenőrzés alá kerültek, s annak bizonyos értelmében szócsöveivé váltak. A tanácsrendszer ugyanis kísérletet tett arra, hogy egy új, a polgári lapoktól teljesen független, önálló ismeret és művelődésterjesztő hetilap megteremtésével erősítse és terjessze a munkáshatalom szellemiségét. Ez a lap a Nagyvárad Munkás Újsággal szoros eszmei és szellemi kapcsolatban megjelentetett Vörös Könyv volt. A hetilapnak szánt ismeretterjesztő folyóiratot a következő szavakkal ajánlotta az olvasók

19. Nagyvárad Napló, XXI. évf., 1919. március 30.

figyelmébe a Nagyvárad Munkás Újság: „A Vörös Könyv szerkesztőségi műhelye egységes lesz a Munkás Újság szellemi vezetőségével és az új forradalmi proletárszemle terjedelmére, tartalmára és szellemére nézve egyetemes ismeretterjesztője, tanítója és küzdőtársa lesz a felszabadult munkástársadalomnak: irodalmi, művészeti és kritikai rovata pedig nyílt homlokú, őszinte barátja és vigasztalója a szocialisták hatalmas és igazságra vágyó taborának.”²⁰ Bár a hetilap mindössze két számot ért meg, - az első 1919. március 31-én, a második és egyben utolsó szám április 13-án jelent meg, - szerepe mégsem volt teljesen jelentéktelen. A lap hasábjain megjelenő, az Ady Endre Társaság alkotóiként is ismert szocialista írók ennek a lapnak a hasábjain fejtik ki azt, hogy a forradalmi szocialista irodalom legtehetségesebb és legigazibb művelőjének és harcos profétájának Ady Endrét tartják.

A korszak legjelentősebb vitájának, - nem meglepő módon, - a Nagyvárad Napló adott teret. A lap átvette és teljes egészében leköszölte Szabó Dezsőnek *Az egész emberért* címmel a Nyugatban megjelent esszéjét. Az írás nem volt más, mint határozott kiállítás a gondolkodás, az alkotás szabadsága mellett, világos szembehelyezkedés a mindenkori hatalom bármiféle beleavatkozási kísérletével, s elutasítása minden olyan írónak aki nem önnön gondolatait írja meg, hanem a hatalom kiszolgálójává válik. Szabó Dezső világosan fogalmazott: „A művész mint művész semmilyen osztály, semmilyen párt embere sem lehet, s felül minden világnézeten egyetlen világnézete van: az Ember. ... Művészet csak szabad művészet, irodalom csak szabad irodalom lehet. Az új rendszernek halálos ökölrel kell lesúlytania mindenre ami az új világrendet megtámadja, de az irodalomnak és művészetnek teljes irodalmi és művészi szabadságot kell biztosítania, már saját érdekében is.” Létezik és létezni fog tiszta kultúra és tiszta irodalom, - mondta Szabó Dezső, - de hogy az milyen és kik jelentik ezt, azt nem a hatalomnak kell kijelölnie. „Ezt az irodalmat cenzúrával, klotürrel, vörös gárdával előállítani nem lehet”.²¹ A Nagyvárad Naplóban megjelent írásra Tabéry Géza reagált. Tabéry egyetért Szabó Dezső alapgondolatával, hogy a művészet számára a proletárdiktatúrában is biztosítani kell az alkotás szabadságát, de Tabéry úgy ítéli meg, - szemben a Szabó esszéjében jelentkező aggódással, - hogy azt a rendszer nem is fenyegeti, bár a veszély meglétét ő is elismerte. Tabéry úgy fogalmaz, hogy most először biztosított a lehetőség arra, hogy a proletár társadalommal nem ellentétes érzelmű írók gondtalanul élhessenek hivatásuknak. „Az író ambícióját mindenkor ki fogja elégíteni egy olyan élet ígérete, melyben egész erejét a termelésnek szenteli.”²² - mondta Tabéry.

20. Magyar Szó, Tavasz 1919-1920 Antológia, Buk. 1971. 19. old.

21. Nagyvárad Munkás Újság, 1919. március 30.

22. Nagyvárad Napló, XXI. évf., 1919. április 15.

A Tanácsköztársaság megalakulásának első pillanatától fogva létfontosságú feladatának tekintette az ország fegyveres védelmét. A tanácskormány tisztában volt azzal, hogy ha biztosítani akarja ebben a mind nemzeti, mind pedig politikai-társadalmi szempontból mélyen ellenséges környezetben a rendszer létezését, készen kell állnia a fegyveres honvédelemre a csehszlovák és a román fronton egyaránt. Létkérdés volt tehát számára egy új, ütőképes és minél megbízhatóbb hadsereg felállítása. Bár a Forradalmi Kormányzótanács már az első napokban, közzétette a Vörös Hadsereg szervezéséről szóló rendeletét, a nyomasztó ellenséges túlerőt nem sikerült enyhíteni. Az április közepi kritikus napokban a román hadsereg még mindig háromszoros, míg a csehszlovák hadsereg kétszeres túlerőben volt, arról nem is szólva, hogy a frissen felállított új csapatok harcértéke meglehetősen alacsony maradt.

A honvédelem kérdése Nagyváradon felerősödve jelentkezett, hiszen a város hovatartozása most már csakis ennek a mintegy 60-70 km távolságban húzódó frontnak a tartásától függött. A nagyváradai Kormányzótanács és a Munkástanács így mindent megmozgatott annak érdekében, hogy amennyire csak lehet megerősítse a front, és ezen belül is elsősorban a csucsai szakasz védelmét. Mindenek előtt nagy erővel megkezdte egy önálló nagyváradai alakulat szervezését. Bizalomerősítő lépéseket tett az erdélyi katonaság irányába és, - ahogy a sajtóból is visszatükröződik, - a rendszer népszerűsítésével, a proletárdiktatúra céljainak tudatosításával, s kiváltképp a honvédelem kihangsúlyozásával igyekezett tompítani a belső ellentéteket.

A frontvédelemben való aktívabb részvétel egyik legfontosabb elemét, egy a Vörös Hadsereg részeként megszervezett önálló nagyváradai alakulat felállítása jelentette. Ennek gondolata azonban nem volt előzmények nélküli. A nagyváradai Katona és Munkástanács már március 21-e előtt tárgyalásokat folytatott a Hadügyminisztériummal egy, a város által önállóan felállított ezredszintű haderő létrehozásáról. Ezek eredményeként a minisztérium március 21-én, - a bekövetkezett fordulat napján, de attól teljesen függetlenül, - végleges döntést hozott egy nagyváradai székhelyű vadászrezd megszervezéséről. A minisztérium az állomány nagy részét természetesen toborzott önkéntesekből kívánta megalakítani, de rendelkezése értelmében a 4. gyalogezredet is ebbe az új alakulatba kellett beolvasztani.²³ Minderre azonban már csak a tanácsrendszer hatalomra kerülését követően kerülhetett sor. A toborzást már az új kommunista hatóságok kezdték el és a felállított alakulat is a szervezés alatt álló Vörös Hadsereg részét képezte.

Az új városvezetés a toborzásban, a megfelelő hadfelszerelés biztosításában, de valójában valamennyi a katonaság felállításával, megszervezésével és mozgósításával összefüggő kérdésben kulcsszerepet szánt a Véd és Karhatalmi Direktóriumnak. Ezt a szervezetet a Kormányzótanács, - jelezve az ügy halaszthatatlanságát, - rögtön

---

23. uo. április 16.

saját megalakulását követően, még 22-én felállította azzal a feladattal, hogy az a lehető leghatékonyabban koordináljon és végrehajtsa valamennyi a hadügyekkel összefüggő, - központi vagy helyi szinten meghatározott, - feladatot. A Direktórium azonnal megindította a város egész területére kiterjedő intenzív toborzó kampányát (plakátok, röplapok, sajtón keresztül tett felhívások, színházban és mozikban tartott toborzó nagygyűlések), amelynek fő célja az egykori frontkatonák, a munkásság és a főiskolai diákság, valamint a város és a megye területén tartózkodó egykori orosz hadifoglyok felfegyverzése volt. A toborzó munka gyors sikerét leginkább az mutatta, hogy már néhány nap elteltével, március 27-én ünnepélyes külsőségek között formálisan is megalakulhatott a Hadapródiskola udvarán a Vörös Hadsereg első nagyváradi zászlóalja, amit egy 80 főből álló orosz csapat is kiegészített.²⁴ Az egész országra jellemző módon azonban a valódi problémát Nagyváradon sem a jelentkezők száma, hanem sokkal inkább a nélkülözhetetlen felszerelés előteremtése okozta. Április 1-jén a Honvédelmi Népbiztosság határozata alapján a Véd és Karhatalmi Direktórium Váradon felállította a Rekviráló Bizottságot, amely azonnal elrendelte a város területén fellelhető valamennyi hadfelszerelési tárgy, - sapka, katonazubbony, nadrág és köpeny, fehérnemű, valamint lábbeli, - rekvirálását, amit 5-én a lokak lefoglalásáról szóló rendelet követett.²⁵

Az első nagyváradi vörös zászlóalj mozgósítására április 2-án került sor, majd április 4-től kiszállították őket a frontra. Bár a gyors szervezést és bevetést a különleges hadi helyzet indokolta, az mégis szükségszerűen azt eredményezte, hogy a felszerelés erősen hiányos, míg az önkéntesek kiképzése minimális maradt.

A védelem megerősítése érdekében, a váradi Kormányzótanács és a Munkástanács kísérletet tett a fronton harcoló erdélyi katonák bizalmának megnyerésére és a kapcsolatok szorosabbá tételére is. Ennek esélyét nagyban növelte, hogy a másik oldalról is világos jelei mutatkoztak a megegyezés szándékának. A közös érdekeket jól jelezte, hogy épp a katonaság volt az, amely megtette a „kibékülés” irányában az első lépéseket.

A két fél közötti tárgyalások március 31-én kezdődtek meg. A városvezetés oldaláról személyesen Katz Béla tárgyalt, míg az erdélyi alakulatokat valamennyi zászlóalj egy-egy „bizalmi embere” képviselte. Ők a tárgyalásokat megelőzően egy külön megbeszélést tartottak, ahol kidolgozásra került egy memorandum, mely tételesen felsorolta azokat az igényeket, amelyeket a katonaság a várossal szemben támasztott. A tárgyalások elején a Kormányzótanács elnöke kijelentette: „Nagyvárad városa örök hálával tartozik a Nagyváradot már 3 hónapja védő erdélyi csapatoknak és amint eddig is, úgy ezután is a város az erdélyi csapatok kívánságát tőle telhetően

24. Nagyváradi Napló, XXI. évf., 1919. március 22.

25. uo. március 28.

igyekezni fog teljesíteni.”²⁶ A megbeszélések során központi kérdésként merült fel a szervezés alatt álló vörös alakulatok bevetésének a kérdése. Katz azt hangsúlyozta, hogy az eddig felállított zászlóaljat a lehető legrövidebb időn belül ki kívánják küldeni a frontra, de ennek egyenlőre határt szab az erősen hiányos felszereltség. Lényeges elem volt, hogy döntés született a két fél közötti folyamatos kapcsolat fenntartásáról a felmerülő igények kielégítése, valamint az erdélyi és nagyváradi alakulatok közötti kölcsönös „bizalom és egyetértés” megerősítése érdekében. A város megnyitotta a katonaság előtt a közfürdőket, valamint a közcélokra igénybe vett magánfürdőszobákat. A tárgyalások végén Katz arra szólította fel a küldötteket, hogy hassanak oda, hogy: „a katonák felelőtlen és gonosz emberek által terjesztett álhíreknek ne üljenek fel.”

A nagyváradi Munkástanács mindezekkel egy időben komoly erőfeszítéseket tett, hogy a tanácskormányt a lehető legtöbb segítség megadására sarkallja. Ennek érdekében március utolsó napjaiban egy külön delegációt menesztettek Budapestre, melynek élén a váradi Kormányzótanács elnökének Katz Bélának a testvére, Katz Lipót, - alias Rácz László, - állt, aki a korábbiakban már több esetben képviselte a Munkástanácsot a különböző szintű tárgyalásokon. A küldöttség pontos feladata az volt, hogy a lehető legszélesebb körű tárgyalásokat folytasson a tanácskormánnyal annak érdekében, hogy a nehéz és kézifegyverek, katonaság vagy katonai szakértők átirányításával sürgősen katonai segítséget nyújtson a városnak. A tárgyalások során hamar kiderült, hogy a tanácskormány tagjai messzemenően egyetértettek abban, hogy Nagyvárad védelme elsőrangú fontosságú, ám a kívánt katonai segítséget képtelenek voltak biztosítani. A küldöttség munkája mégsem volt teljesen haszontalan, ugyanis Katz, aki állandó telefonösszeköttetésben volt Nagyváraddal, - a gyakorlatilag eredménytelen tárgyalások után sem utazott haza, hanem a fővárosban maradt és mintegy állandó összekötőként rendszeresen informálta a kormányt a városban történekről.²⁷ Ezt a „lobbizást” a román hadsereg bevonulásáig folytathatta, amelyről egyébként már nem rendelkezett pontos információkkal, mivel a telefonkapcsolat megszakadt Nagyváraddal. Munkáját nagyban elősegítették kiváló kormánykapcsolatai, melyek szinte szabad bejárást biztosítottak számára a kormány több tagjához, köztük Kun Bélához is.²⁸ Talán ezeknek is köszönhetően a tanácskormány Várad irányában indította útnak az első nemzetközi ezredet, mely április 11-én érkezett a városba, és még aznap este tovább indult a frontra. Ugyancsak Váradon keresztül

26. Szabadság. XLIV. évf. 1919. április 3.

27. Rácz László: Viharok... 43. old.

28. Tárgyalásai közben Katz Lipótot egy meglehetősen furcsa baleset érte. A *Nagyváradi Munkás Újság* egy fiatal riportere interjú közben véletlenül meglötte a jobb karján Katzot, aki így a legkritikusabb napokban nem volt teljesen munkaképes, ami azonban nem jelentette azt, hogy megszakadtak volna kapcsolatai a tanácskormánnyal.

ment ki a frontra az a Leo Rothziegel vezette mintegy 1200 főnyi bécsi népőr zászlóalj, mely a proletárszolidaritás jegyében még április elején érkezett Budapestre.

A Kormányzótanács és a Munkástanács valamennyi április eleji intézkedése azt mutatta, hogy a hatóságok a védelem kérdésében a fő hangsúlyt a frontállások megtartására helyezték és egyenlőre semmilyen formában sem merült fel a város közvetlen védelmének megszervezése. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne számoltak volna a front összeomlásának lehetőségével. A nagyváradi Munkástanács még hónapokkal korábban úgy határozott, hogy egy esetleges összeomlás esetén valamennyi felelős vezetőnek a helyén kell maradnia és csak a családtagok számára teszik lehetővé a város elhagyását.²⁹

1919 április 16-án bekövetkezett a román királyi csapatok újabb intervenciója. A román támadás gyorsan kibontakozott, s ez lehetetlenné tette a Hadügyi Népbiztoság azon elképzelését, mely szerint az előrenyomulást sikerül mindaddig feltartóztatni, amíg az ország különböző részeiből összegyűjtött tartalékokat a frontra szállíthatják, mellyel elegendő erő állhat rendelkezésre a támadás végleges visszaverésére. Minderre azonban már nem kerülhetett sor. A háromszoros túlerőben támadó román csapatokkal szemben csak egyes helyeken bontakozott ki szívósabb ellenállás, s Kratochwill parancsnok hamarosan az egész frontvonalon elrendelte a visszavonulást.

A visszavonulási parancs eldöntötte Nagyvárad sorsát. A román haderő előrenyomulását és bevonulását a városba már semmi sem akadályozta. A román hadsereg közeledtének hírére a tanácsköztársaság rendszere rövid idő leforgása alatt összeomlott, majd néhány órával a Traian Mosoiu vezette román csapatok tényleges bevonulását megelőzően a proletárdiktatúra városi és megyei vezető személyiségei is elhagyták Nagyváradot.

A királyi román hadsereg bevonulásával Nagyvárad város helyzete természetesen alapjaiban változott meg. A legnagyobb horderejű változás nyilvánvalóan az volt, hogy Nagyvárad a magyar állam kötelékéből, - letlégynen annak bármilyen rendszere is, - kiszakadt, s a világháborút követően megnagyobbodott Románia részévé vált. Az elkerülhetetlen változás bizonyos értelemben vegyes érzelmeket váltott ki, ugyanis az elmúlt hetek terrorhangulatát követően a román katonaság bevonulása nemcsak a magyar impérium elvesztését, hanem a diktatúrától való megszabadulást és a polgári rendhez való visszatérést is jelentette. S a magyar lakosság ezen érzelmeit 1919 áprilisában, - s hozzátehetjük még jó néhány hónapig, - át megátitatta az a remény, hogy a majdani békeszerződéssel a város visszanyerheti azt, amit most önhibáján kívül elvesztett, vagyis visszatérhet a magyar állam keretébe.

---

29. Rácz László: Viharok... 43. old.

Résumé

László Kormányos: A short overview of the history of Nagyvárád during the Communist regime of the Soviet Republic (March 21-April 29, 1919)

The political and institutional administration of the 'Soviet Republic' in Nagyvárád lasted hardly more than a month. This short period was also largely characterized by the threatening news of the advance of the Rumanian army and the change of government – which also meant a change of state. The Communist era brought about a new regime centrally governed from Budapest and an administrative system organized dictatorially. This is why the Communists did only copy the measures taken or anything whatever happened in Budapest. These events in the city a peculiar colour was given by the fact that Rumanians Communists also took part in the Communist municipal government. After the Rumanian occupation, the Dictatorship of the Proletariat, however, collapsed within a few hours' time – to a great delight of the local population.

Fleisz János

**Az életmód sajátosságai Nagyváradon
a két világháború között (1919-1940)***

Az életmód jellegzetességei

Nagyvárad a 20. század elején történetének egyik legsikeresebb szakaszát élte.

Az időszakunk kezdetén végbement gyökeres politikai változások, hosszú időre szinte kényszerpályára állították a várost. Az nyilvánvaló volt, hogy az összes gond és probléma nem a hatalomváltásnak köszönhető, de az is tény, hogy Nagyrománia keretei közé kerülve Nagyvárad teljesen új és sok szempontból kedvezőtlen fejlődési szakaszba került. Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert az új helyzetben megváltoztak a lakosság életkörülményei és lehetőségei is. A két világháború közötti időszak néhány területét már mélyebben kutatták, azonban a hétköznapi élet vizsgálata még alig kezdődött el. Emiatt csak néhány összetevőjét és jellegzetességét tudjuk felvázolni a korabeli hétköznapi életnek.

A csaknem fél évtizedet felölelő kedvezőtlen folyamatnak végeztével, az első sikeres korszak tartalékaira alapozva lehetőség volt a polgári fejlődés folytatására. Ezt a természeti környezet kevés változása nem befolyásolta lényegesen. Annál inkább az a lelki trauma, amely a helyi magyarságon elhatalmasodott a számára váratlan és tartósnak bizonyuló határmódosítás következtében. Kezdetől fogva szellemi síkon két irányzat került szembe a helyi lakosság körében. Az itthon maradt magyarok befelé forduló, a megmaradt értékek fokozott védelmére összpontosító mentalitása és az ide betelepülő (vagy betelepített) román lakosság a múltat eltörölni szándékozó, a város külső képének megváltoztatására törekvő felfogása. Ez a város egészének előrehaladását sok esetben gátolta.

A „boldog békeidők” másutt sem tértek vissza, de Nagyvárad esetében a hatalomváltás az egyensúlyból való kibillenést és egy új várostörténeti szakasz kezdetét jelezte. Az első békés esztendőben az életkörülményeket a nagyarányú elszegé-

* A tanulmány az OTKA T 029149 sz. pályázat támogatásával készült.

nyedés, a kivándorlás, a rendezetlen gazdasági helyzet és a megszorító politikai intézkedések példátlanul lerombolták. Ez a társadalom összes rétegeit – ha különböző módon is – érintette. A legjobban érintve a polgári középréteg volt, amely nem tudott a társadalmi folyamatok élén maradni. A társadalmi piramis csúcsa leszűkülte és az alsóbb rétegek fokozatosan kiterjedtek.

Életkörülmények, lakás

A 20. század elején Nagyvárad az ország egyik legfejlettebb és legkonszolidáltabb városa volt, s ezt tükrözték a lakosság életkörülményei is. A megváltozott feltételek átalakították a város és lakosainak helyzetét, lehetőségeit. Különösen a biztos egzisztenciáját, anyagi hátterét veszített magyar lakosság került nehéz helyzetbe. A korlátozó rendelkezések, az állampolgárság elismerésével kapcsolatos kálvária és az „elvétel” politikája befolyásolta a lakosság hangulatát, anyagi és társadalmi viszonyait. A lakosság *életkörülményei* és lakásviszonyai is megromlottak. Mind többen kerültek a társadalmi élet perifériájára. Ezeknek a rétegeknek a lemaradását már csak lassítani lehetett, megakadályozni nem.

A háború után néhány évig úgy tűnt, hogy van lehetőség az újbóli felzárkózásra. Ezek a remények 1925 után mind jobban a távolba veszttek. A világválság végleg felszámolta ezeket a hiú reményeket és az 1935 körüli újbóli fellendülés csak részben tudta megállítani a további visszasüllyedést.

Nagyváradon a csökkenő jövedelmeket figyelembe véve – az élet az egész időszakban drága volt. A tartalékok felélése után a lakosság mind jobban úgy tartotta, hogy Nagyvárad az ország egyik legdrágább városa. Pedig a valóságban nem volt kimondottan a drágaság városa. A válság azonban a többi városnál jobban visszavetette Váradot és ennek hatása még sokáig érződött. Ezt illusztrálja egy tragikomikus „szociográfiai felvétel”, amelyet a korabeli helyi sajtó közölt: „Ember: 52 kg (a válság előtt volt 78 kg), lakott két szoba fürdőszobás lakásban (most lakik tető nélküli vályogkalyibában), felesége elhagyta, most lakótársnője van, tápláléka málé és hetenként kétszer 3 leiért tőpörtő.”¹

A válság után a gondok némileg csökkentek, de korántsem tűntek el. A létfenntartási költségek Váradon 1933 és 1939 között 18,7 %-kal növekedtek. Ezzel a városok közötti országos rangsorban a 71 megyeszékhely között Várad a 12. helyet foglalta el, tehát nem tartozott az ország 10 legdrágább városa közé.²

1. Nagyvárad Napló, 1933. június 2.

2. Anuarul Statistic al României, 1939, 650.

A lakosság *lakáskörülményei* sokat változtak. A háború és az azt követő bizonytalanság már lerontotta a lakásviszonyokat. 1920-ban a hatósági járőrözések során sok túlzásúfolt egyszobás nedves és sötét lakással találkoztak. A számtalan ilyen nyomorlakás közül találtak egyet, ahol egy odúban öt ember lakott egy csecsemővel, a Kolozsvári utcában pedig egy ember abból élt, hogy szűk szobáját kilenc embernek adta ki bérbe, ahol egy ágyban hármásával fekszenek, de a földön is alszanak.³

Az általános drágaság miatt a háztulajdonosoknak nem telt a javításokra, emiatt Nagyváradon rengeteg olyan lakás volt, ahol a lakók hevenyészett bedeszkázással, rosszul fölszerelt kátránypapírral védekeznek az eső ellen. Gyakran előfordult, hogy az eső beesett a lakásokba.⁴

A város építkezésekkel nem tudta enyhíteni a nyomorúságos lakásviszonyokat, pedig mindent megtett újabb és újabb adók kivetésére. Már 1919 júniusában elrendelték, hogy az Ezredévi Emléktéren és a Fő utcán elhelyezett padokon az ülőhelyekért 10 fillért kelljen fizetni. Annyi könnyítést adtak, hogy „a szegény néposztály részére, amely amúgy is távol tarja magát a korzónak használt sétányoktól, továbbra is díjtalanul tartják fenn a Rhédey kertet, a Schlauch-teret és a Bunyitay ligetet.”⁵ Az ülőhelyek megadóztatásával induló hatóság mindent megtett, hogy az adóbevételeket növelje, illetve behajtsa. A gazdasági válság idején doboltak Nagyvárad utcáin az adókért. A megszegyenítő dobolás helyett a lakosság inkább megértésre vágyott. „Ahol nincs ott még dobpergés sem segít” - vélték a korabeliek.⁶ Később már a kíméletlen adókivetések ellen nyílt ellenállásokat is feljegyeztek a gazdagabbak körében is. Vaiszlovich Emil, az ismert váradi szállodatulajdonos bejelentette a pénzügyigazgatóságnál, hogy a nagy adókat nem tudja megfizetni, ezért szállodáját, a Park Hotelt, megszünteti. Mivel a szálló bejáratánál kifüggesztette: „Adónyomorításért zárva!”, utóbb büntetést is kellett fizetnie.⁷

A magas adók dacára a város nem volt képes még az épületek karbantartására sem. A lakáskérdés a magánépítkezések és a telepek létrehozásával mennyiségileg nagyrészt megoldódott, viszont a lakásnyomor csak nőtt. A telepeken komfort nélküli, a 18. századot idéző falusias kis magánházak épültek, a belső részeken a régebbi épületek pedig erősen megrongálódtak, és ez számos gazdasági és szociális kérdést hagyott megoldatlanul. A lakások összetétele, beosztása nem ismert lényeges változást, mindössze néhány a régi Romániában megszokott stílust és beosztást magán viselő jellegzetes lakás épült a városban.

3. Nagyvárad, 1920. október 17.

4. Nagyvárad, 1921. június 25.

5. Szabadság, 1919. június 25.

6. Nagyvárad, 1929. július 6.

7. Nagyvárad, 1930. február 22.

A *bútorok* tartósságuknál fogva is őrizték régi típusaikat. A gyakori bútorkiállítások azt mutatják, hogy volt igény a polgári bútorzat fejlesztésére. Inkább volt jellemző azonban az új apró házakba szánt, nagyobb funkcionalitású kisebb méretű bútorok vásárlása.

A polgári lakáskultúra kialakult keretei megmaradtak, inkább a korszerűsítések késtek vagy maradtak el.

Természetesen egy szűk réteg meg tudta tartani az előző időszakban megszokott életkörülményeit, de ez csökkenő mértékben volt jellemző a városra.

Táplálkozás

Az anyagi viszonyok megrendülése mellett kezdetben az élelmiszerhiány is jellemző volt. A határ által elszakított alföldi részekről hozott élelmiszerek elmaradása hiányt és drágaságot szült. Emiatt a táplálkozás kezdetben hiányos, gyakran elégtelen volt. Később is sokszor kísért a hiány, főleg a szociális problémákkal küzdők széles rétegeiben. Az élelmiszerfogyasztás egészében a kiegyenlítődés felé indult el, alacsonyabb átlagról indulva. Általánossá kezdett válni a napi háromszori étkezés és a polgárságnál rögzült az öt fogás helyett a háromfogásos ebéd. A magyar családoknál jellegadó maradt a leves, amelyet a román háztartásoknál a csorba helyettesített. Az általános viszonyok némi javulásával kialakult az egykori szokásokhoz és a korabeli lehetőségekhez igazodó étkezés. Ebből a szempontból érdekes lehet egy 1923-ban ebédre ajánlott heti menü ismertetése, amely bizonyára az akkori átlag igényeket igyekezett tükrözni:⁸

Hétfő: Gombaleves. Paradicsomos káposzta.

Kedd: Köménymagleves. Borsófőzelék.

Szerda: Gulyásleves.

Csütörtök: Húsleves. Káposztás kocka.

Péntek: Karalábéleves. Lekváros derelye.

Szombat: Bableves. Töltött káposzta.

Vasárnap: Vegyes zöldségleves. Csirkepaprikás.

Feltűnik az egyik alapélelmiszer a burgonya kis felhasználása és a káposztaételek elterjedtsége. Természetesen csak a konszolidáltabb anyagi helyzettel rendelkezők engedhették meg maguknak, hogy mindennap friss ételt egyenek. Gyakoribb az ételek két napig történő fogyasztása, a szegényebknél pedig az egytálétel volt. A város megtorpanását a táplálkozás 1924-beli helyzete is jelezte. Az egyébként sikeres évben a várost a megmaradt két malom látta el lisztel és a napi fogyasztás

---

8. Nagyvárad, 1923. január 7.

30.000 kg volt. Nagyvárad húsfogyasztása a békeévekhez képest jelentősen csökkent, és napi mindössze 10 üveg pezsgő fogyott. Nagyváradon 1924-ben a lakosság 600.000 lejt költött naponta húsrá, 400.000 lejt kenyérré és 100.000 lejt alkoholra.⁹

1939-re a napi *lisztszükséglet* 33.000 kg-ra emelkedett. A váradi pékek akkor átlagban napi 30000 kg kenyeret sütöttek, ennek 40%-a fehér, 60%-a barna kenyér volt. A váradiak napi átlagos kenyérfogyasztása közel fél kiló volt.¹⁰

A *húsfogyasztás* a kezdeti években alacsonyabb szinten stabilizálódott. A vágóhídon levágott állatok számából arra következtethetünk, hogy a húsfogyasztás lényegesen növekedett. Így 1924-ben 30.854 állatot vágtak le, ennél többet csak 1934-ben 40.092-t, a legtöbbet pedig 1939-ben 54.470-et. Figyelembe véve a vágatások megszigorítását és az exportot is, a növekedés nem ennyire látványos. A kilogramm szerint is emelkedés tapasztalható. 1930-ban 2.304.817 kg-ról 1939-re 3.850.301 kg-ra.¹¹

A statisztikák szerint 1930-ban az egy főre eső húsadag évi mintegy 19 kg volt, 1939-re – 80.732 lakost számítva – ez 47,7 kg-ra nőtt.

Az egyébként jónak tűnő átlag hetente mindössze 91 dekagramm húst jelentett egy lakosra, és a lakosság számottevő részének a húsfogyasztása igen alacsony volt.

Az egyes húsfélék közötti megoszlást vizsgálva kiderül, hogy a fő fogyasztási cikk a sertéshús volt, amely az 1939-ben levágott húsmennyiség 38,5%-át tette ki. A sorrendben a marhahús és a borjúhús következett, amelyek együtt összesen 10,2%-ot tettek ki. Alacsony volt a kecske és a lóhús fogyasztás, amelyek viszont olcsók voltak. Alacsony volt a halfogyasztás is.¹²

1940-ben a bizonytalan helyzet hatására rendeletet adtak ki, amely 1940. május 29-cel kezdődően betiltotta a disznó-, marha- és bárányhús fogyasztását és forgalmazását minden szerdai, csütörtöki, pénteki napokon, mind a vendéglőkben, mind pedig a magánháztartásokban. A rendeletet június 5-ei kezdettel életbe léptették Nagyváradon is, a szárnyas húsrá, halra és felvágottra a tiltás nem vonatkozott.¹³

A szükség diktálta rendeletet 1940. júniusától kiegészítették egy másikkal, amely fix menüt állapított meg, maximalizált árakon az összes étteremben szombati, vasárnapos és hétfői napokon.¹⁴ E rendelkezések azonban nem sokáig voltak életbe léptetve.

A *tej* fogyasztása is fontos volt. Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, viszont a piaci árúsok forgalma alapján kitűnik, számottevő volt a tejfogyasztás,

9. Nagyvárad, 1924. december 25.

10. Adorján Péter: A halott város. Nagyvárad 1940. szeptember 6-ika előtt. Budapest, 1941 (A továbbiakban Adorján, 1941.), 59.

11. Uo. 55.

12. Uo. 54 szerint végzett számítások.

13. Monitorul comunal, 24 iunie 1940.

14. Monitorul comunal, 1 iulie 1940.

amely később tovább növekedett, 1930. júliusától, amikortól kezdve Nagyváradon is készítettek pasztörizált tejet a Helga-tejtermék Rt-nél. A modern gépekkel felszerelt üzem naponta 10.000 l tejet tudott pasztörizálni. A tejet palackozva naponta frissen házhoz szállították, a piaci tejhez hasonló áron.¹⁵

A *cukorfogyasztás* a városban évente 1.800.000 kg volt, ez közel 22,5 kg-os évi fejadagnak felelt meg, ami viszonylag magas.¹⁶

A *kávéfogyasztás* is követte az anyagi viszonyok hullámain, az átlagos fejadag pedig állandósult a lakosonkénti 1 kg kávéra évente. Ez az akkori viszonyoknak megfelelő átlagmennyiség volt.¹⁷

A város *teafogyasztása* viszonylag magas, a *sörfogyasztás* pedig alacsony volt. A fogyasztás évente egy lakosra kb. 7,5 l sör volt, s ez kevésnek tűnik figyelembe véve, hogy a városban országos szinten is az egyik legjobb sört gyártotta a Dreher – Haggenmacher sörgyár.¹⁸

A város élelmiszerellátását az előző időszakból örökölt fejlett ipari kereskedelmi és üzlethálózat látta el. Az ipari objektumok közül 1923-ban kiemeljük az Ancora kenyérgyár, a Schwimmer csokoládégyár, a Stepper és Petrovits cukorkagyár, a Cukorkagyár, a Fortuna pezsgőgyár, a Herschmann Fülöp cukorkagyár nevét. Ezt számos szesz és szikvízgyár egészítette ki. Az élelmiszer kereskedelmet számos vállalat bonyolította, amelyek az üzleteket, kereskedéseket látták el áruval.¹⁹

A *cukrászdák*, mint a társas élet fontos központjai, ugyancsak jellemzőek voltak a város színvonalára és hangulatára. Mint az egész város, ezek is átalakuláson mentek keresztül. Az emberek kevesebb időre ültek be és a társadalmi élethez való kötődésük legalább annyira fontos volt, mint a habroló, krémes vagy habos kávé, nyáron pedig a fagyalt és a jegeskávé. Nemcsak a közönség szokásai, de a fogyasztás is megváltozott. Egykor Törley pezsgőt ittak vagy Unicumot, most sört és Whiskyt szódával. A cukrászdák száma jelentősen megnőtt, s számuk 1940-ben Váradon összesen 48 volt. Ezek között egyaránt voltak előkelő központi és szerény külvárosi cukrászdák.²⁰

A táplálkozáshoz kevésbé, de a fogyasztáshoz erősen kötődik az alkohol fogyasztás mellett a *dohányzás*.

A háború idején és közvetlenül utána a dohányzás jobban elterjedt. Az átállás a dohányellátásban is bonyodalmakat okozott. Például 1922 nyarán Nagyváradon

---

15. Nagyvárad, 1930. július 23.

16. Adorján 1941, 57.

17. Uo. 58.

18. Uo. 59.

19. Ghidul orasului Oradea-Mare - Nagyvárad város útmutatója. Szerk. Horváth József. Nagyvárad, 1923. (A továbbiakban Ghidul 1923) 157-168.

20. Adorján 1941, 107-110.

semmiféle cigarettát sem lehetett kapni. „Azaz csak egy fajtát, Európa legrosszabb hamisítványát a Cavallat árulják az összes trafikok. Először néhány héttel ezelőtt a tűrhető Regalt vonták ki a forgalomból, pár nap előtt pedig a félig büdös Intim Clubot, tegnap aztán az egészen rossz Damet is. Nincs más csak Cavalla, melyből 10 darab gyomormérgezést okoz...”²¹ Különös azonban a dologban az, hogy míg Kolozsvárott, Brassóban – a Regatról nem is szólva – nyugodtan pöfékelik a meg lehetőségen jó cigarettákat, addig Nagyvárad az egyedüli város, ahol csak Cavallat árúsítanak.²²

A dohányosok lassan hozzászoktak a román dohányáruhoz és a fogyasztás is 1924-ig emelkedő vonalat mutatott, viszont az év végi áremelések egy időre visszafogták ezt a növekedést, amely 1934-től 1939-ig újból érzékelhető. Egy 1924. december végén közreadott statisztika szerint Nagyváradon egy év alatt 620.012 kg dohány fogyott. Ezen belül a Național és Regal cigarettákból 30-30 millió darab, a Funcționarból 25 millió, az Intimből 8 millió, de a Jockey Clubból is 50.000 szálát vásároltak. A szivarok közül az Ardealból fogyott a legtöbb, 1,5 millió darab, ezt a Cuba és Olt követte 1 millióval, majd a Cigarillos 600.000, Portorico 300.000, Britanica 250.000 következett. Ugyanakkor 10 millió doboz gyufa fogyott.²³

Ezek a mennyiségek jelzik, hogy a dohányzás egyike volt a hétköznapi élet ismert jelenségeinek. A dohányzásnál – a háború idején – ártalmasabb szokások is kezdtek terjedni. A háború megváltoztatta az emberek felfogását. „Az óriási detonáció milliókat temetett el, milliókat dobált szét s felépített egzisztenciákat döntött romhalmazba. A munka különben is elveszítette az értékét s elveszett a munkakedv is.”²⁴ A lecsúszás stációi az ital, a kártya, a kábítószer és a mérgek voltak. Nagyváradon mint a legtöbb erdélyi, partiumi és bánági nagyobb helységben ezek mind előfordultak. Az *alkoholisták* száma nem volt túl magas, de az összlakosság-hoz viszonyított arány lassú emelkedést mutat. A kártyajáték és az egyéb *szerecszejátékok* is terjedtek. Ezt megadóztatásuk, illetve betiltásuk sem tudta megakadályozni. A kártyajátékok gyors hódításáról tanúskodik az a tény, hogy 1924-ben 7.000 csomag kártyát vásároltak a Körös-parti városban.²⁵ A kucséberekkel már 1924 végén megtiltották a játékot, mivel úgy tekintették, hogy szerecszejátékot üznek.²⁶

21. Nagyvárad Napló, 1922. július 29.

22. Nagyvárad, 1924. november 20.

23. Nagyvárad, 1924. december 28.

24. Nagyvárad, 1925. február 1.

25. Nagyvárad, 1924. december 28.

26. Nagyvárad, 1924. december 31. A kucséberék nagy csokoládéval tele kosárral jártak és páros-páratlan játéokra ingerelték főleg a gyermekeket.

1930-ban a váradi kávéházakban még a rómi köveket is elkobozták azzal az indokkal, hogy a rómi-köveken kártyafigurák vannak és így ezek a kövek kártyalapokat helyettesítenek, a kártya pedig állami monopólium. „Majd megadóztatják és aztán ismét lehet játszani.”²⁷

Később további szigorú intézkedéseket foganatosítottak. Ilyen volt az 1930. március 29-én kelt belügyminisztériumi rendelet, amely kimondta: „kávéházakban, klubokban vagy más nyilvános helyiségekben sem magánlakásokban nem szabad az úgynevezett kártyafigurás-römiköveket használni”. A rendelet azt is előírta, hogy a römiket 10 napon belül be kell szolgáltatni, ellenkező esetben büntetéseket róhatnak ki.²⁸

Szeptemberben országsszerte betiltották a monopoly, a rund dominó és a rómi játszását, akik megszegik a rendelkezést, kihágást követnek el és 5000 lej büntetést kell fizessenek.²⁹

Ezek és más hasonló intézkedések gátolták a szerencsejátékok elterjedését, de visszaszorítani igazán nem tudták, mivel illegális játéklarangok is működtek.

Egy másik társadalmi szempontból rendkívül veszélyes jelenség a *kábítószerfogyasztás* ugyancsak a háború következménye volt. Nagyváradon már 1925-ben rájöttek ennek súlyosságára, mivel 6 ismert kábítószer fogyasztóról tudtak, de bizonyára ennél többen is voltak. Csak morfinisták voltak a városban, kokainista még nem volt, ezek inkább a nagyvárosokban (Budapest, Bécs, stb.) jelentkeztek. Aki ópiumot akart szívni, azt csak Bukarestben vagy Budapesten tehette meg. A kábítószer jelen volt a városban, de különösen nem terjedt el a második világháborúig.

A legelkeserítőbb jelenség volt az *öngyilkosságok* rendkívül magas száma.

Erkölc, szórakozás

A váradi embert általában könnyelműnek, a nőket pedig laza erkölcsűnek látták a más városbeliek. A háború befejezése óta elindult szexuális hullámnak Várad, mint a legtöbb idegen áramlat számára, termékeny talaj volt. Ennek jelei a hétköznapi életben is megjelentek. A korabeli sajtóban találunk bőven erre példákat. Délelőtt „az uszoda két részre van vágva, női és közös fürdőre. A női fürdőben halálos csend. A közös fürdőben életes zsvaj, párok fekszenek boldogan és meghitten egymás mellett. Az úszóruhákra jó idő jár... Tetszés szerinti nagyságban virítanak ott a nagy és kényelmes dekoltázsok.” Délben a „korzón hullámanak a nők,

---

27. Nagyvárad, 1930. február 18.

28. Nagyvárad, 1930. április 8.

29. Nagyvárad, 1931. szeptember 23.

térdig törpült szoknyákban s káprázatos pókháló csodákkal a lábukon. Most csak az úgynevezett félvilági nőkről beszélek, kik szinte elárasztották Nagyváradot. Délután: ötig a nők teleülnek a kávéházakat...” A cikkíró kifejti, hogy vannak akik ebben a nagyvárossá válás következményeit látják, de ő maradi, mert látja a zsúfolt orvosi rendelőket és a prostitúció szédítő vonzerejét.³⁰

A város valóban könnyebben befogadta az idegeneket, és nem vetette meg a szórakozást. A háború óta azonban a szabadabb nemi viselkedésformáknak köszönhetően nagyon megszorodott a vérbaj, amely már a 18 éven aluliakat is érintette. A városban 1925-ben 10 orvosspecialista dolgozott, akiknek rendelői túlszűfoltak voltak, a poliklinikáról nem is beszélve.³¹

Gyakoribbak a beszámolók a vérfertőzésekről is. Például 1923-ban egyetlen év alatt 5 ilyenre derült fény a városban.³²

A sok szociális probléma miatt a nők egy része ki volt szolgáltatva az anyagilag erősebbnek, többek között ez is hozzájárult a prostitúció terjedéséhez. 1921-ben Nagyváradon 6 bordélyházban 63 prostituáltat tartottak számon, ezen kívül volt még 72 rendőri felügyelet alatt álló nő és 246 titkos prostituált.³³

Későbből nincsenek adatok, mert a prostitúciót törvényileg betiltották. Váradon egyetlen utcában volt ennek az ősi iparágaknak a centruma.

Az 1930-as években Váradnak továbbra is rossz híre volt erkölcsi tekintetben. Ennek egyik sajnálatos vetülete az elszegényedett város fiatal lányainak Bukarestbe való kiközvetítése³⁴, a másik pedig a helyi szerelmi élet könnyedsége. „Itt direkt harangzúgással megy a nő szeretője lakására, majdnem fáklyás menettel”, vélekedtek a korabeliek.³⁵

Természetesen a város erkölcsi életének csak ezt az egy vetületét kiemelve torz képet kapunk. Akárcsak a többi közeli nagyobb városban, Nagyváradon is volt romantika, volt szerelem és erkölcsös házasság. Az erkölcsi romlás megakadályozásában kimagasló szerepet játszottak az egyházak. Nagyváradon a *hitélet* nagyon fontos volt. A magyar történelmi egyházak próbáltak helyállni, fokozták társadalmi szerepüket, vezetőik a társadalmi, kulturális mozgalmak élére álltak. A zsidók hasonló képen igyekeztek megtartani pozícióikat. A román egyházak a társadalmi jelenlétben és küldetésük tudatában tűntek ki. Egyházi, oktatási, szociális, karitatív és társadalmi szerepvállalásukkal sokat javítottak a lakosság erkölcsén.

30. Nagyváradai Napló, 1933. július 5.

31. Nagyvárad, 1925. november 8.

32. Nagyvárad, 1923. december 31.

33. Adorján 1941, 91.

34. Nagyváradai Napló, 1933. július 5.

35. Napló, 1935. február 23.

A város hétköznapijaiban továbbra is fontos szerepet játszottak a *szállodák, éttermek, vendéglők és kávéházak*. A szállodai hálózat 9 egységből állt, amelyek egy része új névvel várta vendégeit. Csak a Park, Rimanóczy és Európa szálló neve maradt a régi. A Pannóniából Palace, a Fekete Sasból Metropol, a Széchenyiből Regina Maria, a Fábri panzióból Central, az Aranysasból pedig Vulturul de Aur lett. Ezek mellett még a Vasutasok szállója működött.³⁶

Közülük az 5 legnagyobb az egész időszakban tevékenykedett. Lassan újból megnyitáltak a régi vendéglátó egységek is.

A városban már 1923-ban 45 étterem és vendéglő, 18 bodega és büfé, 3 bár és 17 kávéház várta a vendégeket.³⁷

Az éttermek közül a szállodák saját éttermein kívül az ismertebbek a Kispipa, a Kékmacska, a Müllerei és a Delfinek voltak. Az általános helyzethez igazodva nagyobb volt a szóródás, több régi étterem néhány év után bezárt és számos újat is elindítottak. Nyáron több nyári vendéglőt is megnyitottak szezonális jelleggel. Az árak változóak voltak, egyetlen példát kiragadva: A Kispipa étteremben 1930 körül egy zóna villásreggeli sörrel, kenyérrel 22 lej volt, egy pohár Dreher sör pedig 9 lej, stb.³⁸

A kisebb éttermek bezárása megszokott jelenség volt, nem váltott ki túl nagy visszhangot, emiatt az átalakulás alig volt észrevehető.

A társas élet fontos színterei a kávéházak voltak. Szerepük ebben az időben is kiemelkedő. Az újjászerveződő kávéházi élet azért magán viselte az időszak bizonytalanságait és a korabeliek a kávéházi élet alkonyának vélték az új helyzet megjelenési formáit. Egy 1921-ben közölt sajtócikkből hiteles képet kapunk a kialakult helyzetről: „A kávéházakban jön létre ma is a legtöbb üzlet és ezer meg ezer vendég a kávéházat tekinti második otthonának. Az üzleti dologtevésen kívül a családi és a szerelmi élet egy része is a kávéházakban bonyolódik le. Az újságolvasó, a nyárspolgárian pletykázó, a teke asztalnál, a sakk vagy a dominó játék mellett elszórakozó nők és férfiak ma sem hiányoznak a kávéházakból, de azért most mégis más, egészen más a kávéházi élet. A világháború nyomában beállt pangást, mint minden intézmény és üzletág, úgy a kávéházak is megérzik és ehhez mérten alakul a forgalmuk, bevételük, élénkségük, szóval az egész lényük...” „Sok kávéház megszűnt. Itt Nagyváradon is megszűnt a Városi, a Széchenyi... Azok a kávéházak, amelyek megmaradtak, azok sem a régiiek. Hol a régi békebeli kávéházi élet?... De ma már egészen más a kávéházi élet. Hétköznapiokon nagyrészt üresek a helyiségek, szombat és vasárnap este megtelnek, de a sűrűn egymás mellé

---

36. Ghidul 1923, 118.

37. Uo. 118-120.

38. Nagyvárad, 1930. május 27.

rakott asztalokon mindenütt csak fekete és tea. A mulatás ritka mint a fehérholló. És valahogy a zene is álmos. Nem olyan élénk, mint volt valaha... Hiába gyökerestől változott meg a kávéházi élet. De nem csak Nagyváradon és Erdélyben, hanem más országokban is ilyen a helyzet.”³⁹

A rendelkezések is befolyásolták a kávéházak működését. A 20-as évek közepén egy régi rendeletre hivatkozva arra akarták kényszeríteni a kávéházakat, hogy újra biliárd asztalokat állítsanak be, mely akkor már kiment a divatból és csak az egykori EMKE (Ulpia) tartott biliárd asztalt.⁴⁰

A kávéházak között is nagy volt a szóródás, közülük sok régi emléket hordozó is eltűnt. Így például a város főterén működő Korona kávéház 1924 áprilisában szűnt meg, helyére a Bihoreana pénzüintézet költözött.⁴¹ Hasonló sorsra jutott 1929 júniusában a valaha Müllereinek nevezett régi váradi kávéház, amely később felvette az Elit kávéház nevet. A gazdasági válság miatt nehezen tartotta magát és tovább már nem bírta. Nagyvárad szegényebb lett egy hangulattal, egy régi emlékekkel.⁴²

Az 1930-as esztendőkből a kávéházi életben is megjelentek az etnikai és felekezeti megkülönböztetések jelei. Így 1938-ban felmondta a város a Royal és a Fészek Klub bérletét azzal az indokkal, hogy: „Nagyváradon csak zsidó kávéház van és hogy valóban itt volna az alkalom egy román keresztény kávéház létesítésére”.⁴³

A szórakozáshoz és a kávéházi élethez kötődött Nagyvárad *éjszakai élete*.

Az éjszakai mulatozás az életvitel egyik sajátossága maradt, azonban jellegében a világháború után megváltozott. Sötét utcákon lehetett eljutni a lámpákkal megvilágított szórakozóhelyekre. A Bémer tér egyes részeiről különböző taktusok szűrődtek ki a húszas évek elején. A shimmy és a foxtrott hangjai keveredtek a cigányzene hangjaival. A város leghíresebb cigányzenekarát a két Bura testvér vezette.⁴⁴ Közülük Bura Károly cigányprimás 25 éves jubileuma alkalmából a Kereskedelmi Csarnokban Radics Béla, Magyar Imre és Radics János muzsikáltak.⁴⁵ Az emberek nappal is több időt töltöttek az utcán, az éjszakai élet is megváltozott. Az utcán általában az éjszaka ismert alakjai, valamint a prostituáltak tartózkodtak. A korabeliek szemében már a válság előtt is haldoklott Nagyvárad híres éjszakai élete. Egy 1925-ös írás szerint: „Nincs pénz Nagyváradon és a kávéházak

39. Nagyváradi Napló, 1924. november 20.

40. Nagyvárad, 1925. szeptember 11.

41. Nagyvárad, 1924. április 25.

42. Nagyvárad, 1928. július 8.

43. Napló, 1938. január 13.

44. Nagyvárad, 1921. október 9.

45. Nagyvárad, 1924. február 26.

nagyon üresek. A híres nagyváradai éjszaka haldoklik, nincsenek már hangos dárídók, sőt még kisebbfajta lumpolások sem. A bárók – összesen kettő van Nagyváradon – élnek, illetve vegetálnak. Itt komoly varieté nem kell, nincs hozzászokva a publikum... A Pollak-mama lokálja az <Excelsior-bar>. Tízféle színű villanykörte világít az elegáns ízléses lokálban, de összesen hat vendég van. Mind a hat likört iszik. Műsor nincs. Zongorista. Az Egyesülés téren van a Parisien Grill. Egy-két vendég üldögél és hallgatja a muzsikát.”⁴⁶ Mindezek persze nem egyedül a gazdasági körülményeknek köszönhetőek, hozzájárultak ehhez a megszorító intézkedések, az éjszakai zárórak hivatalos megállapítása stb. Az időszakra jellemző volt a klubélet, mint életforma elterjedése is. Ezek lehetőséget adtak a szélesebb társadalmi rétegek közötti kapcsolat teremtésre.

Az *öltözködésben* is sajátos volt a lefelé való kiegyenlítődés, a társadalmi differenciák kisebb jelölése és a viseletek könnyebbé válása. A háború utáni hagyományos öltözködés átalakulása figyelhető meg. A férfiak öltözködése kevesebbet változott. A női ruhák lazább vonalúak és kényelmesebbek lettek. Nagyvárad 1924-ig megtartotta európai nagyvárosi álmait, bár erre mind kevesebb tény utalt. Ezek egyike volt – ahogyan írták – hogy „a vidék sehol sem mutat fel annyi kitűnően öltözött divathölgyet mint éppen nálunk. Korántsem vall ez Nagyvárad gazdagságára, inkább adott helyzet, nyugatiaszkodás, meg aztán egy kicsit belénk neveltetés is: Nagyvárad mindig kitűnt... Tudományban, egy kicsit megkoptunk művészetünk, irodalmunk, könyöke kivásott... outsideré váltunk, de divatban vezetünk”. Az akkori divatban az elv: „mindent fiatalosan, fiúsan. Rövid alj, rövid szoknya stb.” volt.⁴⁷ Egy-egy divatirányzat még az ipari tevékenységet is jelentősen befolyásolta, a rövidre nyírt bubifrizura például feleslegessé tette a művészi hatású hajcsatokat, oldal- és sűrű fésüket.⁴⁸ Várad még sokáig a nyugati divat térhódításának első állomása volt, később mint a legtöbb területen a keletről a fővárosból jövő irányzatok is érvényesültek, kihangsúlyozva az átmeneti jelleget.

A kor fő irányai szerint öltözködő váradiai esetében is a nyári kánikula formát bontott és „a hölgyek harisnya nélkül, térdig érő átlátszó ruháskában jártak, míg a férfiak kénytelenek voltak nyakig begombolkozva járni”.⁴⁹ Divatossá vált a nők diszkrét kifestése is, néhány utóbb elterjedő szokás azonban időlegesen visszaszorult. Így 1930-ban a körömfestéssel kapcsolatban a következőket olvashattuk: „nemcsak hogy nem divat a pirosra lakkozott köröm, de egyenesen ízlést sértő és közönséges. Párizsban kísérleteztek vele, de ott is csak a félvilági hölgyek kapták fel ezt

46. Nagyvárad, 1925. december 25.

47. Nagyvárad, 1924. január 6.

48. A Nagyváradai Napló Naptár Albuma, 1926. Nagyvárad

49. Nagyvárad, 1927. július 27.

a divathóbórtot.”⁵⁰ A harmincas években újabb divathullámok érik el viszonylag gyorsan a várost. Miután egy évvel azelőtt Marlene Dietrich először jelent meg férfi nadrágban 1933 májusában „ez az új divat (most) megjelenik Nagyváradon is, az első hölgy megrendelte és már haza is szállították neki a nadrágot”.⁵¹ Ugyanakkor vált divattá a piké kesztyű is.⁵²

Természetesen a szegényebbek örültek, ha a mindennapokhoz elkerülhetetlenül szükséges ruházattal rendelkeztek. Erre mutatnak rá azok a hirdetések, amelyek alig hordott kabátot, folt nélküli nadrágot akartak eladni. A válság idején az öltözködési mizéria óriási méreteket öltött, nem csupán Nagyváradon, hanem egész Európában. Ezt az 1933 júniusában Nagyváradra látogató teniszkirály Tilden nyilatkozatából is leszűrhetjük: “sehol nem láttam annyi rongyos kopott embert mint Európában” – mondta.⁵³

A növekvő *szabadidő* változatosabbá tette az emberek életvitelét. A társasági egyesületekben való tevékenység is a szabadidő eltöltéséhez kötődött. A legkülönbözőbb szervezetek, átfogó és sokoldalú intézményrendszert képeztek, amely óriási társadalmi energiát szabadított fel. Itt csak a dalárdákban, műkedvelő előadásokban való részvételt, rendezvények szervezésében és lebonyolításában való feladatvállalást említjük meg. Aki igényelte az egyesületi életet, a közösségért való tevékenységet megtalálhatta a megfelelő szerveződést. A műkedvelő színjátszáson kívül tánciskolák, ismeretterjesztő előadások rendszeres kikapcsolódást is nyújtottak. A szabadidő eltöltésének másik kedvelt módja a sport volt. Ennek üzése, illetve a sportvetélkedők követése is nagyon elterjedt ebben az időszakban. Hódította a turizmus, mind többen jártak rendszeresen kirándulni. A távolibb fürdőhelyekre való utazás csak keveseknek volt elérhető, emiatt előre tört a helyben vagy a közelben történő időtöltés. A város parkjai eléggé elhanyagoltak voltak, így ott a szabadtéri események nem voltak túl gyakoriak. A közfürdőkön és az uszodán kívül gyakori volt a Körösben való fürdés is. Ez a szokás már régen elterjedt, azonban a folyó vízének szennyezése évről-évre nőtt, emiatt 1939 nyarán a hatóságok rendeletben tiltották meg a fürdést a Körösben, a velencei vasúti hídtól följebb, ahol a hatodik gát volt, viszont megengedték a velencei vasúti hídtól a városi strandig és a fahídtól lefelé.⁵⁴

A *környezetvédelem* nem tartozott a hatóságok által fontosnak ítélt területek közé. A környezetvédelemmel kapcsolatos teendők csak akkor kerültek napirendre, ha a lakosság szóvá tette a tűrhetetlen állapotokat. Kiragadva ezek közül néhány esetet, már 1923-ban rendeletet hoztak arról, hogy a veszélyes üzemeket a

50. Nagyvárad, 1930. március 4.

51. Nagyvárad Napló, 1933. május 16.

52. Nagyvárad Napló, 1933. május 24.

53. Nagyvárad Napló, 1933. július 29.

54. Monitorul Comunal, 1 iulie 1939.

város határától legalább egy, illetve fél kilométerre kitelepítsék októberig. Ez a líkőrgyárakra, petróleum-gyárakra és benzin-raktárakra vonatkozott. Nagyváradon voltak bőven szesz- és líkőrgyárak, de ezek hatósági kitelepítése egyetlen esetben sem merült fel.⁵⁵

Persze szükség lett volna a beavatkozásra, hiszen 1929-ben a Szacsvey utca lakói panaszt emeltek az utcában működő Katz-féle béltisztító és sertéshízlalda ellen, mert megfertőzte az utca levegőjét.⁵⁶

Nagyobb területeken érződött éjszakánként főleg az a bűz, amely a szeszgyárakból kiindulva, elsősorban a Körös menti utcákban terjengett. Ez annak a cefrének volt a szaga, amiből a szeszt főzték. Sürgették az ez elleni beavatkozást, de hatásos intézkedés nem történt.⁵⁷ A környezeti ártalmak tehát jelen voltak már ebben az időszakban is a városban anélkül, hogy súlyos problémákat okoztak volna. Emiatt a hatóság érdektelensége nem járt súlyos következményekkel.

Visszatérve a város *fürdőéletére*, ebben nagy részesedése volt a két városközeli híres gyógyfürdőnek. A Félix és Püspökfürdőbe ugyan a villamosközlekedés évtizedek óta nem oldódott meg, motorvonattal, majd busszal, rövid ideig még kedvezményesen is ki lehetett menni. Főleg hétvégi családi programoknak felelt meg és szórakozási lehetőséget is bőven nyújtott. Nagyváradból valódi fürdővárost nem sikerült létesíteni, de a helybeliek számára a fürdőélet megszokott és igényelt volt.

A szabadidő eltöltéséhez és a szórakozáshoz kötődött a színházba, majd a moziba járás is. Visszaesett a kabarék, varieték látogatása. A kulturális, művelődési események, a filharmóniai társaság koncertjei, híres vendégművészek fellépte mind színesítette a lakosság szórakozási lehetőségeit. Megmaradtak valamivel szerényebb szinten a táncestélyek és a farsangi bálók, gyakoriak voltak a jótékonyági előadások és bálók.

Az *ünnepek* ugyancsak hozzátartoztak a váradiai életkereteihez. Az impériumváltkozás ebben lényeges átalakulásokat hozott. A három nagy egyházi ünnep tisztelete minden keresztény felekezetenél megtalálható volt. A katolikusok és az ortodoxok más módon és időben tartották meg ünnepeiket, a zsidók pedig továbbra is megünnepelték fontos egyházi ünnepeiket.

Az állami és nemzeti ünnepek viszont az új ország Nagyrománia ünnepei lettek. Ezek közül a legfontosabbak: február 5 – A Tartományok egyesülése; március 14 – A Román Királyság kikiáltása; május 10 – I. Károly király megkoronázásának napja; május 23 – Hősök emléke és a Függetlenség kikiáltásának emléknapja; december 1 – Erdély, Bukovina és Besszarábia egyesülése.

---

55. Nagyvárad, 1923. április 22.

56. Nagyvárad, 1929. február 20.

57. Nagyvárad, 1930. augusztus 30.

Ezeket a helyi eseményekhez kötődő évfordulók évenkénti megünneplése egészítette ki: április 20 – A román hadsereg bevonulásának napja; május 23 – A királyi pár látogatásának napja Nagyváradon, stb.

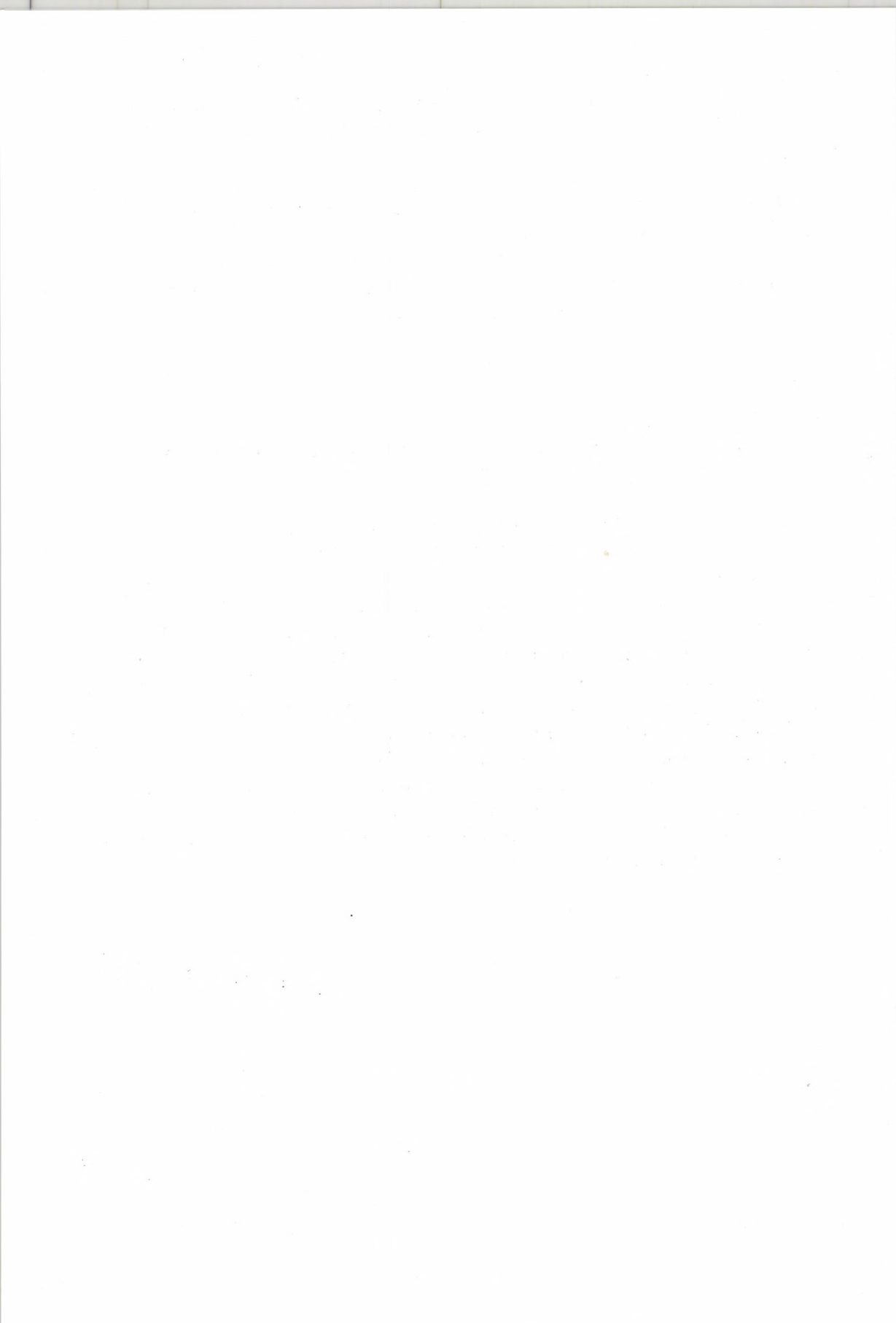
A helyi magyarság csak szűkebb körben, az egyház keretében ünnepelhette meg főbb ünnepeit. A legnagyobb szabású az évről-évre megrendezett Szent László ünnep volt a váradi római katolikus székesegyházban.

Természetesen a mindennapok ezernyi apró részletével foglalkozhatnánk még, mivel ezek a nagy történelmi események mellett szervesen kiegészítik a múltról alkotott képünket, és számtalan következtetésre adnak lehetőséget.

Résumé

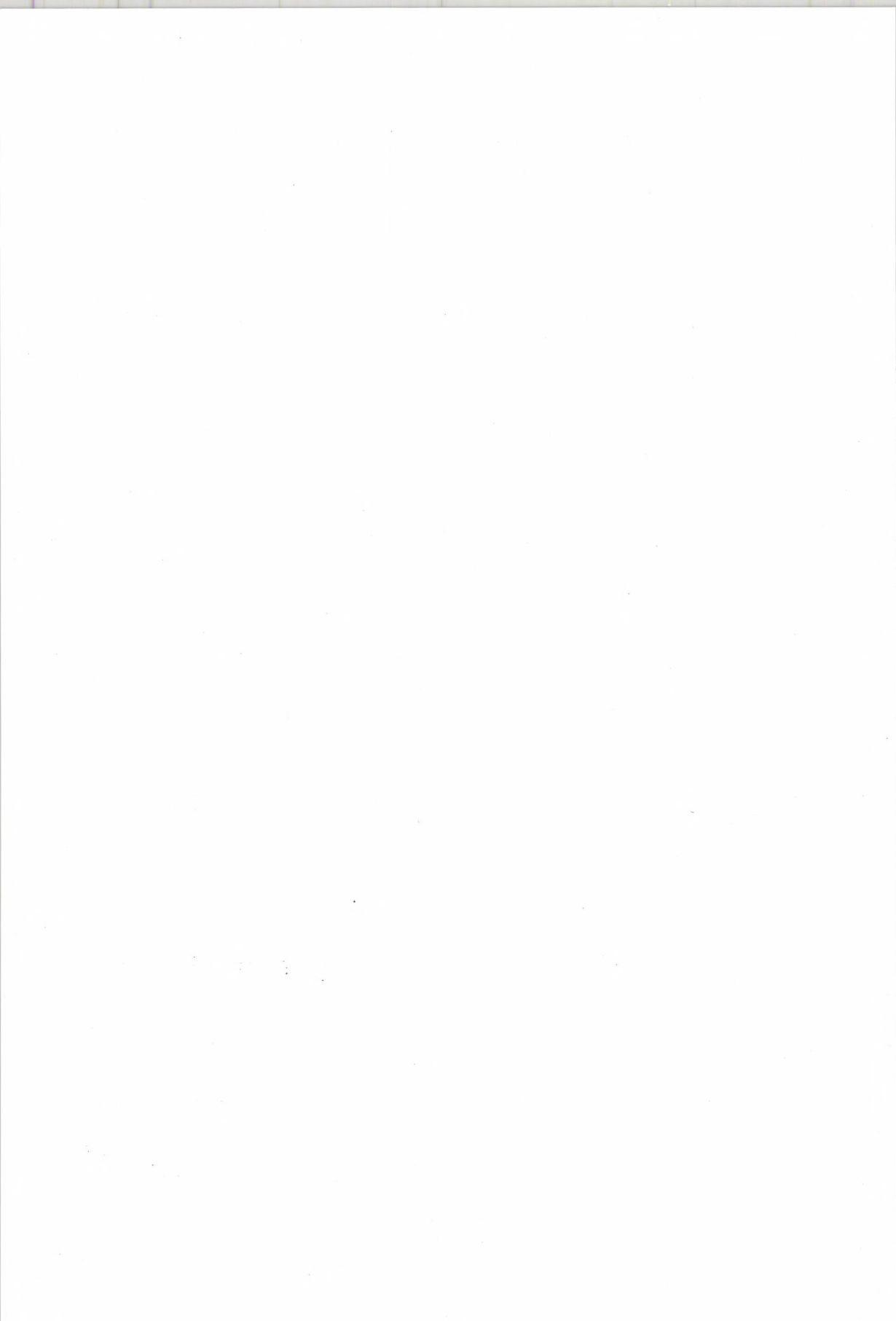
János Fleisz: Characteristics of lifestyle in Nagyvárad between the two World Wars (1919-1940)

Nagyvárad, one of the most dynamically developing Hungarian towns of dualism was tragically hit by the Trianon Treaties, being annexed to Rumania. All the social, political and cultural programs and those of the public supply, which characterize this kind of disasters, appeared dense and enlarged. The population became poor, the rate of unemployment grew unbearable, the dwellings became old and worn out. The municipal direction was replaced by state supervision, provisions aimed at forced Rumanization. The supply of food and consumption goods of the population was almost an inextricable problem. Traditional moral principles lost their meanings, the number of crimes increased, prostitution spread and police and authority arbitrariness was common. By the time the anomalies due to the change of imperium had settled, the consolidated way of life was shocked by the 1929-1933 recession, which made urban life even more restless and hectic. The paper aims to describe this process, on the basis of the central statistical data, and contemporary press, which makes the public feeling sensible.

Tanulmányok

Kocsis Lajos

**A volt székely határőrezredek vagyonának visszaadása
a korabeli erdélyi sajtó tükrében**

A bécsi hadvezetés a székely határőrség egész fennállása (1764-1851) során fontosnak tartotta a saját költségükön katonáskodók vagyoni védelmét, hiszen megfelelő anyagi háttér nélkül lehetetlen lett volna a sokféle kötelezettség teljesítése. A Nagyszebenben székelő osztrák katonai főparancsnokság (General Commando) kellemetlen megszorításai (ellenőrizte a határőrök birtokügyeit, öröklési -, zálog -, csere - és hitelügyleteit) nem vezettek látványos eredményre. Alig született olyan intézkedés, amely valóban enyhítette volna a katonákra nehezedő adófizetés és határőrzés kettős terhet. Kivételt képez II. József 1783-as határozata, amely az Ausztria és Törökország közötti határrendezés (1769) során visszacsatolt – a moldvaiak által a XVII. – XVIII. század első felében fokozatosan elfoglalt – havasokat „a határőri katonaság javára és előmenetelére” adományozta. (Ezeket az Erdélyhez visszacsatolt területeket revendikált havasoknak nevezték.) A Csíkszék és Háromszék határvonalába eső havasok haszonbérbeadási joga a határőrök nevében és javára a két székely gyalogezred parancsnokságát illette. A bevételt a szolgálati terhek könnyítésére fordították. A székelyeket a szabadságharc idején tanúsított magatartásuk miatt a hatalom a vagyonra érdemtelennek tartva, néhány hónappal az erdélyi határőri intézmény feloszlata (1851) előtt összes ingó és ingatlan javaitól megfosztotta. Az osztrák államkincstár javára elkobzott *revendikált havasok* (eredetileg magán és községi birtokok voltak), *ruházati pénztár* (a havasok jövedelméből létesült) *lőbeszerzési pénzalap* (mivel a huszárcsaládok befizetéseiből jött létre, magánvagyonnak tekinthető) és *katonai épületek* (saját költségükön építették a határőrezredek részére) visszaszerzéséről azonban soha nem mondtak le. Annak ellenére, hogy már a neoabszolutizmus éveiben sikerült részeredményeket elérniük¹, végső megoldás csak a kiegyezés után született. A határőrezredek

1. Azoknak a községeknek (Bereck, Lemhány, Nyujtód, Almás, Csomortán, Szászfalu és Sárfalva) valamint a báró Szentkereszthy családnak, amelyek igényeit még egy

birtokrendezése ügyében kiküldött miniszteri bizottság véleményét figyelembe véve, a kormány részletes tervezettel fordult Ferenc Józsefhez a vagyon visszaadása ügyében. A három miniszter 1869. január 23-i felterjesztése² feltárta a birtok történelmi, jogi és gazdasági hátterét, és hét pontban fogalmazta meg a visszaadásra vonatkozó javaslatokat. Ennek alapján a király 1869. február 16-án a feloszlott székely határőrezredek ingó és ingatlan vagyonát, anyagi és szellemi fejlődésének elősegítésére, a felterjesztésben megjelölt feltételek mellett Csík és Háromszék „közönségének” visszaszolgáltatta. Így a visszaadás tényében a „vissza” szó nemcsak a régi (ősi) joghoz való visszatérést jelentette, hanem a kialakult tulajdonosi kört is: a volt határőrséget alkotó székely családok összességét.

Az erdélyi lapok és a határőrezredek vagyonának visszaszolgáltatása

A kiegyezés és az alkotmányos viszonyok helyreállítása Erdély hírlapirodalmára is kedvező hatást gyakorolt. Gyarapodott a politikai lapok, a vegyes tartalmú helyi közlönyök száma, fejlődött a sajtó technikai színvonala (formátum, tördelés, rovatbeosztás). A lapkiadás üzleti vállalkozásként azonban nem járt nagy haszonnal. Az unió megvalósulása után, ami a megelőző évek sajtójának állandó és visszatérő kérdése volt, az újságok figyelme egyre jobban a helyi kérdések felé fordult.³ Ennek köszönhetően a volt székely határőrezredek birtokrendezésének ügye is gyakran felbukkant az erdélyi lapok hasábjain. A korszakra jellemző pártokhoz kötődés miatt – ami nem mindig jelentett egyértelmű pártirányítást, csak politikai-eszmei irányvonal követését – a lapok nem tanúsítottak egyforma érdeklődést a téma iránt. Míg a Deák-párti Kolozsvári Közlöny örömmel üdvözölve a kormány sikeres tevékenységét, kiemelt jelentőséget tulajdonított a kérdésnek, a balközép erdélyi lapja, a Magyar Polgár csak egyetlen cikk erejéig foglalkozott vele. Figyelemmel

---

1813-ban hozott ítélet elismerte, 1863 és 1864-ben visszaadták birtokaikat. (A revendikált havasok ügye ezzel Háromszéken megoldódott). 1865-ben a pénzügyminisztérium elvben elismerte a lóbeszerzési alapot a betéteiket hitelesen igazoló csiki és háromszéki huszárok tulajdonául.

2. Ő császári s apostoli királyi Felségéhez hódolatos felterjesztése Báró Wenckheim Béla, magyar királyi belügyminiszter, Lónyai Menyhért, magyar királyi pénzügyminiszter, Horváth Boldizsár, magyar királyi igazságügyminiszternek: a volt székely gyalog- és huszár-határőrezredek kincstári kezelés alatt álló ingó és ingatlan javainak visszaadása és rendezése tárgyában. 10.599. szám 1868. Nyomatásban megjelent: Csíkszereda, 1890.
3. A magyar sajtó története II/2. (1867-1892) Szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Bp. 1985. 45-46.

kísérte a visszaadással kapcsolatos eseményeket a marosvásárhelyi Székely Hírlap, Hargita és Erdély valamint a Brassóban megjelenő Nemere is.

Bár a kiegyezést követő években az újságok elsősorban az információ begyűjtőinek és közvetítőinek tekintették magukat, a volt határőrezredek vagyonának visszaszerzéséről szóló híreket csak jelentős késéssel továbbították. A legfontosabb intézkedéseket értékrendjüknek megfelelően kommentálták, és gyakorta éltek a különvélemény hangoztatásának lehetőségével. Sajnálatos módon a cikkek szerzői nem minden esetben ismertek, hiszen az akkori szokásnak megfelelően írásaikat ritkán látták el kézjegyükkel.

Mivel a vagyon visszaadásának körülményei még ma sem egészen feltártak, célszerűnek látszott, hogy az egykorú sajtóból, mint történelmi forrásból minél több adalékkal gazdagítsuk történetét.

“... nem minden század nyújt ily szép alkalmat és hasonló célra ily nagy összeget.”⁴

A felosztott székely határőrezredek kincstári kezelés alatt álló ingó és ingatlan javainak visszaadásával meglehetősen későn találkozunk az erdélyi lapok hasábjain⁵, hiszen a Kolozsvári Közlöny és a Székely Hírlap is több mint másfél hónappal a „hódolatos felterjesztés” után, csak 1869. március 13-án tájékoztatott az ezzel kapcsolatos kérdésekről. A kolozsvári lap erről szóló első híradása röviden ismertette a három miniszter felterjesztését, és elégedetten nyugtázta, hogy a király legfelsőbb elhatározása „Erdély népeisége egy kiváló részének eszközöket szolgáltatott kezébe, hogy nyomott anyagi helyzetéből felemelkedve” ne legyen kénytelen elhagyni szülőföldjét⁶. A többnyire értékelés nélkül közzétett információkkal ellentétben a Székely Hírlapban valóságos kis értekezés látott napvilágot, amely új szempontokat figyelembe véve vizsgálta a határőrvagyon problematikáját. Bár Dózsa Dániel a javak visszaadásában a „túlszaporodott székely népség anyagi és szellemi felvirágzásának” biztosítékát is látta, terjedelmes vezércikkében annak elsősorban erkölcsi elégtételt szolgáló jellegét emelte ki⁷. Jó érzékkel mutatott rá,

4. Kolozsvári Közlöny 1870. március 26.

5. A fővárosi sajtóban is csak szivárognak a témával kapcsolatos hírek: a három miniszter felterjesztéséről. A Hon 1869. március 6-án, 7-én és 13-án, a király elhatározásáról a Budapesti Közlöny 1869. február 25-én számolt be először.

6. A székely revendikált havasok. *Kolozsvári Közlöny*, 1869. március 13.

7. Dózsa Dániel: A revendikált székely havasok. *Székely Hírlap*, 1869. március 13.

hogy a szabadságharc következményeként jogtalanul elkobzott vagyon visszaadása nemcsak egy fájó igazságtalanságot szüntetett meg, hanem a székelység nemzeti önértetére és hazafiasságára is nagy hatással volt. Többször is visszatért legfőbb gondolatához, hogy az „Andrássy-minisztérium tettének” egyszerű ténye emlékezetesebb és maradandóbb benyomást tett a székelyekre, mint az ezáltal őket jogosan megillető 2 millió forintnyi vagyon. Ennek nyomatékos, hosszas hangsúlyozása mellett azonban kevesebb figyelmet szentelt a javak felhasználásával és kezelésével kapcsolatos lehetőségek elemzésére. A marosvásárhelyi képviselő csak néhány, erőltetett megállapítással („a székely industria megjelenik a világpiacon”; a „csüggesztő nyomort egy szebb jövő váltja fel”⁸) igyekezett érzékeltetni annak jövőbeli jótékony hatását. Kétségtelen, hogy ezek az egyértelmű túlzások a Deák Ferencnek tulajdonított „igazságtétel” és a kormány politikája iránti lelkesedés számlájára írhatók.

A királyi döntés végrehajtását a belügyminiszter Berde Mózes osztálytanácsosra bízta (1869. február 27-én), aki az elhatározás szellemében és a jogosultak érdekeinek megfelelően próbált eljárni a rendkívül bonyolult ügyben. Kiterjedt tudósítói hálózat hiányában Berde székelyföldi tevékenységéről⁹ sajnos egyáltalán nem tájékoztattak a hírlapok, de a határóralapok kolozsvári átadása után pótolva a mulasztást, a Kolozsvári Közlöny összefoglalta az erdélyi politikus fáradságos munkájának eredményeit. A pontos, megbízható információkat tömörítő vezércikkből értesülhetett először Erdély olvasóközönsége a volt székely határőrök vagyonának tényleges visszaadásáról. „Azon kellemes helyzetben vagyunk, hogy elsőként hozhatjuk a visszaadott javak teljes kimutatását” - jelentette ki büszkén a lap¹⁰. Ugyanakkor a sikeres visszaszerzés alkalmat adott a politikai nézetei miatt egyre jobban teret veszítő Kolozsvári Közlönynek, hogy újult erővel méltassa a kormány „üdvös” tevékenységét. Bár a cikk nagyobb része a határóralapok pénzügyi helyzetének részletes bemutatásához kapcsolódik, kiemelt jelentőséget tulajdonít gazdasági és társadalmi hatásainak is. A szerző világosan ismerte fel, hogy a korszak „székelyföldi betegségének”, az egész magyar államra káros kivándorlás megszüntetéséhez, a vagyon ésszerű kezelése és jövedelmeinek racionális felhasználása is nagy mértékben hozzájárulhat. (Elsősorban a sepsiszentgyörgyi, kézdivásárhelyi és csíkszeredai ipariskolák felállításától várt gyors és látványos eredményeket).

8. uo.

9. Berde Mózes 1869 őszén Csíkszéknek átadott 68.873 kat. hold erdőt, legelőt, kaszálót és szántót, valamint Csík- és Háromszék területén lévő különböző épületeket és telkeket. Később 1870 február-márciusában Kolozsvárt, a volt székely határőrség ruházati és lóbeszerzési pénzalapját is átadta a Csíkszék (144.385 forint) és Háromszék (100.739 forint) küldöttségnek.

10. Az új alkotmányos korszak egyik vívmánya. *Kolozsvári Közlöny*, 1870. március 26.

Az általánosan elfogadott véleménnyel egybehangzóan, amely a Romániába irányuló kivándorlást előidéző gazdasági körülmények javítását jelentős tökebefektetéstől várta, a visszakapott javakat a fejlődés egyik fontos eszközének tekintette. A Székelyföld gazdasági életében betöltendő szerepét – más sajtóorgánumokhoz hasonlóan – a kolozsvári lap is túlértékelt, amikor a vagyon egész régiót „felvirágoztató” hatásáról beszélt. A javak megfelelő kezelése ellenére a szűkös anyagi források és olykor a jogosultak közötti egyetértés hiánya nem tette lehetővé a fokozatosan az ország lelkiismereti problémájává vált székely kérdés átfogó megoldását.

A revendikált havasoknak és a hozzátartozó pénzalapoknak a csíki katonacsaládokat megillető rész visszaadásával „Csíkszék közönségének” magántulajdonát képező osztatlan vagyonkomplexum jött létre (a ruházati és lóbeszerzési alapok mellett, később birtokválsági, nevelési és ipari alapot is létesítettek¹¹), amely Csíki Magánjavak néven vált ismertté. A kormány által jóváhagyott alapszabályok szerint a jogosultak autonóm jogkörrel, korlátlan tulajdonosként kezelték és használták egészen 1923-ig, amikor a román állam kisajátította. Az önkormányzati joggal bíró igazgatóság megválasztása után a vagyonközösség működése iránt megélnkült a székelység sorsát figyelemmel kíséző közvélemény érdeklődése. Ennek köszönhetően megszorodtak a témával foglalkozó cikkek is, amelyek jellege azonban lényegesen megváltozott. A javakkal kapcsolatos, többnyire elfogult vezércikkeket ugyanis helyszíni tudósítók hitelesebb beszámolóí váltották fel, amelyek a személyes tapasztalatok alapján bemutatott aktuális események mellett jól tükrözik az érdekeltek által a vagyon gyümölcsöztetéséről vallott egymástól csak árnyalatokkal eltérő nézeteket. Mivel a bevételeket kezelő 24-es bizottmány figyelme már kezdetben - a visszaadás feltételeinek megfelelően - a jövedelem nevelési és közművelődési területen való hasznosítása felé fordult, a „vidéki levelezők” is ezt helyezték érdeklődésük középpontjába.

Nem véletlen tehát, hogy a vagyon visszaszerzésének jelentőségét Andrassy Károly is a csíki oktatás időszerű kérdéseivel összefüggésben vizsgálta. A Kolozsvári Közlöny gyergyói tudósítója egyetértett a bizottmány, első, nagyvonalakban összeállított tervzetével, amely a nevelést nyilvánította annak a területnek, „amely a ráfordított beruházási költségeket százszorososan fogja” visszafizetni¹². Az ösztöndíjakra vonatkozó indítványt viszont már nem tartotta kielégítőnek. Véleménye szerint mivel majdnem „egész népünk gazdászattal foglalkozik”, a „kenyértu-

11. A vagyon jogos tulajdonosai valójában csak a volt határőrezredekot alkotott csíkszéki községek székely lakosai voltak.

12. Andrassy Károly: A népművelés előmozdítása felső székely székeinkben, különösen Csíkban. *Kolozsvári Közlöny*, 1870. június 16. és június 18.

dományt” nem adó gimnáziumi oktatással szemben a mezőgazdasági képzésre kellene nagyobb gondot fordítani. Cikkeiben azonban nemcsak a (kis élccel „szép és nagyszerű”-nek nevezett) terv hiányosságaira hívta fel az érintettek figyelmét, hanem építő jellegű javaslataival is igyekezett az „elhanyagolt nép” ügyét szolgálni. A havasok visszaszerzése adta kedvező lehetőségekre alapozva mindenekelőtt egy népgazdasági intézet felállítása mellett kardoskodott, de nem feledkezett meg arról sem, hogy a gazdasági iskolákban tanuló szegény, de tehetséges diákok segélyezésének fontosságát hangsúlyozza¹³. Annak ellenére, hogy az Andrássy által elemzett, a nevelési célok elérését tartalmazó program valóban nem fektetett kellő hangsúlyt a csíki mezőgazdasági oktatás fejlesztésére, gondolatainak alapvonásai a bizottmány elképzeléseiben is fellelhetők. Ennek következtében jogos óhajainak egy része néhány hónap múlva tetet öltött. 1870 októberében ugyanis a kormánnyal létrejött szerződés alapján Csíkszeredában az „Ober-Schule” helyett egy gazdasági szakosztállyal (állattenyésztés, földművelés, kertészet, erdőgazdálkodás és fafaragás) kiegészített felső népiskola nyitotta meg kapuit.¹⁴ A kezdeti nehézségek miatt azonban a havasok jövedelmére támaszkodó hasonló intézmények létesítésére egyelőre nem került sor. A Kolozsvári Közlöny úgy vélte, hogy 2-3 évvel a tényleges birtokba vétel után a jövedelmek túlzott megosztása az addigi kezdeményezések sikerét is kockáztatná, és egy „élhető gazdaságból több koldustarisznyát” csinálna¹⁵. Egy új iskola alapítását semmi sem indokolta volna, hiszen az első tanévben a csíkszeredai felsőnépiskola 20 ösztöndíjas helyét mérsékelt érdeklődés miatt csak második kiírásra töltötték be. (Először csak 3 pályázó jelentkezett¹⁶.)

A revendikált havasok tényleges birtokbavételének és a vagyonszövetség első két éves működésének legtárgyilagossabb és legátfogóbb ismertetése Imets Fülöp Jákó tollából származik, aki a bizottmány tagjaként szinte hivatali kötelességének érezte az erdélyi olvasóközönség hiteles tájékoztatását. A sajátos tényismerettel rendelkező csíksomlyói gimnáziumi igazgató a marosvásárhelyi Hargitában álnéven közzétett cikkében nemcsak a nevelési célok addigi megvalósítását értékelte, hanem részletesen beszámolt a közbirtok kezeléséről és a bevételek felhasználásáról is¹⁷. Pontos adatok segítségével igyekezett a havasi javakkal kapcsolatos, addig kevésbé ismert részletekbe is (haszonbérrendszer általi jövedelmeztesítésük, fel-

13. uo.

14. Csíkmegye államilag segélyezett, gazdasági szakosztállyal megtöltött felső népiskolájának értesítője (az 1870-1 tanévvel kezdve az 1878-9. iskolai évig bezárólag). *Kolozsvár*, 1879.4-5.

15. A csíkszeredai felsőbb földművelő-iskola állapotáról. *Kolozsvári Közlöny*, 1872. május 7.

16. Állami Levéltár, Csíkszereda. Csíki Magánjavak iratai (Fond 78. 227)

17. Hargitaalji [Imets Fülöp Jákó]: Csíkországi levelek VI. *Hargita*, 1872. április 25.

ügyelet és ellenőrzés megvalósítása, számadások, telepítvényesek ügye) beavatni az olvasót. Bár mérsékelt hangvételű cikkében látszólag tartózkodik markáns vélemények és kritikai észrevételek megfogalmazásától, ő sem tudta elhallgatni az oktatás terén észlelt hézagok intézkedések miatti elégedetlenségét. Elemezve a nevelési alapból (1871-ben tőkéje 17.407 forint volt) iskolai célokra áldozott összegeket, a kiváló pedagógus indokoltan kifogásolta azoknak igazságtalan elosztását. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a „humanisztikai... irány annak jótéteményéből teljesen kizárattott” és csak a „reálirány” részesült támogatásban. Ugyanakkor szót emelt a csíksomlyói iskolák – különösen a gimnázium – érdekében (ennek időszerűségét rossz anyagi helyzetük is indokolta), hiszen a bizottmány elképzelései ellenére, addig még egyszer sem részesültek segélyben a „nemzet szellemi tevékenységének ezen első szülöttjei”¹⁸. A szervezés tekintetében tapasztalt nehézkes intézkedések miatt az intézmények és a rászoruló tehetséges tanulók valóban csak fokozatosan vehették igénybe a nevelési alapból nekik szánt összegeket. A székelység jólétéért fáradozó Imets F. Jákó így sokszor tekintélyének latbavetésével igyekezett ezt a lehető leghatékonyabban és leggyorsabban szűkebb hazája kulturális fejlődésének szolgálatába állítani. Az átmeneti időszak után azonban az 1870-es évek második felétől a Csíki Magánjavak a megye oktatásügyének legfőbb támaszává vált¹⁹.

A korabeli tudósításokban érvényesülő szubjektív felfogások ellenére, az erdélyi sajtó egy emberként üdvözölte a székely határőrök vagyonának visszaadását. Az eufórikus hangulat hatására a cikkek minden sorából sugárzik a Székelyföld „felvirágzásának” reménye, de a felvetődő gyakorlati problémákra csak ritkán javasoltak megoldást. A visszaszerzés jelentőségének megítélésében az újságok már nem voltak ennyire egységesek, hiszen pártjuk álláspontjának vagy érdekeinek megfelelően kommentálták az eseményeket, természetesen nemcsak a közhangulatot tükrözték, hanem részben a közvélemény alakítói is voltak.

---

18. uo.

19. A Csíki Magánjavak jövedelméből építették és rendezték be a csíkszeredai polgári leányiskolát, a csíkszeredai és gyergyóalfalvi gazdasági felsőbb népiskolát, a gyergyószentmiklósi polgári fiúiskolát. Továbbá jelentős összegekkel járult hozzá a gyergyószentmiklósi gimnázium és a csíkszeredai róm. kat. főgimnázium építéséhez. A vagyonra jogosult családok leszármazottainak ösztöndíjakat és tanulmányi segélyeket adott és több tanár fizetését vállalta magára.

A lóbeszerzési pénzalap sorsának sajtóvisszhangja

A határőrség intézményének fennállása idején a haszonbérbe adott havasok jövedelméből alapított ruházati pénztár mellett a székely huszárezred egy közös lóbeszerzési pénzalapot is létesített. Ebbe az alapba a „katonamentes” családok (szolgálatra alkalmas családtag hiánya vagy létszámfelettsége miatt) évenként ugyanannyi pénzt fizetettek be, mint amennyit lótartásra elköltöttek volna, és az így összegyűlt összegből lovat vásárolhattak, amikor ismét katonai szolgálatot teljesítettek. Bár az osztrák kormány már korábban elismerte, hogy a pénzalap a betéteiket igazolók tulajdona, a három miniszter felterjesztése – az egyéni kiosztás igazságtalanságára és elpazarlásának megakadályozására hivatkozva – ezt mégis az egykori ezredet alkotó valamennyi huszárcsalád egyenlő jogosultságú, közös vagyonának tekintette. Ennek megfelelően a visszaadás után a csíkiakra eső rész felosztatlanul maradt és annak jövedelméből az alapszabály szerint csak a leszármazottak részesülhettek. A háromszéki és a Bardóc fiúszéki családok azonban nem fogadva el az összeg közcélra fordítását, visszakövetelték „privát vagyonukat”.

A lóbeszerzési pénzalap egyéni kiosztását a kiegyezés előtt hazafias buzgóság-gal támogatta az erdélyi sajtó²⁰, de a magyar kormánynak az a döntése, hogy a visszaadás együttes formában történjen, a jogosultakhoz hasonlóan a lapokat is érezhetően megosztotta. Bár nem kérdőjelezték meg a pénzalap magánvagyon jellegét, a hírlapok mégis tartózkodtak a szétosztás gondolatának nyílt felvállalásától. Két évvel a „legfelsőbb elhatározás” után ugyanis nem lett volna túl népszerű (deficites illetve újonnan alapított lapokról lévén szó) a nehéz helyzetben lévő székelység kulturális és gazdasági fejlődését elősegítő vagyon szétbomlasztásáért határozottan fellépni. Ennek ellenére, amikor a kérdéskör az érdeklődés homlokterébe került, két erdélyi lap mégis hangot adott az elszánt háromszékiek iránt érzett rokonszenvének.

A Székely Hírlap elsőként pendítette meg az egyéni kiosztás kérdését, de véleményét - tudatosan - csak a fővárosi laptársaktól összeollózott híryanagok közzétételével érvényesítette. (Az ügy országgyűlés elé kerülése után ugyanis annak hívei pozitív elbírálásban bízva, többnyire pesti lapokban ismertették érveiket). Ezen tudósításokat csak elvéve kísérendő, nagyon rövid megállapítások azonban jól érzékeltetik az újság álláspontját. Ennek beszédes példája az ellenzéki hévvel szerkesztett Ellenőr egyik, a lóbeszerzési pénzalap visszabocsátásának legfőbb

20. Nagy Elek volt határőrségi tiszt, majd '48-as honvéd alezredes például a *Kolozsvári Közlöny* 1866-os számaiban (105-111.) leközlölte a huszárcsaládokhoz tartozók neveit.

bizonyítékait tartalmazó cikkére²¹ való óvatos reagálásuk is: a kérdés „... a képviselőház teljes figyelmét érdemli”²². A teljes vagyon visszaadásakor megfogalmazott értékelések hiánya ellenére a marosvásárhelyi újságnak nagyon fontos szerepe volt, hiszen 1875 előtt az erdélyiek nemigen olvasva pesti lapot, a Székely Hírlap közvetítésével értesültek a lóbeszerzési pénzalap egyéni szétosztását érintő fejleményekről. Az Erdélyben napvilágot látott cikkek közül legnagyobb hatással a közvéleményre, a szétosztás legismertebb szószólójának, Bakcsi Ferencnek a balközépi Honban megjelent és a Székely Hírlapban négy részben újra közölt írása volt²³. Ez érthető, hiszen a tematikailag gondosan felépített cikk történeti és jogi érvrendszere mindenki számára nyilvánvaló módon bizonyította követeléseinek jogosságát. Mindenekelőtt részletesen vizsgálva a határőrezredek anyagi állapotát, kimutatta, hogy a közvagyonnak tekintett havasok jövedelméből létrejött ruházati pénztárral ellentétben a lóbeszerzési pénzalap a székely huszárcsaládok „saját zsebéből” alakult, így ezt nem szabadna közintézetekre fordítani. Az elszenvedett „súlyos jogsérelemre” elsősorban Háromszék közgyűlésének döntése (az alapot a sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi ipariskoláknak ajánlotta fel) elleni erőteljes tiltakozásával hívta fel a közvélemény figyelmét²⁴. Annak ellenére, hogy a gyűlés a kormány határozata alapján döntött így, Bakcsi, hogy ne csökkentse az egyéni szétosztás esélyeit, taktikusan csak az előbbit bírálta a „magánvagyonra sértő” tevékenységéért. A háromszékiek legbefolyásosabb tagja ügyes politikusnak bizonyult, és mindent megtett a „rólunk nélkülünk” hozott döntés megsemmisítéséért, és a visszaadás feltételeinek módosításáért. Mivel a belügyminisztérium és az országgyűlés sem talált elfogadható megoldást, Bakcsi 1871. szeptember 7-én kérvényt intézett az igazságügy miniszterhez is. Erről adott hírt „a volt székely huszárok feliratáról” szóló tájékoztatásában az Erdély című hetilap. Anélkül, hogy részletezte volna azokat az okokat, amelyek alapján a családok igényt tartottak a pénzalapra, reményét fejezte ki, hogy igazságos döntés fog születni²⁵.

A kormány és a háromszékiek között felmerült vitás kérdésben nem minden sajtóorgánium osztotta a marosvásárhelyi lapok – közvetve kifejtett – nézeteit. A Nemere ugyanis az alap egybetartását hangsúlyozva, egyértelműen elítélően viszonyult a „néhány család önző gondolkodásából született” szétosztás ötletéhez²⁶. A lóbeszerzési pénzalap hasznosítását vizsgálva, az erős kritikai hangvételű cikk,

21. Háromszéki [Cseh Károly]: A székely „furácsi” pénz. *Ellenőr*, 1871. március 31.

22. Székely Hírlap, 1871. április 5.

23. Bakcsi Ferenc: A volt székely huszár családok lóbeszerzési pénzalapjáról. *A Hon*, 1871. május 12.

24. *Székely Hírlap*, 1871. május 20, 27, 31 és június 4.

25. *Erdély*, 1871. szeptember 14.

26. Székely határőri alap. Nemere, 1871. augusztus 8.

csakis annak köznevelési célokra való fordítását tartotta helyesnek. Mivel ennek fontossága mindenki előtt ismert volt, nem bocsátkozott lelkes fejtegetésbe, ellenben egy kevésbé emlegetett szempont alapján ítélte meg a kérdést. Véleménye szerint ugyanis felosztás esetén a székelység a volt román határőrök előtt is nevetőségessé válna, hiszen ők megértve ennek szükségességét, vagyonukat oktatásuk fejlesztésére fordították²⁷. „Legyen hát vége a felosztási balgaságnak” - szögezte le határozott álláspontját a brassói lap cikkírója²⁸.

A lóbeszerzési alap sorsa végül is – elsősorban az időközben képviselővé választott Bakcsi Ferenc ténykedésének köszönhetően – a háromszékiek akarata szerint alakult. Bár a kormány már 1873-ban elismerte a volt huszár családok pénzalap feletti jogát, a király csak hat év múlva járult hozzá az összeg szétosztásához.

A volt székely határőrezredek vagyonának visszaadása kettős megvilágításban jelent meg a kor erdélyi sajtójában. A cikkek elsősorban – az általános közhangulatnak megfelelően – a csodavárás, a vagyon pozitív hatásaihoz fűzött szép álmoknak írásbeli lecsapódásai. Természetesen ezek nem nélkülöztek minden valóság-alapot, de egy-két évvel a visszaadás után, amikor a székelység jólétének elősegítéséért tett kezdeti, bátortalan lépések többnyire a visszakapott összegek és kevésbé a havasok kezeléséből származó bevételek eredményei voltak, ezek az óhajok még illuzórikusnak tűntek. Később azonban a vizsgált időszak várakozásai egy részének megfelelően a vagyonközösség teljesítette azt a feladatát, hogy a székely határőrök leszármazottai számára kulturális és jótékony célokat szolgáljon.

Másrészt a kiegyezést követő évek sajtójának jellegzetességét figyelembe véve nem meglepő, hogy a vagyon visszaszerzése is nagyszabású propaganda tárgyá lett. Főleg a tengődő Kolozsvári Közlöny igyekezett megnyerni a székelységet a kormány politikájának. „A deákpárti politika nem szép szóval ámított titeket és másokat, hanem tettel mutatta, hogy javatokról gondoskodik”²⁹ - olvashatjuk az 1872. választási kampány apropóján.

Bár a tájékoztatás nem mindig volt gyors és pontos, meglehet, hogy némely részlet dolgában tévedtek vagy egyik–másik megállapításuk túlzott, a volt székely határőrezredek vagyonának visszaadásával foglalkozó cikkeknek mégis megvan a jelentőségük, hiszen az érdeklődő olvasó általuk ismerhette meg a lényeges eseményeket és a különféle, a közhangulatot is tükröző és befolyásoló véleményeket.

27. A brassói lap nyilvánvaló, hogy az orlái román határőrezred ruházati alapjából nemrég létesült „Az első román ezredbeli volt határőrök iskolai alapjaira” utalt.

28. Nemere, 1871. augusztus 8.

29. „Székely véreink tartsunk jobbra Deák Ferencsel.” *Kolozsvári Közlöny* 1872. július 18.

Résumé

Lajos Kocsis: The refunding of the properties of the former Szekler border guards regiments – in light of the contemporary press

Through the border arrangements made between Austria and Turkey (1769) the *havasok* [Eastern- and Southern Carpathian alpine regions] re-annexed to the Grand Principality of Transylvania were donated by Emperor Joseph II to the Székely [Szekler] border guards serving on their own expenses (*revendikált havasok* – cc. “regranted alpine regions”). When the Szekler border guard regiments were disbanded in 1851 these possessions were confiscated in favour of the Austrian State Treasury by the order of Emperor Francis Joseph. After the Austrian-Hungarian Compromise of 1867, in 1869 the descendants of the former border guard regiments were refunded and the *revendikált havasok* were given back with all the confiscated possessions they had had before. The paper examines the way how the contemporary press and publicism reacted to and how it viewed this issue as well as what campaign it made and how it propagated for the future of these properties and the methods to administer them.

Bartal Anna Mária

Szociális + föld + program = szociális földprogram?¹

„Akik így benne vagyunk és néhányszor rájövünk arra,
hogy ez most nem olyan eredményes,
mint ahogy akartuk, akkor mindig azzal hasonlítjuk
össze, hogy mi volt a szándék és mi lett az eredmény.“

(Rajki Tóth László, Sarkad, 1997. novembere)

Az elmúlt hat évben sokfajta félreértés lengte körül a szociális földprogramokat. Ezek különösen a napi sajtóban kaptak erőteljes visszhangot egy-egy botrányszagú eset ürügyén, de mind az agrár, mind a szociális szakmában is változó volt megítélésük. Voltak akik szövetkezet-ellenes politikának fogták fel. Mások az újratévesztést látták benne, csak nem szövetkezeti, hanem szociális formában. Egyesek egyszerűen csak „cigány programnak“ titulálták, míg megint mások már magát az ötletet is képtelenségnek tartották, hogy a földet vállalkozás helyett szociális támogatásként adják oda a hozzá nem értőknek. Ezen szélsőséges vélemények ellenére az elmúlt fél évtized bizonyította, hogy a szociális földprogramok több-kevesebb sikerrel működőképesek, és egyik megoldási formája lehet a szociális feszültségek enyhítésének. Ugyanakkor a programok jelenlegi és jövőbeni működése, hatékonyabb irányítása igényli bizonyos szakmai problémák megtárgyalását.

A szociális földprogramok megszervezésének gondolata a társadalmi és gazdasági rendszerváltozást követő szociális feszültségek, a kieléződő területi egyenlőtlenségek kezelésére létrehozott szociális válságkezelő programokhoz kapcsolódott 1991-ben. Az első földprogramok 1992-ben Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg

1. A dolgozat megírásánál *Szerafin József: Szociális földprogram a 90-es években* c. tanulmányának (kézirat, 1997.) adatait és *Bartal Anna Mária: Esettanulmányok a szociális földprogramok köréből* (kézirat, 1997.), illetve *Szociálpolitika és nonprofit szektor a helyi társadalomban* c. F-019525 sz. OTKA kutatás résztanulmányának eredményeit használtam fel.

megye településein - főként önkormányzati társulási és alapítványi formában - alakultak meg a helyi igények feltárása után, a Népjóléti Minisztérium szakmai és pályázati úton elnyerhető pénzügyi támogatásával. Az 1996-os adatok szerint már nyolc megyében - Baranya 17, Békés 14, Borsod-Abaúj-Zemplén 94, Hajdú-Bihar 12, Jász-Nagykun-Szolnok 7, Nógrád 10, Szabolcs-Szatmár-Bereg 49 és Zala megye 11 településén - működtek szociális földprogramok. Szervezeti formájukat tekintve - a törvényi szabályozás változása következtében - a mai programok nagy része már közalapítványként működik, és megjelentek a közhasznú társaságok is.

A szociális földprogramokban önkéntes jelentkezés alapján olyan munkanélküli járadékból vagy jövedelem pótló támogatásból élő, főként többgyermekes családok vehetnek részt, akiknek jogosultságát egy bizottság bírálja el. A helyi sajátosságokra alapozott szociális földprogramok keretében a támogatott családok - a viszonyoktól függően - földművelési, állattartási és egyéb szolgáltatási támogatásban részesülhetnek. A földművelési támogatás azt jelenti, hogy a földprogram által biztosított földeken saját munkaerő felhasználásával olyan haszonnövényeket termeszthetnek - vetőmag és a gépi művelés biztosítása mellett -, amely elsősorban a saját szükségleteket fedezi. Ott, ahol a helyi lehetőségek és igények a földművelést nem teszik lehetővé, állattartási támogatás adható. Ez vagy kedvezményes takarmány, vagy haszonállat juttatás formájában valósul meg. A program keretében az egyéb szolgáltatási támogatásokat pl. szaktanácsadás, a szociális étkeztetés, családgondozói segítség vagy kedvezményes közüzemi, fogyasztási támogatások (szociális diszkont) képviselik.

A helyi, települési igényekre épített és pályázati úton megvalósuló programok központi, szakmai koncepcióját az aktív szociálpolitikai eszközök és a produktív szociálpolitikai elemek preferálása jellemezi. Mindez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a válságtérsekben a munkanélküli rétegeknek - a passzív szociálpolitikai eszközök mellett, vagy helyett, mint a járadék és a segélyezés - olyan aktív, a saját erőt is feltételező és az „önsegítés segítését“ is fejlesztő, a szociális ellátórendszerbe illeszkedő földprogramokat hozzanak létre, melyek végső, elvi kimenete a produktivitás megőrzése, illetve a munkahelyteremtés. A programok hatékony megvalósulásában a települési önkormányzatoknak kiemelt felelősségük van.

A szociális földprogramok elvi koncepciója bevallottan a két háború közötti produktív szociálpolitikai korszak történeti előzményeit felhasználva és újragondolva, a jelenlegi körülményekhez alakítva formálódott ki. Mielőtt rátérnénk a szociális földprogramok 1992 és 1996 közötti gyakorlati működtetésének elemzésére, egy kis szociálpolitika-történeti kitérőt kell tennünk.

Történeti előzmények

A harmincas évek végén veszi kezdetét a magyar szociálpolitikában egy új, egységes igénnyel fellépő szociálpolitikai elképzelés, a produktív² szociálpolitika elveinek kidolgozása. Az addigiaktól eltérően, ez az új szociálpolitikai elv- és gyakorlat merőben más szemléletben közelítette meg a szociálpolitika aktorainak szerepkörét és a szociálpolitika alanyainak megítélését. Központi gondolata a teljeskörű állami szerepvállalás hangsúlyozása volt³, nemcsak az irányítás, hanem a finanszírozás tekintetében is. A szociálpolitika fókuszába már nem az egyént, hanem a „megélhetésében veszélyeztetett” családot, illetve az agrárnépességet állította, amely addig elhanyagolt területe volt a magyar szociálpolitikának. A produktív szociálpolitika gyakorlata szakítani kívánt a segélyezéssel és az ínségnyhítés munkaszolgáltatás ellenében történő módjaival. Ezekkel szemben a kölcsönökkel való támogatást helyezte az előtérbe, amelyet a szubszidiaritás és az egyéniesítés elve alapján kívánt megvalósítani. A szociális segítsélen túlmenően a cél az volt, hogy a „bizonytalan egzisztenciákból” adófizető polgárok váljanak. A produktív szociálpolitika a fenti célkitűzések megvalósításának alapvető feltételeként a szociális közigazgatás megújítását tűzte ki, és egy központi szervezet - az Országos Nép- és Családvédelmi Alap - felállítását, amely a közigazgatási, gazdasági és szociális területek koordinálására látta el. Az ONCSA gyakorlati megvalósulásának gazdasági színterei a Közjóléti Szövetkezetek voltak, míg a szociális feladatokat a szociális gondozószolgálat látta el, és a hatósági területet a közjóléti előadók képviselték.

2. A produktív szóhasználat azt jelentette, hogy ez a szociálpolitika főként a teljesítmény- és hitelképes családot támogatja. Akik ezeknek a feltételeknek nem feleltek meg, azok továbbra is a jótékonyág és a szegénygondozás segélyeire számíthattak.
3. A harmincas években, a gazdasági világválságot követően, világszerte felmerült a nagyobb mérvű állami beavatkozás, a „szociális állam” igénye. Esztergár Lajos azon gondolatát, hogy „a magyar államszervezet a jóléti állam vonásait vegye fel”, a mai szociálpolitikai elemzések különböző módon ítélik meg. Berey Katalin 1981-es tanulmányában (*Berey K.: Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon a 40-es években. Szociológiai füzetek. Budapest, M.M. 1981.*) úgy vélte, hogy „a szociális állam megteremtéséhez Magyarországon akkor még nem voltak adottak a feltételek és addig, míg az államhatalom szilárdságát a közvetlen háborús veszély nem fenyegette, nem történt kísérlet a »jóléti állam« eszméjének megvalósítására.” Gyáni Gábor szerint ugyanakkor, azok a jóléti programok, amelyek csak részlegesen és csak nyomokban bontakozhattak ki a két világháború között, mindenképpen megelőlegezték a jóléti állam modern fejleményeit. (*Gyáni G.: A szociálpolitika múltja Magyarországon. História, MTA Történettudományi Intézete kiadványa, Budapest, 1994.*)

Az első kísérletek és az országos társadalompolitika

A fentebb vázolt új szociálpolitikai elképzelések törvénybeiktatását - a kor szociálpolitikai gyakorlatának megfelelően - megelőzte a több helyen való kísérleti kipróbálás, és az ezekből levonható szakmai tapasztalok országos fórumon történő megvitatása.

A produktív szociálpolitikai reform első kísérleti színhelye Heves vármegye volt. Ennek a kezdeti próbálkozásnak két figyelemreméltó momentumát érdemes a későbbiekre nézve is kiemelni. Az egyik az volt, hogy kezdeti lépésként egy teljeskörű községi adatgyűjtést végeztek el, ami a mezőgazdasági munkások életviszonyainak és panaszainak felmérésén túl kiterjedt az adott település gazdaságföldrajzi, demográfiai, etnikai, családszerkezeti, illetve a birtokviszony, munkaalkalom felmérésére és a családvédelmet megalapozó szociális, egészségügyi, kulturális intézményhálózat vizsgálatára. A másik momentum a kísérletnek, a kizárólagos állami törvényhatósági akarat megnyilvánulása, a társadalom szociális tevékenységének irányítására. Ennek formája - a korábbiaktól eltérően - a hathatós állami finanszírozásban és a jótékonyág racionalizálásában öltött testet, annak érdekében, hogy együttműködés jöjjön létre a községi szervezetek és a jótékonyágot gyakorlók között egy szociális munkaközösség formájában (erőteljesebb hatósági beavatkozással mint a Magyar Normában, a Szegényügyi Bizottság esetében volt⁴).

Az új, produktív, gyakorlati megoldások keresésének legszéleskörűbb tapasztalatait Esztergár Lajos Szatmár vármegyei kísérlete szolgáltatta, amelyet „mint a hazai agrárproleteriatús felszámolása érdekében tett lépést, az állami vezetés is ... valóban célravezető és aránylag könnyen járható útnak minősített”⁵. A rászoruló családok megsegítésére Vármegyei Közjóléti Szövetkezetet hoztak létre, amelynek központja Mátészalkán volt. A szövetkezet állami támogatással alakult, hogy segítse a „bizonytalan egzisztenciákat” alkotó családokat, de nem karitatív segítséggel, hanem produktív támogatással, aminek célja az elesettségből való kiemelés volt, amit Esztergár Lajos a következőképpen indokolt: „Ott ahol az elesettség a legnagyobb, nem lehet a juttatásoknak a legnagyobb fokával kezdeni, mert ha az elesett nem rendelkezik a szükséges erkölcsi és ismeretbeli kellékekkel, a segítségnek az ismeretek nyújtásával és helyes gazdálkodásra tanítással paralel kell haladni. Sok éves tapasztalat igazolja, hogy az elesettségből csak fokozatosan lehet az egyéneket a jobb gazdasági körülmények közé helyezni.”⁶

4. Erről bővebben lásd: *Bartal Anna Mária: Kie volt a szegény?* Valóság 1996. 12.sz. 24-36.o.

5. *Csizmadia A.: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon.* ELTE ÁJK, Budapest, 1977. 203.o.

6. *Esztergár L.: A szociális munka útján.* Pécs, 1939. 45.o.

A szövetkezet elsődleges célja azonban nem csak a juttatás volt, hanem azoknak a munkanapoknak a hasznosítása, amelyek mint kihasználatlan munkanapok (kb.évi 80-100 nap) jelentkeztek. A munkanap-hasznosítási akciók közül kiemelésre kívánkozik pl. a téglaegetés, bútorkészítés, kenderfeldolgozás, háziipar és nem utolsó sorban a különböző mezőgazdasági és szaktanfolyamok.

A Szatmár vármegyei kísérlet legfontosabb eredményének tekinthető, hogy az itt létrehozott Közjóléti Szövetkezet kísérleti formája adta a mintát az ONCSA gazdasági szervezeteinek, a közjóléti szövetkezetnek a megalakításához. A „bizonytalan egzisztenciák” produktív segítése mögött egy nagyon fontos gazdasági racionalitás húzódott: a juttatottakat önálló árutermelő és adófizető állampolgárrá fejlesztés szándéka. Erről Esztergár Lajos így vélekedett: „Ennek a 6000 családnak az adófizetővé emelése, ha évente 5 Pengőnél nagyobb adót nem is fizetnek, az évi 30.000 Pengő adóbevételt jelent az államháztartásnak azzal a 150.000 Pengővel szemben, amelyeket évenként az állam ínségsegély címén közöttük szétosztott.”⁷

Végül a kísérletek sorában kell megemlíteni a Baranya vármegyei és a Pécs városi kezdeményezéseket, mint ami a produktív szociálpolitikai program városi megvalósítását tűzte ki célul.

E három kísérlet tapasztalatait 1939-ben a pécsi országos társadalmpolitikai értekezleten összegezték, melynek fő szervezői - a belügyminisztérium hathatós támogatásával - Esztergár Lajos és Somogyi Ferenc voltak.⁸

A kísérleti jellegű kipróbálás tapasztalatai alapján Esztergár állást foglalt amellett, hogy ezen problémák megoldására életre kell hívni egy olyan szervezetet, amely a szerteágazó szociális munka elvégzésére alkalmas. Ehhez kapcsolódott Magyary Zoltán⁹ is, aki úgy vélte, hogy - e szervezetnek a közigazgatás talaján kell állnia, de ehhez meg kell újulnia, szociálissá kell válnia, mert az addigi közigazgatás eltévedt a bürokratizmus és a formalizmus útvesztőjében. A Szatmár vármegyei eredmények alapján Esztergár megállapította, hogy a szociális problémák megoldásának szolgálatába kell állítani az olyan gazdasági eszközöket, mint a karitatív segélyezés, a munkaalkalom teremtés, a szövetkezetek és a pénzüzetek közreműködése. A hitelnek kitüntetett szerepet tulajdonított a társadalmi helyzet megjavításában. „A hitel nem lehet kizárólag egyoldalú pénzüzet, - írta - hanem tekintetbe kell vennie azokat a gazdasági hatásokat, amelyek a hitelhez kapcsolódnak, tehát a hitelnek

7. Csizmadia A.: *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*, ELTE ÁJK, Budapest, 1977. 206.o.

8. Az előadások anyagát *A magyar szociálpolitika feladatai* c. kötetben (szerk.: Esztergár L., Somogyi F., Pécs, 1940.) tették közzé.

9. Magyary Z.: *Közigazgatás-Szociális közigazgatás*. In.: *A mai magyar szociálpolitika*. Budapest, 1939. 103-110.o.

biztosítani kell azt a szerepet, hogy a jobb gazdálkodás fejlődését szolgálja.”¹⁰ Úgy látta, hogy az új szociálpolitikai irányzat megvalósításához „szükség van általános szociális kultúrára melynél ugyanakkor nélkülözhetetlenek a gazdasági ismeretek, a szakismeretek, az egyén és az adott helyzet ismerete is.”¹¹

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap

A javasolt központi szervezet, az ONCSA, megalapításának politikai indokaiban nagy szerepet játszott az ország élesedő, belső feszültsége és a fenyegető háborús veszély. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap léterhozása végülis az 1940. XXIII. törvénycikkben került kodifikálásra. „A törvényhozás magas célt tűzött az idézett jogszabállyal létesített alap felhasználása elé: a leginkább támogatásra szoruló néprétegek gazdasági, erkölcsi és szellemi felemelése útján az életviszonyok javítása, a társadalmi kiegyenlítődés segítése és a nép szaporodásának előmozdítása. Ennek megfelelően az alap feladata a sokgyermekes családok intézményes támogatása, közreműködés a gyermekvédelmi feladatok megoldásában, a megélhetésükben veszélyeztetett családok gazdasági megerősödésének céltudatos megalapozása, érdemes családoknak eszközök nyújtása, hogy a maguk javára hasznosíthassák azokat a gazdaságpolitikai akciókat, amelyek előnyeiket különben nem élveznék”¹² Mindez olyan ideológia mezőben történt, amelyben egyre erőteljesebb hangsúlyt kapott a nemzeti és keresztényi gondolat, ami egyszerre jelentett morális értékelést és faji megkülönböztetést.

Törvény rendelkezett az ONCSA bevételi forrásairól, amely a következőkből állt: az állami illetékek hozadékának 27%-a, de legalább évi 46 millió pengő; a jövedelmi, társulati és általános kereseti adó fizetésére kötelezettek terhére előírt nép- és családvédelmi pótagó, és az Alapnak nyújtott adományok.¹³

Miután az Alap létrehozása - a meghirdetett program szerint - szakítást jelentett a korábbi szegénygondozási módszerekkel, így a szociálpolitika alanyai meghatározásakor tudatosan kerültek a „szegény” és az „ínséges” megjelölést. Ezek helyett a „megélhetésükben veszélyeztetett”, „juttatásra érdemes” családokról beszéltek, akiknek a kiválasztása népszámlálási adatok és környezettanulmány alapján történt. A „megélhetésében veszélyeztetett család” kategóriáját jövedelmi és vagyoni ismérvek alapján írták körül, de a „veszélyeztetettség” gazdasági értelem-

10. *Esztergár L.: A szociális munka vázlatja.* In.: A magyar szociálpolitika feladatai. (szerk.:Esztergár L és Somogyi F.) Pécs, 1940. 22.o.

11. *Esztergár L.: A szociális munka vázlatja.* In.: A magyar szociálpolitika feladatai. (szerk.: Esztergár L., Somogyi F.) Pécs, 1940. 20.o.

12. *Kovrig B.: A magyar társadalompolitika 1920-1945.* New York, 1957. 65.o.

13. Kovrig Béla nyomán.

ben nem jelentett feltétlenül vagyontalanságot. Fontos szempont volt ugyanakkor a gyereknevelési funkció elismerése és a munkamegosztásban elfoglalt hely. A mezőgazdasági foglalkozású családok kiemelt szerepét mutatja, hogy esetükben az elbírálás során „elnézőbb“ jövedelmi kategóriákat írtak elő. A 200/1941. BM. sz. rendelet gyakorlatilag szabadkezet adott az egyes Közjóléti Szövetkezeteknek, hogy a „veszélyeztetett“ családokon belül hogyan és milyen ismérveknek megfelelően választják ki azokat, akiket juttatásban kívánnak részesíteni. A szövetkezetek megkülönböztették a „megélhetésükben veszélyeztetett“ családok között a „juttatásra érdemes“ családokat is. Ezek azok voltak, akik „minőség szempontjából kiemelkednek, és csupán anyagi eszközeik elégtelenek“ a megfelelő életvitelre. Juttatási esélyeik a gazdaságilag, családirag is stabil, rendezett életvitelű, alacsonyán képzett, „mindig szegény“ családoknak volt a legnagyobb, illetve azoknak, akiknél a hátrányos helyzet valamifajta deklasszáció eredménye volt, de a későbbi felfelé mobilitásra esélyeiket és stabilitásukat megőrizték. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a családirag instabil (különélők, deviáns családtaggal rendelkezők, stb.) automatikusan kiestek a juttatásban részesíthetők köréből.

A Közjóléti Szövetkezetek működése

A „megélhetésükben veszélyeztetett“ családok életviszonyainak javítása a kölcsönnyújtás módszerével történt. Ennek szervezete az Alap intézményrendszerén belül a Közjóléti Szövetkezetek hálózata volt. A szövetkezetek alapítását és működtetését kidolgozott alapszabályminta írta elő. Ebben kihangsúlyozásra került, hogy az egyes törvényhatóságok területén a helyi viszonyoknak legmegfelelőbbben, és a rendelkezésre álló fedezethez mérten kell létrehozni és működtetni a szövetkezeteket. A működés alapja a területileg illetékes felügyelőnek és a közjóléti szövetség elnökének (alispán vagy polgármester) egyetértésével kidolgozott munka- és üzletterv volt.

A Közjóléti Szövetkezetekben a kölcsönhöz jutás módját és feltételeit a 200/1941-es BM. rendelet határozta meg. A gyakorlatban elsősorban a családfenntartók voltak a szövetkezetek tagjai, akik bármilyen csekély üzletrész jegyzésével jogot szereztek a szövetkezet gazdasági támogatásának igénybevételére.

A Közjóléti Szövetkezetek által nyújtott kölcsönfajták felölelték a mezőgazdasági életforma minden fontosabb területét: a házépítéstől a telek- vagy vetőmagvásárláson keresztül a föld-, állat- és a mezőgazdasági eszközök juttatásáig. (A házépítési, kisipari, kiskereskedelmi, házi ipari kölcsönökből a nem mezőgazdasági foglalkozású családok is részesedhettek.) A kölcsönakciókkal juttatásban részesített családokat „aktív mezőgazdasági tevékenységre“ akarták serkenteni. A programok távlati célként a veszélyeztetett családok talpraállítása után az önálló áru-termelővé válást tüzték ki, annak érdekében, hogy ezek a családok további támo-

gatása nélkül is megéljenek.

A legtanulságosabb példát a Közjóléti Szövetkezet működtetésére a Komárom vármegyei Közjóléti Szövetkezet esettanulmánya mutatja. Első lépésben Komárom vármegye alispánja felkérte Magyary Zoltánt, hogy az általa irányított Magyar Közigazgatástudományi Intézet a vármegyei szociális munka megszervezéséhez szükséges adatgyűjtést végezze el. Az intézet három és fél hónap alatt készítette el Komárom vármegye községeinek szociális diagnózisát, aminek alapján kidolgoztak egy szociális programot, és megtervezték a megye minden sokgyermekes családjára vonatkozó kartotékot. A tervezet elkészítését a helyszíni bejárás követte, aminek az volt a célja, hogy a szociális diagnózisokat leellenőrizzék és a segítség tervét kidolgozzák. Időközben a vármegyei közgyűlés - 1941 májusában - meghozta döntését a Szövetkezet megalakítására, és az ínségjárulékból befolyó bevételeket kamatmentes kölcsönként a Szövetkezetnek engedte át. A Közigazgatástudományi Intézet vizsgálata szerint Komárom megye 163 községe közül százban volt intézményes megoldásra váró szociális probléma. Ezt a száz községet a problémák súlya szerint csoportokba osztották, és a szociális akciók megvalósítására ötéves tervet készítettek.

A Közjóléti Szövetkezetek a megyében végrehajtandó akcióit a következő feladatokban jelölték meg: házépítés, nagyállat és kisállat juttatások, háziipari foglalkoztatás, talajjavítás, mezőgazdaságigép akció, az értékesítés megszervezése és ipartelepítés elősegítése. Mindezen tervek az „egzisztenciális felemelkedést“ és új „egzisztenciák“ kialakítását szolgálták a legsokoldalúbb módon.

A juttatások ellenőrzésére és a szaktanácsadásra a szövetkezetek községeként önálló, helyi megbízottakat neveztek ki. A megbízottak részben a helyi értelmiség erre alkalmas és vállalkozó tagjai, részben pedig a népfőiskolát végzetek közül kerültek ki. A népfőiskola szervezése a Közjóléti Szövetkezetek háttéréül szolgált, mivel a szövetkezetek is érdekeltek voltak abban, hogy minden községben legyen egy-két, a szövetkezeti és a szociális kérdésekkel is tisztában lévő fiatal gazda.

A Komárom vármegyei Közjóléti Szövetkezet munkáját Magyary Zoltán a következőképpen értékelte: „A szövetkezet szervezésével létrejött „komáromi norma“ a „szatmári normától“ nem szociális tartalmában, hanem közigazgatási kidolgozottságában és abban különbözik, hogy a segítségre szorulókat és a teendőket a vármegye egész közönségének átvizsgálása után szűri, tehát így munkáját objektív alapokra fekteti, továbbá, hogy nem áll meg a juttatásokkal való támogatásnál, hanem a munkát, más területen is a szociális teendők feltárásánál alkalmazott módszerrel folytatja.“¹⁴

14. *A szociális vármegye.* A Komárom vármegyei Közjóléti és Gazdasági Szövetkezet működése. Magyary Zoltán bevezető megjegyzési. Budapest, 1941. Magyar Közigazgatástudományi Intézet 33. sz. kiadványa, 11.o.

Összefoglalásul a közjóléti szövetkezetekkel kapcsolatosan a következő megjegyzéseket kell tennünk. Először is a szövetkezetek csak formailag voltak szövetkezetek, mert valójában tőkeerejüket az állam bocsátotta rendelkezésre, illetve nem a gazdálkodók önkormányzó akarata érvényesült, hanem az állam irányító, felügyelő és ellenőrző befolyása. Kovrig Béla egy későbbi tanulmányában¹⁵ idealizmusnak ítélte - az állami gyámkodás és hiányzó önkormányzati akarat mellett - azt a távlati célt, amelyet a szövetkezetek elé tűztek, hogy a tőke-erősödés folytán valódi szövetkezetekké válhatnak a későbbiekben. Azt az elvet, amelyet az Alap alapszabályzata kimondott - hogy tudniillik a szövetkezet esetleges tiszta nyeresége nem osztható fel a tagok között, és az üzletrészek után osztalékot nem szabad fizetni - a mai értelemben vett nonprofit elv korai előfutárának tekinthetjük. Ki kell még emelni, hogy egyetlen korabeli hitelakció (FAKSZ¹⁶, önkéntes biztosítótársaságok) nem fogta át a hitelnyújtási formák olyan széles körét, nem alkalmazott annyira differenciált kölcsönfeltételeket, és nem próbált meg annyira igazodni a kölcsönben részesített család anyagi teherviselőképességéhez, mint ami a Közjóléti Szövetkezetek működésében megvalósult. A szövetkezetek között azonban különbségek voltak a tekintetben, hogy a kölcsönösszeg mechanikus elosztására, az ONCSA telepek kijelölésére korlátozódott-e működésük, vagy pedig figyelemre méltó telepítési, foglalkoztatási és üzemi tevékenységet fejttettek-e ki.

A sors iróniájának is tekinthető, hogy a Közjóléti Szövetkezetek nagyrészt 1941 és 42 között alakultak meg, de valójában 1944-re érték el azt a fejlettségi fokot, amely szerint áttekinthető és a felügyelőség eredeti elképzeléseinek megfelelő munka- és üzlettervek készültek. Sajnos, így a magyar szociálpolitika sokat ígérő kísérleteként maradtak meg.

Szociális földprogramok 1992-1996

Az első szociális földprogramok, mint már említettük, 1992-ben Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye településein szerveződtek meg, a helyi adottságokra építő pályázati programok alapján. Mint a történeti előzmények részletes bemutatásából kitűnik, a szociális földprogramok központi, szakmai koncepciója a földművelési támogatások gyakorlatát, és a támogatottak valamilyen fajta érdekeltségének kialakítását tartotta adaptálásra alkalmasnak.

A Népjóléti Minisztérium pályázatán elnyert támogatásokból az egyes helyi programok vagy földet vásároltak (ahol még lehetett) vagy béreltek (főként ott, ahol a program megvalósítására kevés volt az önkormányzati tulajdonban lévő

15. Kovrig B.: *A magyar társadalompolitika 1920-1945*. New York, 1957. 75.o.

16. Falusi Kislakáséptő Szövetkezetek

föld), illetve a művelési támogatások biztosítására mezőgazdasági gépeket szereztek be. A támogatottak, a lehetőségektől függően fél hektáros, 300 négyszögöles nagyságú földterületeken gazdálkodhatnak, és a termelési költségeket ingyenesen kapják vagy átlagosan 20-25 %-ban kell hozzájárulniuk, ami függ a kapott föld nagyságától és a program éves költségeitől. A földprogramok saját bevételekkel általában bér munkák révén, és/vagy a ki nem osztott földeken megtermelt termények eladásából juthatnak.

Ezekre az első programokra még a „csinálva tanulás“ módszere volt a jellemző, ami főként a program szervezésében, a piacképes és magas hozamot adó növényfajták keresésében, illetve a hatékony támogatási juttatások kiépítésében nyilvánult meg. A jószándékú tenni akarás, a minisztériumi támogatásra való ráutaltság és homályos, sokszor idealisztikus helyi koncepciók azonban sok esetben nem pótolhatták az alapos szakmai előkészítést. Ma már ezeken az első programokon nem kérhető számon az a Magyary-féle előkészítési, koncepcionális gondosság - mint pl. a programra kiválasztott települések szociális diagnózisának felállítása, az ezt követő helyszíni bejárás és az ennek alapján születő, több éves hatástanulmány kidolgozása -, de a jövőbeni programok beindításánál mindenképpen tanácsos lenne ezen szakmai szempontok alkalmazása. Ennek jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy mód lenne a támogatottak materiális és szociális helyzetéhez igazodó, a fokozatosság elvére épülő helyi koncepciók kidolgozására másrészt, hogy a szociális földprogramok ne váljanak egy típusú programokká, hanem mind a változó környezeti feltételekhez, mind a juttatottak igényeihez rugalmasan alkalmazkodó szociális megoldásokká nőjék ki magukat. Mára ugyanis úgy tűnik, hogy azok a programok a valóban hatékonyak és működőképesek, amelyek több lábbon is képesek megállni (tehát nem csak a földművelésre alapoznak, hanem más kiegészítő tevékenységet is keresnek).

A szociális földprogramok sikeres működésének feltételei

Mélyinterjú vizsgálataink¹⁷ szerint, ma egy földprogram sikere három tényező együttesén múlik: a település gazdaság- és társadalomföldrajzi helyzetén és lehetőségein, a település társadalmi összetételén és nem utolsósorban a program vezetőjének adottságain.

A település gazdaság- és társadalomföldrajzi lehetőségei, a nagy súllyal latbaeső természeti adottságokon túl, jelentik az adott helyen hagyományosan meglévő nö-

---

17. Bartal Anna Mária: *Esettanulmányok a szociális földprogramok köréből* (kézirat), illetve 019525 sz. OTKA kutatás, Szociálpolitika és nonprofit szektor a helyi társadalomban címmel.

vénytermesztési (pl. Szabolcsban a dohány, alma, Nógrádban a bogysónövények, Békésben a cukorrépa termesztését) és állattartási szokásokat, a második gazdaság gazdálkodási kultúrát teremtő előképeit, illetve a termelőszövetkezetek fölbomlása után létrejövő birtokviszonyokat. Ez utóbbiakat kiemelve, konkrét vizsgálatok hiányában csak valószínűsíthető, hogy azon földprogramok esetében, ahol a programokat - a helyi, még meglévő termelőszövetkezetektől, vagy más földtulajdonosoktól - bérelt földeken valósítják meg, egy időzített bomba ketyeg. Ugyanis a földbérleti árak évről évre emelkednek és sok program esetében - ahol egyébként is kevés a jó minőségű termőföld, pl. Borsodban - a minisztériumi pályázott támogatás jelentős része a bérleti díjak kifizetésére fordítódik. Vélhetően, azok a programok prosperálhatnak a jövőben, ahol az önkormányzatok megfelelő nagyságú saját földtulajdonnal rendelkeznek, ami lehetővé teszi a földprogramok hatékony és gazdaságos működtetését. A bérelt földeken működő szociális földprogramok tehát egy olyan kihívást jelentenek a szociális földprogramok minisztériumi koordinálása és a helyi önkormányzatok felé, amely mindenképpen szükségessé teszi az ilyen helyzetben lévő programok „előremenekítésének“ megtervezését. Erre megoldást jelenthetnének pl. a piacképes háziipari tevékenységek elősegítése, a helyi kézműves hagyományok feltámasztása vagy a szintén piacképes, kis tőkebefektetést igénylő termelőüzemek pl. gyümölcsaszalók üzemeltetése.

Egy település társadalmi összetétele leképeződik a szociális földprogramokban. Ennek a kérdésnek az elemzése azért fontos, mert mint már a bevezetőben is említettük sokan a szociális földprogramokat csak „cigányprogramként“ titulálták.¹⁸ Általánosságban azt lehet mondani, hogy a cigány népesség részvétele a szociális programokban népességarányos képet mutat, ami azt jelenti, hogy a cigány népesség aránya átlagban 40 %-os a földprogramokban. Ugyanakkor, azokon a településeken, ahol népességarányuk magasabb, értelemszerűen a földprogramokban is több cigány származású juttatottat találunk.

Mint már említettük, a szociális földprogramokba önkéntes jelentkezés alapján, munkanélküli járadékból vagy jövedelempotló támogatásból élő, főként többgyermekes családok vehetnek részt, akiknek jogosultságát egy bizottság bírálja el. Az általunk vizsgált szociális földprogramokban - az ország jelenleg is hátrányos helyzetű településein - a juttatottak kisebb hányadban szakmunkás, illetve nagyobb részt szakképzetlen munkaerőpiaci státusszal bírt, és sok esetben egy-egy nagy ipari városba ingázott nap mint nap. Ezek az emberek a háztáji vagy esetlegesen a második gazdaság révén nem veszítették el a kapcsolatukat a mezőgazdasággal, és

---

18. Az Autonómia Alapítvány szervezésében működnek olyan programok, amelyek a cigány népesség önszerveződésére alapozva sok esetben mint földprogramok valósulnak meg.

ezt a földprogramokban kamatoztatni is tudják. Azonban a mezőgazdaság csak szezonális ellátást és csak időszakos foglalkoztatást biztosít. Ezzel kapcsolatosan két, egymással szorosan összekapcsolódó elvárás is megfogalmazható a szociális földprogramok jelenlegi és jövőbeni továbbfejlesztésével kapcsolatosan. Az egyik, a téli időszak hasznosítása - ami például Esztergár Lajos Szatmár vármegyei kísérletében az egyik fő célkitűzés volt-, de a jelenlegi központi koncepcióban fel sem merül. A több éve munkanélkülieknél ennek igen nagy a metálhigiénés szerepe, illetve a cigány népesség esetében egyenesen szükségszerű lenne. A téli, munkátlan időszak kihasználására lehetőséget termtene például a nők esetében a háziipari (szövés, fonás, stb.) foglalkoztatás, amit össze lehetne kapcsolni gyermekfelügyelettel és a szociális étkeztetés biztosításával is. Másrészt, éppen a téli időszak adna alkalmat a másik elvárás - a tanulás, képzés, átképzés - programba illesztésére. Mint láttuk, a Magyary-féle Komárom vármegyei Közjóléti Szövetkezet működése tervszerűen a népfőiskolára volt alapozva. Sajnálatos módon a mai koncepcióban csak szaktanfolyamok és előadások szerepelnek. Túlzó fogalmazással élve azt is mondhatnánk, hogy ne csak kapát adjanak ezeknek az embereknek a kezébe, hanem lehetőséget is, hogy egyszer el tudják engedni a kapanyelet - mint ahogy ez távlati célként szerepel is a szociális földprogramok koncepciójában. Erre pedig egy út van, ha felkínálják egészen elemi szinttől, az írás-olvasás tanulásától, az általános iskola elvégzésén át (különösen a cigány népességnek) az átképzés, a szakképzés lehetőségeit a szociális földprogramok keretén belül.

Egy szociális földprogram ideáltipikus vezetőjének - a program sikerének és a kitűzött célok elérésének érdekében - egyszerre kell értékes társadalmi és piaci kapcsolatok birtokosának, szociálisan érzékeny, gazdaságilag „jó megérzésekkel“ rendelkező agrár szakembernek lennie. A valóságban majdnem képtelenség, hogy valaki ezeknek az elvárásoknak együttesen meg tudjon felelni. Így nagy jelentősége van annak, hogy a szociális földprogramok vezetői milyen „manager“-típusú „második“ vonalat (kezdve a részlegvezetőktől, a főkönyvelőig) tudnak kiépíteni maguk mögé. Vonatkozik mindez a helyi szociális ellátórendszer szakembereire is. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a szociális földprogramban résztvevő juttatottak korábban már valamilyen módon kapcsolatba kerültek ezekkel az intézményekkel (sok esetben az ő javaslatukra kerülnek be a programba). Felvetődik azonban a kérdés, hogy ezektől az amúgyis túlterhelt szakemberektől elvárható-e, hogy felvállalják a szociális földprogramok által létrejött közösségek metálhigiénés problémáit? Márpedig nagyon sok múlik azon, hogy a juttatottak valóban magukénak érzik -e ezeket a programokat, vagy pedig a régi beidegződések alapján az „úgy is jár“ attitűdjével közelítenek-e hozzá. Ennek az elsősorban közösségfejlesztési problémának a megoldása lehetne, ha a szociális földprogramokat szakmai terepgyakorlatok keretében integrálnák a regionálisan legközelebb eső Szociális munkás Főiskolák képzési terveibe.

Ma - működés szempontjából - a szociális földprogramok három típusa rajzolható meg, aszerint, hogy az egyes programok az önellátás biztosítására vagy a piaci értékesítésre teszik-e a hangsúlyt. Az első típusba azok a programok tartoznak, amelyekben az önállátást biztosító szociális elemek a jellemzőbbek. A pályázati támogatásból tehát - részben a kedvezőtlen természeti adottságokból, a kevésbé innovatív vezetéssel és a programban résztvevő cigány népesség magas arányából kifolyólag - csak művelési és állattartási támogatásokat tudnak megvalósítani a szociális földprogram keretében. Ezek a programok nagyrészt önkormányzati társulások formájában vagy közalapítványként működnek. A szociális földprogramok második típusát azok a programok alkotják amelyekben az önellátást biztosító szociális elemek mellett megjelenik és egyre meghatározóbbá válik a piacra történő ártermelés. Ez olyan településeken valósulhatott meg, ahol voltak második gazdaságbeli hagyományok, alacsonyabb a cigány népesség aránya, és jó társadalmi és piaci kapcsolatokkal rendelkező innovatív vezetés áll a földprogramok élén. A jellemző szervezeti forma az ilyen típusú földprogramoknál a közhasznú társasági forma volt, ami egyértelműen nagyobb felelősséget, de nagyobb szabadságot is ad a programok vezetői számára, mint a közalapítványi vagy a társulások szervezeti keretei. E két típus között átmenetet képeznek azok a szociális földprogramok, ahol még döntőek a program szociális elemei, de bizonyos, többé-kevésbé sikeres lépések történtek a piaci jellegű termelés megvalósítására.

Az egyes szociális földprogramok differenciáltsága tehát mind a működési, mind a tevékenységi (pl. csak egyfajta vagy több különböző termelési, állattartási) forma megválasztásában és lehetőségeiben igen különböző. Mindezeknek a pályázati támogatások elbírálásánál számottevő jelentősége kell hogy legyen. Veszélyesnek tartanánk, ha alaposabb felmérés hiányában, a csak önellátást biztosító programokat bekényszerítenék a piaci termelés esetleges zsákutcájába, ugyanakkor a piaci termelés felé elmozduló programok esetében az „önfenntartás“ jegyében megvonnák a pályázati támogatás elnyerésének lehetőségét.

Végezetül a szociális földprogramok központi támogatási rendszeréről kell néhány szót ejtenünk. „A támogatás forrása a központi költségvetés előirányzata a Népjóléti Minisztérium fejezetében. A vissza nem térintendő támogatások meghívásos pályázati formában kerülnek meghirdetésre az egyes kistérségekben, mint célterületeken. Az előirányzaton belül nincs elkülönített kerete a szakmai programnak, hanem a szakmai munkaterv és pályázati feltételek mentén alakul ki az évi összes ráfordítás.“¹⁹

---

19. Szerafin József: *Szociális földprogram a 90-es években* (kézirat, 1997.)

1992 és 1996 között a 214 településen működő szociális földprogramok között több mint 444 millió forintot osztottak szét, ami a települések átlagában alig több mint két millió forintos támogatást jelentetett. Noha, a szociális földprogramokra fordított támogatások évről évre növekvő tendenciát mutatnak (míg 1992-ben két megyében működő programokra jutó támogatás közel 11 millió forint volt, addig 1996-ban már nyolc megye esetében 183 millió forintnyi támogatás került szétosztásra), az ilyen nagyságrendű összeg a programok mérsékelt ütemű támogatását teszi lehetővé. Figyelemre méltó a jelenlegi helyzetben az a tény, hogy a támogatási összeg tekintetében (a szociális földprogramban résztvevő települések átlagában) az egyes megyék között erős eltérések mutatkoznak: pl. Borsod-Abaúj Zemplén megye 94 településén működő programok évről-évre közel azonos támogatásban részesültek, míg Jász-Nagykun-Szolnok (7 települése) és Békés megye (49 települése) esetében a legmagasabb a támogatások települési átlaga. Ennek igazolásra váró okát bizonyos, erős lobby érdekek érvényesülésében és a problémás programok fokozottabb támogatásában véljük felfedezni.

Hangsúlyozni kell, hogy a szociális földprogramok koncepciója olyan lehetőségeket nyújt az agár és a szociális szféra összekapcsolására, az önálló árutermelővé válásra, a munkanélküliek foglalkoztatására, amely mindenképpen indokolja a programok továbbfejlesztését és hatékonyabb támogatását. Sajnálkozva kell azonban megállapítanunk, hogy az elmúlt hat évben a minisztérium részéről nem történtek lépések a működő programok teljeskörű szociológiai, szociálpolitikai és közgazdasági jellegű felmérésére.²⁰ Mindezek hiányában megkérdőjelezhető, hogy a támogatások hatékony elosztása megtörténhet, ha nincsenek biztos, központi információk arról például, hogy egy program önkormányzati vagy bérelt földeken valósul-e meg; milyen az egyes programokban résztvevők társadalmi, szociális, illetve korábbi foglalkoztatási helyzete; milyen szociális ellátórendszerre támaszkodhat egy adott településen a szociális földprogram; milyen jellegű támogatási juttatások szerepelnek konkrétan az adott programok esetében és ezen tényezők összegzése alapján melyek a lehetőségei a program továbbfejlesztésének vagy szintentartásának. Mindezek olyan megoldásra váró problémák, amelyek szükségessé teszik a szociális földprogramok koncepciójának újragondolását, mind az

20. Vélhetően ez évben talán elindul egy ilyen vizsgálat, amit meghívásos pályázatok alapján a Phare programok keretében létrehozott és azóta már önállósított, regionálisan elhelyezkedő Humán Szellemi Forrásközpontok fognak elvégezni. Ez a módszer - a független szakértők alkalmazásával szemben - azt az etikai problémát veti fel, hogy ezek a regionális központok mint ernyőszervezetek sok esetben bábáskodnak egy-egy szociális földprogram beindításánál. Kétségeket ébreszt az ilyen vizsgálatok objektivitása - még akkor is, ha külső megbízás formájában kiadják -, mivel a minisztérium a kutatás elvégzésére ezen szervezetekkel áll szerződéses kapcsolatban.

eddig elért és jövőbeni eredmények szempontjából, mind a juttatokkal szembeni felelősség miatt.

Befejezésül Kovrig Béla máig érvényes megállapítását idézhetjük: „Egy társadalompolitikai elgondolás és megvalósulásának gyakorlati jelentősége csak akkor maradandó szociális érték, ha társadalmi funkciójának gyakorlati jelentősége nem egyetlen kivételes történelmi helyzethez kötött, sikeres működésének feltétele nem egyetlen vagy kevés személy képessége és hatalma.“²¹

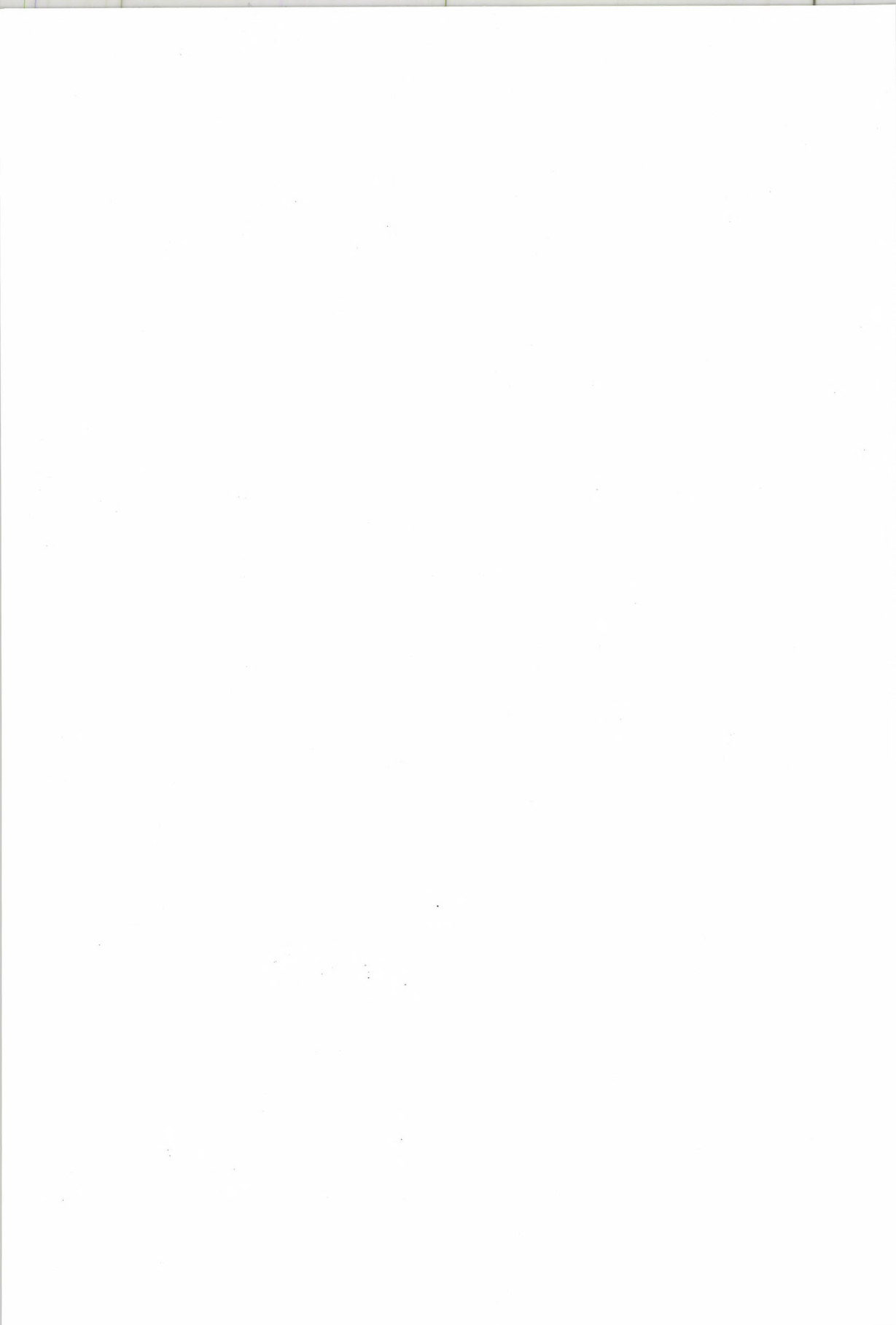
Résumé

Anna Mária Bartal: Social + land + program = social land program

The Social Land Program was initiated in Hungary to ease the social tension and anxieties caused by a considerable unemployment within country population brought about by the change of regime. In 1996, with the supervision of the Ministry of National Health and Welfare it was already in eight counties that this initiative was introduced to qualify the case and lighten the life of impoverished country people. The precedents of the program followed by results and scandals as well go back to the age between the two World Wars. The paper introduces the social land program taking shape in the 1930s and the work of the related institution, the National Fund for the Protection of the People and the Families (ONCSA), and examines, in the light of contemporary results the successes and wants of the program launched today.

---

21. KovrigB.: *A magyar társadalompolitika 1920-1945*. New York, 1957.76.o.

Balogh Róbert

Nagy Britannia európai közösséghez való csatlakozásának előzményei

1945 után számos nemzetközi szerveződés jött létre, amelyek legfőbb célként a béke és biztonság fenntartását, a gazdaság stabilitását és egyenletes fejlődését tekintették. Ezek közül az egyik legsikeresebb integrációs szervezet az Európai Unió. A napjainkban létrehozott gazdasági és pénzügyi unió eléréséhez azonban hosszú, konfliktusoktól sem mentes út vezetett. Különböző politikai nézetek, stratégiai elképzelések ütköztek egymással.

Az egyik leglátványosabb és talán legélesebb politikai frontvonal az Egyesült Királyság és a többi EU tagállam között húzódott és húzódik a mai napig. Az 1945 után újult erővel kitörő európai föderalista mozgalom célkitűzéseiben egy centralizált, szupranacionális jellegű gazdasági és politikai egység létrehozása körvonalazódott. Ezt a folyamatot Nagy Britannia óvatos szemmel figyelte, és bár támogatásáról biztosította az integrációt, Európa jövőjéről alkotott elképzelései homlokegyenest más természetűek voltak. Csupán kormányközi egyezmények keretein belül, a szabad kereskedelem játékszabályai szerint tartotta megvalósíthatónak az együttműködést.¹

Az 1960-as évek elején a Macmillan-kormányzat komoly erőfeszítéseket tett a teljes brit tagság eléréseért. Elképzelései szerint Nagy Britannia a már meglévő nemzetközönségi kapcsolatok és a preferenciális kereskedelmi egyezmények, illetve az ez idáig jól működő mezőgazdasági támogatási rendszer megkímélésével

1. *Public Record Office*, London, FO 371 78023, record of meeting between Bevin, Acheson and Schuman, 10 November 1949; A Schuman-tervezet, mint szupranacionális jellegű projekt elutasítását javasló külügyminisztériumi javaslat (Sir Edward Bridges to the Cabinet, 2 June 1950, from Bullen and Pelly, DBPO: Series II, Volume I, pp.: 137-8); egy egész Európát átfogó tervezet a *Public Record Office* gondozásában (London, FO 371, Z9595/13/17, Foreign Office minute, 13 August 1945; FO 371, UE3689/3683/53, record of a meeting between Bevin and Treasury representatives, 17 August 1945)

együtt is lehetett teljes tagja a Közösségnek. Ezt a „különleges bánásmódot” azonban egyetlen tagállam sem kívánta megadni az Egyesült Királyságnak. Végül 1963-ban (elsősorban a sky-bolt és spolaris rakéta-rendszerek bevezetése körüli viták, és részben a francia elnök személyes angol-szász ellenessége miatt) és 1967-ben de Gaulle megvétózta a brit tagságot, és csak 1969-es lemondása után nyílt lehetőség Nagy Britannia számára a teljes tagság eléréséhez.

Az 1973-s csatlakozással a szigetország a Közös Piac teljes jogú tagja lett. Ezzel Nagy Britannia egy olyan, szinte egész Nyugat-Európát átfogó gazdasági unióba lépett be, amely gazdasági potenciáljával csaknem az Egyesült Államok gazdasági erejével vetekedett, és a világ egyik legfontosabb gazdasági közösségévé nőtte ki magát. A csatlakozás azonban nem egy egyszerű és rövid folyamat eredménye volt: Hosszú évek kemény belpolitikai és kormányközi csatározásai után léphetett csak be a szigetország az Európai Közösségbe. Mind a Közösségen belüli tagállamok ellentétes táborainak egymással folytatott küzdelmei, mind pedig az Egyesült Királyság politikai pártjait, közvéleményét megosztó súlyos viták nehezítették a döntést.

Ahhoz, hogy jobban megérthessük ezeket az eseményeket, vissza kell nyúlunk egészen a második világháborút közvetlenül követő évekig, hogy megtudjuk, milyen irányban haladt a brit külpolitika, majd pedig az évtizedek során milyen érvek és ellenérvek ütköztek egymással a csatlakozást illetően.

A háborút követő évtizedben a brit külpolitikát hűen tükrözte Winston Churchill 1946-os zürichi beszéde amelyben az egykori miniszterelnök ún. „három pólusú víziójában” vázolta a brit nemzetközi kötelezettségeket. Ebben a brit politikus azt a három, nem-kommunista erőközpontot emelte ki, amelyekben az Egyesült Királyság elengedhetetlenül fontos nemzetközi szerepet játszott, és amely egyben a háború előtti hagyományos politika folytatását is jelentette:

- az Atlanti-térséggel fennálló különleges kapcsolat (USA, Kanada),
- a frissen megalakult Brit Nemzetközösség, és az egykori Brit Birodalomból fennmaradt részek iránti elkötelezettség,
- Európa (mint harmadik erőközpont).

Az 1945 után hatalomra kerülő munkáspárti kormánynak komoly belső gazdasági és pénzügyi gondokkal kellett szembenéznie (negatív fizetési mérleg, a tartalék jelentős mértékű lepadása, font-sterling válság, stb.). A megszorító intézkedéseknek és a Marshall-segélynek köszönhetően azonban a ciklus végére sikerült a kormánynak növekedési pályára állítania a gazdasági életet, és lefektetni a jóléti állam alapjait. Az ötvenes évek relatív gazdasági fellendülést hoztak: javult a fizetési mérleg, az ismétlődő font-sterling válság ellenére sikerült a Brit Nemzetközösségen belül stabilizálni a pénzügyi helyzetet (ennek elérése érdekében azonban szigorú monetáris politikát alkalmaztak, amelynek bevezetését nem mindegyik tag-

állam fogadta kitörő lelkesedéssel).

A brit közvélemény figyelmét elsősorban a gazdasági stabilitás kötötte le. A háború után felnövekvő új nemzedék már nem ismerte a háború okozta megrázó kódtatásokat. A gazdasági növekedés, az életszínvonal növekedése és lélektani szempontból II. Erzsébet 1953. évi megkoronázása (amely sokak szerint egy új, dicsőséges korszak hajnalát jelentette, erősítve a patriotizmus szellemét és a nemzeti öntudatot) következtében egy jóval pozitívabb jövőkép kezdett körvonalazódni. Így érthető, hogy mind a közvélemény, mind a politikai elit óvatosan reagált minden olyan felkérésre az Európai Közösség részéről, amely szorosabb együttműködést, pontosabban „a szabad kereskedelmi tevékenységek feladását” és egy szupranacionális intézményi rendszerhez való csatlakozást jelentett. Ez a vonakodó magatartás az évtizedek folyamán gyakori jellemvonása maradt a brit Európa-politikának.

A hatvanas évek súlyos gazdasági, nemzetközi eseményei azonban arra döbentették rá az Egyesült Királyságot, hogy a lehetséges előnyöket és hátrányokat figyelembe véve, végül mégis felvételét kérje a Közös Piacba, és a tagság elnyerésével a hamarosan várható gazdasági növekedés mellett vállalja nemzeti identitásának, nemzeti szuverenitásának részleges feladását és annak Brüsszelbe való delegálását is.

A témával kapcsolatos szakirodalom már részletesen bemutatta azokat a gazdasági és politikai okokat, amelyek döntően befolyásolták Nagy Britannia csatlakozását, így ebben a tanulmányban csupán néhány, általában minden szakértő által elfogadott magyarázatot szeretnék megemlíteni.

Az 1950-s évek során tapasztalható relatív gazdasági növekedés és a jóléti állam megalapozása után az 1960-s éveket a többször ismétlődő font-sterling válság és a gazdaság szerkezeti-válsága jellemezte. A szigorú monetáris politika a font védelme érdekében csupán rövid távon bizonyult hatékonynak. A sorozatosan visszatérő pénzügyi válságok az Egyesült Királyságon kívül a többi nemzetközösségi országot is súlyosan érintette és számos tagállamban nem-tetszést váltott ki. A korábbi brit orientáltságot egyre inkább újabb, és jóval nagyobb piacok megszerzése váltotta fel (Ausztrália vasérc-exportjának nagy része ekkor már nem Nagy-Britanniába került eladásra, hanem Japánba; Kanada dollár-alapú gazdasága egyre inkább az USA függvénye lett és a britek elvesztették elsőbbségüket stb.) Mind nyilvánvalóbb volt, hogy a Brit Nemzetközösség nem váltja be a hozzá fűzött reményeket.

Az 1956-os szuezi válság megmutatta, hogy Nagy Britannia többé már nem nagyhatalom és a két szuper-hatalom (USA és Szovjetunió) árnyékába került. A katonai beavatkozást egyébként nemcsak az USA és a Szovjetunió ítélte el, hanem számos nemzetközösségi tagállam is.

Világszerte a hagyományos iparágak (szénbányászat, acélgyártás, textilipar, hajógyártás, stb.) fokozatosan háttérbe kerültek és az új, kevesebb nyersanyagot felhasználó iparágak (mint például az elektronika, finommechanika, számítástechnika stb.) hódítottak teret. A fent említett valamennyi hagyományos iparág megtalálható a szigetországban és több száz éves múltra tekintettek vissza. Érthető, hogy ezek visszaszorulása komoly gazdasági és foglalkoztatási gondot jelentett.

A legfontosabb és talán a vizsgált periódus szempontjából a legaktuálisabb érv azonban az volt, hogy a brit politikai elit nem kívánt kimaradni egy olyan gazdasági formációból, amely a korábbi évek folyamán sokkal jobb eredményeket ért el mint Nagy Britannia, és félő volt, hogy ha kimaradnak Európa jövőjének formálásából, akkor a Közös Piac teljesítménye messze túlszárnyalja majd a szigetország gazdaságát, ugyanakkor a közös vámtarifa kirekesztő hatását a szigetország is megszenvedti.

„...Sem nekünk, sem pedig egyetlen egy európai nemzetnek sincs meg az a nagysága és hatalma, hogy garantálhassa teljes nemzeti szuverenitását és megfelelő tiszteletet vívhasson ki magának a nemzetközi porondon.”²

Vagyis, az Egyesült Királyság is tagja kell, hogy legyen ennek a gazdasági integrációnak, amely ugyanakkor a politikai integráció megvalósítását is jelenti az európai nemzetek között. Ez az alapvető tétel az Alsó Ház 1970. február 24-25-én tartott vitaülésén még világosabb lett. A három legfőbb politikai párt a már említett alapvető politikai kérdésben egyetértett. Edward Heath a hatalmon lévő konzervatív kormányzat miniszterelnöke az alábbiakban foglalta össze pártja és saját véleményét: *„A gazdasági szempontok kihangsúlyozása mellett a nemzetközi politika és nemzetközi szuverenitás még nagyobb hangsúlyt kapnak.... Tudom, hogy Nagy Britannia hozzájárulhat ehhez a folyamathoz, hogy még nagyobb egység jöjjön létre kontinensünkön. Szeretném, ha a jövő nemzedéke számára is nyitva állnának ezek a lehetőségek. Azt szeretném, ha Európa jövő nemzedékei is komoly hatással és befolyással rendelkezessenek a világ többi részén is. ... A lehetőségeket kell figyelembe vennünk, amikor az európai politikát, mint egységet nézzük, mégpedig a politikai, társadalmi és gazdasági lehetőségeket: lehetőségeket abban, hogy részt vegyünk egy ilyen jelentős európai egység jövőjének a formálásában....”³*

Mr. Harold Wilson munkáspárti vezető hasonló véleményének adott hangot: *„A politikai progresszivitás egész története a nemzeti szuverenitás fokozatos feladásának a története... A kérdés nem az, hogy a szuverenitást teljes mértékben, vagy részlegesen veszítjük-e el, hanem, hogy az adott állam kész-e feláldozni a*

2. Kevin Jeffreys, *Pamphlet*, British Library, December 1993, Class: 382.9142, No.:BRI, Acc. No.: 0033881, pp.>1-2

3. Uo.

szuverenitását..., hogy bármely tervezett szuverenitásvesztés egy olyan világ irányába való haladást jelentsen, amelyet mi szeretnénk... teljes határozottsággal kell belekezdeni (a tárgyalásokba), hogy sikereket érhessünk el, mivel úgy hisszük, hogy ez nemcsak Nagy Britannia érdeke, hanem Európáé is... ”⁴

Jeremy Thorpe, a Liberális Párt vezetője szintén reményét fejezte ki az egységesülő Európa megvalósításával kapcsolatban: „Szeretném látni azt az egyesült Európát, amely eddig szétszórt formában már kétszer borította lángba a világot. Szeretném látni amint ez az ország képességeit vegyíti Németország iparával és kintartásával, Franciaország polgári hagyományaival, a Benelux-államok toleranciájával és Olaszország művészi képességeivel.”⁵

Kevin Jeffreys *Documents in contemporary History, Britain and European integration since the Second World War* című pamfletjében egy meg nem nevezett kormánytaggal készített interjúból kiderül, hogy az Edward Heath vezette kormány milyen érveket hozott fel a tagság mellett, illetve hogyan prognosztizálta azokat a várható előnyöket és rövid távon bizonyos többletköltségeket, amelyekkel a tagság együtt jár. A pamflet szerzője szerint a kezdeti időszakban gazdasági értelemben ára van a tagságnak, de az ezzel együtt járó előnyök ellensúlyozzák, sőt pozitív irányban billentik majd ki a mérleg nyelvét.

A kormány és a tagságot támogatók a következő gazdasági és politikai érveket sorakoztatták fel a tagság mellett:

1. Ahhoz, hogy a nyugat-európai tagállamok a gazdasági együttműködés feltételeit megvalósíthassák, a politikai integráció területén kell, hogy előrelépéseket tegyenek, és ez nagyobb egységet kíván. Ugyanakkor ez nyilvánvalóan több, mint egyszerű politikai lépések megtétele a védelem megszervezése és a nemzetközi ügyek intézése terén.

Nagy Britannia többé már nem nagyhatalom, hanem egy közép-hatalom a többi között, az egységes Európa azonban világhatalom lehetne. Csupán maga a Közös Piac – a Hatok – jelenthetnek komoly súlyt a nemzetközi porondon. Nyilvánvaló módon az új tagokkal ez az erő csak növekedne.⁶

A következő táblázat a nyugat-európai országok lakosság szerinti eloszlását tükrözi 1968-as adatokat figyelembe véve:

---

4. Uo.

5. Uo.

6. Kevin Jeffreys, pp.:5-6

Ország	1968-as adatok (millió fő)
USA	201.2
Japan	101.1
A Hatok:	
Németország	60.2
Franciaország	50.1
Olaszország	52.9
Hollandia	12.7
Belgium	9.6
Luxemburg	0.3
Összesen:	185.9
Egyesült Királyság	55.4

Ez a táblázat azt is jelzi, hogy az Egyesült Királyság, Nyugat-Németország, Franciaország és Olaszország egyforma paraméterekkel rendelkeznek. Egy kibővített Közösségben így nem lenne arra mód, hogy egy vagy akár két állam sajátíthatná ki a hatalmat a közösségen belül.

2. Az érvek másik csoportja gazdasági természetű volt.

A következő táblázat az egyes közösségi tagállamok és az Egyesült Királyság GNP-ben mért gazdasági erejét mutatja.

A gazdasági erő 1968-as adatokat figyelembe véve:

Ország	Össze GNP \$000 millió	GNP per fő \$
USA	880.8	4380
Japan	141.9	1400
Németország	132.5	2200
Franciaország	126.6	2530
Olaszország	74.8	1390
Hollandia	25.2	1980
Belgium	20.7	2160
Luxemburg	0.8	2300
Összesen	380.8	2040
Egyesült Királyság	103.0	1850
Norvégia	9.0	2360
Dánia	12.4	2540
Ír köztársaság	3.0	1020
Összesen a tagjelöltek	127.4	1902
A tagjelöltek és közösségi tagállamok együttesen:	508.0	2009

Egy kibővített Európai Közösségnek már jóval közelebb áll a gazdasági ereje az USA teljes GNP-hez.⁷

A tagságot ellenzők azt a kérdést vetették fel, hogy vajon a Közös Piacnak és ezen belül az Egyesült Királyságnak miért lenne érdeke olyan gazdasági teljesítményt nyújtania mint az Amerikai Egyesült Államoknak, és felvennie a versenyt egy olyan szövetséggel, amelyik sokkal nagyobb gazdasági potenciával rendelkezik, ugyanakkor amellyel hosszú évszázadok óta szoros gazdasági és politikai kapcsolatot tartott fenn, nem is beszélve a szoros kulturális és nyelvi kapcsolatokról?

A probléma gyökere, a kormány szerint, elsősorban gazdasági jellegű volt. A szigetország lépést próbált tartani az új kor követelményeivel, és megpróbált korszerű technikákat alkalmazni és teret engedni az új iparágaknak. Az Egyesült Királyság azonban hagyományos apparátusra építette modern gazdaságát, miközben egyre inkább függvénye lett az amerikai gazdaságnak a korábbi segélyek, kölcsönök és amerikai befektetések miatt. Nagy Britanniában az amerikai tőke a brit ipar több mint 10%-át tette ki 1970-re, és mivel ezek a cégek a legdinamikusabban fejlődő iparágakban voltak megtalálhatók, ez a brit export 18%-át jelentette és egyre növekvő tendenciát mutatott (a brit autóipar több mint fele például ekkor már amerikai tulajdonban volt).⁸

A hazai ipar nem tudta felvenni a versenyt a külföldi gigantikus vállalatokkal szemben. Az amerikai belső piac 50%-kal nagyobb vásárló erőt képviselt mint az egész nyugat európai piac együttvéve. Ilyen nagy belföldi piaccal az amerikai cégek erőt és dinamizmust jelentettek, amit a külföldi piacokon is éreztettek, és amivel a kisebb volumenű nemzeti cégeknek nehéz volt egyedül felvenni a versenyt.

A magas technológiát igénylő iparágaknak óriási összegeket kellett fordítaniuk a fejlesztésre és kutatásra, és ennek feltétele olyan nagy piac létrehozása volt, amely mellett megfelelő arányban lehetett pénzüsszegeket kutatás-fejlesztésre fordítani.

Azonban nemcsak az volt a cél, hogy megfelelő közös ipari hatalmat tudjanak létrehozni, hanem az is, hogy a pénzügyi élet feletti ellenőrzés is közösségi kézbe kerülhessen. Nyugat-Európa pénzügyi rendszere szorosan kapcsolódott az USA dollár alapú rendszeréhez, és egyre nagyobb mértékben uralta az amerikai monetáris politika. Mivel egy ország sem élvezhette már a teljes gazdasági függetlenséget, az egymásrautaltság és az ebből fakadó együttműködés könnyebben meghozhatta az európai államok közös függetlenségét.

A politika elit egy jelentős része tehát úgy gondolta, hogy ha a brit ipar egyre inkább az atlanti térség befolyása alá kerül, akkor gazdasági függetlenségét teljesen el fogja veszíteni. Mivel a legtöbb nyugat-európai ország hasonló problémákkal küszködött, az együttműködés elengedhetetlennek látszott.

7. táblázatok uo.

8. Kevin Jeffreys, p.: 6

A kormány elképzelései szerint ezt a problémát három lépcsőben lehetett megoldani:

Először is az egyes kormányoknak kellett volna lépéseket tenni egy egységes hivatalos politika létrehozására a kutatás-fejlesztés területén.

Másodsorban un. Európa-alapú társaságokat kellett volna létrehozni, amelyek sikeresen vehették fel a versenyt a gigantikus amerikai vállalatokkal szemben. Ez részben a törvényes akadályok eltávolítását igényelte, ahhoz, hogy az európai tagállamok területén minél könnyebben lehessen közös vállalatokat létrehozni.

Harmadsorban pedig Nagy Britannia csatlakozás esetén döntő szerepet játszott, hiszen a szigetország is rendelkezett néhány olyan iparággal, amelyek korszerűnek számítottak, mint például ürfelszerelések és számítógépek készítése. A brit ipari teljesítmény nélkül Európa sem lett volna képes sikeresen felvenni a versenyt az amerikai gazdasági hatalommal szemben.

Ha Nagy Britannia nem csatlakozik a Közösségekhez, akkor csak mélyíti az amerikai gazdasági befolyást és ellenőrzést a szigetország és Európa felett. Ez nyilvánvalóan nem egy, az amerikai befolyás elleni kampány kezdete, de tény az, hogy a kapcsolatot Amerika és Európa között nem két egyenlő rangú partner közötti együttműködés jellemezte egyenlő feltételekkel, hanem alá-fölé rendeltség.

A brit kormány véleménye tehát az, hogy Nagy Britannia és a Hatok közötti szorosabb együttműködés elengedhetetlen, és ha Nagy Britannia nem csatlakozik a Közösséghez, akkor a kimaradás legnagyobb kárvallottja csak az Egyesült Királyság lehet. A Hatok már jóval nagyobb progresszivitást értek el, és jobban meg volt alapozva a jövőjük. A szigetország már egyre nehezebben tudott lépést tartani a szomszédos országok korszerűsítéseivel és technológia fejlesztéseivel, miközben az egyre jobban tért hódító új iparágak jelentették a magas technológiát és magasabb kereseti lehetőségeket is. Az a veszély fenyegethette a brit gazdaságot, hogy a régi, hagyományos iparágak vegetálnak tovább, alacsony növekedési ütemmel, alacsony profittal és viszonylag alacsony kereseti lehetőséget biztosítva az ott dolgozók számára.

A csatlakozás mellett érvelők szerint az adott ipari hatékonyság összehasonlítása szintén jól mutatja a szigetország és a Hatok közötti gazdasági különbségeket.

A következő táblázat az egy főre jutó értéktöbblet kapott eredményeit mutatja. Ezek alapján 1962-ben Nagy Britannia még éppen tartotta az EEC átlagot, 1968-ra azonban már jócskán elmaradt ettől:

Bruttó értékhozam tényköltése per fő (USD-ban):

Év	1962	1968	
Franciaország	3800	6100	+60%
Hollandia	2900	5300	+83%
Németország	3100	4800	+55%
Belgium	2800	4400	+57%
Olaszország	1900	3200	+68%
EEC átlag	2900	4700	+62%
Egyesült Királyság	2700	3400	+26% USA dollár ⁹

Roy Jenkins szerint gazdasági kényszerűség egy ilyen jelentős piacra való bejutás, az új iparágak meghonosítása és a technológiai fejlesztés: „*Ha a legprospektívabb iparágakat vesszük figyelembe, akkor ezek az iparágak, amelyeken reményeink szerint növekedésünk nyugszik két szempontból is fontosak:*

-Először is olyan iparágak, amelyek nagy és egységesített piacot igényelnek. Szükségük van erre a jelentős kutatás-fejlesztéstől való függőség miatt, és mert attól függetlenül, hogy széles körben állítanak elő, vagy specializálódnak a termelést illetően, a volumen-gazdaságosság nagy fontossággal bír számukra.

-Másodszor pontosan ezekben az ágazatokban kardoskodik a vezetés a brit tagság mellett.”¹⁰

1970 októberében komolyabb tárgyalások vették kezdetüket az Egyesült Királyság és a Hatok között. A legjelentősebb változás a francia fél magatartásában következett be: De Gaulle korábbi angol-szász ellenességét most felváltotta Pompidou miniszterelnök jóval nyitottabb politikája.¹¹ Nyilvánvaló volt, azonban, hogy az egyéni megítélés mellett többet nyomtak a latban azok a változások, amelyek a Közösségen belül következtek be:

- A nyugat-német kormányzat *Ostpolitik* programját a franciák megdöbbenéssel fogadták. Nyugat-Németország nagy vonzerőt gyakorolt a keleti régiókra. Kapcsolatot épített a Szovjetunióval, Lengyelországgal és Csehszlovákiával. A francia kormányzat úgy vélte, hogy a brit csatlakozással lehetne egyensúlyt teremteni a Közösségen belül.

9. Kevin, p.:7

10. Kevin p.:8

11. A francia külügyminisztérium az 1970 október 14-én tartott brüsszeli csúcstalálkozó után többször is hangsúlyozta, hogy „nincs olyan tagja a francia kormánynak, ...akik közül egy tisztán politikai alapon tartott szavazáskor ne emelné fel mindenki kezét a brit tagság mellett”, (There is not a member of the French Cabinet ... who if asked to vote on purely political grounds today would not raise his hand in favour of British entry.” (The Economist, 24 October 1971, Yes it has changed since de Gaulle went, p.: 34)

- 1970-re az Európában állomásozó amerikai haderőt jelentősen lecsökkentették, vagyis elengedhetetlenül szükség volt a szigetország haderejére (ez a tény háttérbe szorította a franciák félelmét és irigységét a brit űrtechnikával és nukleáris fegyverzettel szemben).

- A brit gazdasággal való együttműködés és a technikai újítások közös alkalmazása is könnyebben valósulhatott meg akkor, ha az Egyesült Királyság is a Közösségbe kerülhet (így sikeresebben lehetett ellensúlyozni az amerikai és japán technikai fölényt).

- És végül, de nem utolsó sorban, az „amerikai kulturális offenzíva” káros hatásait is ellensúlyozhatják azzal, ha egy hagyományokhoz ragaszkodó taggal is kibővíthető a Közös Piac.¹²

A kormány szerint ezen érvelések figyelembevételével Nagy Britanniának semmi esélye sem volt arra, hogy megőrizhesse nemzeti függetlenségét. A megosztott, ugyanakkor közösen birtokolt teljes függetlenség a gazdaság, a pénzügy és politika terén a megoldás, amelyekben Nagy Britannia is ugyanolyan beleszólással rendelkezik. Vagyis hosszú távon a szigetország számára mérhetetlen előnyöket biztosíthatott a közösség, még akkor is ha rövidtávon alapvető problémák és hátrányok is érték az országot.

A csatlakozást ellenzők egyik legismertebb érve az volt, hogy a már szerintük jól működő szabad kereskedelem a brit nemzetközösségi országokkal csorbát szenvedne, ha az Egyesült Királyság a Közös Piac tagállamává válna. Szerintük Nagy Britannia számára elengedhetetlenül fontosak az olcsó, nemzetközösségi országokból származó nyersanyagok, ugyanakkor a szigetország export termékeinek biztosítanak megfelelő piacot. A nemzetközösségi országok közötti vámtarifa kedvezmények pedig még olcsóbbá teszik a kereskedelmet.

Pénzügyi szempontból is fontosabbnak tartották a nemzetközösségi preferenciákat: Kanada kivételével a sterling volt a pénzügyi rendszer alapja, és a többi ország valuta betéteit (magán és állami) londoni bankokban tartották. Ezek összege 1971-ben összesen 3.5 billió font volt. A tagországok főleg font-sterlingben bonyolították le kereskedelmi tevékenységeiket, illetve tartották bank betétjeiket.¹³

A csatlakozást támogatók azonban azzal érveltek, hogy a Nemzetközösség már rég nem bír azzal a jelentőséggel, mint korábban. A *The Economist* című gazdasági hetilap szintén osztotta a csatlakozást támogatók véleményét. A lap szerint a 32 független tagországból álló Brit Nemzetközösség, a társult országokkal együtt is a világ össz-kereskedelmének csupán 20%-t tette ki, és ennek is csupán negyede történt a tagországok között. Ami Nagy Britanniát illeti a *The Economist* szerint az 1960-as

---

12. Uo.

13. *The Economist*, 9 January, 1971, Commonwealth myths and facts, p.:56.

években a szigetország kereskedelmi tevékenysége főleg az európai országok irányában növekedett. 1958-ban a brit export 37%-a a nemzetközösségi tagországokba történt, ez 1971-re 20%-ra csökkent. 1970-re Nagy Britannia saját kereskedelme jóval nagyobb mértékben bővült a nyugat-európai országokkal, mint bármely más régióval – mégpedig 70%-kal 1958 és 1968 között.¹⁴ Miután a szigetország piaca nem bővült olyan ütemben, hogy a nemzetközösségi országok nyersanyag-, félkész- és késztermék exportjának megfelelő felvevő piaca legyen, új és nagyobb lehetőségeket biztosító piacokat kellett felkutatni. A Nemzetközösségen belüli kereskedelem további hanyatlását felgyorsította az a tény is, hogy a nemzetközösségi preferencia rendszer sem volt képes felvenni a versenyt a globális vámtarifa rendszerrel, a GATT-al.

Másrészt, annak ellenére, hogy néhány ország kilépett a Nemzetközösségből, a preferencia rendszer tovább működött. Dél Afrika például a kilépés után még tíz évig élvezhette a Nemzetközösségi kereskedelmi egyezmények előnyeit, ugyanakkor még mindig szüksége volt „*a ceyloni teára, a zambiai rézre és nigériai olajra*”.¹⁵ A csatlakozást támogatók azonban egy szempontból mindenképpen előnyösnek tartották a nemzetközösségi kapcsolatokat. Ha Nagy Britannia belép a Közös Piacba, nemzetközi kapcsolatai és hagyományosan szabad kereskedelmi politikája arra fogja bátorítani a tagállamokat, hogy nagyobb hozzáférést biztosítsanak a nemzetközösségi országok termékei számára.

Azonban három további probléma merült fel minden egyes találkozás során, amelyek komoly vitákat kavartak a tagságot ellenzők és a csatlakozást támogatók, illetve a szigetország és a Hatok között. Az egyik Új Zéland volt, amely tejtermékeinek jelentős részét Nagy Britanniába exportálta, s ez olcsósága miatt versenyt teremtett a drágább közösségi termékekkel szemben. A másik a Nemzetközösségi Cukor Egyezmény, amely a karibi térséget érintette, és végül Hongkong versenyképes ipara (főleg textilipara) miatt.¹⁶

Csatlakozás-pártiak azzal érveltek, hogy ezek a gondok egyes egyezmények lejártával, illetve a Közösségek kedvezményes tarifacsomagjainak a bevezetésével majd megoldódnak, hiszen a francia gyarmatokat is bizonyos kedvezmények illették meg.¹⁷ Mindenesetre a nemzetközösség problémája a tagságot ellenzők érveinek számát gyarapította, akik szerint a preferencia rendszer megfelelő módon működött, és ennek háttérbe szorítása fontos, tekintélyes mennyiségű és olcsó nyersanyagtól vonhatja meg az anyaországot.

---

14. *The Economist*, 28 November 1971, Commonwealth and common market: the issues, p.:66

15. *The Economist*, Commonwealth myths and facts

16. *Ibid.*

17. PBO, London, PREM11/2133, Macmillan to Thorneycroft, President of the Board of Trade, 15 July 1957.

A csatlakozás-pártiak szerint a következő tíz év során Nagy Britannia tagságból adódó legnagyobb előnye a gyors gazdasági növekedés. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy egy közel 350 milliós piacon forgalmazhatja majd export termékeit, és mint kapu Európára, jóval nagyobb volumenű külföldi (főleg amerikai és japán) befektetésekre számíthat. A kormány szerint rövid távon hátrányosan érintetik az országot a magasabb megélhetési költségek és a valószínű fizetési-mérleg hiánya. Többek között ez az egyik legnyomósabb érv a csatlakozást ellenzők körében. Szerintük a már korábban említett fizetési mérleghiányt és magasabb költségeket csak fokozhatja a kereskedelmi egyensúly felborulása. A Közös Piac tagországai ezen a területen már korábban is jobb mutatókat tudtak produkálni, ugyanakkor a brit ipar számára is komoly versenyt jelentettek. A csatlakozással, szerintük, ez a folyamat felgyorsulhat, és még kedvezőtlenebbül érintheti a brit gazdaság teljesítő képességét és ronthatja külkereskedelmi mérlegét.

A következő táblázat a Hatok és Nagy Britannia gazdasági növekedését mutatja 1958-1968 között:

	1958	1968	% növekedés
Franciaország	1182	2537	+115
Hollandia	845	1982	+135
Németország	1080	2201	+104
Belgium	1158	2154	+86
Olaszország	598	1390	+132
Luxembourg	1402	2254	+61
EEC átlag	955	2040	+114
Egyesült Királyság	1248	1859	+49

Forrás: *European Communities Statistical Office*¹⁸ -% növekedés (USA dollár)

Nyilvánvaló, hogy a Hatok gazdasága jóval dinamikusabban fejlődött mint Nagy Britanniáé, és az előrejelzések szerint a szakadék a Hatok és a szigetország között csak tovább tágulna. Az árnövekedést illetően NB viszont az átlagot produkálta:

Fogyasztói árak növekedése 1958 és 1968 között	% többlet
Franciaország	45.0
Hollandia	38.9
Olaszország	18.6
Egyesült Királyság	35.2
Belgium	26.7
Nyugat-Németország	25.3
Luxemburg	22.0

National Institute Economic Review. In Kevin, p.:30

18. In Kevin Jeffreys, p.:15

A GNP átlagos évi növekedése per fő, 1958-1967, konstans árak mellett - %	
Olaszország	4.8
Franciaország	3.9
Belgium	3.8
Németország	3.7
Hollandia	3.3
EEC átlag	4.6
NB	2.5

Parlamenti Fehér Könyv: 'An Economic Assessment' in Kevin p.:30

Az OECD előrejelzése szerint NB 37% míg a Hatok 67% össz növekedésre számíthattak a következő tíz évben, vagyis, a csatlakozás-pártiak meggyőződése szerint, NB és Nyugat-Európa között tovább mélyülne a szakadék az életszínvonal tekintetében.

Az átlag brit állampolgár és az ellentábor úgy értékelte, hogy bár mindez igaz, az árak Nagy Britanniában azonban eleve alacsonyabbak voltak, vagyis az adott életszínvonal jobb, mint ahogy az annak tűnt. A kormány szerint ezek a feltételezések nem kellően megalapozottak, hiszen nem vették figyelembe a több évtizedes hazai átlagot és nemzetközi összehasonlításban pedig jóval összetettebb és bonyolultabb volt a probléma, mint ahogy azt az ellenzék kezelte.

A csatlakozás-pártiak további érve az volt, hogy a brit ipar úgy tudná növelni befektetéseit, ha többet tudna exportálni, a hazai piactól függetlenül, és ezt nyilván már több cég meg is tette. Mivel azonban általában az export kereskedelem jóval bizonytalanabb mint a hazai eladások, a legtöbb cég befektetési programját jobban szerette az otthoni piacon várható tendenciákra alapozni. A Közös Piac alapvető jellemzője az, hogy a cégek a Közösségek egész területét hazai piacnak tekinthették. Már létrejött a teljesen tarifa-mentes kereskedelem a Közösségen belül, és a közösségi törvények és intézetek úgy működhettek, hogy már nem állt útjukban semmi olyan akadály, amely gátolhatta a cégek szabad működését az egész régióban.

Mivel a Hatok gazdasága gyorsabban növekedett mint Nagy Britanniáé, nyilvánvaló volt, hogy a brit ipar a Közösségen belül is gyorsabb növekedést mutató hazai piacot tudna teremteni. Ez, véleményük szerint, jobban bátorítaná az ipari befektetéseket. *„Az a tudat, hogy az európai piacon belül, minden fajta akadály fokozatosan megszűnik és soha többé nem kerül ismét bevezetésre, az üzleti élet vezetői szerint hosszú távon fog biztonságot nyújtani, amely ahhoz szükséges, hogy növelje bizalmukat befektetéseik iránt, s így garantálhassák a folyamatos növekedést, nagyobb hatékonyságot és növekedő versenyképességet.”*¹⁹

---

19. Uo.

Ha az Egyesült Királyság kimaradna, akkor csak a külső közös vámtarifán keresztül kereskedhetne a Hatokkal, míg vetélytársa, Nyugat-Németország a vámterületen belül. Ennek eredményeként a 11%-os külső tarifák helyett 22%-os tarifákkal kellene számolniuk, a gépjárművek esetében 9% helyett 15%-ra, az elektrotechnikai és textilipari termékeket illetően pedig 9%-ról 20%-ra történő emelkedésre lehetne számítani.

A már meglévő akadályok átugrása érdekében a brit iparnak a Közös Piacban kellene gyáratat létesítenie. Az ellentábor szerint ez valóban profitbevételt jelentene az ország számára, de ugyanakkor jelentős veszteségeket is okozhatna, főleg a munkaerő szempontjából, mivel odahaza megnövelné a munkanélküliséget.²⁰

A Fehér Könyv szerint azonban egy gyorsabban bővülő piac a brit ipart olyan lehetőségekkel láthatja el, amellyel nem rendelkezett a háború után (elsősorban magas színvonalú befektetés új üzemek létrehozására és felszerelés terén). Ilyen beruházás növelné a brit ipar versenyképességét, nemcsak a Hatokhoz való viszonyában, hanem a világ többi részéhez képest is, ugyanakkor új munkahelyeket is teremtene.²¹

A tagságot ellenzők körében, a már említett nagyfokú külkereskedelmi mérleghiánytól való félelem mellett, a másik legnyomósabb érv a brit költségvetési hozzájárulás túlzottan nagy mértéke. A közösségi agrár politika szerint a közös költségvetéshez hozzájáruló tagállamok összköltségének egy jelentős hányadát a nemtagországból importált élelmiszer termékekre kivetett vám jelentette. Mivel Nagy Britannia Nyugat-Európa legnagyobb élelmiszerimportőre volt, a csatlakozást ellenzők túlzott mértékűnek tartották a brit költségvetési hozzájárulás mértékét. Szerintük a brit gazdasági teljesítmény és a hozzájárulás nem állt egyenes arányban egymással.²²

A brit költségvetési hozzájárulás mértékét a Heath-kormányzat is soknak tartotta, de úgy gondolták, hogy a tagsággal együttjáró hosszútávú előnyök ellensúlyozzák majd a rövidtávú költségeket.

---

20. A tagság elnyerése utáni első évek során a szigetország számos gazdasági nehézséggel találta magát szembe. Ezek közül az egyik legszembetűnőbb jelenség az egyre nagyobb ütemben növekvő munkanélküliség, és az ezzel járó sorozatos sztrájkok voltak. (*The Economist*, 21 December 1974, Employment, Every little helps, p.: 21 December 1974, Unemployment, p.: 84)

21. Kevin, p.:16

22. *What 1992 Really Means: Single Market or Double Cross?*, by Dr. Burkitt and Mr. Baimbridge, both of Bradford University, published by the British Anti-Common Market Campaign, c/o 81 Ashmole Street, London SW8 1NFp.: 9-11

További statisztikai adatokat lehetne felsorakoztatni, illetve táblázatokkal illusztrálni a főbb politikai pártok, a kormány és a csatlakozást támogatók érveléseit a tagság mellett, és az ezzel párhuzamos ellenérveket, de nyilvánvalóan kiderül, hogy az adott gazdasági, belpolitikai és külpolitikai körülmények között Nagy Britanniának nem volt más választása. A belpolitikai változások (Edward Heath csatlakozást-pártoló politikája, a pártok többségi igen válasza) illetve a külpolitikai viszonyok (az USA konzervatívabb, zártabb politikája, a Brit Nemzetközösségen belüli gyengülő kapcsolatrendszer, a nyitottabb és befogadóbb Közös Piac) együttes hatása mellett a legnagyobb súlyt a gazdasági kényszerűség nyomta a latban.

Bár a vizsgált időszakban a következő évtizedre prognosztizált várható eredmények és hátrányok nem minden esetben fedték a valóságot, sőt bizonyos esetekben a tények manipulációja is előfordult, az általános tendenciákat figyelembe véve, mégis úgy tűnik, hogy az Egyesült Királyságnak nem volt más alternatívája.

Az 1973-as csatlakozás után nem minden alakult úgy, ahogy azt a Heath-kormányzat és a közvélemény nagy része várta. Az 1970-es évek súlyos gazdasági válságai, a Közösség rosszul működő agrár-politikája, az egyre növekvő munkanélküliség sokakban mély csalódottságot és komoly kritikát váltott ki a közösség működését illetően. Az 1980-as években ez az ellenérzés Margareth Thatcher miniszterelnöksége idején harcias nemzetvédelembé és Európa-ellenességbe csapott át.

A csatlakozás-pártiak kiálltak a már említett érveik mellett, egy dolgot azonban ők is elismertek: a Heath-kormányzat többet ígért, és gyorsabb felzárkózást, mint amennyit a realitások lehetővé tettek.

Források

Public Record Office gondozásában, London, *Foreign Office*, (FO) 371 78i23, record of meeting between Bevin, Achenson and Schuman, 10 November 1949; Sir Edward Bridges to the Cabinet, 2 June 1950, from Bullen and Pelly, DBPO Series II, volume I, pp.:137-8); FO 371, Z9595/13/17, Foreign Office Minute, 13 August 1945; FO 371, UE3689/3683/53, record of a meeting between Bevin and treasury representatives, 17 August 1945; PREM11/2133, Macmillan to Thorneycroft, President of the Board of Trade, 15 July 1957; London, PREM11/2133, Macmillan to Thorneycroft, President of the Board of Trade, 15 July 1957;

United Kingdom Parliamentary Debates, House of Commons, 5th series, Volume 819, London, 1971, 24 June 1971, vols 1608-10.;

A Better Tomorrow, Conservative Party, general election manifesto, 1970)

A *The Economist* következő számai: 24 October 1970, *Yes it has changed since de Gaulle went*, p.: 34.; 9 January, 1971, *Commonwealth myths and facts*, p.:56.;16 January 1971, *Business, Where have all the workers gone?*, p.:61; 30 January 1971, *The World, Britain and Europe*, pp.: 27-28.; 28 November 1971, *Commonwealth and common market: the issues*, p.:66;

The Times, 22 May 1971

Churchill, Winston, *Memoirs of the Second world War*, Boston, 1959, Epilogue, p. 999 - 1000

Kevin Jeffreys, *Pamphlet*, British Library, December 1993, Class: 382.9142, No.:BRI, Acc. No.: 0033881

The Daily Mirror, 29 October 1971

Az Európai integráció során megkötött szerződések eredeti szövegei, az intézmények működését taglaló rendelkezések, rendeletek David de Giustino, *A Reader in European Integration*, Longman, London, 1996, című munkájában.

Szakirodalom

George Wilkes *Britain's failure to enter the European Community 1961-63*, London, 1997, Introduction, pp.: 1-59)

Kaiser, Wolfram, *Using Europe, Abusing the Europeans, Britain and European Integration, 1945-63*, Macmillan, London, 1996, Introduction, pp.: xv-xviii

What 1992 Really Means: Single Market or Double Cross?, by Dr. Burkitt and Mr. Baimbridge, both of Bradford University, published by the British Anti-Common Market Campaign, c/o 81 Ashmole Street, London SW8 1NF

Résumé

Róbert Balogh: The antecedents of the accession of the United Kingdom to the European Community

The accession of the United Kingdom to the European Community was not without a hitch. As far as the home affairs are concerned, politicians worrying about the British Commonwealth and exaggerating the British imperial traditions were dubious about the accession. For a long time, the French were also sceptical about the intention. Some scepticism was experienced from the Germans' side. With the French and German reservations having faded away, the relative downfall of the economic indexes convinced the British themselves about the importance and possible advantages of the accession. The paper, based on the documents of the internal debates and the statistic indexes of the British national economy, describes the process which led to the accession of Great Britain to the European Community.

Forisek Péter

Egy rendhagyó római győzelmi áldozat

Megjegyzés Florus 2. 24-hez

Róma véres harcok árán hódította meg Pannoniát. Mint általában a provinciabeli eseményekről, Pannonia meghódításáról is kevés írott forrásunk van, és még erről a kevésről is éles vita folyik a történészek között: nem mindegy tehát hogyan interpretáljuk a szövegeket. Tanulmányomban egy olyan forráshelyet vizsgállok, amelyet jól ismer a Pannonia-kutatás, ez Florus Róma háborúi c. művének II. könyv 24. caputja, amely a Kr. e. 14-13-as hadjárat eseményeit örökíti meg: „*A pannonokat két sebes sodrású folyó mintegy védősáncként veszi körül: a Dráva és a Száva. A szomszédos területek ellen végrehajtott rabló portyázásaik után mindig ezek mögé a partok mögé vonultak vissza. Leigázásukra Caesar Vinnium küldte. Az ellenséget a két folyó mentén mészárosolták le. A legyőzöttek fegyvereit nem égették el, ahogy háborúban szokás, hanem darabokra törve behajították az árba, hogy azok is megismerjék Caesar nevét, akik még mindig ellenálltak.*”¹ (Havas László ford.)

A Vinicius-féle hadjárat eseményeiről Florus művén kívül még három másik forrás áll a rendelkezésünkre. Az első Tiberius császár „udvari történetírójának” Velleius Paterculusnak a műve (Historia Romana. II. 96. 3), amely számunkra különösen fontos lehet, hiszen Velleius a Kr. e. 14-13-as hadjárat vezetőjének, M. Vinicius unokaöccsének ajánlotta művét.² Második forrásunk Cassius Dio mun-

1. „Pannonii duobus acribus fluviiis, Dravo Savoque vallantur. Populati proximos intra ripas se recipiebant. In hos domandos Vinnium misit. Caesi sunt in utrisque fluminibus. Arma victorum non ex more belli cremata, sed rupta sunt et in profluentem data, ut Caesaris nomen eis qui resistebant sic nuntiaretur.” A florusi szövegahagyományban a Vinnius a legelterjedtebb alak (bár más névváltozatok is szerepelnek), Vinnium M. Viniciussal azonosítja a történettudomány.
2. „Ezt követően a nagy és kegyetlen pannoniai háborút, amit Agrippa és M. Vinicius volt consul, a te nagybátyád kezdett el, és ami nagyon közelről fenyegette Itáliát, Nero folytatta. (Hoffmann Zsuzsa ford.)
„Subinde bellum Pannonicum, quod inchoatum <ab> Agrippa Marcoque Vinicio, avo tuo, consulari, magnum atroxque et perquam vicinum imminebat Italiae, per Neronem gestum est.”

kája (Historia Rhómaiké. LIV. 28. 1), a harmadik pedig magának M. Viniciusnak a felirata (ILS 8965)³, melyben pályafutását foglalja össze. Ezen legutóbbi bár töredékesen maradt fent, mégis megnyugtatóan kiegészíthető. Florus és Velleius Paterculus egyaránt megemlíti Vinicius hadvezéri megbízatását, Cassius Diónál azonban nem szerepel még Vinicius neve sem. Ez érthető is, hiszen Kr. e. 15-ben még a későbbi császár, Tiberius vezette a római csapatokat a scordiscusok ellen, Kr. e. 13-tól viszont már Agrippa volt a hadszíntér parancsnoka⁴. Vinicius kettejük között töltötte be a parancsnoki tisztséget, meglehetősen rövid ideig. Szerepe mégsem lebecsülendő, hiszen Kr. e. 10-ben már ismét Augustus legatusaként harcolt a Duna-Tisza közén a dákok és a bastarnák ellen⁵.

Vinicius nevének említésén kívül azonban van egy igen fontos különbség a florusi szöveghely és a többi forrás között: ez pedig a pannonok legyőzése után bemutatott áldozat, a fegyverek folyóba hajigálása. Maga Florus is kiemeli ezt a szokatlan motívumot, hogy a győztes rómaiak a háborús szokással ellentétben nem elégették, „*non ex more belli cremata*”, hanem összetörték és a folyóba dobálták a legyőzött pannonok fegyvereit: „*(arma) rupta sunt et in profluentem data*”. Ez az elem egyedül Florus leírásában szerepel, a másik három forrás nem említi. A kutatás mindezülig nem figyelte fel erre a szöveghelyre, csupán egyetlen hadtörténeti munka említi meg az eset szokatlanságát: „*When Augustus' general Vinnius made a grand gesture of depositing spoils of war in a river, it was noted that the normal Roman practice was to burn them*”⁶. Ezen munka szerint tehát a fegyverek megsemmisítésének csupán gyakorlati oka volt: a rómaiak meg akarták akadályozni, hogy az ellenség újra felhasználja őket. Véleményem szerint azonban ennél jóval többről van szó.

Az antik forrásokban számos helyen olvashatunk a háborúban szerzett zsákmányról és annak felajánlásáról.⁷ A gallok az ellenség fegyvereit halomba rakva, tropaeumot készítettek. Caesar ezt a következőképpen írja le: „*Csaták előtt Marsnak ajánlják fel a várható hadizsákmányt; ha aztán győztek, a kezükre került álla-*

3. *Arpadus Dobó*: Inscriptiones extra fines Pannoniae-Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Budapest, 1975. No. 489. A felirathoz kapcsolódó gazdag szakirodalommal.
4. PRK 32; *Nagy Tibor*: Die Okkupation Pannoniens. ActaArchHung 43, 1991: Vinicius támadásának két fő iránya volt, az egyik Sisciából kiindulva a Száva völgyében, a másik Poetoviából kiindulva a Dráva völgyében.
5. PRK 33.
6. *M. C. Bishop - J. C. N. Coulston*: Roman Military Equipment. London, 1993. 34.
7. Spolia, RE XX, 1843-1845. Legutóbb a zsákmányról: *J. Bradford Churchill*: Ex qua quod vellent facerent: Roman Magistrates' Authority over Praeda and Manubiae. TAPA 129 (1999) 85-116. További irodalommal.

tokat feláldozzák, és minden mást egy helyre hordanak össze. Nem egy törzs földjén, szent helyeken látni lehet efféle hadizsákmányból emelt dombokat. Nagyon ritka eset, hogy egy-egy ember dacolni mer a vallás parancsaival, és magánál rejtegeti a zsákmányt, vagy az összehordottból elemel valamit: ezt a bűnt a legszörnyűbb kínhalállal büntetik.”⁸ (Szepessy Tibor ford.)

A zsákmány felajánlásának ez a módja gyakorlatilag a görög és római tropaeumhoz, ill. tropaeumhoz hasonló. A különbség az, hogy a görögöknél és a rómaiaknál a tropaeum többnyire egy fa volt, amelynek ágaira felakasztották a legyőzött ellenség fegyvereit.⁹ Florustól tudjuk, hogy a rómaiak a gallokhoz hasonlóan készítették fegyverhalmokat (tumulus) is: „Aztán győzelmi emlék gyanánt feldíszített egy magas dombot a marcomannoktól zsákmányolt fegyverekkel és hadi jelvényekkel.” (Havas László ford.)¹⁰

Más esetekben a győztesek a házaikban helyezték el a legyőzött ellenség fegyvereit.¹¹ Ezek a fegyverek ezután már a házhoz tartoztak, vagyis ha házat eladták, akkor a fegyverek az új tulajdonos birtokába kerültek.¹² A rómaiak a középületei-

8. „huic (Marti), cum proelio dimicare constituerunt, ea quae bello ceperint, plerumque devovent; cum superaverunt, animalia capta immolant reliquasque res in unum locum conferunt. multis in civitatibus harum rerum extractos tumulos locis consecratis conspicari licet; neque saepe accidit ut neglecta quispiam religione aut capta apud se occultare aut posita tollere auderet, gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatio constitutum est.” Caes. BG VI. 17, 3-5. A gall fegyverhalmokat T. Livius is megemlíti. Az alliai csata után írja a következőket: „A gallusokat szinte elkábította a csodaként ölükbe hullott gyors győzelem; először a döbbenettől mozdulatlanul megtorpantak, mint akik nem is értik, mi történt, majd cseltől kezdtek tartani, végül összeszedték és szokásuk szerint halomba rakták az elesettek fegyvereit.” („Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriae tam repentinae tenuit, et ipsi pavore defixi primum steterunt, velut ignari quid accidisset; deinde insidias vereri; postremo caesorum spolia legere armorumque cumulos, ut mos eis est, coaceruare.”) Liv. V. 39. 1.
9. Néhány példa a tropaeumra: Plut. Rom. 16, Marc. 8. A görög áldozati felajánlásokhoz ld. A. H. Jackson: Hoplites and the Gods: The Dedication of captured Arms and Armour. in: Hoplites. The Classical Greek Battle Experience. (Ed. by V. D. Hanson) Routledge, London-New York, 19984, 228-253. (különösképpen 235).
10. „Marcomannorum spoliis et insignibus quendam editum tumulum in tropaei modum excoluit” Flor. II. 30.
11. Serv. Comm. VII., 183 „sacris in postibus ubi spolia consecrabantur”; Liv. X. 7. 9 „quorum domos spoliis hostium adfixis insignes inter alias feceritis”; Liv. XXIII. 23. 6 „spolia ex hoste fixa domi haberent”; Liv. XXXVIII. 43. 11 „spolia ... fixurus in postibus suis”; Cic. Phil. II. 68 „ille in vestibulo rostrorum spolia”; Suet Nero 38 „domus priscorum ducum arserunt hostilibus adhuc spoliis adornatae”
12. Plin. Nat. Hist. 35 „adfixis hostium spoliis, quae nec emptori refigere liceret”

ket is előszeretettel díszítették fegyverekkel.¹³ Ezek közül a díszítmények közül a legismertebb a rostra, a tengeri csatában legyőzött ellenség hadihajóinak az orr-része, amelyet szónoki emelvényként használtak.

A fegyverek feláldozásának egy másik módja a fegyverek elégetése volt. Több antik szerző egybehangzó véleménye szerint ez egy igen ősi rítus. A fegyvereket Vulcanusnak¹⁴, Marsnak, Minervának (más néven Neriónak), illetve ritkábban Lua Maternek ajánlották fel.¹⁵ Hasonló módon járt el Marius is az Aquae Sextiae mellett aratott győzelmét követően: „*A csata után Marius a zsákmányolt fegyverekből és általában a hadizsákmányból félretette a legértékesebb és legjobb darabokat, mindent, amit jól fel lehetett használni és megmutatni a népnek a diadalmenetben. A többi hatalmas máglyákba rakatta, hogy fényes áldozatot mutasson be az isteneknek. A katonák fegyvereiket felöltve, fejükön virágkoszorúval álltak körül a máglyát. Marius biborszegélyű togába öltözött, amint ez ilyen alkalmakkor szokás. Mindkét kezében égő fáklyát tartott és emelt az ég felé, s már éppen meggyújtani készült a máglyát, mikor néhány híve tűnt fel, és lóháton vágatva igyekezett feléje. Nagy csend támadt, és mindenki izgatottan várta, mi történik. Mikor a lovasok odaértek, leugrottak lovukról, üdvözölték Mariust, és közölték vele a jó hírt, hogy ötödízben is consullá választották, majd átadták neki a megválasztásáról szóló levelet. Ez növelte örömeiket a győzelem felett, a katonák hangos kiáltozással, tapssal és fegyverzörgetéssel üdvözölték hadvezérüket. A tisztak babérkoszo-*

13. Vö. Géza Alföldy: L'iscrizione dedicatoria del tempio di Mars Ultor. In: Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma. Roma, 1992, 17-32.
14. Latte, Kurt: Römische Religionsgeschichte. (Handbuch der Altertumswissenschaft V. 4) München, 1960. 129.
15. Például L. Aemilius Paulus a makedónok legyőzését követő ünnepi játékokon: „*Miután a legváltozatosabb látványosságokkal szolgáló játékok véget értek, az ércpajzsokat felhordták a hajókra, a többi, mindenféle fegyvert roppant halomba rakták, s ezt a fővezér, miután fohászzkodott Marshoz, Minervához, Lua Anyához és a többi istenhez, akinek a zsákmányolt fegyvereket az isteni és emberi jog alapján fel szokták ajánlani, egy fáklyával saját kezüleg meggyújtotta ...*” („*Edito ludicro omnis generis clupeisque aereis in naues inpositis cetera omnis generis arma cumulata in ingentem aceruum, precatus Martem, Minervam Luamque matrem et ceteros deos, quibus spolia hostium dicare ius fasque est, ipse imperator face subdita succendit*”) Liv. XLV. 33. A volscusok legyőzése után C. Plautius, a győztes római consul Lua Maternek ajánlotta fel a fegyvereket: „*Armorum magna vis cum intercaesa hostium corpora tum in castris inventa est. Ea Luae Matri dare se consul dixit finesque hostium usque ad oram maritimam est depopulatus.*” Liv. VIII. 1. Lua Materhez vö. Gell. Noct. Att. XIII. 23; Georg Wissowa: Religion und Kultus der Römer. München 1912. 148.

rút tettek Marius fejére, ő pedig meggyújtotta a máglyát, és befejezte az áldozati szertartást.”¹⁶ (Máthé Elek ford.)

A fegyverek megsemmisítésének nyilvánvalóan gyakorlati oka is volt: Marius nem kívánt egy hatalmas fegyverraktárat a háta mögött hagyni. Plutarchos leírása tökéletesen egybecseng azzal, amit Florus ír: „(arma) ex more belli cremata”, vagyis a legyőzött ellenség fegyvereinek nem hasznosítható részét (pl. fa, bőr) a győztesek elégették.

Florusra visszatérve: a szerző maga is kiemeli Viniciusnak a szokásokkal gyökeresen ellenkező tettet. Két kérdés merül fel: Miért tett így M. Vinicius, illetve mi volt ezzel a célja?

A továbbiakban érdemes egy kicsit elidőznünk az antik világ vízkultuszánál¹⁷. Az antikvitásban a víznek különös jelentősége volt, elsősorban életadó és termékenységét jelentő funkciója miatt.¹⁸ A források, hőforrások, patakok, folyók, ta-

16. Μετὰ δὲ τὴν μάχην ὁ Μάριος τῶν βαρβαρικῶν ὀπλῶν καὶ λαφύρων τὰ μὲν ἐκπρεπῆ καὶ ὀλόκληρα καὶ πομπικὴν ὄψιν τῷ θριάμβῳ δυνάμενα παρασχεῖν ἐπέλεξε, τῶν δὲ ἄλλων ἐπὶ πυρᾶς μεγάλης κατασφραγίσας τὸ πλῆθος ἔθυσε θυσίαν μεγαλοπρεπῆ. Καὶ τοῦ στρατοῦ παρεστῶτως ἐν ὄπλοις ἐστεφανωμένου περιζωσάμενος αὐτός, ὡσπερ ἔθος ἐστίν, ἀναλαβὼν τὴν περιπόρφυρον καὶ λαβῶν δᾶδα καιομένην καὶ δι’ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνασχῶν πρὸς τὸν οὐρανὸν ἐμελλεν ὑψῆσειν τῇ πυρᾷ· καὶ προσελαύνοντες ἵπποις ἐωρῶντο φίλοι σὺν τάχει πρὸς αὐτόν, ὥστε πολλὴν γενέσθαι σιωπὴν καὶ προσδοκίαν ἀπάντων. Ἐπεὶ δὲ ἐγγὺς ἦσαν, ἀποπηδήσαντες ἐδεξιούντο τὸν Μάριον, εὐαγγελιζόμενοι τὸ πέμπτον αὐτὸν ὑπατοῦν ἠρῆσθαι, καὶ γράμματα περὶ τούτων ἀπέδοσαν. μεγάλης οὖν χαρᾶς τοῖς ἐπίνικίοις προσγενομένης ὅ τε στρατὸς ὑφ’ ἡδονῆς ἐνοπλίῳ τινὶ κρότῳ καὶ πατάγῳ συνηλάλαξαν, καὶ τῶν ἠγεμόνων τὸν Μάριον αὖθις ἀναδούντων δάφνης στεφάνοις ἐνήψε τὴν πυρᾶν καὶ τὴν θυσίαν ἐπετελείωσεν.”
Plut. Mar. 22.

17. Az antik vízkultuszhoz: M. Ninck: Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten. Eine symbolgeschichtliche Untersuchung. (Philologus, Supplementband XIV, Heft II) Leipzig, 1921; Simón, Francisco Marco: Die Religion im keltischen Hispanien. Archaeolingua, Budapest, 1998. 41.
18. Simón, i. m. 41.

vak, kutak és mocsarak mind egy-egy vízzel kapcsolatos istenség lakóhelyei voltak. A kelta Pantheónból például számos olyan istent ismerünk, akik a vízhez kötődnek.¹⁹ A nagy folyóknak saját isteneik voltak, amint az jól ismert különféle feliratokról: pl. Danuvius, Rhenus. Egyébként mindkét név azt jelenti, hogy folyó és mindkettő fontos szerepet játszott a kelták történelmében.²⁰ Különösen fontos a mi szempontunkból, hogy Marjeta Šašel Kos egy nemrég megjelent cikkében összegyűjtötte a Száva és az Adsalluta folyókkal kapcsolatos feliratokat.²¹ Tanulmányában világosan kimutatta, hogy a Savusnak és az Adsallutának szentelt feliratok a kelták vízkultuszának jellegzetes emlékei. A feliratok állításának funkciója Šašel Kos szerint a folyón folytatott kereskedelem „isteni védelmének” biztosítása volt.

A Dráva-Száva közben lakó pannon törzsek az illírekkel rokon praekelta lakossághoz tartoztak²². Területük a Dráva folyótól a dardánokig, illetve a dél-dalmáciai illírekig tartott. Strabón és Appianos²³ leírása szerint számos törzsre tagolódtak. A breucusok, ditióнок, peirusták, mazaiusok, daisitiaták mellett több kisebb törzs is létezett, melyek nevét azonban nem ismerjük. A pannonoktól északra kelta törzsek éltek, nyugatról kelet felé haladva, a tauriscusok, boiusok és végül a Szerémség területén a scordiscusok. A római hagyomány szerint a scordiscusok államát a Delphoiból hazatérő kelták alapították, ami együtt járt a környező területek elkeltásodásával²⁴. Poseidónios a kimber vándorlás leírásakor²⁵ a pannonokat még nem említi meg független népként, de valamikor a Kr. e. I. század elején már felszabadították magukat a scordiscus uralom alól.

A régészet a vízzel kapcsolatos leleteket többféleképpen osztályozza. Egy felosztás szerint három fő csoport létezik. Az elsőbe azok a leletek tartoznak, melyeket tulajdonosuk nem szándékosan ejtett a vízbe. Itt tehát egy véletlen esetről van szó, amikor valaki például egy folyón történő átkelésnél a vízbe ejtette a fegyverét. A második csoportba tartoznak az áldozati felajánlások, melyeket különféle folyó, illetve vízzel kapcsolatos istenségeknek mutattak be. A harmadik csoport, amely

19. *Olmsted, Garrett S.*: The Gods of the Celts and the Indo-Europeans. *Archaeolingua-Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft*, Budapest, 1994. 181-186, 380-402.

20. *Danuvios*: a *dānu- „river, stream” töből származik, *Rhenos*: the Gauls referred to the river as Renos, apparently derived from *reinos „river, stream”, ultimately from a no-suffixed form of Indo-European *rei- „flow”, which gives Latin rivus. *Olmsted op. cit.* 439.

21. *Sasel Kos, M.*: Savus and Adsalluta. *Arheolosky Vestnik* 45, 1994, 99-122.

22. A pannonok első antik említése Polybiosnál található: Polybios frg. 64 = 122. PRK 22.

23. Strab. VII, 5, 3; App. Ill. IV. 22.

24. Ezt igazolják egyébként a La Tčne-kultúra C periódusából előkerült régészeti leletek is. *Mócsy András*: Pannonia a korai császárság idején. Budapest, 1975. 12. o.

25. Strab. VII, 2-3.

szorosan összefügg az előzővel azokat a leleteket tartalmazza, amely különféle ókori népek, elsősorban a kelták vízkultuszával függnek össze.²⁶

A kelták számára a vízbe dobott fegyverek, vagy egyéb használati tárgyak különböző isteneknek szóló áldozatok voltak. Ezeket az áldozatokat vagy egy apotropaiikus rítus kellékeiként szokták értelmezni²⁷, vagy a folyó istenségének szóló áldozatként, hogy az isten biztosítsa számukra a biztonságos átkelést a folyón. Van azonban egy olyan elképzelés is, amely szerint a fegyverek vízbe hajítása a folyómenti terület természetfölötti védelmét hivatott szolgálni, illetve a terület elfoglalását, birtokbavételét jelzi. Ide tartoznak azok az áldozatok is, melyek az újonnan elfoglalt területek kultikus tiszteletét jelzik.²⁸ Hasonló fegyveráldozatról a thrákoknál is tudunk. Florus a rómaiak thrákok elleni háborújánál írja a következőket: „*A macedonok után - ha már az isteneknek úgy hozta a kedve - a thrákok lázadtak fel, akik egykor a macedonok adófizetői voltak, s most nem érték be azzal, hogy csak a tőszomszédságukban fekvő területekre, Thessaliába és Delmatiába törjenek be, hanem egészen az Adriai-tengerig nyomultak. Csupán akkor töltötte el szívüket elégedettség, amikor eddig a határig eljutottak, mert ott maga a természet állított gátat útjukba. E helyen megforgatták dárdaikat, s a habokba vetették.*”²⁹ (Havas László ford.)

Hasonló vízkultusz megfigyelhető a germánoknál³⁰ és a Brit-szigeteken élő keltáknál is. Ezen utóbbinak világos emlékei az Anglesey-i szigeteken (Llyn Cegin Bach) talált leletek.³¹

Az eddigieket összegezve a következőket állapíthatjuk meg. A Florusnál szereplő győzelmi áldozat, azaz a legyőzött pannonok fegyvereinek a Drávába és Szávába dobálása nem felel meg a római hagyományoknak, akik vagy elégették a

26. Bradley, Richard: The Destruction of Wealth in later Prehistory. *Man* 17/1 (1982) 110-111.
27. Szabó Miklós: Kelta kard a Dunából. *Antik Tanulmányok* 40 (1996) 51; J.-L. Bruneaux: Les Gaulois. Sanctuaires et rites. Paris 1986, 96-97.
28. Szabó op. cit; G. Wegner: Die vorgeschichtliche Flussfunde aus dem Main und aus dem Rhein bei Mainz. *Kallmünz* 1976, 41-44; A. Beneš-P. Sankot: Der erste Flussfund einer frühlatènezeitlichen Schwertscheide aus Böhmen. *Arch. Rozhledy* 46 (1994) 556.
29. „Post Macedonas, si dis placet, Thraces rebellabant, illi quondam tributarii Macedonum; nec in proximas modo provincias contenti incurrere, Thessaliam atque Dalmatiam, in Hadriaticum mare usque venerunt; eoque fine contenti, quasi interveniente natura, contorta in ipsas aquas tela miserunt.” Flor. I. 29.
30. Todd, M.: The Northern Barbarians. 100 BC-AD 300. London, 1975. 182.
31. Filip, Jan: A kelta civilizáció és öröksége. Budapest, 1966. 214. Filip szerint a La Tène-i és a Porti (Nedau, Svájc) fegyverleletek a kontinensen élő kelták vízkultuszát mutatja, *ibid.*

zsákmányolt fegyvereket, vagy tropaeumot készítettek belőle. Ugyanakkor számos régészeti lelet és antik szöveghely tanuskodik arról, hogy az ókori népek fegyveráldozatot mutattak be különféle vízzel kapcsolatos istenségeknek.

Mivel a fegyverek folyóba dobálása csak Florusnál szerepel, és sem az esemény korában élő Velleius Paterculus, sem a megbízható forrásnak tekinthető Cassius Dio nem ír róla, azt gondolhatnánk, hogy Florus kitalálása az egész esemény. Ez azonban téves feltevés, hiszen Florusnál mint korábban láthattuk, más helyeken is szerepelnek győzelmi áldozatok, és azok teljesen megfelelnek a hagyományos római győzelmi felajánlásoknak. És pontosan arról van szó, hogy Florus azért örökítette meg a rendkívüli eseményt, mert furcsának találta, hogy Vinicius a római szokásokkal ellentétes módon járt el.

Véleményem szerint elképzelhető, hogy a római vallásban is létezett ez a típusú fegyveráldozat, amelyről azonban csak ez az egyetlen Florus szöveghely maradt fent. Ha ez igaz, akkor Vinicius a pannon őslakosság szokásaihoz hasonló áldozatot mutatott be a Dráva és a Száva folyó isteneinek, hogy ezzel biztosítsa jóindulatukat maga és hadserege számára.

Rövidítések jegyzéke

ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

App. Ill. = Appianos: Illyriké

Caes. BG = C. Iulius Caesar: Commentarii de bello Gallico

Cic. Phil. = M. Tullius Cicero: Philippicae

Flor. = P. Annius Florus: Epitomae

Gell. Noct. Att. = A. Gellius: Noctes Atticae

Liv. = T. Livius: Ab Urbe condita

Plut. = Plutarchos: Vitae parallelae

Rom. = Romulus életrajz

Marc. = Marcellus életrajz

Mar. = Marius életrajz

PRK = Pannonia Régészeti Kézikönyve (Szerk. Fitz Jenő - Mócsy András). Budapest, 1990.

RE = Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1894-1978.

Serv. Comm. = Servius: Commentarii ad Aeneidem

Strab. = Strabón: Geographika

Suet. Ner. = C. Suetonius Tranquillus: Vita Caesarum

TAPA = Transactions of the American Philological Association

Résumé

Péter Forisek: An extraordinary Roman victory sacrifice. A Note to Florus 2.24

The Roman general, Vinnius destroyed the enemy regularly overrunning Pannonia between the rivers Dráva and Száva, and as against the rule, “the weapons of the defeated were not burned, as it was the custom in wars, but they were broken into pieces and thrown into the river”. The paper is seeking the answer to the question whether this form of sacrifice of victory occurred anywhere else in the empire, where this form of water sacrifice came from, as opposed to the usual burnt offering, the burning of the weapons of the defeated.

